

Emancipatie monitor 2016

SCP | CBS

Emancipatiemonitor 2016

Emancipatiemonitor 2016

Redactie:

Wil Portegijs (SCP)

Marion van den Brakel (CBS)

Met medewerking van:

Marijke Hartgers (CBS)

Math Akkermans (CBS)

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2016

scp-publicatie 2016-33

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Omslagontwerp: bureau Stijlzoorg, Utrecht

Foto omslag: Roger Dohmen | Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 377 0813 4

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Centraal Bureau voor de Statistiek
Postbus 24500
2490 HA Den Haag
www.cbs.nl
infoservice@cbs.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	9
1 'Emancipatie is nooit af' <i>Wil Portegijs (scp)</i>	11
1.1 Emancipatiebeleid	11
1.2 Negende Emancipatiemonitor	14
Noot	15
2 Bevolking <i>Saskia te Riele (cbs)</i>	16
2.1 Inleiding	16
2.2 Bevolkingssamenstelling	17
2.3 Huishoudenssamenstelling	20
2.4 Kinderen krijgen	25
2.5 Conclusie	27
3 Onderwijs <i>Marijke Hartgers (cbs), Ans Merens (scp), Ronald Blokzijl (cbs) en Tanja Traag (cbs)</i>	29
3.1 Inleiding	29
3.2 Primair onderwijs	30
3.3 Onderwijsdeelname per niveau	32
3.4 In- en doorstroom in het hoger onderwijs	36
3.5 Voortijdig schoolverlaten	39
3.6 Onderwijsniveau van de bevolking	41
3.7 Onderwijsrichting	42
3.8 Overgang onderwijs-arbeidsmarkt	47
3.9 Leven lang leren	51
3.10 Conclusies	54
Noten	56
4 Arbeid <i>Henk-Jan Dirven (cbs) en Wil Portegijs (scp)</i> <i>m.m.v. Marc Cuijpers (cbs)</i>	57
4.1 Inleiding	57
4.2 Deelname aan betaalde arbeid	58
4.3 Arbeidsduur	66
4.4 Andere baankenmerken	75
4.5 Werkloosheid en redenen om niet te willen of kunnen werken	79

4.6	Opvattingen over het belang van werk	82
4.7	Conclusies	84
	Noten	86
5	De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken <i>Anne Roeters (scp), Sebastian Alejandro Perez (cbs) en Alice de Boer (scp)</i> <i>m.m.v. Godelief Mars (cbs) en Marion van den Brakel (cbs)</i>	87
5.1	Inleiding	87
5.2	Tijdsbesteding	89
5.3	Arbeidspatroon ouders	90
5.4	Voorzieningen voor de combinatie arbeid en zorg	95
5.5	Mantelzorg	106
5.6	Opvattingen over arbeid en zorg	108
5.7	Conclusie	113
	Noten	115
6	Topfuncties <i>Ans Merens (scp) en Henk-Jan Dirven (cbs),</i> <i>m.m.v. Marc Cuijpers (cbs)</i>	117
6.1	Inleiding	117
6.2	Vrouwen in managementfuncties	119
6.3	Vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven	121
6.4	Vrouwen in topfuncties in de non-profitsector	127
6.5	Vrouwen in topfuncties bij de rijksoverheid en universiteiten	129
6.6	Opvattingen over vrouwen in topfuncties	131
6.7	Conclusies	132
	Noten	134
7	Inkomen en economische zelfstandigheid <i>Daniël Herbers (cbs), Marion van den Brakel (cbs), Wil Portegijs (scp)</i> <i>m.m.v. Jeroen van den Tillaart (cbs) en Annemieke Redeman (cbs)</i>	135
7.1	Inleiding	135
7.2	Persoonlijk inkomen	136
7.3	Partneralimentatie en koopkrachtverandering bij een echtscheiding	145
7.4	Inkomen uit werk	150
7.5	Economische zelfstandigheid	158
7.6	Opvattingen over een eigen inkomen en economische zelfstandigheid	165
7.7	Conclusie	169
	Noten	171

8	Sociale veiligheid <i>Lonneke van Noije (scp), Elke Moons (cbs) en Arno Sprangers (cbs)</i> <i>m.m.v. Godelief Mars (cbs)</i>	172
8.1	Inleiding	172
8.2	Slachtofferschap geweld	174
8.3	Door politie geregistreerd geweld	184
8.4	Informatie uit registraties van hulpverleners	186
8.5	Mannelijke en vrouwelijke verdachten	187
8.6	Geweld achter gesloten deuren	192
8.7	Subjectieve veiligheid	199
8.8	Opvattingen over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen	206
8.9	Tot slot	211
	Noten	212
9	Gezondheid <i>Kim Knoops (cbs), Gerard Verweij (cbs), Ans Merens (scp) en Ine Pulles (scp)</i> <i>m.m.v. Godelief Mars (cbs)</i>	214
9.1	Inleiding	214
9.2	Gezondheid en ziekte	216
9.3	Zorggebruik en ziekte	226
9.4	Doodsoorzaken	231
9.5	Uitgaven aan zorg	233
9.6	Leefstijl	235
9.7	Conclusies en discussie	240
	Noten	243
10	Emancipatie in Europees perspectief <i>Marion van den Brakel (cbs) en Ans Merens (scp)</i>	245
10.1	Inleiding	245
10.2	Onderwijs	246
10.3	Arbeid	250
10.4	Uurloon en pensioenen	253
10.5	Tijdsbesteding	254
10.6	Macht en besluitvorming	257
10.7	Gezondheid	259
10.8	Geweld tegen vrouwen	261
10.9	De Gender Equality Index van EIGE	263
10.10	Conclusies	265
	Noten	266

11	Epiloog	268
	<i>Wil Portegijs (scp)</i>	
11.1	Uitkomsten in relatie tot de doelen van het emancipatiebeleid	268
11.2	Waarom gaat het niet sneller?	276
11.3	Ten slotte	279
	Noten	280
Bijlagen (te vinden op www.scp.nl bij deze titel)		
	Summary	281
	Literatuur	292

Voorwoord

De jaren zestig en zeventig hebben met de tweede feministische golf en actiegroepen als de Dolle Mina's de toon gezet voor het huidige emancipatieproces (v/m). Sindsdien is veel veranderd in de positie van vrouwen en mannen en ligt de tijd dat alleen jongens verder leerden en alleen mannen werkten terwijl vrouwen thuis zorgden ver achter ons. Waar in oudere generaties mannen hoger opgeleid zijn dan vrouwen, is dat in de jonge generatie inmiddels omgekeerd. Vrijwel niemand kijkt er meer van op als een vrouw werkt, ook als ze kleine kinderen heeft. Een man achter een buggy is tegenwoordig een alledaags straatbeeld. En vrouwen in leidinggevende functies zijn allang geen uitzondering meer.

Maar veranderingen kosten tijd. In eerdere edities van de Emancipatiemonitor hebben we kunnen lezen dat vrouwen dan wel massaal zijn gaan werken, maar dat hun gemiddelde arbeidsduur nauwelijks is gestegen. Dat Nederlanders het belangrijk vinden dat vaders meer betrokken zijn bij de zorg voor kinderen, maar dat mannen juist in deze levensfase vrijwel altijd voltijds werken. Dat net de helft van de vrouwen met betaald werk genoeg verdient om economisch zelfstandig te zijn. En dat het aandeel vrouwen in topfuncties weliswaar wat toeneemt, maar mannen er oververtegenwoordigd blijven.

In de Emancipatiemonitor 2016 kunt u lezen of op deze vlakken veranderingen hebben plaatsgevonden en welke dit zijn. Net als de acht voorgaande edities bevat deze monitor de meest actuele gegevens over (on)gelijkheid van vrouwen en mannen op diverse terreinen. Er is gekeken naar de prestaties van meisjes en jongens in het onderwijs, het opleidingsniveau van vrouwen en mannen, de bijdrage van beide seksen aan betaald en onbetaald werk, hun inkomen en economische zelfstandigheid, de vertegenwoordiging in topfuncties, veiligheid en slachtoffer- en daderschap van geweld, en gezondheid. Ook wordt de emancipatie in Nederland vergeleken met die in andere lidstaten van de Europese Unie. Daarnaast is in deze monitor speciale aandacht voor mantelzorg en voor de financiële gevolgen van een echtscheiding.

De Emancipatiemonitor verschijnt sinds 2000 elke twee jaar in opdracht van de directie Emancipatie, vanaf 2007 onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw). De monitor is een samenwerkingsproduct van het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (cbs). Het cbs is verantwoordelijk voor de analyses en het beschrijven van de cbs-data. De beschrijving van gegevens uit scp- of andere bronnen valt onder verantwoordelijkheid van het scp. Daarnaast heeft het scp zorg gedragen voor de inleiding en epiloog van het boek. De inleidingen en slotbeschouwingen van de andere hoofdstukken zijn van gezamenlijke hand. Wij danken in het bijzonder Els Veenis, die dit project vanuit de opdrachtgever heeft begeleid.

Prof. dr. K. Putters
Directeur scp

Dr. T.B.P.M. Tjin-A-Tsoi
Directeur-Generaal cbs

1 ‘Emancipatie is nooit af’

Wil Portegijs (SCP)

‘Emancipatie is nooit af en behoeft continu onderhoud’ – aldus minister Bussemaker, sinds 2012 verantwoordelijk voor de coördinatie van het emancipatiebeleid (TK 2014/2015a; TK 2015/2016a). Die noodzaak, meent ze, wordt niet door iedereen gevoeld. In de hoofdlijnenbrief waarin de visie en maatregelen voor het emancipatiebeleid van het tweede kabinet-Rutte zijn vastgelegd, heeft ze het over het risico dat er ‘sleetsheid’ optreedt in beleid dat al zo lang loopt (TK 2012/2013a). Ook in het zesde rapport over de implementatie van het Beijing Platform for Action¹ (OCW 2014a) noemt ze het op de agenda houden van emancipatie bij politici en burgers een van de uitdagingen waar ze voor staat. Er lijkt namelijk sprake van enige emancipatiemoetheid:

Decades ago, the general population saw women’s emancipation as a social revolution. Today, the general view of people has become much more abstract. People sometimes forget that the process of emancipation touches them personally. During one of the focus groups that were held in preparation for the current emancipation paper, a young Dutch man commented: ‘I am a little tired of hearing about the subject of women’s emancipation. I have never known any other world than one in which women have the same rights’. (OCW 2014a).

In deze monitor staat de emancipatie van vrouwen centraal. Duidelijk zal worden dat vrouwen en mannen dan wel gelijke rechten hebben, maar dat dit zich op tal van terreinen nog lang niet heeft vertaald in gelijke posities. In deze monitor zullen we, zoals gebruikelijk in de Emancipatiemonitor, de stand van zaken op de voor emancipatie relevante terreinen schetsen. Met als achterliggende vraag: beweegt het emancipatieproces zich in de richting die het kabinet beoogt? We beginnen met een beschrijving van het emancipatiebeleid op hoofdlijnen. In de hoofdstukken zelf volgt een specificatie daarvan, plus de ingezette maatregelen.

1.1 Emancipatiebeleid

Toen minister Bussemaker in 2012 het emancipatiestokje overnam van haar voorgangerster minister Bijsterveldt, gaf ze aan het lopende beleid voort te zullen zetten (TK 2012/2013a). Ook haar eigen midterm review en de beleidsdoorlichting door de Auditdienst Rijk (ADR) eind 2014 gaven geen aanleiding om het roer drastisch om te gooien (TK 2014/2015a). Het doel van haar emancipatiebeleid blijft ‘een pluriforme samenleving waarin ieder, ongeacht sekse of seksuele identiteit, zoveel mogelijk in vrijheid vorm kan geven aan zijn of haar leven. Met als kernwaarden autonomie, weerbaarheid en gelijkwaardigheid’ (TK 2012/2013a). Wel verandert de aanpak. De minister wil niet langer voorschrijven, maar mensen zelf stimuleren te bedenken wat goed voor hen is. Enigszins op gespannen voet

met dit voornemen om niet voor te schrijven wordt in de hoofdlijnenbrief duidelijk in welke richting de keuzes van vrouwen en mannen zouden moeten gaan. Deze vallen uiteen in twee hoofdthema's: participatie en veiligheid.

Participatie en economische zelfstandigheid

Het vergroten van de *economische zelfstandigheid* van vrouwen heeft minister Bussemaker tot speerpunt van haar beleid gemaakt. Beoogd einddoel is dat iedereen met betaald werk genoeg verdient om in eigen levensonderhoud te voorzien (TK 2015/2016a). Daarvoor is nodig dat de *arbeidsparticipatie* van vrouwen, in Nederland overigens al relatief hoog, verder stijgt. En dat vrouwen met kleine deeltijdbanen *meer uren gaan werken*. Dit vindt de minister in de eerste plaats belangrijk voor de vrouwen zelf. Betaald werk biedt volgens haar een belangrijke ontplooiingsmogelijkheid en levert daarmee een bijdrage aan het welbevinden van vrouwen. Economische zelfstandigheid maakt vrouwen minder afhankelijk van partner of uitkering en draagt daardoor bij aan hun autonomie. Ook zou economische zelfstandigheid het risico op geweld in afhankelijkheidsrelaties verminderen. En als de relatie op een scheiding uitloopt, het risico op armoede verkleinen. Voor de rest van het gezin noemt de minister als voordeel dat twee inkomens het gezin minder kwetsbaar maken. Als het inkomen van de partner van de vrouw afneemt (door werkloosheid of arbeidsongeschiktheid) zijn de financiële gevolgen minder groot. De OECD wijst ook op een maatschappelijk belang (OECD 2012). Door in deeltijd te werken worden de opleiding en kwaliteiten van vrouwen onvoldoende benut. Aangezien vooral laagopgeleide vrouwen (migranten en autochtoon) weinig werken, richt het emancipatiebeleid zich vanaf 2012 vooral op deze groep (TK 2014/2015b). In 2015 wordt de doelgroep uitgebreid tot alle vrouwen die niet economisch zelfstandig zijn (TK 2015/2016a).

Een met participatie en economische zelfstandigheid verwant thema is *gelijke beloning*. Vrouwen zijn namelijk niet alleen minder vaak economisch zelfstandig omdat ze minder vaak en minder uren werken, maar ook omdat ze per uur minder betaald krijgen. Het kabinet zet zich actief in om de nog bestaande loonverschillen tussen vrouwen en mannen voor gelijke arbeid weg te nemen (TK 2015/2016a). Ook de *doorstroom van vrouwen* naar hogere functies heeft al sinds jaar en dag de aandacht van de overheid. Als reden hiervoor wordt vooral gewezen op het maatschappelijk belang van diversiteit op besluitvormende posities en een optimale benutting van de talenten van vrouwen.

In 2013 werden ook *onderwijsverschillen* tussen meisjes en jongens nog als speerpunt genoemd. Het ging daarbij niet zozeer om het gerealiseerde onderwijsniveau, meisjes doen het op dat vlak al jaren beter dan jongens. Wel werd kritisch gekeken naar de gekozen richtingen. Meisjes kiezen weinig voor bèta of techniek, jongens weinig voor zorg en onderwijs. Dat wordt onwenselijk gevonden, want dit leidt tot onderbenutting van de technische talenten van vrouwen en de capaciteiten van mannen op het gebied van zorg en onderwijs. Ook staat het het bereiken van een goede genderbalans in bedrijven in de weg (TK 2014/2015b).

Bij de hiervoor genoemde doelen was het steeds de vrouw die meer zou moeten gaan participeren. De participatie van de man staat alleen ter discussie wat betreft zijn aandeel in

het onbetaald werk. Ook de beoogde *gelijkere verdeling van onbetaald werk* staat evenwel in het teken van de participatie van vrouwen. In de hoofdlijnenbrief 2013-2016 wordt een gelijkere verdeling van huishouden en zorg genoemd als een van de subdoelen die voor vrouwen een ruimere arbeidsdeelname en daarmee economische zelfstandigheid dichterbij moeten brengen. Ook op de ArbeidZorgtop van 2013, georganiseerd vanuit szw, ocw en vws, stond herverdeling van onbetaald werk prominent op de agenda. Op deze top benadrukten de bewindslieden dat de taakverdeling binnen gezinnen uiteraard een zaak van partners zelf is: ‘Zij zijn het best in staat om, gegeven hun ambities en mogelijkheden, tot een taakverdeling te komen die het beste aansluit op hun behoeften’. Maar om overbelasting van werkende vrouwen te voorkomen en daarmee een hogere arbeidsdeelname mogelijk te maken, hopen de gezamenlijke ministeries deze keuzes aan de keukentafel toch wat te kunnen beïnvloeden. Hiervoor is volgens hen vooral een cultuurverandering nodig, met name bij mannen. Die zouden zich meer bewust moeten zijn van de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren (TK 2012/2013b). Een jaar later worden in dit verband, naast de ruimte die het de moeder zou geven om te werken en economisch zelfstandig te zijn, ook voordelen voor kinderen zelf genoemd. Het zou voor hen beter zijn dat, als ze twee ouders hebben, beiden een rol spelen in zorg en opvoeding (TK 2015/2016a).

Veiligheid vrouwen en meisjes

Naast participatie is bevorderen van de veiligheid van vrouwen en meisjes een tweede constante in het emancipatiebeleid. Verondersteld wordt dat er een link is tussen beide beleidsthema’s. Als vrouwen zich niet veilig voelen beperkt dat hun mogelijkheden om te participeren in de samenleving. Omgekeerd zijn vrouwen die deelnemen aan de maatschappij, die werk en een eigen inkomen hebben, beter in staat om uit een gewelddadige relatie te stappen. De eerste stap naar veiligheid is het tegengaan van fysiek geweld, al dan niet in afhankelijkheidsrelaties, waar nog steeds veel vrouwen en meisjes slachtoffer van worden (TK 2013/2014a); www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/vrouwenemancipatie). Maar ook is belangrijk dat vrouwen zich vaker veilig voelen.

Verkenning Vrouw en gezondheid

Ten slotte wordt in de hoofdlijnenbrief uit 2013 een nieuw thema voor de emancipatie-agenda verkend: *vrouwen en gezondheid*. Door het Beijing Platform for Action is dit aangewezen als een van de twaalf essentiële aandachtspunten van vrouwenemancipatie. Ook in ons land blijkt sprake van gezondheidsverschillen tussen vrouwen en mannen; vrouwen leven langer, maar korter in goede gezondheid. Een van de oorzaken kan zijn de genderblinde gezondheidszorg, waardoor bepaalde aandoeningen bij vrouwen minder worden herkend en geneesmiddelen minder goed werken. Andere ziekten worden juist weer vaker aan vrouwen toegeschreven en daarom bij mannen sneller over het hoofd gezien. Doel is een meer genderbewuste gezondheidszorg, waardoor vrouwen en mannen langer gezond blijven en zorgkosten worden bespaard. Dit thema is inmiddels opgepakt door het ministerie van vws.

1.2 Negende Emancipatiemonitor

De eerste Emancipatiemonitor verscheen in 2000 en inmiddels zijn we aan de negende editie toe. Hierin zijn opnieuw de meest recente gegevens bijeengebracht over thema's die in het emancipatiebeleid centraal staan. Aangezien er in het beleid weinig is veranderd, is ook de opzet van deze monitor vergelijkbaar met die van de vorige editie(s). We beginnen met een kort hoofdstuk over de Nederlandse bevolking, dit omdat in de andere hoofdstukken vaak wordt uitgesplitst naar verschillende bevolkingsgroepen. Ook gaat dit hoofdstuk in op trends in relatie en gezinsvorming, voor emancipatie belangrijke thema's. Daarna volgen vijf hoofdstukken die allemaal betrekking hebben op het eerste speerpunt in het emancipatiebeleid, participatie. Nederlandse vrouwen en mannen worden vergeleken op het gebied van onderwijsprestaties (hoofdstuk 3), betaalde arbeid (hoofdstuk 4), combineren van werk en zorg (hoofdstuk 5), doorstroom naar hogere functies (hoofdstuk 6) en inkomen en economische zelfstandigheid (hoofdstuk 7). Het tweede speerpunt, veiligheid, komt in hoofdstuk 8 aan de orde. In hoofdstuk 9 staat de gezondheid van vrouwen en mannen centraal en in hoofdstuk 10 vergelijken we de situatie in Nederland met die in de rest van Europa. In het slothoofdstuk beschouwen we alle beschreven ontwikkelingen in samenhang en komen terug op de vraag of het emancipatieproces zich in de juiste richting ontwikkelt.

De meeste cijfers in de monitor zijn afkomstig uit de bestaande databestanden van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). In aanvulling daarop zijn, net als in voorgaande jaren, drie onderzoeken uitgevoerd om lacunes in de kennis op te vullen. Ten eerste is er een enquête afgenomen onder de Nederlandse bevolking over hun opvattingen over emancipatievraagstukken, de taakverdeling tussen vrouwen en mannen en hun eigen wensen daarover (EMOP '16). Ten tweede zijn bij grote bedrijven en andere arbeidsorganisaties wederom gegevens opgevraagd over het aandeel vrouwen in de top en de echelons daaronder (VIB '16). Een derde onderzoek (Elite Group 2016) gaat over het aandeel vrouwen in de Raden van Bestuur en Raden van Commissarissen in de 5000 grootste bedrijven in Nederland. In bijlage A (te vinden via www.scp.nl of www.cbs.nl bij dit rapport) worden deze bronnen kort beschreven. De gepresenteerde cijfers zijn zo actueel mogelijk; doorgaans hebben ze betrekking op 2015, soms een jaar eerder of later. Een uitzondering vormen de cijfers over de tijdsbesteding van Nederlanders in hoofdstuk 5. Deze komen uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van het SCP en worden slechts eens per vijf jaar verzameld. De dataverzameling voor de nieuwste editie (2016) is helaas pas in 2017 beschikbaar. Daarom zal in de tekst van deze monitor de tijdsbesteding van vrouwen en mannen op hoofdlijnen worden geschetst, met verwijzing naar de cijfers in de vorige editie. In plaats daarvan presenteren we nieuwe analyses op de tijdsbestedingsdata uit 2011.

Ter verdieping van de cijfers worden hier en daar langjariger trends weergegeven (vanaf 2005). Gezien de tweejaarlijkse cyclus van de monitor ligt in de tekst uiteraard de nadruk op de meest recente cijfers c.q. de periode sinds de vorige monitor. Significante verschillen tussen vrouwen en mannen (of soms bevolkingscategorieën) worden in de tekst

beschreven. Niet-significante verschillen blijven daar buiten beschouwing. Uiteraard zijn deze wel in de tabellen en figuren te vinden.

In verband met de leesbaarheid zijn veel uitkomsten grafisch weergegeven. Voor de fijnproevers zijn de achterliggende cijfers bij deze figuren met ingang van deze negende monitor te vinden in bijlage B (te vinden via www.scp.nl of www.cbs.nl bij dit rapport).

Noot

- 1 Op de vierde Wereldconferentie in 1995 te Beijing is een lijst met actiepunten opgesteld, samen de Beijing Declaration and Platform for Action genoemd. Het is een breed programma gericht op de *empowerment* van vrouwen. Nederland was een van de 189 landen die zich in 1995 zonder enig voorbehoud committeerde aan het Beijing Platform for Action. Eens per vier jaar moeten landen over de vorderingen rapporteren aan het Platform.

2 Bevolking

Saskia te Riele (cbs)

-
- De bevolkingssamenstelling verandert: het aandeel ouderen wordt groter, het aandeel autochtonen kleiner.
 - Het aantal eenoudergezinnen neemt verder toe; vrouwen zijn veel vaker alleenstaande ouder dan mannen. Ook staan relatief veel moeders met een Antilliaanse en Surinaamse achtergrond alleen aan het hoofd van een gezin.
 - Er zijn steeds meer eenpersoonshuishoudens; meer vrouwen dan mannen op leeftijd wonen alleen.
 - Ruim een derde van alle gesloten huwelijken eindigt in een echtscheiding.
 - Het aantal geboorten is nog altijd laag; de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen is iets toegenomen (tot 29,6 jaar), vooral bij vrouwen van niet-westerse herkomst.
-

2.1 Inleiding

Binnen het emancipatiebeleid is er aandacht voor verschillende aspecten van emancipatie, zoals het vergroten van de economische zelfstandigheid en het verbeteren van de veiligheid van vrouwen. Onderwerp van deze monitor zijn daarom niet alleen de arbeidsmarktpositie, het onderwijsniveau en de inkomenspositie van vrouwen en mannen, maar ook thema's als slachtofferschap en de psychische en fysieke gezondheid. Daarbij wordt rekening gehouden met onder andere de huishoudenssituatie en de levensfase van vrouwen en mannen. Ook de herkomstgroepering van migranten en hun kinderen is een belangrijk onderscheidend kenmerk; met name niet-westerse vrouwen hebben speciale belangstelling van het emancipatiebeleid, onder andere door hun traditioneel lage arbeidsparticipatie. Voor een goede interpretatie van de uitkomsten is het van belang om te weten hoe groot deze groepen zijn en hoe zij zich in de toekomst zullen ontwikkelen. Deze Emancipatiemonitor start daarom met een schets van de samenstelling van de Nederlandse bevolking naar geslacht, leeftijd en herkomstgroepering en beschrijft veranderingen die daarin optreden.

In dit hoofdstuk besteden we verder aandacht aan demografische ontwikkelingen die relevant zijn voor het emancipatievraagstuk, zoals de gezinssamenstelling, huwelijk en scheiding. Door het toenemende aantal scheidingen zijn een baan en economische zelfstandigheid voor vrouwen immers des te meer van belang. Het krijgen van kinderen komt eveneens aan bod. Dit brengt zorgtaken met zich mee die moeten concurreren met andere taken, zoals betaald werk of het volgen van een opleiding.

2.2 Bevolkingssamenstelling

Aantal ouderen neemt nog altijd toe

De Nederlandse bevolking vergrijst. Tussen 2000 en 2016 is het aantal mensen van 65 jaar en ouder toegenomen van 2,2 naar 3,1 miljoen. Ook in de afgelopen twee jaar is de bevolking gemiddeld weer ouder geworden en zijn er ruim 150.000 ouderen bijgekomen. Het aantal personen van 15 tot 65 jaar nam ook wat toe, maar minder sterk. Het aandeel ouderen in de bevolking is daardoor groter geworden. De komende decennia zet deze trend door. Tot ongeveer 2020 groeit de groep 15-64-jarigen nog licht, maar daarna zal deze krimpen. Omdat ouderen minder vaak werken, betekent dit dat een steeds kleinere groep de (financiële) zorg voor een steeds groter aantal ouderen op zich moet nemen, bijvoorbeeld als het gaat om Aow en gezondheidszorg (zie ook hoofdstuk 7 en hoofdstuk 9). In dat licht kan een toenemende arbeidsparticipatie niet alleen vanuit emancipatorisch, maar ook vanuit economisch perspectief belangrijk zijn. Hoe noodzakelijk dit zal zijn, hangt echter ook af van andere ontwikkelingen, zoals meer migratie, de arbeidsproductiviteit, het aantal uren dat mensen werken en hoe lang mensen door blijven werken.

Tabel 2.1

Bevolking naar leeftijd, 2000-2030, stand op 1 januari (in absolute aantallen x 1000)

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2025	2030
vrouwen								
0-14 jaar	1439	1469	1423	1391	1381	1367	1352	1390
15-19 jaar	453	479	496	486	489	497	473	454
20-24 jaar	473	479	501	525	527	525	548	510
25-44 jaar	2470	2379	2226	2139	2117	2104	2169	2220
45-64 jaar	1911	2108	2296	2349	2370	2390	2320	2192
65-79 jaar	924	933	1000	1143	1176	1207	1454	1538
≥ 80 jaar	349	391	430	461	469	473	573	710
totaal	8018	8240	8372	8495	8528	8562	8889	9015
mannen								
0-14 jaar	1506	1539	1490	1459	1446	1433	1416	1458
15-19 jaar	475	500	519	509	512	522	495	474
20-24 jaar	483	490	512	538	542	541	560	521
25-44 jaar	2550	2427	2251	2148	2125	2114	2191	2242
45-64 jaar	1952	2145	2322	2366	2384	2402	2289	2140
65-79 jaar	728	782	890	1059	1097	1130	1377	1453
≥ 80 jaar	151	182	218	256	266	276	400	536
totaal	7846	8066	8203	8334	8373	8417	8728	8822

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken, Bevolkingsprognose 2016-2060)

De groei van de bevolking van 65 jaar en ouder is overigens groter onder mannen dan onder vrouwen: er zijn nu 55% meer mannen in de leeftijdsgroep van 65 tot 80 jaar en 82% meer van 80 jaar en ouder dan in 2000. Bij vrouwen nam het aantal 65- tot 80-jarigen met 31% toe en kwamen er 36% meer 80-plussers bij. Deze ontwikkelingen hangen samen met de sterkere toename van de levensverwachting voor mannen dan voor vrouwen (Stoeldraijer et al. 2013). Vrouwen worden echter nog altijd ouder dan mannen: in 2015 was de gemiddelde leeftijd bij overlijden 80,5 jaar voor vrouwen en 75,4 voor mannen.

Meer niet-autochtone Nederlanders

Het aantal migranten en hun nakomelingen neemt nog altijd toe. Op 1 januari 2016 behoorde 22% van de inwoners van Nederland tot de niet-autochtone bevolking: zij hebben minstens één ouder die in het buitenland is geboren. In 2000 was dat nog ruim 17%. Bijna de helft van de bevolking met een migratieachtergrond is zelf in Nederland geboren en wordt daarmee tot de tweede generatie gerekend. De samenstelling van deze groep is sinds het begin van de eeuw veranderd. Het aandeel inwoners van niet-westerse herkomst in de totale bevolking is bijvoorbeeld sneller gestegen dan het aandeel dat een westerse herkomst heeft. Bij de niet-westerse groep ging dit van 9% naar ruim 12%, bij de westerse van 9% naar 10%. De toename van het aantal inwoners met een niet-westerse achtergrond komt vooral voor rekening van de tweede generatie, bij de inwoners met een westerse achtergrond groeide juist de eerste generatie sterker. Deze laatste groep bestaat nu ook meer dan in 2000 uit migranten uit Oost-Europa. Sinds de uitbreidingen van de Europese Unie in 2004 en 2007 zijn er met name veel Polen naar Nederland toe gekomen. De laatste twee jaar kwamen er daarnaast weer meer asielmigrantanten uit andere landen bij, vooral uit Syrië (Van Duin et al. 2015). Het aantal niet-westerse migranten (dus van de eerste generatie) nam daarom in die periode wat sneller toe, waardoor het aandeel van de tweede generatie iets daalde.

Van de 2,1 miljoen personen van niet-westerse herkomst behoort ruim 60% tot een van de vier 'klassieke herkomstgroepen'. Dit aandeel is de afgelopen jaren langzaam kleiner geworden. In 2005 was dat nog twee derde. De grootste groep is van Turkse herkomst, met 397.000 personen. Daarna volgen personen van Marokkaanse herkomst met 386.000 en van Surinaamse herkomst met 349.000 personen. Een kleiner aantal van 151.000 is van Antilliaanse/Arubaanse herkomst. Mannen zijn licht oververtegenwoordigd in de Turkse en Marokkaanse herkomstsgroep. Bij mensen van Surinaamse herkomst zijn juist vrouwen in de meerderheid. Datzelfde geldt voor westerse migranten; er zijn vooral meer vrouwen van de eerste generatie.

Tabel 2.2

Bevolking naar herkomst en generatie, 1 januari 2016 (in absolute aantallen x 1000)

	eerste generatie	tweede generatie	totaal
vrouwen			
totaal	1002	905	8562
autochtoon			6655
westers	422	441	863
niet-westers	581	464	1045
vv.			
Marokkaans	81	107	188
Turks	93	100	193
Surinaams	99	85	183
Antilliaans/Arubaans	42	34	75
overig niet-westers	266	139	405
mannen			
totaal	919	927	8417
autochtoon			6572
westers	351	442	793
niet-westers	568	484	1052
vv.			
Marokkaans	87	110	197
Turks	97	107	205
Surinaams	79	87	166
Antilliaans/Arubaans	41	35	76
overig niet-westers	263	145	409

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '16)

Niet-westerse herkomstsgroepen relatief jong

Ruim de helft van de Turkse en de Marokkaanse herkomstsgroep in Nederland is inmiddels van de tweede generatie. Mede daardoor vormen ze een relatief jonge bevolkingsgroep: de Marokkaanse is gemiddeld 29,6 jaar, de Turkse 32,1 jaar. Dat is een stuk jonger dan autochtone Nederlanders, die gemiddeld 42,4 jaar zijn. Ook de Antilliaanse/Arubaanse herkomstsgroep is met 31,4 jaar jong, hoewel de eerste generatie relatief groot is. Deze is echter eveneens vrij jong. De Surinaamse is met 37 jaar de oudste van de vier klassieke herkomstsgroepen. Ook bij hen is de eerste generatie naar verhouding groot, maar beide generaties zijn gemiddeld ouder dan die van de andere groepen. Turkse, Marokkaanse en overig niet-westerse vrouwen zijn gemiddeld even oud of zelfs wat jonger dan de mannen. In de andere groepen, inclusief de autochtone bevolking, zijn vrouwen doorgaans ouder.

2.3 Huishoudenssamenstelling

Meer huishoudens door groter aantal alleenstaanden

Op 1 januari 2016 waren er 7,7 miljoen particuliere huishoudens in Nederland, ruim 900.000 meer dan begin 2000. Het aantal huishoudens is de afgelopen jaren relatief veel sterker toegenomen dan het aantal personen. Dat komt vooral doordat er steeds meer eenpersoonshuishoudens zijn, inmiddels 2,9 miljoen. Er is bijvoorbeeld een groeiende groep ouderen die alleen woont na het overlijden van hun partner. Ook de laatste twee jaar is het aantal huishoudens gegroeid en kwamen er ruim 100.000 eenpersoonshuishoudens bij. Een gemiddeld huishouden in Nederland telt nu 2,13 personen; in 2000 was dit nog 2,30. Deze ontwikkeling zal de komende decennia doorzetten. In 2060 zijn er naar verwachting 8,6 miljoen huishoudens in Nederland, waarvan 43% uit één persoon bestaat. Nu is dat aandeel 38%. De toekomstige groei van het aantal eenpersoonshuishoudens komt bijna volledig voor rekening van ouderen (Van Duin et al. 2016).

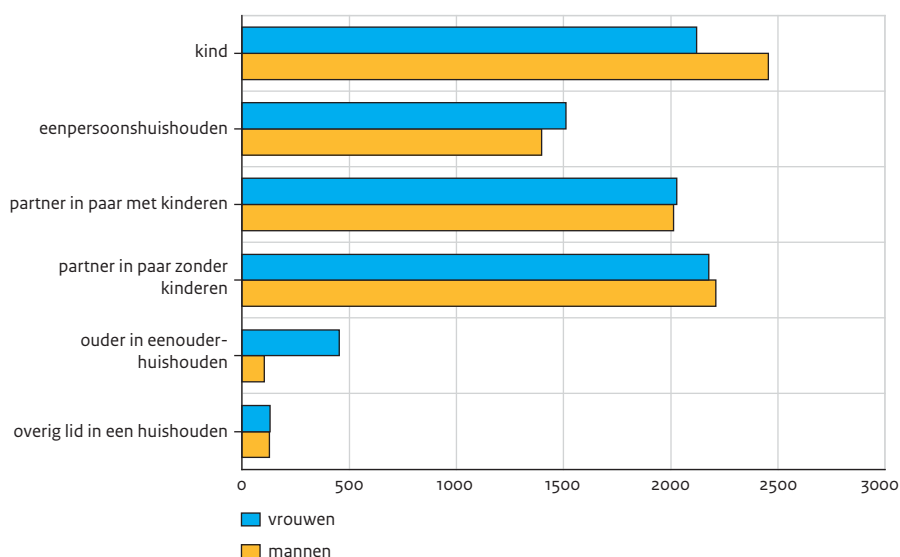
Ruim de helft woont in gezin met kinderen

Ondanks de groei van het aantal alleenstaanden wonen de meeste mensen in een gezin. Ruim de helft van de bevolking maakt deel uit van een gezin met kinderen: hetzij als (alleenstaand) ouder, hetzij als kind. Een kwart van de mensen woont met een partner, zonder kinderen. Zo'n 2% van de samenwonende paren, met of zonder kinderen, is van hetzelfde geslacht. De meesten van deze homostellen hebben geen kinderen in het huishouden. Van de man-manparen heeft een kleine 2% kinderen, bij vrouw-vrouwparen is dat een kwart.

Mannen wonen vaker dan vrouwen nog bij (een van) hun ouders als 'thuiswonend kind'. Dat komt vooral doordat meisjes gemiddeld genomen op jongere leeftijd het huis uit gaan dan jongens (Stoeldraijer 2014). Verder staan veel meer vrouwen dan mannen aan het hoofd van een eenoudergezin, mede doordat kinderen na een scheiding vaker bij de moeder dan bij de vader wonen. In hoofdstuk 4 is te lezen dat de arbeidsdeelname van deze moeders laag is. Een deel van de ouders regelt na de scheiding een co-ouderschap, waarbij kinderen afwisselend bij beide ouders wonen. In 2013 trof 22% van de gescheiden paren zo'n regeling. Hun kinderen worden echter wel bij maar één van de ouders ingeschreven.

Figuur 2.1

Bevolking in particuliere huishoudens naar positie in het huishouden, 1 januari 2016 (in absolute aantallen x 1000)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '16)

Relatief veel alleenstaande vrouwen op latere leeftijd

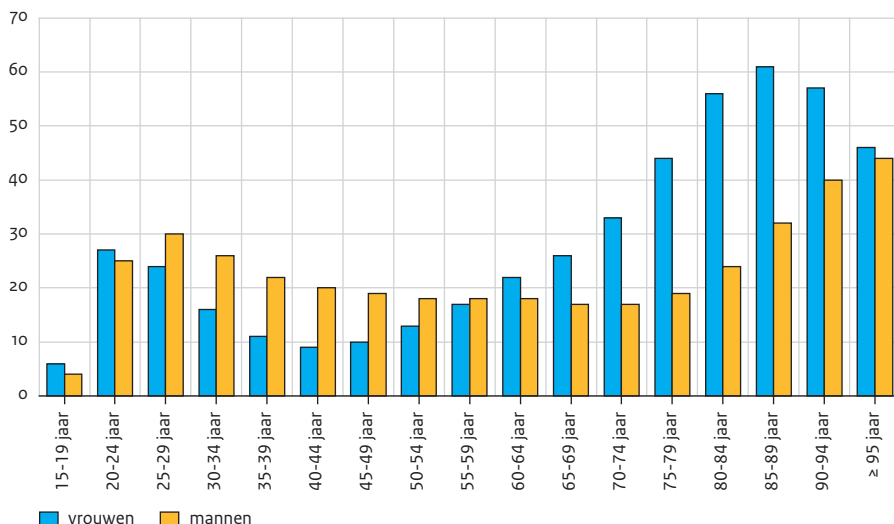
Er zijn wat meer alleenwonende vrouwen dan mannen. Per leeftijdsgroep lopen de aandelen alleenstaande mannen en vrouwen echter sterk uiteen. Tussen de 25 en 55 jaar wonen meer mannen dan vrouwen alleen. Dit komt onder andere doordat mannen na een echtscheiding vaker alleen komen te staan en vrouwen juist vaker, samen met de kinderen, een eenoudergezin vormen (Van Duin et al. 2016). Ook beginnen mannen doorgaans wat later aan relaties dan vrouwen.

Boven de 60 zijn er juist meer alleenstaande vrouwen. Zo woonde van de 75- tot 90-jarige vrouwen 52% alleen tegenover bijna een kwart van de mannen. Door de hogere levensverwachting van vrouwen blijven er meer vrouwen dan mannen alleen na het overlijden van hun partner. Dit kan nadelige gevolgen hebben. Vrouwen hebben bijvoorbeeld minder vaak een aanvullend pensioen dan mannen en zijn vaker afhankelijk van een nabestaandenpensioen (zie ook hoofdstuk 7).

Het aandeel alleenstaande vrouwen neemt af in de twee oudste leeftijdscategorieën. Dit komt doordat een deel van de vrouwen op die leeftijd weliswaar alleenstaand is, maar tot de institutionele bevolking wordt gerekend omdat ze inmiddels in een verzorgings-tehuis wonen.

Figuur 2.2

Aandeel vrouwen en mannen dat alleen woont per leeftijdsgroep, 1 januari 2016 (in procenten)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '16)

Meeste alleenstaande ouders zijn vrouw

Begin 2016 waren er ruim 555.000 eenoudergezinnen in Nederland, 4% meer dan twee jaar geleden en 45% meer dan in 2000. Het aandeel eenoudergezinnen in het (toegenomen) totale aantal huishoudens is sinds 2000 gestegen van bijna 6% naar ruim 7%. Van de huishoudens met thuiswonende kinderen – ongeacht de leeftijd van de kinderen – is inmiddels 22% een eenoudergezin. De meeste alleenstaande ouders zijn vrouwen, omdat kinderen na een scheiding vaak bij de moeder gaan wonen. Ook zijn er vrouwen die al bij de geboorte van het kind alleenstaand zijn: in 2014 kwam 9% procent van de baby's in een eenoudergezin ter wereld. Het aandeel eenoudergezinnen waar een man aan het hoofd staat is in de loop van de jaren wat toegenomen: van 15% van het totale aantal eenouderhuishoudens in 2000 tot bijna 19% begin 2016. Bij ruim zes op de tien eenoudergezinnen woont een alleenstaande moeder of vader samen met één kind. In bijna een op de tien eenoudergezinnen wonen drie of meer kinderen samen met één ouder.

Ook meer Turkse en Marokkaanse eenoudergezinnen

Van alle autochtone moeders met thuiswonende kinderen is 16% alleenstaand. Onder vrouwen van niet-westerse herkomst ligt dit aandeel met 30% aanzienlijk hoger, vrouwen met een westerse achtergrond zitten hier tussenin (ongeveer 20%). Vooral moeders met een Antilliaanse/Arubaanse (54%) en Surinaamse (46%) achtergrond zijn vaak alleenstaand. Dat is bovendien relatief vaak al bij de geboorte het geval: rond de 30% van

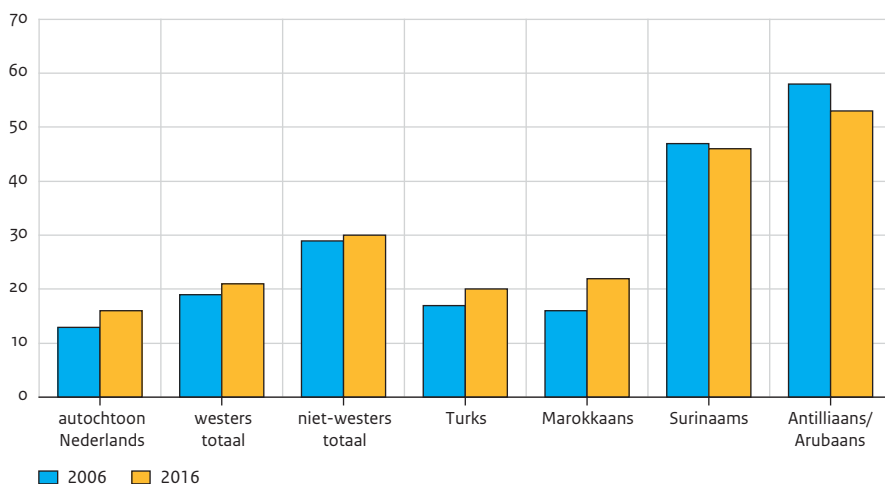
de baby's met een Antilliaanse en Surinaamse achtergrond wordt geboren in een eenoudergezin. Ook uit eerder onderzoek blijkt dat het in deze groepen niet ongebruikelijk is dat vrouwen alleen komen te staan voor de opvoeding van hun kind (Distelbrink en Hooghiemstra 2006).

In de afgelopen tien jaar is het aandeel alleenstaande moeders van Antilliaanse/Arubaanse herkomst wat afgenomen. Het percentage alleenstaande moeders onder de Turkse en Marokkaanse herkomstsgroepen is daarentegen toegenomen. Dat komt doordat er onder Turken en Marokkanen van de tweede generatie meer echtscheidingen voorkomen dan onder Turken en Marokkanen van de eerste generatie. Dit leidt tot meer eenoudergezinnen.

Ook onder autochtone moeders en moeders met een westerse achtergrond is het aandeel alleenstaanden groter geworden. Deze veranderingen gaan niet snel, sinds 2013 is alleen het aandeel autochtone en Marokkaanse alleenstaande moeders licht toegenomen.

Figuur 2.3

Aandeel alleenstaande moeders naar herkomst, 2006 en 2016 (in procenten van alle moeders met thuiswonende kinderen)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '06 en '16)

Aantal huwelijken nog altijd laag

Wanneer paren kiezen voor een huwelijk of geregistreerd partnerschap, worden de rechten en plichten die beide partners naar elkaar toe hebben wettelijk vastgelegd. Dit is ook van belang voor het geval zij uit elkaar gaan. Op het moment wordt er echter relatief weinig getrouwd. In 2015 werden 77.000 huwelijken en geregistreerd partnerschappen gesloten. Dat zijn er iets meer dan twee jaar geleden, maar nog altijd veel minder dan in 2010,

toen er nog 85.000 verbintenissen werden gesloten. Dit kan deels te maken hebben met de economische laagconjunctuur van de afgelopen jaren (De Beer 2012), maar daarnaast lijkt er ook sprake van een langere trend naar minder trouwen. Vanaf 2013 nam het aantal geregistreerde partnerschappen nog wel toe, van ruim 9000 tot bijna 13.000, maar het aantal huwelijken bleef vrijwel gelijk. Bij ruim 1800 verbintenissen ging het om paren van gelijk geslacht.

Ongehuwd samenwonen komt daarentegen steeds vaker voor. Tien jaar geleden woonden 759.000 paren ongehuwd samen, begin 2016 ruim 954.000. Het aandeel samenwoners dat kinderen heeft, is ook toegenomen. Kinderen worden dan ook steeds vaker geboren in een gezin waarvan de ouders niet getrouwd zijn. In 2015 had 44% van de pasgeboren baby's ongehuwde ouders. Van de eerstgeborenen was dat zelfs iets meer dan de helft.

Minderheid migranten trouwt met autochtoon

Migranten en hun nakomelingen trouwen nog relatief vaak met iemand uit hun eigen herkomstgroep. Dat geldt vooral voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders, van wie in 2015 een kleine 10% van de huwendes met een autochtoon trouwde. Ruim 60% trouwde een partner van dezelfde herkomst die in Nederland woonde, en een kleine 20% met iemand uit het land van herkomst (een 'migratiehuwelijk'). Vooral mannen van de eerste generatie sluiten deze huwelijken. In 2015 trouwde bijvoorbeeld ruim 40% van de eerste-generatie- Marokkaanse mannen met iemand uit het land van herkomst, tegenover ruim 20% van de vrouwen. Van de tweede generatie doet rond de 10% van zowel de mannen als de vrouwen dat. Van de vier klassieke niet-westerse herkomstgroepen trouwt de Antilliaanse/Arubaanse het vaakst met een autochtone partner (bijna 45%).

Westerse migranten trouwen vaker dan niet-westerse met een autochtoon. Het aandeel dat dit doet is de laatste jaren echter wel gedaald. Tien jaar geleden was dat 70%, vorig jaar 55%. Inmiddels trouwt bijna een kwart binnen de eigen herkomstgroep. Deze toename heeft deels te maken met de veranderde samenstelling van de groep. Samenhangend met de toegenomen immigratie van Oost-Europeanen is de eerste generatie groter geworden en deze kiest vaker dan de tweede generatie voor een partner met dezelfde herkomst.

Elk jaar eindigt 1 op de 100 huwelijken in een scheiding

Jaarlijks gaat ongeveer 1% van de circa 3,4 miljoen echtparen in Nederland uit elkaar. Dit kan ingrijpende gevolgen hebben voor de betrokkenen, onder andere in het inkomen (zie ook hoofdstuk 7). In 2015 eindigden 34.000 huwelijken en 2000 partnerschappen in een scheiding. Van alle gesloten huwelijken eindigt inmiddels meer dan een derde in een echtscheiding; op basis van de scheidingen in 2015 werd dit percentage op bijna 40% van de huwelijken geschat.

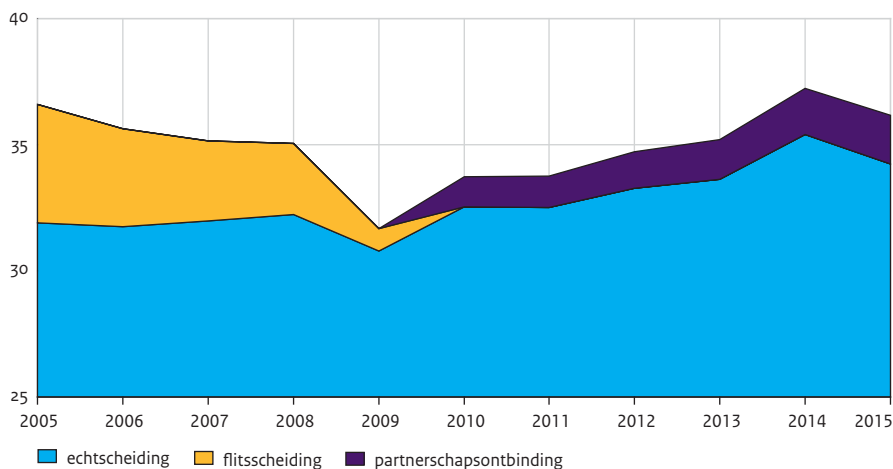
Vanaf 2005 is het aantal echtscheidingen eerst iets gedaald en daarna wat gestegen.

In 2015 gingen er weer wat minder stellen uit elkaar dan in het jaar daarvoor en eindigde een vergelijkbaar aantal relaties in een echtscheiding als in 2005. Het lage aantal scheidingen in 2009 en 2010 heeft ermee te maken dat per 1 maart 2009 de zogenaamde flitscheiding werd afgeschaft. Dat is een scheiding waarbij getrouwde paren hun huwelijk omzet-

ten in een geregistreerd partnerschap dat vervolgens zonder tussenkomst van de rechter kan worden beëindigd. Deze snelle vorm van scheiden eindigde toen de Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding werd ingevoerd. Paren die toen wilden scheiden, konden dat dus niet meer via de snelle route doen.

Figuur 2.4

Echtscheidingen, flitsscheidingen en partnerschapsontbindingen, 2005-2015 (in absolute aantallen x 1000)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '01-'15)

Voor samenwoners die geen huwelijk of partnerschap hebben gesloten, worden geen scheidingsgegevens bijgehouden. Zij hebben echter een grotere kans om uit elkaar te gaan, vooral in de eerste jaren van de relatie (Wobma en De Graaf 2009). Dat samenwonen veelal als proefperiode wordt beschouwd, kan hiermee te maken hebben. Daarnaast heeft de groep die gaat samenwonen kenmerken die ook vaak met een hogere scheidingskans worden geassocieerd. Ze zijn bijvoorbeeld jonger en minder religieus (De Graaf en Kalmijn 2006). Het scheidingsrisico voor ongehuwd samenwonenden is in de loop der jaren wel gedaald (Van Duin et al. 2016).

2.4 Kinderen krijgen

Aantal geboorten nog altijd laag

In 2015 zijn er in Nederland een kleine 171.000 kinderen geboren. Daarmee ligt het aantal geboorten weer op het lage niveau van de eerste helft van de jaren tachtig (Loozen et al. 2013). Rond de eeuwwisseling werd nog een piek bereikt, met 207.000 geboorten.

Het totale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer (het gemiddelde kindertal per vrouw) is eveneens laag, 1,66 in 2015.

Het relatief lage aantal geboorten kan te maken hebben met de al langer aanhoudende periode van economische laagconjunctuur: als het economisch minder goed gaat, worden er doorgaans minder kinderen geboren (De Beer 2012). Maar ook de flexibilisering op de arbeidsmarkt kan een rol spelen. Het duurt daardoor voor jongeren steeds langer voor zij een vaste baan hebben en 'gesetteld' zijn (CBS 2015a). Daarnaast maken strengere eisen voor hypotheekverstrekking en hogere huurlasten het steeds minder makkelijk om de stap naar een kindvriendelijke woning te maken.

De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen is iets toegenomen, tot 29,6 jaar. Met name laag- en middelbaar opgeleiden stelden het krijgen van kinderen uit, zij hadden in 2012 minder vaak al kinderen voor hun dertigste dan in 2002. Hoog-opgeleide vrouwen stelden niet verder uit, maar krijgen nog altijd later kinderen (CBS 2015f). Verwacht wordt dat de gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind in de toekomst nog wat verder stijgt (Van Duin et al. 2015).

Tabel 2.3

Gemiddeld kindertal en gemiddelde leeftijd bij geboorte, 2000-2015

	gemiddelde leeftijd				gemiddeld kindertal
	vrouwen		mannen		
	totaal	1e kind	totaal	1e kind	
2000	30,7	29,1	33,5	32,0	1,72
2005	31,1	29,4	34,0	32,5	1,71
2010	31,0	29,4	34,0	32,4	1,80
2011	31,0	29,4	34,0	32,4	1,76
2012	31,0	29,4	34,0	32,4	1,72
2013	31,0	29,4	34,0	32,4	1,68
2014	31,1	29,5	34,0	32,5	1,71
2015	31,1	29,6	34,1	32,5	1,66

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '00-'15)

Vrouwen met een niet-westerse achtergrond beginnen steeds later met kinderen

Sinds het begin van deze eeuw is het gemiddeld kindertal van vrouwen van niet-westerse herkomst sterk afgenomen. Dit hangt samen met de toename van de tweede generatie. Waar de eerste generatie vrouwen gemiddeld meer kinderen kreeg dan autochtone vrouwen, lijkt het gemiddeld kindertal van de tweede generatie veel meer op dat van autochtonen (Van Huis 2013). Toch krijgen vrouwen met een niet-westerse achtergrond nog altijd wat meer kinderen dan autochtone vrouwen, vooral de Marokkaanse. Gemiddeld krijgen zij 2,34 kinderen. Het gemiddeld kindertal van vrouwen van

Turkse (1,77) en Antilliaanse/Arubaanse herkomst (1,67) ligt dicht bij dat van autochtone vrouwen (1,66). Vrouwen van Surinaamse herkomst krijgen met gemiddeld 1,56 iets minder kinderen dan autochtone vrouwen. Datzelfde geldt overigens voor vrouwen met een westerse herkomst (1,46).

De afgelopen jaren is de leeftijd waarop vrouwen met een niet-westerse achtergrond aan kinderen beginnen verder opgeschoven, van 27,6 jaar in 2005 naar 28,5 jaar in 2015. Minder vrouwen dan tien jaar geleden kregen voor hun dertigste hun eerste kind. Autochtone vrouwen stelden in deze periode nauwelijks verder uit, zij kregen hun eerste kind met 29,7 jaar. Het uitstel onder niet-westerse vrouwen kan overigens betekenen dat het nu geschatte gemiddeld kindertal lager ligt dan wat deze generatie uiteindelijk zal realiseren.

Aantal tienermoeders verder gedaald

Meisjes die al jong moeder worden, lopen het risico om voor langere tijd in een achterstandspositie terecht te komen. Zij maken bijvoorbeeld hun school niet af of worden alleenstaande moeder. Het aantal tienermoeders in Nederland daalt al jaren. In 2013 werden er voor het eerst minder dan 2000 kinderen geboren bij een moeder die jonger was dan 20 jaar. Daarna is dit aantal nog verder afgenomen, tot minder dan 1600 in 2015. Dat komt neer op iets minder dan 1% van alle geboorten. De meeste tienermoeders zijn 18 of 19 jaar oud; in deze groepen was de daling in absolute zin het grootst. Het aantal tienervaders ligt beduidend lager en wordt geschat op ongeveer 700 per jaar (Wobma en Van Huis 2011). Mannen zijn gewoonlijk een aantal jaren ouder bij de geboorte van de kinderen dan vrouwen, vandaar dat er meer tienermoeders dan tienervaders zijn. Het geboortecijfer onder tieners in Nederland behoort tot de laagste ter wereld, wat vooral te danken is aan goede zwangerschapspreventie (Garssen en Harmsen 2013).

Van alle tienermoeders heeft iets minder dan de helft een andere herkomst dan de Nederlandse. In de Antilliaanse/Arubaanse herkomstgroep komen nog altijd relatief de meeste tienergeboorten voor, met 16 per 1000 meisjes van 15 tot 20 jaar. De Turkse herkomstgroep heeft met 1,6 per 1000 meisjes de minste tienergeboorten. Bij tienermeisjes van Marokkaanse herkomst is het geboortecijfer vergelijkbaar met dat van autochtonen (2,3). Dat van de Surinaamse (9,0), overige niet-westerse (7,3) en westerse (6,2) herkomstgroepen bevindt zich daartussenin. Binnen de groep met een westerse achtergrond springen Poolse en Bulgaarse meisjes er uit. Andere niet-westerse groepen met relatief veel tienergeboorten zijn de Somalische meisjes.

2.5 Conclusie

Steeds meer ouderen en niet-westerse migranten

In 2010 bereikten de eerste babyboomers de pensioengerechtigde leeftijd. In dat jaar was 15% van de bevolking 65 jaar en ouder, inmiddels is dat 18% en in 2030 zal het naar verwachting bijna een kwart zijn. Doordat de groep gepensioneerd groeit, wordt de potentiële beroepsbevolking verhoudingsgewijs kleiner. De komende tien jaar blijft hun aantal

vooral door immigratie nog op peil, maar daarna wordt een daling verwacht. Afhankelijk van andere ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld in de arbeidsproductiviteit, de pensioenleeftijd, het aantal werkenden en het aantal uren dat zij werken, kan dit betekenen dat een grotere arbeidsparticipatie van vrouwen belangrijk wordt om de gevolgen van de vergrijzing op te kunnen vangen. Dat geldt ook voor de niet-autochtone bevolking, die een steeds groter deel van de potentiële beroepsbevolking uit gaat maken.

Vrouwen vaker alleenstaand

Nederland telt, ook door de vergrijzing, steeds meer eenpersoonshuishoudens. Op oudere leeftijd wonen meer vrouwen alleen dan mannen. Door hun hogere levensverwachting blijven vrouwen immers vaker alleen achter na het overlijden van hun partner. Het is voor hen dus van belang om ook dan voor voldoende inkomen te zorgen. In hoofdstuk 7 gaan we hier verder op in.

Ondanks de toename van het aantal alleenstaanden woont nog altijd ruim de helft van de bevolking in een gezin. Wel neemt het aantal eenoudergezinnen nog steeds toe. Bij het gros ervan groeien de kinderen grotendeels alleen met de moeder op. Alleenstaande moeders moeten zichzelf en hun kinderen financieel onderhouden, wat economische zelfstandigheid van deze groep des te belangrijker maakt.

Weinig geboorten, iets meer verbintenissen

In 2015 werden er weer wat meer verbintenissen (huwelijken en partnerschappen) gesloten, maar in vergelijking met eerdere jaren waren het er nog altijd relatief weinig. Het aantal geboorten was met slechts een kleine 171.000 kinderen laag in vergelijking met de jaren voor 2010. De reden hiervoor kan liggen in de economische laagconjunctuur van de afgelopen jaren. Wanneer het vertrouwen in de economie afneemt, worden niet alleen grote aankopen uitgesteld, maar ook demografische beslissingen zoals trouwen of kinderen krijgen. Daarnaast kunnen de flexibilisering van de arbeidsmarkt, die al voor de economische crisis begon, en de aangescherpte regels voor het krijgen van een hypotheek hebben bijgedragen aan het uitstellen van trouwen en kinderen krijgen. In hoeverre zorg voor kinderen een reden is voor vrouwen om niet te participeren op de arbeidsmarkt, zal blijken uit het vervolg van deze monitor.

Nog altijd eindigt een groot deel van de huwelijken in scheiding. Paren die ongehuwd samenwonen gaan nog vaker uit elkaar. Dat onderstreept het belang van een baan en voldoende eigen inkomen, met name voor vrouwen. Bijna de helft van hen is blijkens deze monitor niet economisch zelfstandig en zij zijn dus in het bijzonder kwetsbaar bij een scheiding.

3 Onderwijs

Marijke Hartgers (cbs), Ans Merens (scp), Ronald Blokzijl (cbs) en Tanja Traag (cbs)

-
- Meisjes volgen vaker dan jongens de hogere onderwijsniveaus in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs en nemen vaker deel aan het hoger onderwijs.
 - De voortijdige schooluitval van meisjes is in alle onderwijsniveaus lager dan die van jongens. Ook studeren ze sneller af in het hoger onderwijs.
 - Meisjes volgen relatief vaak opleidingen in de zorg en jongens techniek- en bètaopleidingen, maar in alle onderwijsniveaus neemt dit verschil in richtingkeuze in meer of mindere mate af. De seksesegregatie naar onderwijsrichting is nog steeds het hoogst in het vmbo en het mbo.
 - Na het schoolverlaten met een mbo-, hbo- of wo-diploma is het aandeel werknemers dat een voltijd dienstverband heeft onder vrouwen veel lager dan onder mannen. Ook verdienen vrouwen een lager salaris dan mannen. Onder ho-afgestudeerden zijn deze verschillen minder groot dan onder mbo-gediplomeerden.
-

3.1 Inleiding

Onderwijs is altijd een thema in het emancipatiebeleid geweest. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw ging het nog om het inhalen van achterstanden in het opleidingsniveau van meisjes en vrouwen. Toen deze achterstanden rond 2000 waren verdwenen, kwam de focus in het beleid te liggen op het doorbreken van seksesegregatie in de opleidingsrichting: meisjes kiezen traditioneel vaak voor zorgopleidingen, jongens voor techniekopleidingen. In 2013 heeft minister Bussemaker met haar Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid (TK 2012/2013a) de verschillen in opleidingsniveau weer op de agenda gezet. Nu ligt de focus op de achterstanden die jongens ten opzichte van meisjes hebben. Jongens nemen minder deel aan de hogere vormen van onderwijs, vallen vaker (voortijdig) uit en hebben meer vertraging in hun onderwijsloopbaan dan meisjes.

De minister vindt het verder onwenselijk dat er grote verschillen tussen vrouwen en mannen zijn in opleidingsrichting, dat wil zeggen de gekozen vakkenpakketten en (vervolg)opleidingen. In de Midterm review emancipatie (TK 2014/2015b) geeft ze aan dat dergelijke verschillen niet goed zijn voor de 'genderbalans in bedrijven'. Ook wordt daarmee het talent van vrouwen onderbenut in techniek en bètaberoepen en dat van mannen in de zorg en het primair onderwijs.

Al langere tijd worden er maatregelen genomen om meisjes te stimuleren vaker voor techniekopleidingen te kiezen. Zo verstrekt het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) subsidie aan het Landelijk Expertisebureau meisjes/vrouwen en bèta/techniek (VHTO), dat met verschillende activiteiten genderstereotypering bij studiekeuze

probeert tegen te gaan. Het VHTO geeft voorlichting in het basis- en voortgezet onderwijs, ondersteunt meisjes bij oriëntatie op vervolgopleidingen en loopbaan in de techniek en zet vrouwelijke rolmodellen in. Daarnaast is er algemeen beleid om meer jongeren voor techniek te interesseren. Sinds 2013 is er het zogenoemde Techniepact, een samenwerking van bedrijfsleven, techniekonderwijs en de ministeries van Economische Zaken (EZ), Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) (Techniepact 2016). Deze algemene en specifieke activiteiten lijken volgens de Beleidsdoorlichting emancipatie vruchten af te werpen, want meer meisjes kiezen de laatste jaren voor een technische of bètaopleiding (TK 2014/2015a).

Om jongens te interesseren voor een baan als leerkracht in het basisonderwijs, is in de afgelopen jaren het project *Mannen voor de klas* georganiseerd. Bij dit project hebben verschillende activiteiten plaatsgevonden in samenwerking met Pabo-opleidingen en basisscholen (TK 2014/2015a). Activiteiten om meer jongens te stimuleren een opleiding in de zorg te gaan volgen, worden aan werkgevers in de zorg en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) overgelaten (TK 2012/2013a).

Voor het tegengaan van achterstanden van jongens in het onderwijs zijn geen concrete maatregelen aangekondigd. Wel is er in opdracht van de directie Emancipatie (ocw) een verkenning door ROA/vu/UT uitgevoerd naar de oorzaken van verschillen in studierendement tussen jongens en meisjes (TK 2015/2016f). Dit onderzoek is eind 2015 gepubliceerd (Belfi et al. 2015; zie ook kader 3.2).

In dit hoofdstuk bespreken we eerst de onderwijsloopbanen van meisjes en jongens vanaf het einde van de basisschool tot en met het hoger onderwijs en promoties (§ 3.2 tot en met § 3.4). Daarna komen de voortijdig schoolverlaters aan bod (§ 3.5). Vervolgens kijken we naar het gerealiseerde opleidingsniveau van de totale bevolking (§ 3.6). De seksesegregatie naar onderwijsrichting en recente ontwikkelingen hierin bespreken we in paragraaf 3.7. De overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt staat centraal in paragraaf 3.8. Ten slotte gaan we na in hoeverre de bevolking van 25 tot 65 jaar deelneemt aan om- of bijscholing en andere vormen van leven lang leren (§ 3.9).

3.2 Primair onderwijs

Veel meer jongens in speciaal onderwijs dan meisjes

De meeste kinderen gaan zodra ze 4 jaar zijn naar een school voor regulier basisonderwijs. Kinderen die meer hulp nodig hebben dan het basisonderwijs kan bieden, gaan naar het speciaal basisonderwijs of naar het speciaal onderwijs. Speciale scholen zijn bedoeld voor onderwijs aan onder andere visueel gehandicapte, dove en slechthorende, lichamenlijk gehandicapte, zeer moeilijk lerende of opvoedbare en langdurig zieke kinderen (CBS 2012a; OCW 2014b).

Op scholen voor speciaal basisonderwijs en op speciale scholen zitten relatief weinig meisjes. In 2015/'16 was een derde van de leerlingen in het speciaal basisonderwijs een meisje en op speciale scholen 27%. De verschillen zijn vooral groot bij de zorgleerlingen

met gedrags- en concentratiestoornissen. Jongens krijgen bijvoorbeeld vaker de diagnose autisme of ADHD (Houben-van Hertten et al. 2014).

Met de invoering van het passend onderwijs in het schooljaar 2014/'15 is het totale aantal zorgleerlingen op het speciaal basisonderwijs en speciale scholen afgenomen. Meer zorgleerlingen zouden op de reguliere scholen (mét extra aandacht en geld) een plek moeten krijgen. Ten opzichte van het voorgaande schooljaar daalde in 2015/'16 het aantal leerlingen op het speciaal basisonderwijs en de speciale scholen respectievelijk met 6% en 4%.

Geen verschil jongens en meisjes in totaalscore Centrale Eindtoets

In 2015 nam 86% van de basisscholen de Centrale Eindtoets van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) af (CvTE 2015; zie ook kader 3.1). Meisjes en jongens verschilden niet of nauwelijks in de totaalscore op deze toets. Meisjes van autochtoon Nederlandse, Turkse en Surinaamse herkomst scoorden 1 procentpunt hoger dan jongens met een vergelijkbare achtergrond. Bij de overige herkomstgroepen was geen verschil tussen meisjes en jongens waarneembaar.

Kader 3.1 Centrale Eindtoets

Vanaf het schooljaar 2014/'15 zijn de scholen in het regulier basisonderwijs verplicht een eindtoets primair onderwijs af te nemen. Alle leerlingen in groep 8 maken een toets. De overheid stelt hiervoor aan scholen de Centrale Eindtoets beschikbaar. Scholen kunnen ook kiezen uit andere eindtoetsen die door de minister van ocv zijn toegelaten (in 2014/'15 waren dat IEP en ROUTE 8). Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) is verantwoordelijk voor de uitvoering van de Centrale Eindtoets. Deze toets wordt gemaakt in samenwerking met Stichting Cito en bouwt voort op de Eindtoets Basisonderwijs van Cito (Citotoets) (www.centraleeindtoetspo.nl; www.cito.nl; www.rijksoverheid.nl). Een Eindtoets speelt geen directe rol meer bij het advies voor het voortgezet onderwijs. De toets wordt afgenomen nadat de leerkracht de adviezen voor het voortgezet onderwijs heeft gegeven. Als uit de toets een hoger advies komt dan het advies van de leerkracht, dan moet dit laatste advies worden heroverwogen. De heroverweging kan leiden tot een aangepast schooladvies. Bij een lager advies mag het advies van de leerkracht niet worden aangepast. Hiernaast wordt de toets gebruikt voor het peilen van de mate van beheersing van de referentieniveaus voor taal en rekenen (www.taalenrekenen.nl). Vanwege het wettelijk kader, de latere afname, de gewijzigde inhoud en veranderingen in de populatie is een goede vergelijking van de uitkomsten van de Centrale Eindtoets met die van de Citotoets uit voorgaande jaren niet mogelijk (CvTE 2015).

Tabel 3.1

Resultaten^a voor taal en rekenen-wiskunde in de Centrale Eindtoets en de totaalscore, naar herkomst, 2015 (in procenten)

	taal		rekenen-wiskunde		totaalscore ^b	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens	meisjes	jongens
totaal	74	70	70	74	72	72
autochtoon Nederlands	75	71	70	74	73	72
westers	75	71	71	75	73	73
niet-westers, wv.						
Turks	65	60	63	68	64	63
Marokkaans	67	65	64	69	66	66
Surinaams	71	67	64	68	68	67
Antilliaans/Arubaans	69	66	61	67	66	66
overig niet-westers	72	69	69	73	71	71

a Gemiddeld percentage vragen goed per onderdeel.

b Voor de totaalscore worden de deoltoetsen taal en rekenen-wiskunde gewogen samengenomen. Hierbij heeft taal een groter gewicht dan rekenen-wiskunde.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken '15); CvTE/Stichting Cito '15.

Meisjes scoren traditioneel gemiddeld hoger op het onderdeel taal, jongens hoger op het onderdeel rekenen-wiskunde. De verschillen tussen meisjes en jongens op zowel de deoltoets taal als de deoltoets rekenen-wiskunde bedroegen in 2015 gemiddeld 4 procentpunten. De uitkomsten van de Centrale Eindtoets zijn niet te vergelijken met die van de Citotoets uit voorgaande jaren (zie ook kader 3.1). Toch is het wel opvallend dat in vergelijking met de Citotoets in 2013 (Hartgers en Merens 2014) de verschillen tussen meisjes en jongens op de taaltoets groter en op de rekentoets kleiner zijn, beide in het voordeel van meisjes. Borghuis en Prevoo (2015) suggereren dat dit wellicht komt doordat de toets door de latere afname niet meer voor elke leerling zo belangrijk is en dat jongens in dat geval minder goed hun best doen dan meisjes.

Meisjes en jongens met een Marokkaanse achtergrond verschillen in vergelijking met de overige herkomstgroepen het minst in taal. Jongens van Antilliaanse/Arubaanse herkomst scoren duidelijk veel beter dan meisjes met dezelfde achtergrond op het onderdeel rekenen-wiskunde. Meisjes en jongens van westerse herkomst behaalden ongeveer dezelfde resultaten als de autochtoon Nederlandse deelnemers aan de toets.

3.3 Onderwijsdeelname per niveau

Jongens vaker in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo dan meisjes

Na het basisonderwijs vervolgen de meeste leerlingen hun schoolloopbaan in het voortgezet onderwijs. Met het advies van de basisschool komt de leerling in een brugklas van

een school voor voortgezet onderwijs. In het derde leerjaar hebben de meeste leerlingen de definitieve keuze voor een onderwijssoort gemaakt: een van de vmbo-leerwegen, havo of vwo/gymnasium.

In het voortgezet onderwijs blijken meisjes vaker op hogere niveaus onderwijs te volgen dan jongens, terwijl jongens in groep acht van de basisschool in de periode voor 2015 toch gemiddeld iets hoger scoorden op de Citotoets (Hartgers en Merens 2014). Onderzoek (CBS 2014; Van Gaalen et al. 2014) laat ook zien dat de meeste kinderen drie jaar na de basisschool een onderwijsniveau volgen dat overeenkomt met de behaalde Citoscore in groep acht van de basisschool, maar dat jongens relatief vaak een lager en meisjes juist vaker een hoger niveau volgen dan verwacht. In het schooljaar 2015/'16 zaten meer meisjes dan jongens in het derde leerjaar van het vwo, terwijl omgekeerd meer jongens dan meisjes in het derde leerjaar van de basis- dan wel kaderberoepsgerichte leerweg van het vmbo (vmbo-bk) zaten. Ook meisjes van niet-westerse herkomst zijn vaker dan jongens van niet-westerse herkomst te vinden op het vwo; met uitzondering van de meisjes van Turkse herkomst. Jongens van alle herkomstgroepen zitten naar verhouding vaker in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo (vmbo-bk). Daarnaast wordt ook het praktijk-onderwijs in alle herkomstgroepen vaker door jongens dan door meisjes bezocht.

Meisjes relatief vaker dan jongens in de hogere niveaus van mbo

Binnen het middelbaar beroepsonderwijs zijn de verschillen naar niveau voor meisjes en jongens groter dan binnen het voortgezet onderwijs. Gemiddeld volgen iets minder meisjes dan jongens een opleiding in het mbo. Binnen de laagste twee mbo-niveaus (mbo-1 en mbo-2) waren in 2015/'16 gemiddeld vier op de tien deelnemers een meisje, terwijl de meisjes op de mbo-niveaus 3 en 4 in de meerderheid waren. Autochtoon Nederlandse meisjes volgen iets minder vaak een mbo-opleiding dan meisjes uit de niet-westerse herkomstgroepen. Maar voor alle herkomstgroepen geldt dat meisjes relatief vaker dan jongens de hogere mbo-niveaus volgen. Voor een deel komt dit door het hogere niveau dat meisjes in het voortgezet onderwijs hebben behaald. Vanuit de gemengde en theoretische leerweg van het vmbo (vmbo-gt) stromen leerlingen bijvoorbeeld vaker door naar mbo-4 dan vanuit vmbo-kader. En met een diploma van de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo kan alleen worden doorgestroomd naar mbo-1 en mbo-2.

Tabel 3.2

Aandeel meisjes per onderwijssoort, 2015/16^a (in procenten)

	totaal	autochtoon Nederlands	westers	niet- westers	Turks	Marok- kaans	Surinaams	Antilliaans/ Arubaans	overig niet- westers
voortgezet onderwijs, leerjaar 3	49	49	49	49	49	50	49	51	49
praktijkonderwijs	44	42	46	46	43	48	46	47	47
vmbo-bk	45	44	45	47	48	49	45	49	45
vmbo-gt	49	49	49	50	51	50	50	53	50
havo ^b	51	51	49	50	50	50	52	53	50
vwo	53	53	54	53	49	53	54	55	54
middelbaar beroepsonderwijs ^c	48	47	48	50	49	50	51	51	49
niveau 1	40	38	44	39	39	39	39	36	40
niveau 2	37	34	39	43	42	44	41	43	43
niveau 3	51	49	52	55	52	55	55	58	54
niveau 4	51	50	50	52	51	53	53	55	50
hoger onderwijs, eerstejaars bachelor									
hoger beroepsonderwijs	52	51	52	55	54	56	58	58	53
wetenschappelijk onderwijs	52	51	54	53	55	57	56	57	51
promoties (2014/'15)	49								

^a Voorlopige cijfers.^b Inclusief algemeen leerjaar.^c Inclusief extraneï.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2014/'15 en 2015/'16)

Relatief veel niet-westerse vrouwen onder eerstejaars bachelors

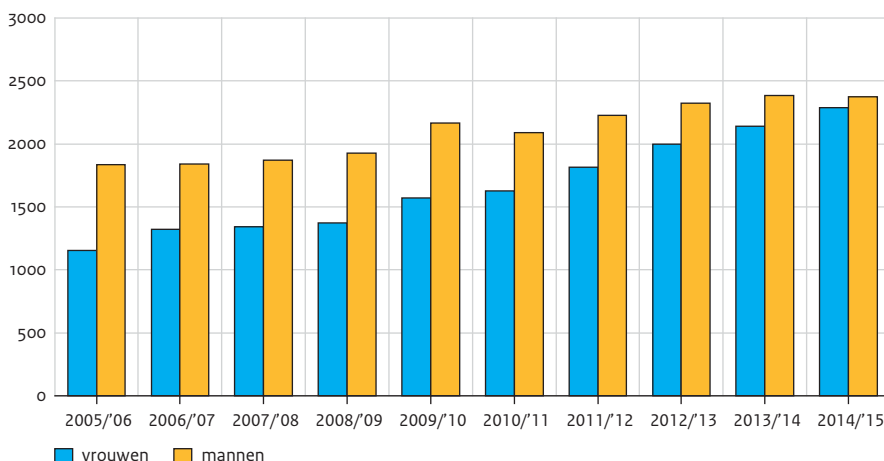
In het voortgezet onderwijs volgen meisjes vaker vwo dan jongens. Dit is terug te zien in de deelnamepercentages in het hoger onderwijs. Al sinds jaren studeren meer vrouwen dan mannen in het hbo en in het wo. In het studiejaar 2015/'16 was 52% van de eerstejaars bachelor in het hbo en in het wo vrouw. Onder de eerstejaars hbo-studenten van niet-westerse herkomst was het aandeel vrouwen iets groter dan onder de autochtoon Nederlandse studenten.

Bijna evenveel vrouwen als mannen promoveren

In 2014/'15 was 49% van de nieuw-gepromoveerden vrouw, dat is 3 procentpunten meer dan in 2012/'13. Gezien de oververtegenwoordiging van vrouwen in het wo zou een hoger percentage kunnen worden verwacht. Maar vrouwen zijn nog bezig met een inhaalslag (Maas en Visser 2016). Sinds 2005/'06 is het aandeel vrouwen dat promoveerde steeds gegroeid. De stijging gaat samen met een groei van het totale aantal academische promoties. Bij mannen nam het aantal in tien jaar tijd toe met 29%, bij vrouwen is sprake van een verdubbeling. Per richting varieerde het aandeel vrouwen van 28% bij 'techniek, industrie en bouwkunde' tot 62% bij 'gezondheidszorg en welzijn'. Het aandeel vrouwen in academische promoties steeg in elk van de onderscheiden richtingen.

Figuur 3.1

Gepromoveerden per academisch jaar, 2005/'06-2014/'15 (in absolute aantallen)

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2005/'06-2014/'15)

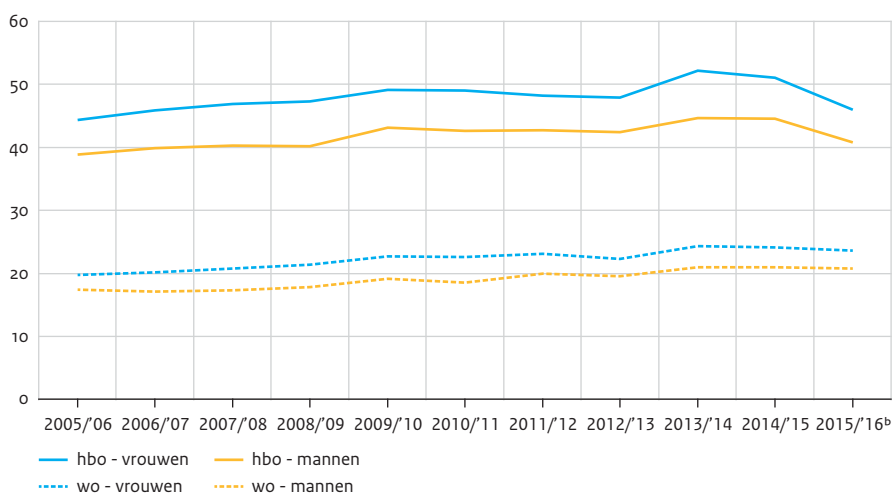
3.4 In- en doorstroom in het hoger onderwijs

Instroom in hbo en wo voor vrouwen groter dan voor mannen

We hebben onderzocht hoe de gemiddelde instroompercentages¹ van vrouwen en mannen in het hbo en in het wo zich sinds 2005/'06 hebben ontwikkeld. De instroom in het hbo en het wo was voor alle jaren onder vrouwen groter dan onder mannen. Voor beide onderwijssoorten steeg het aantal vrouwelijke en mannelijke eerstejaars tot 2009/'10 licht. Vanaf 2009/'10 lijkt die ontwikkeling te stagneren (wo) of zelfs iets terug te lopen (hbo). In 2013/'14 nam de instroom weer toe, met name in het hbo. De toename in dat studiejaar gaat samen met voorgenomen veranderingen in de studiefinanciering. Veel jongeren zagen in 2013/'14 en ook nog in 2014/'15 af van een tussenjaar in bijvoorbeeld het buitenland, omdat ze nog gebruik wilden maken van de oude studiefinancieringsregeling. Meer jongeren stroomden daardoor direct vanuit havo en vwo door naar hbo en wo. Studenten die in 2015/'16 aan een studie in het hoger onderwijs begonnen vielen in de nieuwe studiefinancieringsregeling, waarbij de basisbeurs is afgeschaft en studenten alleen kunnen lenen. De voorgenomen veranderingen lijken op vrouwen iets meer van invloed te zijn geweest dan op mannen, want de instroom in het hbo nam bij hen in 2013/'14 sterker toe dan bij mannen. Binnen het wo is op veel kleinere schaal hetzelfde te zien. Alleen is daar de instroom in 2015/'16 voor vrouwen en mannen iets hoger dan in 2012/'13. De instroom in het hbo nam in 2015/'16 ten opzichte van 2012/'13 af, voor vrouwen en mannen ongeveer evenveel.

In 2015/'16 bedroeg het verschil in instroom tussen autochtoon Nederlandse vrouwen en mannen 4 procentpunten voor het hbo en 2 procentpunten voor het wo, beide in het voordeel van de vrouwen. Onder studenten van niet-westerse herkomst was dit verschil groter. Gemiddeld stroomden vrouwen van niet-westerse herkomst iets vaker dan mannen in het wo in (gemiddeld verschil 3 procentpunten) en veel vaker (gemiddeld verschil 9 procentpunten) in het hbo (Ooijevaar en Bloemendal 2016). Een deel van deze studenten kwam speciaal naar Nederland om hier te studeren (studiemigranten).

Figuur 3.2

Instroompercentages in het hbo en wo,^a 2005/'06-2015/'16 (in procenten)

- a Eerstejaars bachelor en doctoraal; het aandeel vrouwen/mannen dat in het hbo dan wel wo instroomt, berekend op basis van de leeftijdsgegevens van één jaar. Het is dus een fictief cohort.
 b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2005/'06-2015/'16)

Vrouwen in het hoger onderwijs behalen vaker én sneller een diploma dan mannen

Vrouwen nemen niet alleen vaker dan mannen deel aan het hoger onderwijs, zij sluiten hun studie in het hoger onderwijs ook vaker succesvol én sneller af dan mannen. Dit geldt zowel binnen het hbo als binnen het wo.

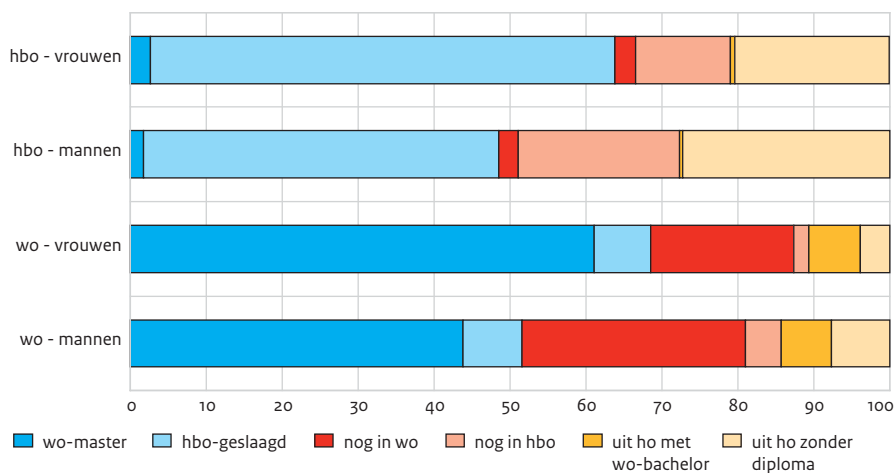
Van de vrouwen die in 2008/'09 met een voltijdstudie in het hbo begonnen, had zes jaar later bijna twee derde een diploma in het hoger onderwijs (hbo-bachelor, hbo-master of wo-master) behaald, tegen nog net niet de helft van de mannen. Meer mannen (24%) dan vrouwen (15%) waren nog bezig met een studie in het hoger onderwijs, terwijl 20% van de vrouwen tegen 27% van de mannen zonder ho-diploma uit het hoger onderwijs was uitgestroomd. De studieduur van hbo-studenten is in de afgelopen paar jaar toegenomen. Voor mannen nog iets meer dan voor vrouwen. Van de studenten die twee jaar eerder in het hbo instroomden (in 2006/'07; zie Hartgers en Merens 2014), had na zes jaar een groter aandeel een ho-diploma behaald, terwijl een kleiner aandeel nog studeerde dan de hbo-studenten uit het cohort 2008/'09.

Van degenen die na het wo in 2007/'08 met een voltijdstudie in het wo begonnen, had na zeven jaar 69% van de vrouwen en 52% van de mannen een hbo-bachelor of hbo/wo-masterdiploma op zak. De meeste diploma's waren van een wo-masteropleiding; 7% van de vrouwen en 8% van de mannen haalde een hbo-diploma. Veel meer mannen dan

vrouwen studeerden nog in het hoger onderwijs (34% versus 21%), overwegend in het wo. Van de vrouwen en van de mannen was 7% met een wo-bachelordiploma uit het hoger onderwijs vertrokken en 4% van de vrouwen en 8% van de mannen vertrok zonder ho-diploma. Studenten die twee jaar eerder in het wo startten (in 2005/'06; zie Hartgers en Merens 2014), vertrokken iets minder vaak uit het hoger onderwijs met een wo-bachelordiploma dan de studenten uit het cohort 2007/'08. De vrouwen behaalden binnen zeven jaar vaker een wo-master, terwijl de mannen iets vaker een hbo-diploma behaalden of het hoger onderwijs zonder ho-diploma verlieten.

Figuur 3.3

Wo-cohort 2007/'08^a en hbo-cohort 2008/'09, stand na zeven jaar (wo) en zes jaar (hbo) na een voltijd-studie (in procenten)

a Wo met vooropleiding vwo.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2007/'08, 2008/'09 en 2014/'15)

Kader 3.2 Verklaringen voor verschillen in studieprestaties tussen jongens en meisjes

In het rapport *De jongens tegen de meisjes* (Belfi et al. 2015) gaan de auteurs aan de hand van literatuuronderzoek en statistische analyses na wat de achtergronden zijn van de veelbesproken achterstand van jongens op meisjes in het mbo, hbo en wo. Een eerste verklaring wordt gevonden in de neuropsychologische rijping van de hersenen. In de adolescentie hebben meisjes ten opzichte van jongens een voorsprong in de neuropsychologische ontwikkeling van een aantal belangrijke non-cognitieve functies (motivatie, planning, prioritering). Op een leeftijd van 17 jaar lopen de meeste meisjes hierin een à twee jaar voor op de meeste jongens. Op de leeftijd van 25 jaar hebben de jongens de meisjes ingehaald. De non-cognitieve functies blijken een belangrijke voorspeller van studiesucces en kunnen dus verklaren waarom meisjes betere studieresultaten behalen in het mbo en het hoger onderwijs.

Een andere verklaring gaat over de leeromgeving in het mbo en hoger onderwijs. Leeromgevingen met een studentgerichte aanpak waarbij veel nadruk ligt op vaardigheden waarin meisjes al een voorsprong hebben op jongens, blijken in zowel het mbo als het hbo, maar niet in het wo, een gunstiger effect te hebben op het studiesucces van meisjes dan op dat van jongens. Hierdoor neemt de kloof in studiesucces van meisjes en jongens verder toe. Dat er in het wo geen effect wordt gevonden van het type leeromgeving op verschillen in studierendement kan komen doordat aan het einde van de studie jongens intussen hetzelfde niveau van neuropsychologische ontwikkeling hebben bereikt als meisjes.

3.5 Voortijdig schoolverlaten

Kader 3.3 Startkwalificatie en voortijdig schoolverlaten

Een goede opleiding is van belang om te kunnen slagen op de arbeidsmarkt. De overheid acht een opleiding op ten minste het niveau van havo, vwo of mbo-niveau 2 (basisberoepsopleiding) hiervoor noodzakelijk. Leerlingen die van school gaan zonder een diploma op dit niveau hebben geen startkwalificatie en worden voortijdig schoolverlater genoemd.

Jonge mannen vaker voortijdig van school dan jonge vrouwen

In 2015 volgde 8,2% van de jongeren in de leeftijd van 18 tot 25 jaar geen onderwijs en beschikte niet over een startkwalificatie. Dit aandeel voortijdig schoolverlaters is de laatste jaren gedaald. Tien jaar geleden was het nog 13,5%. De Nederlandse overheid zet sterk in op het terugdringen van voortijdig schoolverlaten. Streven is dat in 2020 niet meer dan 8% het onderwijs zonder startkwalificatie mag hebben verlaten. Deze doelstelling is dus in zicht en is door jonge vrouwen al bereikt. Het aandeel voortijdig schoolverlaters is namelijk groter onder mannen dan onder vrouwen. Zo was in 2015 9,9% van de jonge mannen tegenover 6,4% van de jonge vrouwen niet in het bezit van een startkwalificatie, terwijl ze ook niet naar school gingen. Ook jonge vrouwen met een niet westerse achtergrond zitten al onder het streefdoel. In deze groepen zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen relatief groot: 7,5% van de vrouwen tegenover 14,6% van de mannen.

Tabel 3.3

Schoolverlaters zonder startkwalificatie naar herkomstgroep, 2015 (in procenten)

	totaal		autochtoon Nederlands		niet-westers	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
aandeel niet-schoolgaande jongeren van 18-24 jaar zonder startkwalificatie ^a	6,4	9,9	6,1	9,1	7,5	14,6
aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar ^b	1,6	2,5	1,3	1,9	2,8	5,0
totaal middelbaar beroepsonderwijs ^{c, d}	4,1	6,6	3,5	5,1	6,2	11,7
entreeopleiding (niveau 1)	33,2	39,5	36,4	39,2	29,3	39,2
basisberoepsopleiding (niveau 2)	8,5	10,6	8,0	8,7	9,2	16,0
vakopleiding (niveau 3)	2,8	4,1	2,6	3,4	3,3	6,8
middenkader-/specialistenopleiding (niveau 4)	2,4	3,7	2,0	3,0	3,8	6,1
totaal voortgezet onderwijs ^d	0,5	0,6	0,4	0,5	0,8	1,1
leerjaar 1-2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,5	0,7
havo/vwo 3-6	0,4	0,5	0,4	0,4	0,6	0,6
vmbo 3-4	1,2	1,4	1,1	1,1	1,5	2,3

- a Op basis van de Enquête beroepsbevolking. Van de jongeren in de bevolking van 18 tot 25 jaar die geen onderwijs volgen, is het aandeel zonder startkwalificatie gegeven.
- b Inclusief voortgezet algemeen volwassenenonderwijs (vavo). De percentages in deze tabel wijken af van de cijfers die het ministerie van ocw uitbrengt. Dit komt door het gebruik van een andere berekeningswijze.
- c Inclusief mbo'ers die alleen ingeschreven staan voor het doen van examens (extranei).
- d Aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar in het mbo c.q. vo in 2014/'15 en per onderwijsniveau. Bijvoorbeeld: 8,5% van de vrouwen in de basisberoepsopleiding stroomde zonder startkwalificatie uit het (bekostigd) onderwijs uit.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15; Onderwijsstatistieken 2014/'15 en 2015/'16)

Vrouwen van niet-westerse herkomst na mbo-1 vaak door in onderwijs

Elk jaar komt er een nieuwe groep voortijdig schoolverlaters (vsv'ers) van school. Van alle leerlingen die aan het begin van het schooljaar 2014/'15 nog op een school voor voortgezet onderwijs (vo), voortgezet algemeen volwassenenonderwijs (vavo) of middelbaar beroepsonderwijs (mbo) zaten en jonger waren dan 23 jaar, had 1,6% van de meisjes en 2,5% van de jongens een jaar later het onderwijs zonder startkwalificatie verlaten. Jongens doen dit in alle onderscheiden onderwijsniveaus vaker dan meisjes. De voortij-

dige uitval vanuit het mbo is hoger naarmate het niveau lager is. Daardoor is het verschil tussen meisjes en jongens voor het mbo als geheel groter dan voor de afzonderlijke niveaus. Meisjes volgen immers vaker de hogere niveaus binnen het mbo. Dat de uitval vanuit het laagste mbo-niveau zo hoog is, komt onder meer doordat een diploma vanuit deze entreeopleiding nog geen startkwalificatie oplevert. Vrouwen van niet-westerse herkomst stromen vanuit de entreeopleiding vaak door naar hogere mbo-niveaus en vallen dus minder dikwijls voortijdig uit in dit eerste mbo-niveau dan andere onderscheiden groepen.

Meisjes van niet-westerse herkomst zonder startkwalificatie vaker dan jongens toch weer naar school

Een deel van de leerlingen die in een bepaald jaar voortijdig van school gaat, komt later toch weer terug en sommigen halen alsnog een startkwalificatie (Pijpers 2011). Uit onderzoek van Hartgers en Besjes (2014) blijkt dat het verschil in het al dan niet bezitten van een startkwalificatie tussen meisjes en jongens van niet-westerse herkomst na het oorspronkelijke voortijdig schoolverlaten alleen maar groter werd. De meisjes stroomden in eerste instantie al minder vaak voortijdig uit het onderwijs uit, maar van de meisjes die dit deden ging ook nog eens een groter deel dan van de jongens later toch weer naar school. Daarbij haalden zij vaker alsnog een startkwalificatie. Bij Nederlands autochtone meisjes en jongens werden geen verschillen geconstateerd in terugkeer in het onderwijs.

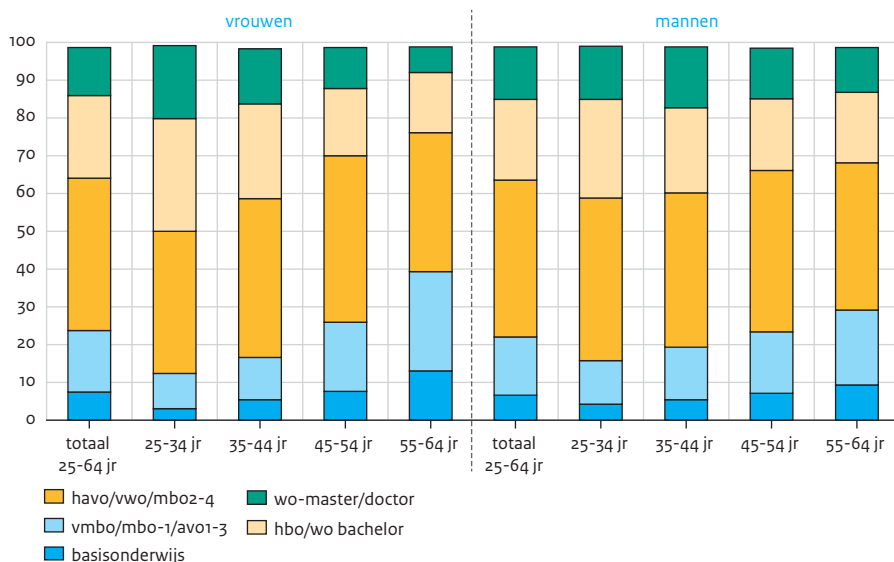
3.6 Onderwijsniveau van de bevolking

Een op de drie vrouwen en mannen hoogopgeleid

Ruim een derde van de bevolking van 25 tot 65 jaar in Nederland is hoogopgeleid. Voor mannen is dit aandeel nog net iets groter dan voor vrouwen: in 2015 beschikte 35,2% van de mannen en 34,5% van de vrouwen over een hbo- of universitair diploma. Wel zijn vrouwen al jaren bezig met een inhaalslag. In de afgelopen tien jaar is het aandeel hoogopgeleiden onder jonge vrouwen sterker gestegen dan onder mannen, waardoor het aandeel jonge vrouwelijke hoogopgeleiden steeds verder oploopt (CBS 2016c). Zo zijn vrouwen onder de 45 jaar vaker hoogopgeleid dan hun mannelijke leeftijdsgenoten en zijn er juist meer mannen die laagopgeleid zijn dan vrouwen. Onder de 55-plussers is dit beeld nog andersom en is het aandeel laagopgeleide vrouwen groter.

Figuur 3.4

Onderwijsniveau van de bevolking van 25-64 jaar, 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

3.7 Onderwijsrichting

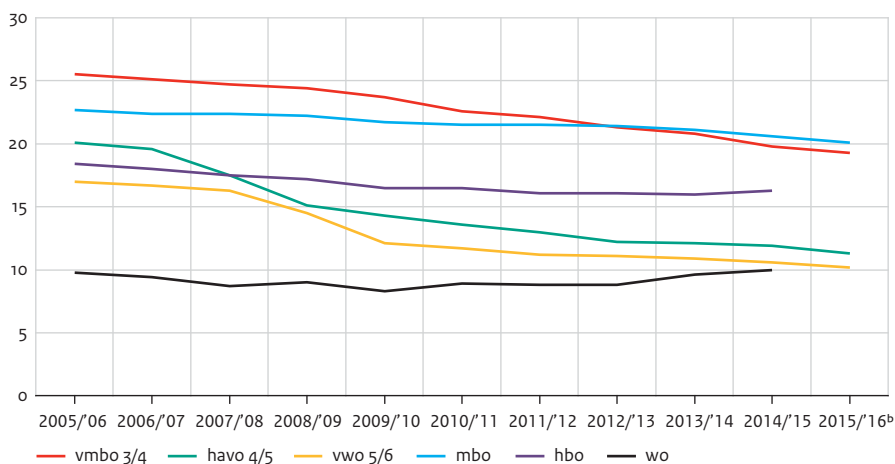
Vooral meisjes kiezen minder seksespecifiek

Traditioneel kiezen meisjes en jongens in het onderwijs vaak voor verschillende richtingen. Daar waar meisjes vooral kiezen voor zorg-, onderwijs- en sociaal-culturele opleidingen, kiezen jongens vaker voor natuur en techniek. Sinds 2005/'06 is het verschil in richtingkeuze in bijna alle onderscheiden onderwijssoorten en -niveaus afgenomen. In het vmbo en mbo is het verschil het grootst. Verschillen in richtingkeuze kunnen worden weergegeven met een segregatie-index.² In 2015/'16 bedroeg de segregatie-index voor het vmbo (naar sector) 19% en voor het mbo (naar sector) 20%. Dat wil zeggen dat ongeveer een op de vijf leerlingen (20%) van richting zou moeten wisselen om een gelijke verdeling tussen meisjes en jongens te krijgen. In dat jaar koos 38% van de jongens in vmbo-3-4 (excl. vmbo-t) voor de sector techniek tegen 5% van de meisjes. Van de meisjes koos 40% voor de sector zorg en welzijn tegen 5% van de jongens. Twee jaar eerder bedroeg de segregatie-index voor het vmbo 21%. De afname van de segregatie in het vmbo sinds 2013/'14 komt vooral doordat meisjes minder vaak kozen voor zorg en welzijn (van 44% naar 40%) en meer voor economie (van 28% naar 31%). De keuze van jongens bleef ongeveer gelijk.

In het wetenschappelijk onderwijs zijn de verschillen (naar Isced-hoofdingeling) het kleinst en zijn de veranderingen over de jaren miniem. De segregatie-index zit al jaren onder de 10%, maar lijkt de laatste jaren iets te stijgen. De invoering van de vernieuwde tweede fase in havo en vwo (vanaf 2007/'08)³ zorgde in die onderwijssoorten voor een versnelde afname van de segregatie (naar profiel). Daarna bleef de segregatie-index voor de havo nog even afnemen; die voor het vwo lijkt zich te stabiliseren. De ontwikkelingen in het hbo ten slotte gaan heel geleidelijk. De segregatie-index van het hbo (naar Isced-hoofdingeling) daalde van 18% in 2005/'06 naar 16% in 2013/'14. Onderwijsdeelnemers van niet-westerse herkomst kiezen iets minder seksespecifiek dan autochtone Nederlanders. Dit komt met name doordat zowel meisjes als jongens uit deze groep vaker kiezen voor de economische richtingen en recht.

Figuur 3.5

Segregatie-index^a voor keuze van onderwijsrichting, 2005/'06-2015/'16 (in procenten)

- a Percentage van de onderwijsvolgenden dat van onderwijsrichting zou moeten veranderen om een gelijke verdeling van meisjes en jongens te krijgen.
b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2005/'06-2015/'16)

Meer vrouwen in natuur en techniek in het hbo

De ongelijke verdeling van meisjes en jongens over de onderwijsrichtingen hangt samen met het gegeven dat vrouwen traditioneel erg weinig kiezen voor studies in de richting van natuur en techniek en mannen weinig voor verzorgende beroepen. Het aandeel vrouwen binnen de sector techniek bedroeg in 2015/'16 voor het vmbo 10% en voor het mbo 21%. Dit aandeel neemt voor beide onderwijssoorten toe. In 2005/'06 was het nog

maar respectievelijk 6% en 12%. Binnen de technische mbo-opleidingen zijn vrouwen veel meer dan mannen geïnteresseerd in de opleidingen binnen de kleding-, schoenen- en voedselindustrie.

In het vmbo is het vanaf 2007/'08 mogelijk om voor een combinatie van sectoren te kiezen, de zogenaamde intersectorale programma's. De mogelijkheden hiervoor nemen toe, evenals het aantal deelnemers. Jongens doen dit relatief meer dan meisjes. In 2015/'16 koos 10% van de meisjes en 15% van de jongens voor een intersectoraal programma. De stijging van het aandeel meisjes in de sector techniek in het vmbo is hier voor een deel het gevolg van, evenals de daling van de segregatie-index voor het vmbo. Ook in het mbo zijn (sinds 2005/'06) combinatieprogramma's mogelijk, maar deze worden door maar 3% van de jongens en 2% van de meisjes gevolgd. Ze hebben daardoor veel minder invloed op de ontwikkeling van de sectorkeuze en de segregatie-index.

Tabel 3.4

Aandeel vrouwen in bètarichtingen, 2005/'06-2015/'16 (in procenten)

	2005/'06	2007/'08	2009/'10	2011/'12	2013/'14	2015/'16 ^d
vmbo 3-4 totaal, excl. vmbo-t	46	46	47	47	47	47
sector techniek	6	6	7	8	9	10
havo 4-5 totaal	51	51	51	51	50	51
nt/ng-profiel	36	39	41	43	45	46
nt-profiel	10	15	21	24	26	29
vwo 5-6 totaal	53	54	54	53	52	53
nt/ng-profiel	46	46	48	48	48	49
nt-profiel	19	20	38	38	38	40
mbo totaal	47	47	47	47	48	48
sector techniek	12	14	16	15	18	21
ict en techniek ^a	7	7	7	8	9	10
hbo totaal ^{b, c}	53	53	53	52	53	52
natuur en techniek ^{a, b, c}	12	14	16	17	20	20
wo totaal ^{b, c}	52	54	53	53	53	52
natuur en techniek ^{a, b, c}	20	25	27	26	26	26

a Volgens de Isced-indeling: natuur/ict (Isced 4) en techniek (Isced 5).

b Eerstejaars bachelor en doctoraal.

c 2014/'15 i.p.v. 2015/'16.

d Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2005/'06-2015/'16)

In 2005/'06 was in de havo in het profiel natuur en techniek (nt) nog niet een op de tien leerlingen vrouw. Na de invoering van de vernieuwde tweede fase steeg dit aandeel tot meer dan een kwart. Ook in het vwo steeg in die tijd het aandeel vrouwen dat koos voor een nt-profiel aanzienlijk. Het hogere aandeel vrouwen binnen het nt-profiel in de havo

lijkt zijn vruchten af te werpen in het hbo. In de studies natuur- en techniek binnen het hbo steeg het aandeel vrouwen tot 20% in 2014/'15. Op wo-niveau heeft het aandeel vrouwen in de studierichtingen natuur en techniek zich gestabiliseerd. Vrouwen kiezen op dit niveau vaker voor natuur dan voor techniek, terwijl voor mannen het omgekeerde geldt. Bijna een derde van de eerstejaars bètavrouwen koos voor een studie in de bio-wetenschappen.

Aandeel mannen in de zorg hoger dan aandeel vrouwen in exacte studies

Het aandeel mannen dat voor een studie in de zorg kiest, is iets hoger dan het aandeel vrouwen dat de keus maakt voor een exacte studie. Op wo-niveau kiezen relatief gezien zelfs beduidend meer mannen voor gezondheidszorg en welzijn dan dat vrouwen voor natuur en techniek kiezen. Deze verschillen veranderen niet veel over de jaren. Op mbo-niveau kiezen mannen relatief vaak voor sociaal-cultureel werk en maatschappelijke en sociaal-juridische dienstverlening, terwijl vrouwen relatief vaak voor verzorging kiezen. Binnen het hbo kiezen vrouwen juist relatief wat vaker voor een studie in de maatschappelijke dienstverlening dan mannen.

Tussen autochtoon Nederlandse en niet-westerse onderwijsdeelnemers is niet veel verschil in het aandeel mannen dat een zorgstudie volgt. Tussen de verschillende niet-westerse herkomstgroepen is het verschil groter. Binnen het wo is het aandeel mannen dat een studie in de richting gezondheidszorg en welzijn volgt onder studenten met een Antilliaanse/Arubaanse achtergrond beduidend lager dan onder de overige studenten. Het aandeel mannen in de sector zorg van het vmbo is binnen deze herkomstgroep juist wel hoog. In het vmbo, mbo en hbo is het aandeel mannen dat een zorgopleiding kiest onder leerlingen/studenten met een Turkse achtergrond het laagst.

Tabel 3.5

Aandeel mannen in de sector zorg en welzijn naar herkomst, 2015/16^a (in procenten)

	totaal	autochtoon Nederlands	westers	niet- westers	Turks	Marok- kaans	Surinaams	Antilliaans/ Arubaans	overig niet- westers
vmbo-3-4 totaal, excl. vmbo-t	55	55	54	53	52	50	54	52	54
sector zorg en welzijn	12	11	16	14	11	10	18	17	17
mbo totaal	52	53	52	50	51	50	49	49	51
sector zorg en welzijn	20	21	22	19	13	17	22	21	20
gezondheidszorg en welzijn ^b	14	14	16	13	9	14	14	14	15
hbo totaal ^{c, d}	48	48	47	45	46	43	42	43	47
gezondheidszorg en welzijn ^{b, c, d}	21	20	24	21	21	19	18	21	23
wo totaal ^{c, d}	48	48	46	47	49	46	44	44	48
gezondheidszorg en welzijn ^{b, c, d}	34	32	35	38	51	32	36	31	38

a Voorlopige cijfers.

b Volgens de Isced-indeling: Isced 7.

c 2014/15 i.p.v. 2015/16.

d Eerstejaars bachelor.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2014/15 en 2015/16)

3.8 Overgang onderwijs-arbeidsmarkt

Van jongeren die in 2011/'12 met een diploma van het mbo, hbo of wo het onderwijs verlieten, is nagegaan hoe direct na het schoolverlaten en één en twee jaar later hun arbeidsmarktsituatie was. In het tweede deel van deze paragraaf worden de arbeidsmarktperspectieven van verschillende typische 'meisjes-' en 'jongensopleidingen' onderzocht.

Acht van de tien mbo-gediplomeerde vrouwen hebben twee jaar na schoolverlaten deeltijd dienstverband

Van de schoolverlaters met een mbo-diploma had direct na het schoolverlaten ongeveer 84% betaald werk. Dit aandeel blijft ook een en twee jaar na schoolverlaten vrij stabiel. De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn niet groot; mannen hebben maar iets vaker dan vrouwen betaald werk. Dat is anders als we kijken naar het aandeel werknemers met een voltijd dienstverband. In Nederland werken vrouwen traditioneel vaak in deeltijd (zie ook hoofdstuk 4 en hoofdstuk 10) en dat is ook te zien onder de mbo-schoolverlaters. Direct nadat ze met een mbo-diploma het onderwijs verlieten had maar 13% van de vrouwelijke werknemers een voltijdbaai, tegen 44% van de mannen. Het aandeel voltijdwerknemers nam in de loop der jaren voor beide groepen toe, maar het verschil tussen vrouwen en mannen bleef groot. Twee jaar nadat ze van school gingen werkten nog steeds bijna acht van de tien vrouwen in deeltijd. Juist omdat veel meer vrouwen dan mannen in deeltijd werken, is het gemiddelde fiscale maandloon alleen beschouwd voor de werknemers met een voltijd dienstverband. Het blijkt dat mbo-gediplomeerde vrouwen met een voltijdbaai tot twee jaar na het schoolverlaten maandelijks ongeveer 16% minder loon krijgen dan de mannen. De verschillen in fiscaal maandloon tussen vrouwen en mannen hangen voor een deel samen met leeftijd. Vrouwen stromen gemiddeld sneller door het onderwijs en zijn bij het behalen van hun mbo-diploma gemiddeld jonger dan mannen. Daarnaast zijn er verschillen naar de sector waarin de schoolverlaters hun diploma hebben behaald. Direct na schoolverlaten krijgen vrouwen met een mbo-diploma uit de sector zorg en welzijn of landbouw ongeveer 20% minder loon dan mannen met hetzelfde diploma. Met een diploma uit de sector techniek krijgen ze 10% minder loon dan mannen. Twee jaar na schoolverlaten zijn de verschillen in loon tussen de grootste sectoren (economie, techniek en zorg en welzijn) minder groot. Met een diploma uit de sector economie of techniek krijgen vrouwen 12% minder loon en met een diploma uit de sector zorg en welzijn 15% minder loon dan een man uit dezelfde sector.

Tabel 3.6

Arbeidsmarktsituatie in september 2012, 2013 en 2014 van mbo-gediplomeerde schoolverlaters^a
uit 2011/12 (in procenten, absolute aantallen en euro's)

	situatie in 2012		situatie in 2013		situatie in 2014	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
aandeel met betaald werk ^b (%)	83	85	82	86	81	86
als werknemer (abs.)	40.496	42.554	39.851	42.318	39.135	41.867
vv. met voltijd dienstverband ^c (%)	13	44	20	56	20	58
gemiddeld fiscaal maandloon (in euro)	2.129	2.560	2.039	2.442	2.126	2.545

a Inclusief extranei en inclusief entreeopleiding (mbo-1: 4% van de vrouwen en 8% van de mannen).

b Betaald werk als zelfstandige of werknemer.

c Voltijd dienstverband volgens opgave van de werkgever.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2011/12-2014)

Hoe hoger de opleiding, hoe minder groot het verschil in loon voor voltijd werkenden

Van de ho-gediplomeerden die na het volgen van een voltijdopleiding het onderwijs verlieten, hebben de hbo-bachelors in de twee jaar na het verlaten van de opleiding vaker een betaalde baan dan de wo-masters. Voor met name de wo-afgestudeerden geldt dat het aandeel betaald werkenden direct na het afstuderen lager is dan daarna. De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn voor beide groepen klein. In het aandeel werknemers dat een voltijd dienstverband heeft, zijn ook onder de ho-afgestudeerden grote verschillen tussen vrouwen en mannen te constateren. Toch zijn deze verschillen iets minder groot dan onder de mbo-gediplomeerde schoolverlaters en worden de man-vrouwverschillen na verloop van tijd relatief gezien kleiner. Daarnaast neemt twee jaar na het verlaten van het onderwijs het aandeel werknemers met een voltijdbaan toe met het stijgen van het opleidingsniveau (mbo-hbo-wo). Dit geldt voor vrouwen sterker dan voor mannen. Ook onder voltijd werkende hbo- en wo-afgestudeerden verdienen vrouwen gemiddeld minder loon dan mannen. De verschillen tussen voltijdwerkende vrouwen en mannen in fiscaal maandloon zijn voor ho-afgestudeerden iets kleiner dan voor mbo-gediplomeerde schoolverlaters. In de eerste jaren na afstuderen kregen de hbo- en de wo-afgestudeerde vrouwen respectievelijk ongeveer 12% en 10% minder loon dan de mannen met een hbo-c.q. wo-diploma. Bij de mbo-gediplomeerden is het verschil ongeveer 17%. Voor vrouwen 'loont' een opleiding binnen het hoger onderwijs in vergelijking met een mbo-opleiding dus nog meer dan voor mannen. Twee jaar na het verlaten van het onderwijs krijgen vrouwen met een wo-master 43% meer loon dan mbo-gediplomeerde vrouwen, terwijl mannen maar 32% meer loon krijgen. Het verschil in loon twee jaar na het behalen van een mbo- dan wel een hbo-diploma bedraagt voor vrouwen 18% en voor mannen 12%.

Naar richting van de gevolgde opleiding valt op dat het loonverschil tussen vrouwen en mannen met een ho-diploma in gezondheidszorg en welzijn (Isced 7) relatief klein is. Vooral vrouwen die een wo-master in deze richting volgden, kregen in de eerste jaren na afstuderen bijna net zo veel loon als mannen met dezelfde vooropleiding. Na een bèta-studie in het hoger onderwijs zijn de loonverschillen tussen vrouwen en mannen groter. Twee jaar na afronding van een studie in natuur of techniek in het hbo kregen vrouwen 15% minder loon dan mannen met dezelfde afstudeerrichting. Na het behalen van een master in een bètarichting was het verschil iets minder groot (nog geen 10%). Onderzoek van het CBS (2016a) laat zien dat jonge mannen met een afgeronde technische opleiding in het hoger onderwijs vaker voor een technisch beroep kiezen dan jonge vrouwen met eenzelfde opleiding (47% versus 29%).

Tabel 3.7

Arbeidsmarktsituatie in september 2012, 2013 en 2014 van hbo- en wo-gediplomeerde schoolverlaters uit 2011/12 (in procenten, absolute aantallen en euro's)

	situatie in 2012		situatie in 2013		situatie in 2014	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
gediplomeerden hbo-bachelor na een voltijdopleiding						
aandeel met betaald werk ^a (%)	83	81	87	86	86	88
als werknemer (abs.)	20.124	14.176	20.721	14.851	20.334	14.841
wv. met voltijd	10	26	29	57	37	66
dienstverband ^b (%)						
gemiddeld fiscaal maandloon (in euro)	2.160	2.482	2.351	2.633	2.517	2.840
gediplomeerden wo-master na een voltijdopleiding						
aandeel met betaald werk ^a (%)	73	73	82	83	82	84
als werknemer (abs.)	10.497	8.584	11.562	9.732	11.529	9.784
wv. met voltijd	20	36	47	67	59	78
dienstverband ^b (%)						
gemiddeld fiscaal maandloon (in euro)	2.692	2.960	2.788	3.057	3.039	3.366

a Betaald werk als zelfstandige of werknemer.

b Voltijd dienstverband volgens opgave van de werkgever.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2011/12-2014)

Ook onder gepromoveerden werken vrouwen vaker dan mannen in deeltijd

De arbeidsdeelname onder personen die gepromoveerd zijn is hoog en verschilt bijna niet tussen vrouwen en mannen. Uit het gepromoveerdenonderzoek 2014 van CBS (Maas en Visser 2016) blijkt dat van de gepromoveerde vrouwen en mannen van 25 tot 70 jaar 95% betaald werk had. Toch blijkt dat gepromoveerde vrouwen in vergelijking met gepromoveerde mannen minder vaak een voltijdbaan hebben, minder vaak een leidinggevende functie bekleden en een lager inkomen hebben. En zelfs wanneer rekening wordt gehouden met kenmerken zoals het aantal kinderen, leeftijd en beroepssector, blijven er seksverschillen bestaan.

Arbeidsmarktperspectieven voor schoolverlaters van 'meisjesopleidingen' zijn slechter dan die van 'jongensopleidingen'

Hoewel steeds meer meisjes een technische opleiding volgen, kiezen meisjes nog relatief vaak voor een opleiding in de zorg en in het onderwijs. Jongens volgen relatief vaak een technische opleiding (zie § 3.7). Mogelijk heeft deze concentratie in een beperkt aantal opleidingen negatieve gevolgen voor de kansen op werk van meisjes of jongens na het afronden van hun opleiding, omdat het hen afhankelijk maakt van de werkgelegenheid in een bepaalde sector. Om hierover uitspraken te kunnen doen maken we gebruik van de prognoses van de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters, die het Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) eens per twee jaar opstelt.

Voor typische 'meisjes-' en 'jongensopleidingen', dat wil zeggen opleidingen die relatief veel door meisjes respectievelijk jongens worden gevolgd, is op basis van het ROA-rapport (2015) nagegaan wat de arbeidsmarktperspectieven en knelpunten in de personeelsvoorziening tot 2020 zijn. Daaruit blijkt dat de arbeidsmarktperspectieven van technische opleidingen, typische 'jongensopleidingen', in de komende jaren goed (hbo/wo) of redelijk (mbo) zijn. Voor de meeste typische 'meisjesopleidingen' zijn de vooruitzichten slecht of matig. Dit heeft vooral te maken met de hoge instroom van schoolverlaters van deze opleidingen in combinatie met het geringe aantal verwachte vacatures in de gezondheidszorg. Bezuinigingen door de overheid hebben geleid tot een krimp van vooral thuiszorg en verpleging en verzorging en dit treft vooral mbo-gediplomeerden (ROA 2015). De enige 'meisjesopleidingen' die meer kans op werk bieden zijn hbo onderwijs (goed) en wo letteren en sociaal-cultureel (redelijk). We kunnen concluderen dat de komende jaren de meeste 'meisjesopleidingen' slechtere perspectieven op werk bieden dan de technische 'jongensopleidingen'. Dat kan over een aantal jaren uiteraard anders zijn, afhankelijk van conjuncturele ontwikkelingen, bezuinigingen en de vraag naar zorg.

Tabel 3.8

Arbeidsmarktperspectief^a tot 2020 en toekomstige knelpunten in de personeelsvoorziening voor schoolverlaters van typische meisjes- en jongensopleidingen^b

	arbeidsmarkt- perspectief	toekomstige knelpunten in de personeelsvoorziening
'meisjesopleidingen'		
mbo sociaal-cultureel	slecht	geen
mbo gezondheidszorg	slecht	geen
hbo onderwijs	goed	groot
hbo sociaal-cultureel	matig	geen
hbo paramedisch	matig	groot
wo letteren en sociaal-cultureel	redelijk	vrijwel geen
wo medisch	matig	geen
'jongensopleidingen'		
mbo techniek	redelijk	groot
hbo techniek	goed	groot
wo techniek	goed	groot

a Gebaseerd op de verwachte toekomstige vraag naar personeel, de uitstroom van werknemers en de instroom van afgestudeerden.

b Een opleiding wordt een 'meisjesopleiding' respectievelijk 'jongensopleiding' genoemd als minimaal 70% van de studenten vrouw respectievelijk man is.

Bron: ROA (2015)

3.9 Leven lang leren

De arbeidsmarkt verandert in rap tempo. Door technologische ontwikkelingen en globalisering is het voor degenen die werken of op zoek zijn naar werk noodzaak om bij te blijven in hun vakgebied en zo hun kennis en vaardigheden op peil te houden. Beleidsmakers streven er dan ook steeds meer naar om een leven lang leren te bevorderen (TK 2014/2015c; TK 2015/2016b; Onderwijsraad 2015). In 2015 namen bijna 1,7 miljoen Nederlanders tussen de 25 en de 65 jaar deel aan een vorm van scholing. Dat komt neer op 18,9%. Vergeleken met andere landen in de EU is de onderwijsdeelneming van deze leeftijdsgroep in Nederland hoog (Pleijers en Hartgers 2016).

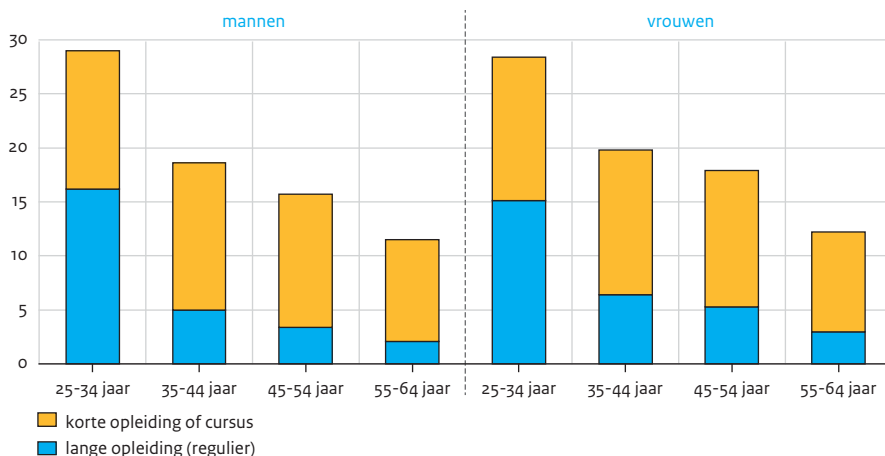
Vrouwen volgen vaker op latere leeftijd een lange opleiding

Mannen en vrouwen verschillen gemiddeld genomen maar weinig in de deelname aan onderwijs in het kader van een leven lang leren. Ruim 18% van de mannen en ruim 19% van de vrouwen in de leeftijd van 25 tot 65 jaar volgde in 2015 een opleiding of cursus, voor het werk of als hobby. Autochtone Nederlanders en mensen van westerse en niet-westerse herkomst verschillen nauwelijks als het gaat om het volgen van een opleiding of cursus. Binnen de verschillende leeftijdsgroepen zijn er wel verschillen tussen mannen en

vrouwen. Zo nemen mannen in de leeftijd van 25 tot 35 jaar iets vaker dan vrouwen in die leeftijd deel aan opleidingen die minstens zes maanden duren. Dat heeft te maken met het feit dat mannen vaak langer doen over hun opleiding dan vrouwen. Enerzijds doordat mannen vaker vertraging oplopen in het onderwijs (zie § 3.4 en Hartgers en Merens 2014). Anderzijds ook doordat mannen vaker kiezen voor opleidingen met een langere duur, zoals opleidingen in de natuurwetenschappen, wiskunde en informatica.

Figuur 3.6

Deelname aan opleiding/cursus naar geslacht, leeftijd en opleidingsduur, 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Bijna een kwart van de werkzame vrouwen volgt opleiding of cursus

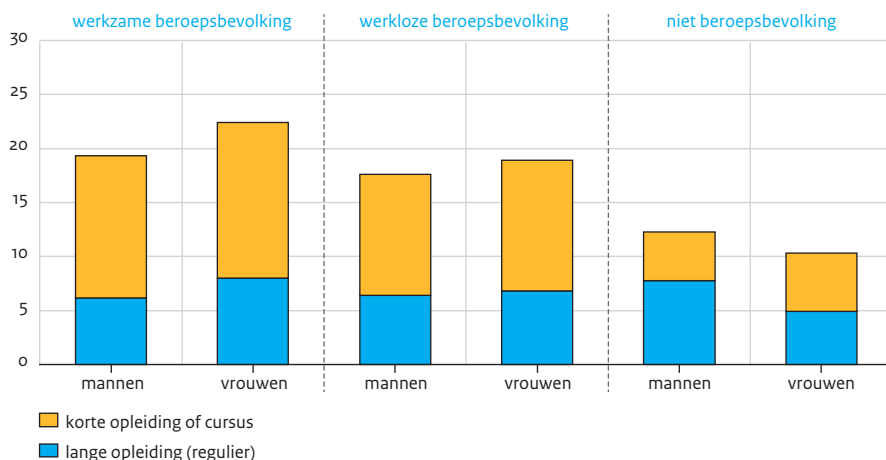
Mensen die werken of op zoek zijn naar werk, volgen vaker een opleiding of cursus dan personen die tot de niet-beroepsbevolking behoren. Van de werkzame vrouwen van 25 tot 65 jaar volgde in 2015 ruim 22% een opleiding of cursus, onder werkzame mannen was dat ruim 19%. Binnen de werkloze beroepsbevolking zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen kleiner en bedroegen ze respectievelijk 19% en 18%.

In de niet-beroepsbevolking ligt het verschil tussen mannen en vrouwen anders dan in de werkzame en werkloze beroepsbevolking. Binnen de niet-beroepsbevolking is het aandeel mannen dat onderwijs volgt juist groter dan het aandeel vrouwen. Bijna 14% van de mannen en 11% van de vrouwen die niet werken en ook niet op zoek zijn naar werk, volgt een opleiding of een cursus. Een van de redenen om tot de niet-beroepsbevolking te behoren is het volgen van onderwijs. Doordat mannen langer studeren en dus vaker dan vrouwen op hun 25e hun studie nog niet hebben afgerond, ligt binnen de niet-beroepsbevolking het aandeel mannen dat een lange opleiding volgt iets hoger dan het aandeel vrouwen.

Binnen de groep mannen en vrouwen van 35 jaar en ouder in de niet-beroepsbevolking zijn het juist de vrouwen die vaker dan mannen een opleiding of cursus volgen.

Figuur 3.7

Deelname aan opleiding/cursus naar geslacht, arbeidsparticipatie en opleidingsduur, 25- tot 65-jarigen, 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Grootste verschillen in leven lang leren binnen de financiële sector

Niet in alle bedrijfssectoren ligt het aandeel werknemers dat een opleiding of cursus volgt, even hoog. Bedrijfssectoren waarbinnen in 2015 relatief veel mensen een opleiding of een cursus volgden, waren onder meer de financiële sector, het onderwijs en de gezondheidszorg. In het onderwijs en de gezondheidszorg zijn relatief veel vrouwen werkzaam.

De deelname aan opleidingen in deze sectoren verschilt niet voor mannen en vrouwen.

De grootste verschillen zijn te vinden in de financiële sector en de sector cultuur, sport en recreatie. In die sectoren doen vrouwen meer aan leven lang leren dan mannen.

Of mensen deelnemen aan onderwijs in het kader van een leven lang leren verschilt niet alleen per sector, maar ook per beroepsgroep. De deelname is het grootst onder artsen, fysiotherapeuten, financieel specialisten en economen, psychologen en sociologen, verpleegkundigen (mbo) en leerkrachten basisonderwijs: meer dan 35% van de mensen in deze beroepsgroepen volgde in 2015 een opleiding of een cursus. Met name in de gezondheidszorg, in financiële instellingen en in het onderwijs komen veel beroepen voor waarin bij- en nascholing verplicht is (Pleijers en Hartgers 2016). In lijn met de grote verschillen tussen mannen en vrouwen binnen de financiële sector zijn ook onder de financieel specialisten en economen de verschillen tussen mannen en vrouwen groot.

Zo volgde van de vrouwen die werkzaam zijn in deze beroepsgroep 47% een opleiding of cursus in 2015, onder mannen was dat ruim 34%.

Ook onder artsen zijn het de vrouwen die beduidend vaker dan mannen een opleiding of cursus volgen. In 2015 bedroeg dit verschil 10 procentpunten. Onder kelners en bar-personeel, boekhouders en boekhoudkundig medewerkers is het omgekeerde het geval en volgen mannen juist vaker dan vrouwen een opleiding of cursus. Bij kelners en bar-personeel zit het verschil overigens vooral in de leeftijdsgroep 25 tot 35 jaar. Mannelijke horecawerknemers in die leeftijd zijn vaak nog student en hebben daarnaast een baan.

3.10 Conclusies

Het algemene beeld is dat er in de afgelopen twee jaar weinig is veranderd in de opleidingsverschillen tussen vrouwen en mannen. Dat geldt zowel voor het niveau als voor de richting van de opleiding.

Vrouwen doen het nog steeds beter dan mannen in het onderwijs maar het verschil is niet groter geworden

Al jarenlang doen meisjes en vrouwen het beter in het voortgezet, middelbaar, beroeps- en hoger onderwijs. Aan het eind van het basisonderwijs scoren meisjes en jongens even hoog op de Centrale Eindtoets. Vanaf het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs worden er verschillen zichtbaar. Meisjes volgen wat vaker dan jongens de hogere onderwijs-niveaus in het voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs. Daarbij vallen ze ook minder voortijdig uit en lopen minder vaak vertraging op. In het hoger onderwijs is de instroom van vrouwen groter dan van mannen en studeren vrouwen sneller af. Onder degenen die daarna gaan promoveren, is het aandeel vrouwen in de afgelopen tien jaar toegenomen; bijna de helft van de nieuw-gepromoveerden is vrouw.

Door deze ontwikkelingen, die nu zo'n vijftien à twintig jaar gaande zijn, is het onderwijs-niveau van vrouwen aanzienlijk toegenomen. In de bevolking tot 45 jaar zijn vrouwen nu hoger opgeleid dan mannen. Onder de 45-54-jarigen zijn mannen iets hoger opgeleid en in de oudere bevolking is hun onderwijsniveau nog aanzienlijk hoger dan dat van vrouwen. Ook het onderwijsniveau van mannen in de totale bevolking is in de afgelopen decennia substantieel toegenomen (CBS 2016c; Herweijer 2010; Herweijer en Josten 2014). Doordat het onderwijsniveau van vrouwen sterker is gestegen, blijft de ontwikkeling bij de mannen wellicht wat onderbelicht.

In het onderwijs zelf blijkt niet dat de verschillen in prestaties van vrouwen en mannen *groter* zijn geworden in de afgelopen jaren. Vergelijking van de uitkomsten van deze monitor met die van eerdere monitoren (Hartgers en Merens 2014; Van Herpen et al. 2006) laat zien dat deze verschillen niet alleen in de afgelopen twee jaar maar ook in de afgelopen tien jaar ongeveer gelijk zijn gebleven.

Over de oorzaken van de achterstand van jongens op meisjes in opleidingsniveau wordt al enige tijd gediscussieerd in wetenschap, beleid en media. Voor de feminisering van het basisonderwijs als mogelijke oorzaak is geen bewijs gevonden (Driessen en Van Langen

2010). Recent onderzoek naar mogelijke andere oorzaken laat zien dat verschillen in neuropsychologische ontwikkeling van meisjes en jongens genderverschillen in onderwijsprestaties in mbo, hbo en wo kunnen verklaren (Belfi et al. 2015). Op belangrijke functies zoals planning en motivatie doen veel meisjes het in de leeftijd van 17-20 jaar beter dan jongens. Daarnaast speelt de leeromgeving een rol. Het competentiegericht leren en andere vormen van studentgerichte aanpak versterken de vaardigheden van meisjes en vergroten in mbo en hbo (maar niet in het wo) de verschillen met jongens. Dat meisjes nu beter presteren dan jongens in het mbo, terwijl er vroeger geen verschil was, kan volgens Belfi et al. (2015) worden toegeschreven aan de invoering van het competentiegericht leren in het mbo.

Verschillen tussen vrouwen en mannen in onderwijsrichting gestabiliseerd

Van oudsher kiezen meisjes vaker voor profielen en vervolgopleidingen in de sector zorg en welzijn en jongens vaker voor technische en bètaopleidingen. Deze verschillen zijn in de afgelopen tien jaar in alle onderwijsniveaus afgenomen. In de afgelopen twee jaar was er sprake van een lichte afname of stabilisatie van deze zogenoemde segregatie. Al met al is er nog steeds sprake van een aanzienlijke segregatie, vooral in vmbo en mbo. Via diverse maatregelen voert ocw beleid om de seksestegregatie naar onderwijsrichting te verminderen. De minister vindt dat de talenten van meisjes en jongens niet optimaal worden benut als zij vooral door seksestereotype overwegingen een studiekeuze maken en minder op basis van talent. Veel maatregelen zijn bedoeld om meisjes en vrouwen te interesseren voor het volgen van een technische of bètastudie. Veel minder maatregelen zijn gericht op de keuzes van jongens. Er is een project om meer jongens op de pabo te krijgen. Maatregelen voor meer jongens in de zorg (vooral vmbo en mbo) worden aan de sector zelf overgelaten. Ondanks deze verschillende accenten in beleid is het aandeel jongens en mannen dat een opleiding in de zorg volgt nog steeds groter dan het aandeel meisjes en vrouwen dat technische of exacte studies volgt.

Voor de toekomstige kansen op werk is het momenteel gunstiger een technische opleiding te volgen dan een opleiding in zorg en welzijn. De gunstige economische ontwikkeling leidt tot goede perspectieven in sectoren als bouw en transport. En de perspectieven op werk in de gezondheidszorg, die enkele jaren geleden nog gunstig waren, zijn door de bezuinigingen verslechterd.

Vrouwen vinden even vaak een baan als mannen maar ontvangen minder loon

Na het behalen van een mbo-, hbo- of wo-diploma vindt de overgrote meerderheid (ruim 80%) binnen een jaar werk en dat geldt voor ongeveer evenveel vrouwen als mannen. Daarbij werken vrouwen in hun eerste baan al vaker in deeltijd. De basis voor het vele deeltijdwerken van vrouwen wordt dus al vroeg in de loopbaan gelegd (zie verder hoofdstuk 4). Vrouwen verdienen een jaar na diplomering minder loon dan mannen en dit verschil blijft in de jaren daarna bestaan. Deze loonverschillen zijn overigens geringer bij de hbo- en wo-gediplomeerden (13% resp. 10%) dan bij de mbo-gediplomeerden (17%).

Vrouwen en mannen verschillen weinig in leven lang leren

Het ministerie van ocv stimuleert al lange tijd dat burgers ook na school blijven leren: leven lang leren. Het aandeel vrouwen en mannen dat op latere leeftijd een opleiding of cursus volgt, verschilt nauwelijks (19% resp. 18%). Onder de werkzame (beroeps)bevolking volgen iets meer vrouwen dan mannen een opleiding. Vrouwen die op latere leeftijd leren, kiezen wat vaker voor een lange opleiding dan mannen. De doelstelling vanuit het onderwijsbeleid dat 20% (TK 2015/2016b) van de bevolking in 2020 aan een opleiding in het kader van een leven lang leren deelneemt, is al bijna bereikt.

Worden de onderwijsdoelstellingen van het emancipatiebeleid gerealiseerd?

Het emancipatiebeleid is erop gericht de verschillen in onderwijsrichting van vrouwen en mannen te verkleinen. In de afgelopen tien jaar is deze seksegregatie afgenomen, vooral in havo/vwo en in het hoger onderwijs. In de laatste twee jaar was deze afname heel gering. In het beleid zijn geen einddoelen of streefcijfers voor de afname van de seksegregatie geformuleerd, zodat het lastig is om vast te stellen of de doelen zijn gerealiseerd en of de ontwikkelingen in het gewenste tempo verlopen.

Wat betreft de verschillen tussen vrouwen en mannen in schoolprestaties was het beleid er tot nu toe op gericht de achtergronden van deze verschillen nader te verkennen. Uit het onderzoek dat hiertoe is verricht blijkt dat neuropsychologische verschillen tussen meisjes en jongens en de leeromgeving deze verschillen in schoolprestaties kunnen verklaren (Belfi et al. 2015). Deze uitkomsten kunnen scholen aangrijpingspunten bieden om met verschillen tussen leerlingen om te gaan. Zij zouden beleid kunnen voeren voor leerlingen (ongeacht hun geslacht) die achterblijven in belangrijke non-cognitieve vaardigheden (bv. planning, zelfstandig werken). Het verschil in prestaties tussen jongens en meisjes zou daardoor kunnen afnemen (Levels et al. 2016).

Noten

- 1 De gemiddelde instroompercentages zijn berekend door voor elke onderscheiden groep het aantal eerstejaarsstudenten per leeftijd te delen door het bevolkingsaantal van die leeftijd. De som van de quotiënten geeft weer welk deel van de bevolking van die groep op enige leeftijd is begonnen aan een opleiding in het hbo en in het wo.
- 2 Een segregatie-index geeft de mate aan waarin verdelingen verschillen. In dit hoofdstuk staat het verschil centraal in de verdeling over onderwijsrichtingen van meisjes en jongens en wordt – anders dan in hoofdstuk 4 – uitgegaan van een index, die varieert van 0 tot 50. Als de waarde 0 is, dan is sprake van een perfecte spreiding tussen meisjes en jongens over de richtingen. Bij een waarde van 50 is er geen enkele richting die door zowel meisjes als jongens is gekozen; er zijn alleen richtingen die of door alle jongens, of door alle meisjes worden gevolgd; 50% van de leerlingen zou in dat geval van richting moeten veranderen om een gelijke verdeling te krijgen.
- 3 Met de invoering van de tweede fase nieuwe stijl vanaf schooljaar 2007/'08 in havo en vwo zijn veranderingen opgetreden in de samenstelling van de vakkenpakketten van de profielen en is het onderscheid tussen hoofd- en deelvakken verdwenen.

4 Arbeid

Henk-Jan Dirven (CBS) en Wil Portegijs (SCP)
m.m.v. Marc Cuijpers (CBS)

-
- De nettoarbeidsparticipatie van vrouwen van 20-64 jaar was 71% in 2015, een fractie hoger dan in 2014, maar even hoog als in 2013. Van de mannen had 82% in 2015 een baan van minstens één uur per week. Waar bij vrouwen de arbeidsparticipatie tijdens de crisis steeds rond de 70% lag, daalde die van mannen.
 - De gemiddelde arbeidsduur van moeders met een partner neemt toe. Bijna drie kwart van de vrouwen met een baan werkt in deeltijd, tegenover een vijfde van de mannen. Een op de vijf in deeltijd werkende vrouwen wil meer uren werken.
 - Werkloosheid daalt bij vrouwen en mannen. Voor 2014, tijdens de crisis, steeg de werkloosheid voortdurend. Dat kwam bij vrouwen vooral doordat ze zich steeds vaker meldden op de arbeidsmarkt en bij mannen met name door baanverlies.
 - Hoogopgeleide vrouwen zijn even ambitieus als hoogopgeleide mannen. Vrouwen die samenwonen met een man zijn minder gericht op het maken van carrière dan alleenwonende vrouwen en vrouwen die samenwonen met een vrouw.
-

4.1 Inleiding

Het verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen is vanaf de beginjaren een centraal doel geweest in het emancipatiebeleid. Tien jaar geleden kwam daar ook het verhogen van de arbeidsduur van vrouwen bij, toen duidelijk werd dat zij weliswaar steeds vaker betaald werk hebben, maar dan meestal kiezen voor een deeltijdbaai. Deze onderbenutting van de inzet en capaciteiten van vrouwen is nadelig voor maatschappij en economie (OECD 2012). Voor de vrouwen zelf betekent het dat ze minder verdienen en daarmee financieel kwetsbaarder zijn. Ook de grotere deeltijdbanen bieden minder zicht op doorstroming naar hogere functies en salarisschalen dan een volledige werkweek (Roman 2006).

Om de arbeidsdeelname van vrouwen (in personen en uren) te verhogen wordt ten eerste ingezet op het vereenvoudigen van de combinatie arbeid en zorg, waarover in het volgende hoofdstuk meer. Vrouwen die werken en meer arbeidsuren willen, krijgen steun in de rug van de Wet aanpassing arbeidsduur. Werkgevers kunnen een verzoek daartoe alleen weigeren als zwaarwegende bedrijfsbelangen zich daartegen verzetten.¹ Ook heeft minister Bussemaker laten onderzoeken of een verlaging of juist verhoging van de wettelijke voltijds arbeidsduur gevolgen zou kunnen hebben voor de taakverdeling tussen vrouwen en mannen en het aantal uur dat vrouwen betaald werken. Volgens de onderzoekers is dat

niet te verwachten en het kabinet heeft besloten de voltijds arbeidsduur ongemoeid te laten (Van der Klein en De Gruijter 2015).

Verder wordt het algemene activeringsbeleid van de overheid aangevuld met projecten die specifiek gericht zijn op vrouwen. In 2014 is het project *Kracht on tour* gestart, erop gericht vrouwen bewuster te maken van het belang van economische zelfstandigheid en hen te stimuleren om (meer) te gaan werken. Het programma bestaat uit regionale bijeenkomsten voor vrouwen zelf en uit afspraken met stakeholders uit de regio (gemeenten, werkgevers of onderwijsinstellingen) om kansen voor vrouwen te creëren. Deze afspraken kunnen bijvoorbeeld gaan over het aanbieden van flexibelere werktijden, scholing, stages of doorgroeimogelijkheden. Het project zou aanvankelijk twee jaar lopen, maar is inmiddels met nog twee jaar verlengd tot 2018.² Voor vrouwen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt is er het programma *Eigen kracht*. Aanvankelijk bestond de doelgroep uit laag-opgeleide vrouwen zonder werk en uitkering (de zogenaamde nuggers), later is dit verruimd tot alle vrouwen zonder werk. Doel is hen te activeren stappen te zetten richting opleiding of werk. Gemeenten die geïnteresseerd zijn krijgen cofinanciering en een methodiek (De Tafel van Eén)³ aangeboden om deze vrouwen op weg te helpen richting scholing, arbeidsbemiddeling, vrijwilligerswerk of betaald werk. Ook dit project is verlengd tot eind 2016, waarbij inmiddels vrij wordt gelaten welke methodiek gemeenten willen inzetten. Voor niet-werkende vrouwen met een beperkte kennis van de Nederlandse taal is er het programma *EVA (Educatie voor Vrouwen met Ambitie)*. Door hun basisvaardigheden te versterken wat betreft taal, rekenen en omgaan met computers kunnen zij makkelijker meedoen in de maatschappij en wordt de stap naar een baan, vrijwilligerswerk of opleiding kleiner. *EVA* wordt georganiseerd door de stichting Lezen en Schrijven, met cofinanciering van de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw). Ook een aantal andere projecten gericht op belemmeringen en mogelijkheden van specifieke doelgroepen vrouwen (bv. *Single Mom* en *De Nieuwe Toekomst*⁴) krijgen subsidie vanuit het rijk.

Hoe ontwikkelde de arbeidsdeelname van vrouwen van verschillende herkomst zich de afgelopen jaren? En die van lager en hoger opgeleiden? Wat betekent het hebben van kinderen voor de arbeidsdeelname en -duur van moeders en vaders? Welk belang hechten vrouwen en mannen aan betaald werk en wat zijn de belangrijkste redenen voor nuggers om niet te werken? Dit hoofdstuk geeft antwoord op deze vragen. Het hebben van werk, de wekelijkse arbeidsduur en de redenen om niet te werken zijn daarbij de inmiddels vertrouwde thema's.

4.2 Deelname aan betaalde arbeid

Vrouwen goed voor 46% van alle werkenden

Nederland telde in 2015 bijna 10 miljoen inwoners van 20 tot 65 jaar.⁵ De helft van hen waren vrouwen. Ruim 8,1 miljoen personen van 20 tot 65 jaar maakten deel uit van de beroepsbevolking. Hierin was het aandeel vrouwen met 47% iets minder groot. Tot de

beroepsbevolking behoort iedereen die werkt (de werkzame beroepsbevolking) of dat niet doet, maar wel op zoek is naar een baan en daarvoor direct beschikbaar is (de werkloze beroepsbevolking). De werkzame beroepsbevolking bestond voor 46% uit vrouwen, de werkloze beroepsbevolking voor 49%.

De resterende 1,8 miljoen personen van 20 tot 65 jaar maakten geen deel uit van de beroepsbevolking. Van de niet-beroepsbevolking was 65% een vrouw. Dat kwam neer op 1,2 miljoen vrouwen, waarvan er 890.000 aangaven niet te willen of te kunnen werken. Bij de mannen waren dat er ruim de helft minder. De afgelopen tien jaar is het aantal vrouwen dat niet wil of kan werken wel flink gedaald (zie § 4.5).

Kader 4.1 Belangrijke arbeidsmarktbegrippen

In deze Emancipatiemonitor worden de volgende arbeidsmarktbegrippen gebruikt. Daarbij wordt uitgegaan van vrouwen en mannen van 20-64 jaar (exclusief de institutionele bevolking).

- De beroepsbevolking bestaat uit de werkzame en werkloze beroepsbevolking.
 - De werkzame beroepsbevolking bestaat uit personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben.
 - De werkloze beroepsbevolking bestaat uit personen die in Nederland wonen en geen betaald werk hebben, recent naar betaald werk hebben gezocht en daarvoor direct beschikbaar zijn.
 - De nettoarbeidsparticipatie drukt uit welk deel van de totale bevolking tot de werkzame beroepsbevolking behoort.
 - De brutoarbeidsparticipatie drukt uit welk deel van de totale bevolking tot de beroepsbevolking behoort.
 - Het werkloosheidspercentage drukt uit welk deel van de beroepsbevolking tot de werkloze beroepsbevolking behoort.
-

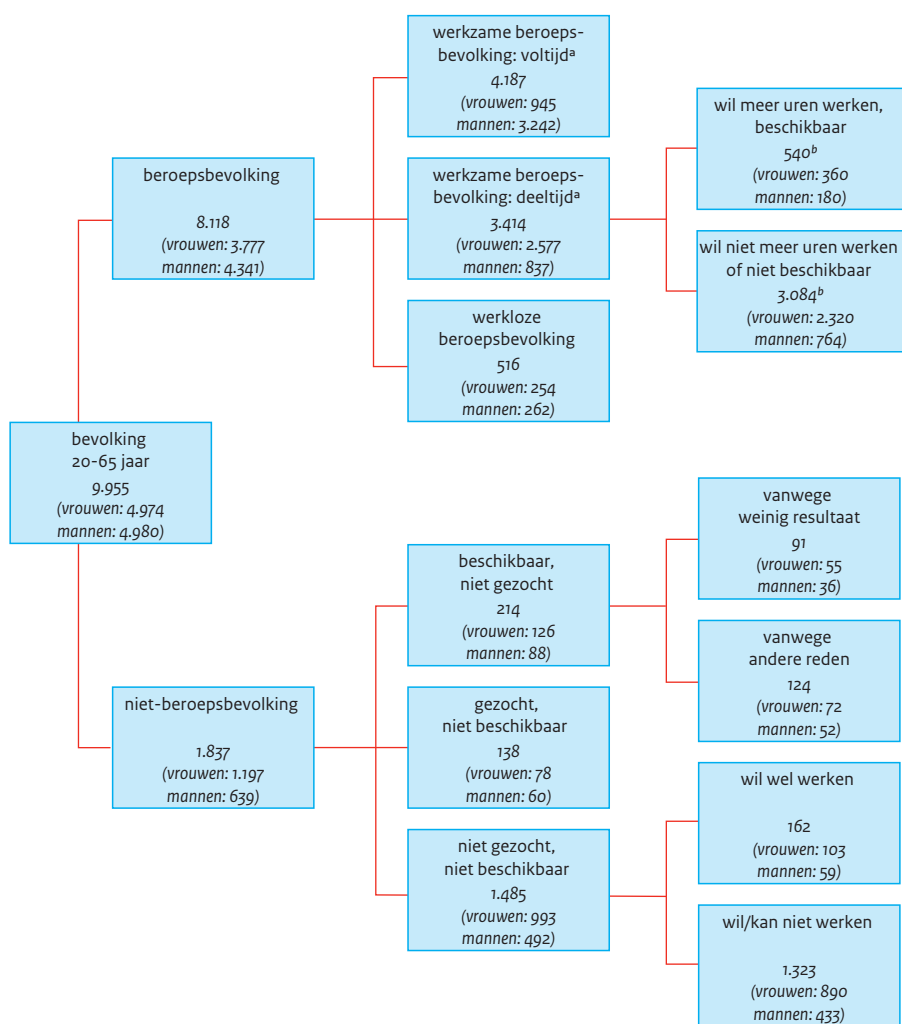
Kader 4.2 Nieuwe definitie beroepsbevolking

Anders dan in eerdere edities van de Emancipatiemonitor is voor de definitie van de (werkzame en werkloze) beroepsbevolking aangesloten bij de richtlijnen van de International Labour Organization (ILO). Het belangrijkste verschil met de vroegere definitie is het aantal uren per week dat iemand werkt of wil werken. Volgens de ILO-definitie wordt iedereen geteld die werkt, ook bijvoorbeeld scholieren met een bijbaan. Voorheen werden uitsluitend personen tot de beroepsbevolking gerekend die een substantieel aantal uren per week betaald werkten of dat daadwerkelijk wilden. Daarbij werd de grens bij twaalf uur per week gelegd. Met de ILO-definitie is dat één uur per week.

Voor de vergelijkbaarheid zijn in dit hoofdstuk de cijfers van oudere verslagjaren ook volgens de nieuwe definitie gepresenteerd en deze verschillen dus met die in eerdere edities. Doordat ook kleine banen worden meegeteld, ligt de arbeidsparticipatie volgens de nieuwe definitie hoger, vooral bij vrouwen. De werkloosheid valt juist lager uit. In deze monitor zijn net als in voorgaande edities de leeftijdsgrenzen bij 20 jaar en 65 jaar gelegd. Conform de internationale praktijk hanteert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) meestal een leeftijdsafbakening van 15 tot 75 jaar. Zie Janssen en Dirven (2015) voor meer informatie over de verschillen tussen beide afbakeningen.

Figuur 4.1

Bevolking van 20-64 jaar, 2015 (in absolute aantallen x 1000)

a Iemand werkt voltijd als hij of zij minimaal 35 uur per week werkt en deeltijd bij een werkweek van minder dan 35 uur.

b Deze cijfers hebben betrekking op alle personen die in hun eerste werkkring in deeltijd werken. Aangezien iemand meerdere werkkringen kan hebben, is de optelsom van beide cijfers niet gelijk aan het totale aantal deeltijders in de werkzame beroepsbevolking, dat gebaseerd is op de arbeidsduur van alle werkkringen tezamen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Nettoarbeidsdeelname van vrouwen in 2015 toegenomen

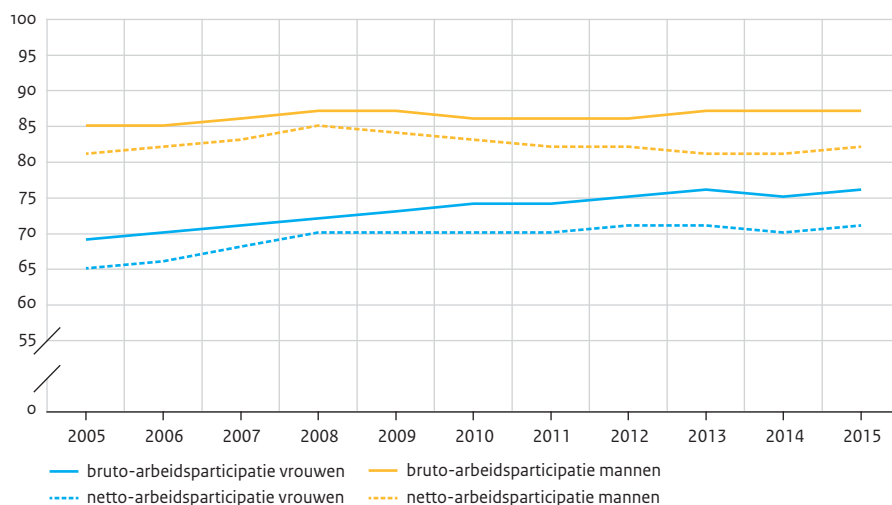
In 2015 had 71% van de vrouwen van 20 tot 65 jaar een betaalde baan, waarmee ze nog net in de top 10 van de Europese Unie staan maar niet meer zoals voorheen in de top 5 (hoofdstuk 10). Hiermee was de nettoarbeidsparticipatie van vrouwen bijna 1 procentpunt hoger dan in 2014 en even hoog als in 2012 en 2013. Tussen 2008 en 2011 lag de participatiegraad steeds om en nabij de 70%. In de economisch voorspoedige jaren tot 2008 is de arbeidsparticipatie van vrouwen flink toegenomen. Dat was in iets minder mate ook zo bij mannen.

Bij mannen daalde de arbeidsdeelname van 85% in 2008 naar 81% in 2014. Zij werden meer geraakt door de economische crisis aangezien ze veelal in conjunctuurgevoeligere sectoren zoals de bouw en de transportsector werken. Met het aantrekken van de economie nam de nettoparticipatie in 2015 ook bij mannen weer toe.

De brutoarbeidsparticipatie van vrouwen nam ook tijdens de crisis verder toe, terwijl die van mannen nauwelijks veranderde. Steeds meer vrouwen boden zich aan op de arbeidsmarkt, waardoor de werkloosheid onder vrouwen toenam. Ook de banen die verloren gingen in de zorg en het onderwijs, sectoren waar relatief veel vrouwen werkzaam zijn, speelden een rol (cbs 2015b). Bij mannen steeg de werkloosheid eveneens, maar dat kwam doordat er minder mannen aan het werk waren (§ 4.5).

Figuur 4.2

Bruto- en nettoarbeidsparticipatie (≥ 1 uur per week), bevolking van 20-64 jaar, 2005-2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Steeds meer vrouwen van 40 jaar en ouder met betaald werk

Het percentage werkende vrouwen van 40-64 jaar nam de afgelopen jaren verder toe. Dat komt doordat oudere generaties vrouwen worden opgevolgd door jongere generaties met een hogere arbeidsparticipatie. Van de vrouwen die in de periode 1945-1949 zijn geboren, werkte net iets minder dan de helft toen ze 40 jaar oud waren; van de vrouwen in dezelfde leeftijd die in de periode 1970-1974 zijn geboren, participeerde ruim drie kwart (www.cbs.nl/statline). Vanwege de crisis was de groei in de arbeidsdeelname van de vrouwen vanaf 40 jaar wel minder sterk dan tussen 2005 en 2009. In 2015 had 67% van hen betaald werk, 1 procentpunt meer dan in 2013. Het deel mannen met werk in deze leeftijdsgroep was in 2015 met 81% even hoog als in 2009.

De arbeidsdeelname van vrouwen van 20-39 jaar nam tot 2009 eveneens toe, maar daalde daarna licht. In 2015 werkte 77% van deze vrouwen, een even groot percentage als in 2013. Weliswaar is dat nog steeds een groter deel dan van de vrouwen van 40 jaar en ouder, maar het verschil tussen beide leeftijdsgroepen is de afgelopen jaren aanzienlijk kleiner geworden.

Onder mannen van 20-39 jaar daalde de arbeidsdeelname in de periode 2009-2015 naar 83%. De daling was daarmee duidelijk sterker dan bij vrouwen van deze leeftijd. Zoals eerder opgemerkt, ondervonden mannen meer consequenties van de economische crisis. De ontwikkeling van de arbeidsparticipatie in deze leeftijdsgroep – zowel van vrouwen als van mannen – wordt bovendien getemperd doordat zij steeds moeilijker aan het werk kwamen in de crisis en langer gingen doorleren (CBS 2015c; Hartgers en Takkenberg 2012).

Arbidsdeelname vrouwen vanaf 40 jaar zonder kinderen gegroeid

Vrouwen van 40-64 jaar zonder (thuiswonende) kinderen hebben minder vaak dan gemiddeld een betaalde baan. Dat geldt zowel voor vrouwen die (al dan niet gehuwd) samenwonen als voor alleenstaande vrouwen en het al genoemde generatie-effect speelt hierbij een rol. Er was wel sprake van een groei van hun arbeidsdeelname, ook tijdens de crisis. Ook mannen van 40-64 jaar zonder kinderen participeerden minder dan gemiddeld, vooral vanwege ziekte of arbeidsongeschiktheid, maar wel vaker dan vrouwen zonder kinderen.

Arbidsdeelname bij alleenstaande vrouwen tot 40 jaar zonder kinderen gedaald

Onder alleenstaande vrouwen en (gehuwd) samenwonende vrouwen van 20-39 jaar zonder kinderen is de nettoarbeidsparticipatie relatief hoog (respectievelijk 76% en 86% in 2015). Wel is de arbeidsdeelname van alleenstaande vrouwen tot 40 jaar sinds 2009 afgenomen. Dat geldt overigens ook voor jonge alleenstaande mannen en komt onder meer doordat jongeren zoals gezegd moeilijker werk vonden en langer een opleiding volgden. Het verschil in arbeidsparticipatie met alleenstaande of (gehuwd) samenwonende vrouwen van 40-64 jaar is nog steeds aanzienlijk. Of vrouwen die nu nog jonger dan 40 jaar zijn ook minder zullen gaan participeren wanneer ze de 40 zijn gepasseerd, is op voorhand niet te zeggen. Wel is de tendens van de afgelopen jaren dat in meer recente

geboortegeneraties vrouwen van 40 jaar en ouder steeds vaker een betaalde werkring hebben.

Arbeidsdeelname ouders met partner hoger dan die van alleenstaande ouders

In 2015 hadden relatief veel (gehuwd) samenwonende moeders met minderjarige kinderen betaald werk (79%). Wel is aan de sterk stijgende arbeidsdeelname van deze moeders na 2009, gedurende de economische crisis, een einde gekomen. Toch was de participatie in 2015 weer iets hoger dan in 2013. De arbeidsdeelname van alleenstaande moeders met minderjarige kinderen ligt al jaren ver onder het gemiddelde en is bovendien sinds 2009 gedaald.

Met ruim negen van de tien hebben ook mannen met een partner en minderjarige kinderen een hoge participatiegraad. Daarentegen is de arbeidsdeelname onder alleenstaande vaders een stuk lager. Bovendien nam ook de arbeidsdeelname van alleenstaande vaders met minderjarige kinderen tussen 2009 en 2015 meer af dan die van vaders met een partner. In die laatste groep was tussen 2013 en 2015 zelfs weer sprake van een lichte groei.

Tabel 4.1

Nettoarbeidsparticipatie (≥ 1 uur per week) naar positie in het huishouden, bevolking van 20-64 jaar, 2005-2015 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2015	2005	2009	2013	2015
totaal	65	70	71	71	81	84	81	82
20-39 jaar	74	79	77	77	87	88	82	83
40-64 jaar	57	64	66	67	77	81	80	81
eenpersoonshuishouden	61	64	66	65	71	75	69	69
20-39 jaar	77	80	78	76	79	83	75	75
40-64 jaar	48	52	57	56	63	68	64	63
lid van paar zonder thuiswonende kinderen	59	64	66	68	75	79	81	79
20-39 jaar	86	87	86	86	93	95	91	93
40-64 jaar	45	53	57	59	64	71	76	77
lid van paar met minderjarige thuiswonende kinderen	71	78	78	79	93	95	92	93
jongste kind 0-3 jaar	70	78	77	78	93	96	92	94
jongste kind 4-11 jaar	71	78	79	79	94	95	92	93
jongste kind 12-17 jaar	73	79	78	79	91	94	91	92
lid van paar met alleen meerderjarige thuiswonende kinderen	62	69	72	72	84	86	86	87

Tabel 4.1

(Vervolg)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2015	2005	2009	2013	2015
ouder zonder partner met minderjarige thuiswonende kinderen	58	66	62	61	82	86	82	79
jongste kind 0-3 jaar	45	54	48	49	68	81	75	81
jongste kind 4-11 jaar	58	67	62	59	84	90	82	76
jongste kind 12-17 jaar	65	69	69	68	82	83	82	81
ouder zonder partner met meerderjarige thuiswonende kinderen	58	65	70	61	70	78	74	80
meerderjarig thuiswonend kind	75	75	70	71	78	76	69	70
ander lid	63	68	68	66	66	77	73	74

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Arbeidsdeelname bij vrouwen en mannen met hbo-, wo-master of doctoraat gestegen
 Vrouwen hebben vaker een betaalde baan naarmate hun hoogst behaalde onderwijsniveau hoger is. Dit geldt ook voor mannen, maar het verschil in arbeidsdeelname tussen hoog- en laagopgeleide vrouwen is veel groter. Van de vrouwen met minimaal een hbo- of wo-bachelor werkt 91%, tegenover 54% van de vrouwen met een opleiding op het niveau van vmbo, mbo-1 of avo-onderbouw. Bij mannen is het verschil met respectievelijk 93% à 95% op het niveau van hbo- en wo-bachelor of hoger en 75% op het niveau van vmbo, mbo-1 of avo-onderbouw minder groot.

Het verschil in arbeidsdeelname tussen hoogopgeleide vrouwen en mannen is gering. Op de lagere onderwijsniveaus is het verschil aanzienlijk groter. Op het hoogste onderwijsniveau groeide bij zowel mannen als vrouwen de arbeidsdeelname tussen 2013 en 2015 met 2 procentpunten. De arbeidsparticipatie van de laagstopgeleide vrouwen nam in die periode iets af, zodat het verschil tussen laag- en hoogopgeleide vrouwen groter werd.

Tabel 4.2

Nettoarbeidsparticipatie (≥ 1 uur per week) naar hoogst behaald onderwijsniveau, bevolking van 20-64 jaar, 2005-2015 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2015	2005	2009	2013	2015
totaal ^a	65	70	71	71	81	84	81	82
basisonderwijs	33	36	39	37	62	67	63	61
vmbo, mbo-1, avo- onderbouw	51	54	55	54	78	80	74	75
havo, vwo, mbo	70	75	72	72	82	85	81	82
hbo-, wo-bachelor	89	91	91	91	91	92	92	93
hbo-, wo-master, doctor	89	94	89	91	94	97	93	95

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Ruim de helft van alle niet-westerse vrouwen aan het werk

Mensen van niet-westerse herkomst hebben minder vaak betaald werk dan autochtonen. Dat geldt voor zowel vrouwen als mannen. Maar waar de arbeidsparticipatie van niet-westerse mannen met 68% in 2015 iets hoger was dan in 2013, is deze bij niet-westerse vrouwen gedaald van 54% in 2013 naar 51% twee jaar later.

De arbeidsdeelname van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse herkomst is het laagst van de vier grootste niet-westerse groepen: respectievelijk 47% en 41%. Zij verschillen ook het meest met mannen van dezelfde komaf, terwijl bij autochtonen de arbeidsdeelname van vrouwen naar verhouding het dichtst bij die van mannen ligt. Vrouwen met een Surinaamse herkomst hebben van de niet-westerse vrouwen juist relatief vaak betaald werk: 63%. De arbeidsdeelname van mannen met een niet-westerse herkomst verschilt onderling minder sterk dan die van vrouwen. Met 62% is deze het laagst bij mannen met een Marokkaanse herkomst.

Tabel 4.3

Nettoarbeidsparticipatie (≥ 1 uur per week) naar herkomst, bevolking van 20-64 jaar, 2013 en 2015 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	2013	2015	2013	2015
autochtonen	74	74	83	84
niet-westerse migranten ^a	54	51	67	68
vv.				
Turkije	44	47	70	70
Marokko	47	41	66	62
Suriname	64	63	69	72
Antillen	62	56	64	69
overige niet-westerse landen	54	51	66	68
westerse migranten ^a	67	68	79	80

a En hun nakomelingen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

4.3 Arbeidsduur

Vrouwen het vaakst werkzaam in middelgrote deeltijdbaai of voltijdbaai

Vrouwen werken veel vaker in deeltijd dan mannen. In 2015 had 73% van de werkende vrouwen een deeltijdbaai; van de mannen was dat 21%. Daarmee zijn Nederlandse mannen en vrouwen de koplopers in de Europese Unie (hoofdstuk 10, tabel 10.1). Vrouwen werken het vaakst in een middelgrote deeltijdbaai (20-27 uur) of voltijd (35 uur of meer). Iets minder dan een kwart werkt maximaal 20 uur per week. In 2015 werkte 79% van de werkzame mannen in een voltijdbaai. Bijna een op de tien mannen had een grote deeltijdbaai (28-34 uur). Een baai van minder dan 20 uur komt onder werkende mannen met 7% niet vaak voor.

Het deel van de werkende vrouwen in een voltijdbaai is met circa 27% al jaren vrij stabiel. Bij mannen is het percentage dat in een voltijdbaai werkt in de periode 2005-2015 met 5 procentpunten afgenomen.

Steeds meer vrouwen werken in een grote baai

Bij vrouwen is er een verschuiving zichtbaar van kleine naar grote deeltijdbanen: het aandeel vrouwen met een middelgrote of grote deeltijdbaai (20-34 uur) nam vanaf 2009 toe, maar minder sterk dan tussen 2005 en 2009. Daarentegen nam het aandeel vrouwen met een kleine deeltijdbaai (tot 20 uur per week) verder af.

Al met al nam de gemiddelde arbeidsduur van werkende vrouwen in 2015 toe naar 26,6 uur per week, ruim een uur langer dan in 2005 en twintig minuten meer dan in 2013.

Mannen werkten met 37,7 uur in 2015 juist bijna een uur korter dan tien jaar eerder. Vergelijken met 2013 veranderde de duur van hun werkweek vrijwel niet.

Tabel 4.4

Werkzame beroepsbevolking (≥ 1 uur per week) van 20-64 jaar naar wekelijkse arbeidsduur,^a 2005-2015
(in absolute aantallen x 1000, in procenten en in uren)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2015	2005	2009	2013	2015
totaal werkzame beroepsbevolking (x 1000)	3196	3492	3530	3523	4074	4212	4077	4079
totaal werkzame beroepsbevolking (%)	100	100	100	100	100	100	100	100
< 12 uur	13	10	10	10	3	4	5	4
12-19 uur	17	15	14	13	2	2	3	3
20-27 uur	25	26	27	27	3	4	4	4
28-34 uur	19	21	22	23	7	8	9	9
≥ 35 uur	27	27	26	27	84	82	80	79
gemiddelde arbeidsduur per week (in uren)	25,4	26,4	26,3	26,6	38,6	38,5	37,6	37,7

a Het aantal uren opgeteld over alle werkkringen.

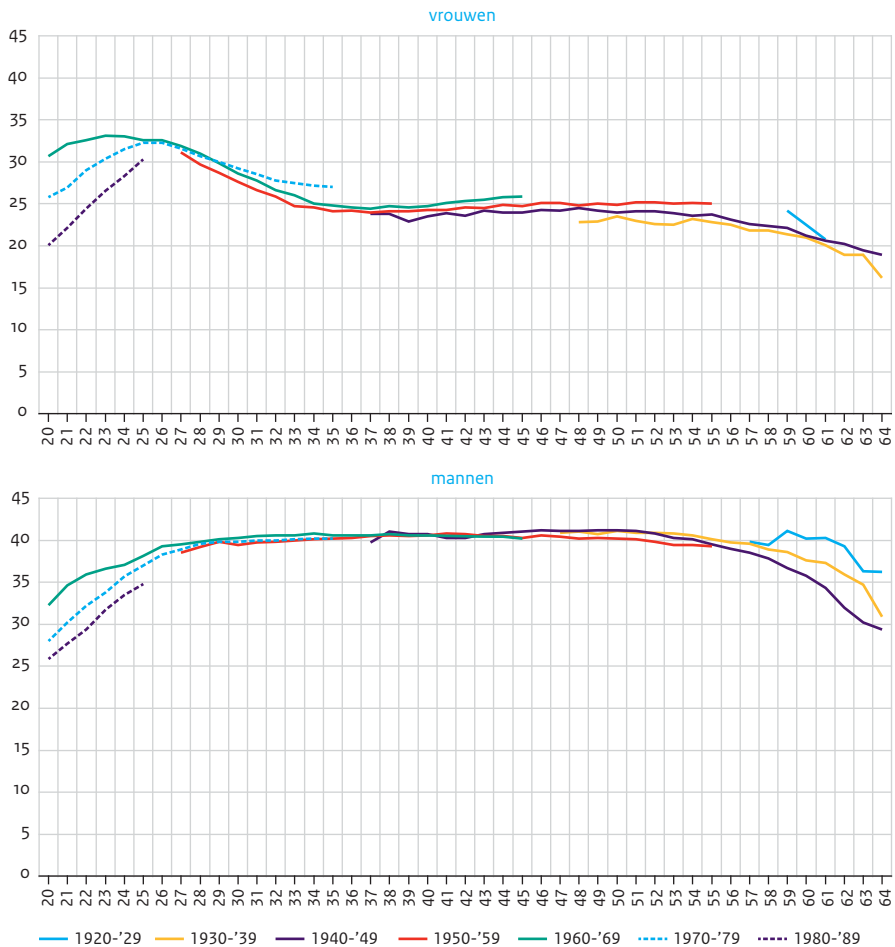
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Arbeidsduur vrouwen neemt na hun 25e steeds minder sterk af

Door de geboortegeneraties heen werken vrouwen rond 25 jaar de meeste uren per week. Vervolgens neemt de arbeidsduur tot 35 jaar af, om daarna niet of nauwelijks meer toe nemen. De afname rond het 30e levensjaar hangt samen met de geboorte van kinderen, ruim een derde van de vrouwen gaat dan minder werken (zie tabel 5.2). Bij vrouwen geboren tussen 1970 en 1980 was de afname van de arbeidsduur tussen 25 en 35 jaar echter geringer dan bij eerdere geboortecohorten. De meeste mannen gaan na de geboorte van het eerste kind niet minder werken (hoofdstuk 5). Een sterke daling van de wekelijkse arbeidsduur doet zich bij hen pas vanaf 60 jaar voor.

Figuur 4.3

Wekelijkse arbeidsduur naar geslacht, leeftijd en geboortegeneratie, 1920-1990 (in uren)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '87-'15)

Relatief veel niet-westerse vrouwen met een voltijd baan

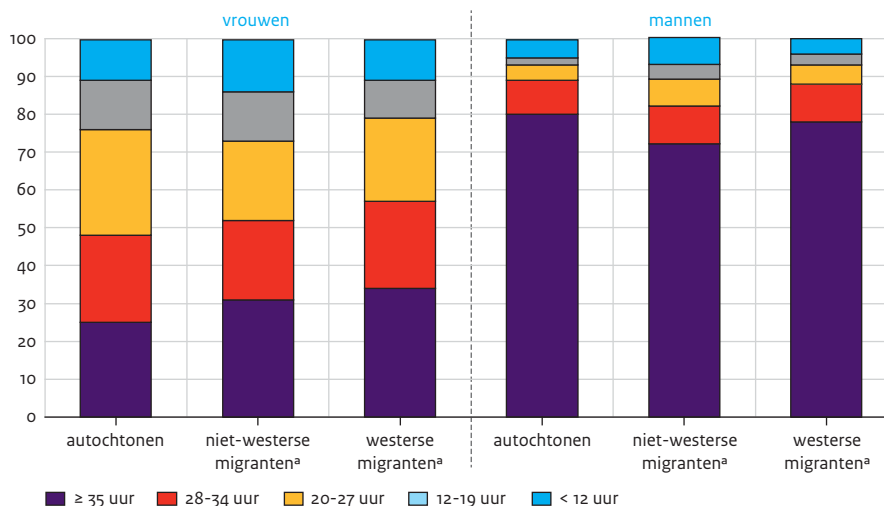
Vrouwen van westerse en niet-westerse herkomst werken minder vaak dan autochtone vrouwen (tabel 4.3). Maar als ze werken, dan hebben ze vaker een voltijd baan. In 2015 had 31% van de werkzame niet-westerse vrouwen en 34% van de westerse vrouwen een voltijd baan. Van de autochtone werkzame vrouwen was dit 25%. Vooral Surinaamse (39%) en

Antilliaanse vrouwen (35%) werken naar verhouding vaak voltijds. Turkse en Marokkaanse vrouwen werken niet vaker dan autochtone vrouwen in voltijd.

Het hogere aandeel niet-westerse vrouwen met een voltijdbaan hangt onder meer samen met hun gemiddeld lagere leeftijd. Jonge vrouwen hebben naar verhouding vaker een volledige baan. Verder zijn er relatief veel alleenstaande moeders onder Surinaamse en Antilliaanse vrouwen (hoofdstuk 2) en deze hebben doorgaans een hogere arbeidsduur dan moeders met een partner, vooral als de kinderen wat ouder zijn (tabel 4.5). Gedurende de economische crisis is het aandeel niet-westerse vrouwen met een voltijdbaan geleidelijk teruggelopen, maar sinds 2013 is het vrij stabiel. Ook bij niet-westerse mannen is het aandeel voltijders afgenomen. De laatsten zijn bovendien iets minder vaak werkzaam in een voltijdbaan dan autochtone mannen.

Figuur 4.4

Werkzame beroepsbevolking van 20-64 jaar naar herkomst en wekelijkse arbeidsduur, 2015
(in procenten)

a En hun nakomelingen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Hoogopgeleide vrouwen werken het vaakst in een grote baan

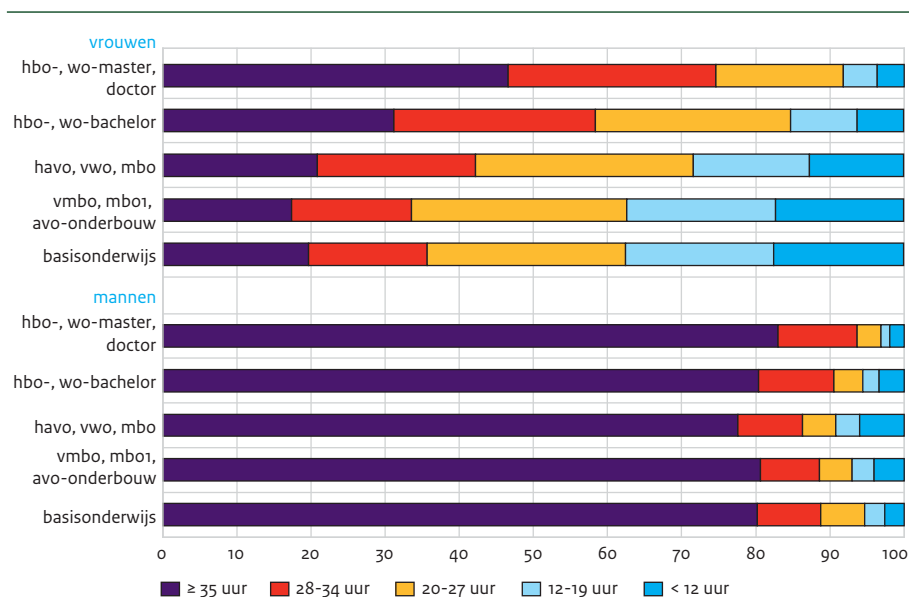
Vrouwen werken vaker in een grote baan naarmate ze hoger opgeleid zijn. In 2015 werkte 75% van de vrouwen met het niveau van hbo-master, wo-master of doctor en 58% van de vrouwen met een hbo- of wo-bachelorniveau 28 uur of meer per week. Respectievelijk 47% en 31% had een voltijdbaan van 35 uur of meer. Werkzame mannen hadden ongeacht het onderwijsniveau in ruime meerderheid een voltijdbaan.

Van de werkzame vrouwen met maximaal havo, vwo of mbo werkte de meerderheid minder dan 28 uur per week. Een middelgrote deeltijdbaai (20 tot 28 uur) kwam bij hen het meest voor; bijna drie op de tien hadden een dergelijke baan. Ongeveer twee op de tien van deze vrouwen werkten voltijds.

Gemiddeld werkten vrouwen op het niveau van hbo-master, wo-master of doctor 32 uur per week. De gemiddelde arbeidsduur van vrouwen neemt flink af naarmate het onderwijsniveau lager is. Zo werkten vrouwen met maximaal vmbo, mbo-1 of avo-onderbouw gemiddeld 23 uur per week. Bij mannen is er nauwelijks verband tussen onderwijsniveau en arbeidsduur.

Figuur 4.5

Werkzame beroepsbevolking naar wekelijkse arbeidsduur en onderwijsniveau, bevolking van 20-64 jaar, 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Moeders met partner werken van alle vrouwen minste uren, vaders meeste

Werkende vrouwen met thuiswonende kinderen en een partner hadden in 2015 een werkweek van 24 à 26 uur. Vergelijken met vrouwen in een andere huishoudenssamenstelling is dat weinig. Vaders met een partner hadden juist de langste werkweek (circa 40 uur). Bij geen enkele ander type huishouden is het verschil tussen vrouwen en mannen zo groot.

De arbeidsduur van alleenstaande moeders is hoger dan die van (gehuwd) samenwonende moeders, vooral als de kinderen meerderjarig zijn. Zij hebben veel minder vaak dan samenwonende moeders betaald werk (zie tabel 4.1), maar als ze werken dan maken ze dus langere weken.

Jonge samenwonende vrouwen zonder kinderen maken de meeste uren
(Gehuwd) samenwonende vrouwen van 20-39 jaar zonder kinderen werkten in 2015 gemiddeld 31 uur per week. Vergeleken met andere vrouwen is dit de hoogste arbeidsduur, hoewel alleenstaande vrouwen met gemiddeld 30 uur ook betrekkelijk veel uren werkten. Onder samenwonenden tot 40 jaar zonder kinderen werkten vrouwen een dag minder per week dan mannen. Dat is relatief weinig, want gemiddeld was in 2015 het verschil tussen vrouwen en mannen 11 uur per week. Hun hoge wekelijkse arbeidsduur combineren vrouwen onder de 40 zonder kinderen met een relatief hoge arbeidsdeelname (76%).

Werkende vrouwen willen iets meer uren maken
Vrouwen met een baan willen gemiddeld 29 uur per week werken. Dat is ruim 2 uur meer dan de uren die zij feitelijk maken. Mannen willen met 39 uur per week ruim 1 uur meer werken dan ze nu doen. Vooral thuiswonende meerderjarige kinderen willen meer uren maken, de vrouwen nog iets meer dan de mannen. Daarnaast is bij alleenstaanden tot 40 jaar het verschil tussen de feitelijke en de gewenste arbeidsduur relatief groot. Moeders met en zonder partner zouden net iets meer willen werken dan ze nu doen. Die behoefte blijkt sterker naarmate de kinderen ouder zijn. De gewenste arbeidsduur van vaders met partner is gelijk aan hun huidige, alleenstaande vaders met minderjarige kinderen zouden een uurtje meer willen werken.

Tabel 4.5
Feitelijke en gewenste arbeidsduur per week naar positie in het huishouden, werkzame beroepsbevolking (≥ 1 uur per week) van 20-64 jaar, 2015 (in uren)

	vrouwen		mannen	
	feitelijk	gewenst	feitelijk	gewenst
totaal	27	29	38	39
20-39 jaar	27	30	36	39
40-64 jaar	26	28	39	39
eenpersoonshuishouden	30	33	36	38
20-39 jaar	29	33	34	38
40-64 jaar	30	32	37	38
lid van paar zonder thuiswonende kinderen	28	30	38	38
20-39 jaar	31	33	39	40
40-64 jaar	26	28	38	38

Tabel 4.5
(Vervolg)

	vrouwen		mannen	
	feitelijk	gewenst	feitelijk	gewenst
lid van paar met minderjarige thuiswonende kinderen	25	27	40	40
jongste kind 0-3 jaar	26	27	40	40
jongste kind 4-11 jaar	25	26	40	41
jongste kind 12-17 jaar	25	27	41	41
lid van paar met alleen meerderjarige thuiswonende kinderen	24	26	40	40
ouder zonder partner met minderjarige thuiswonende kinderen	28	31	37	38
jongste kind 0-3 jaar	27	29	39	39
jongste kind 4-11 jaar	27	29	36	38
jongste kind 12-17 jaar	29	32	38	38
ouder zonder partner met meerderjarige thuiswonende kinderen	29	32	38	38
meerderjarig thuiswonend kind	23	32	29	36
ander lid	28	32	33	37

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Moeders willen meer werken als kinderen ouder zijn

Meer vrouwen dan mannen geven aan hun arbeidsduur te willen veranderen, aangenomen dat dan ook de verdiensten stijgen. Niet alleen zijn er iets meer vrouwen die minder of helemaal niet zouden willen werken, maar vooral willen vrouwen vaker dan mannen een grotere baan. Het laatste heeft voornamelijk te maken met deeltijdwerk. Vrouwen werken immers veelal in een deeltijdbaas en – niet verrassend – van de deeltijders wil een groter deel meer uren werken dan van de voltijders.

Voor moeders met en vooral die zonder partner geldt dat een groter deel meer uren wenst te werken naarmate de kinderen ouder zijn. Het percentage dat minder of helemaal niet zou willen werken is dan juist lager. De wens om meer uren te werken is onder vaders met een partner veel minder sterk dan onder (gehuwd) samenwonende moeders. Hun werkweek is immers gemiddeld al 40 uur (tabel 4.5). Als er een heel jong kind in huis is, dan willen vaders bovendien duidelijk minder vaak dan moeders minder uren werken of stoppen met werken. Mannen van 40 jaar en ouder willen vaker dan jongere mannen hun arbeidsduur inkorten of stoppen. Oudere mannen maken dan ook langere werkweken dan jongere (tabel 4.5).

Tabel 4.6
Wensen ten aanzien van de wekelijkse arbeidsduur, werkzame beroepsbevolking (≥ 1 uur per week) van 20-64 jaar, 2015 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	wil meer uren werken	wil gelijk aantal uren werken	wil minder uren werken/stoppen met werken		wil meer uren werken	wil gelijk aantal uren werken	wil minder uren werken/stoppen met werken	
totaal	16	77	8		10	84	7	
20-39 jaar	17	74	9		14	81	5	
40-64 jaar	14	79	7		7	86	8	
eenpersoonshuishouden	17	74	8		15	78	7	
20-39 jaar	19	73	8		18	77	6	
40-64 jaar	15	76	9		12	80	8	
lid van paar zonder thuiswonende kinderen	13	78	10		8	83	9	
20-39 jaar	17	73	11		12	83	5	
40-64 jaar	10	82	9		6	83	12	
lid van paar met minderjarige thuiswonende kinderen	14	79	7		7	88	5	
jongste kind 0-3 jaar	9	79	11		7	87	6	
jongste kind 4-11 jaar	15	80	6		6	89	5	
jongste kind 12-17 jaar	18	77	5		5	89	5	
lid van paar met alleen meerderjarige thuiswonende kinderen	13	81	6		4	88	7	

Tabel 4.6
(Vervolg)

	vrouwen				mannen			
	wil meer uren werken	wil gelijk aantal uren werken	wil minder uren werken/stoppen met werken		wil meer uren werken	wil gelijk aantal uren werken	wil minder uren werken/stoppen met werken	
ouder zonder partner met	23	71	6		12	80	8	
minderjarige thuiswonende kinderen								
jongste kind 0-3 jaar	16	73	11		.	.	.	
jongste kind 4-11 jaar	23	71	6		.	.	.	
jongste kind 12-17 jaar	25	70	5		9	83	7	
ouder zonder partner met	24	71	6		8	82	10	
meerderjarige thuiswonende								
kinderen								
meerderjarig thuiswonend kind	29	66	5		19	77	3	
ander lid	19	73	8		17	78	6	

. = het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim.

Bron: cbs (Enquête beroepsbevolking '15)

Huishouden en zorgtaken belangrijkste reden waarom vrouwen in deeltijd werken
 Het onbetaalde werk blijft de belangrijkste reden waarom vrouwen niet werken in een voltijdbaan. Van alle vrouwen met een deeltijdbaan doen bijna zes op de tien dit op de eerste plaats vanwege het huishoudelijk werk, de zorg voor kinderen of de informele hulp aan anderen. Ook bij de (veel kleinere groep) in deeltijd werkende mannen is onbetaald werk voor een op de vier de belangrijkste reden. Een tweede reden die eruit springt is onvrijwillige deeltijd. Een op de vijf in deeltijd werkende vrouwen en een kwart van de mannen zou meer uren willen werken, maar kan die bij de huidige werkgever niet krijgen.⁶ Zowel bij de vrouwen als bij de mannen was dit aandeel in 2012 lager, respectievelijk 14% en 18% (Vlasblom et al. 2014: 34). De toename van het aandeel dat meer uur zou willen werken hangt mogelijk samen met de crisis: in 2014 was het werkloosheidspercentage namelijk ook hoger dan in 2012 (figuur 4.8). Mannen die in deeltijd werken blijken dit ook regelmatig (een op de zes) te doen vanwege hobby's of sport.

Tabel 4.7
 Belangrijkste reden om in deeltijd te werken, werknemers met een parttimebaan, 2014 (in procenten)

	vrouw	man
huishoudelijke taken en zorg voor kinderen of anderen	57	27
hobby's, sport	8	16
volgt onderwijs of cursus	1	4
vanwege gezondheid	8	7
kan bij werkgever niet meer uren werken	20	26
vanwege tweede baan	2	8
anders	5	12

Bron: SCP (AAP '14)

4.4 Andere baankenmerken

Vrouwen relatief vaak in loondienst

Vrouwen werken vaker als werknemer dan mannen. In 2015 had 87% van alle werkende vrouwen van 20-64 jaar een baan als werknemer. Bij mannen was dat 81%. Werkende mannen zijn dus vaker werkzaam als zelfstandige dan vrouwen. Vrouwen hadden ook iets vaker (67%) een vaste arbeidsrelatie dan mannen (65%). Flexibele arbeidsrelaties kwamen onder vrouwen eveneens meer voor. Hieronder vallen bijvoorbeeld oproep-, inval- en uitzendkrachten, tijdelijke werknemers met uitzicht op een vaste aanstelling en tijdelijke werknemers met een flexibel aantal uren per week. Vrouwen zijn met 56% oververtegenwoordigd bij de oproepkrachten, terwijl uitzendkrachten vaker man (62%) zijn (StatLine 2016a).

Zowel bij vrouwen als bij mannen neemt de flexibilisering van arbeidsrelaties al jaren toe. Tussen 2005 en 2015 is het percentage vrouwen met een flexibele arbeidsrelatie opgelopen van 14% naar 20%. Bij mannen was er in dezelfde periode een stijging van 10% naar 16%. Tussen 2013 en 2015 was de groei bij beide seksen 1 procentpunt. Ook het aandeel zelfstandigen onder werkende vrouwen en mannen groeide, voornamelijk door de toename van het aantal zelfstandigen zonder personeel (www.cbs.nl/statline). Alleen bij vrouwen steeg het aandeel zelfstandigen ook nog van 2013 op 2015. Het aandeel werkenden met een vaste arbeidsrelatie nam bij beide seksen af.

Tabel 4.8

Werkzame beroepsbevolking (≥ 1 uur per week) naar positie in de werkkring, bevolking van 20-64 jaar, 2005-2015 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	werknemers		zelfstandigen	werknemers		zelfstandigen
	vaste arbeidsrelatie	flexibele arbeidsrelatie		vaste arbeidsrelatie	flexibele arbeidsrelatie	
2005	75	14	11	74	10	16
2006	74	15	11	73	11	16
2007	73	16	11	71	12	17
2008	72	17	11	71	11	17
2009	72	17	12	71	11	18
2010	72	17	12	70	12	18
2011	72	17	12	70	12	18
2012	71	17	12	68	13	18
2013	69	18	12	67	14	19
2014	68	19	13	65	15	19
2015	67	20	13	65	16	19

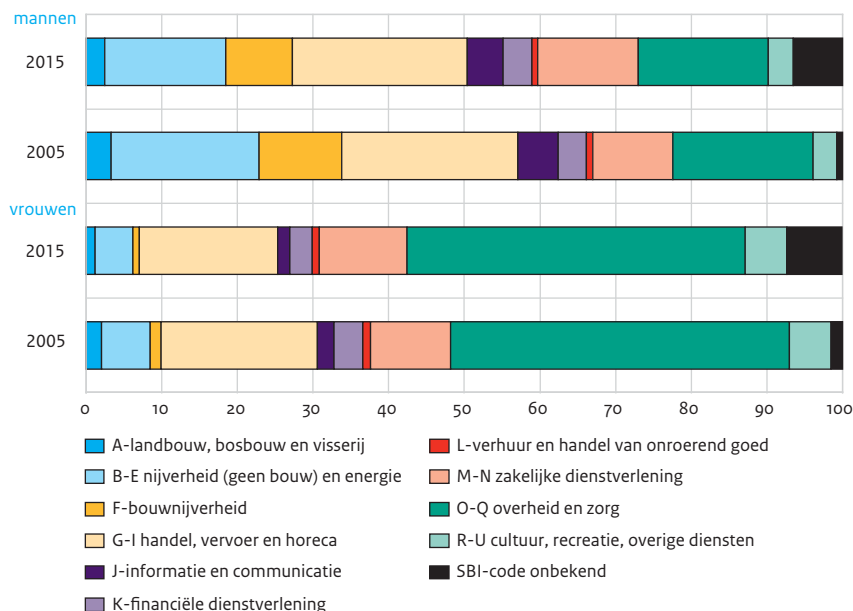
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Bijna de helft van werkende vrouwen in overheid en zorg

Relatief veel vrouwen werken in de bedrijfstak overheid en zorg. In 2015 was dit 45%, net zo veel als in 2005. Van de mannen werkte 17% in deze bedrijfstak. Vrouwen zijn ook vaker dan mannen werkzaam in de cultuur, recreatie en overige dienstverlening. Daarentegen heeft van de werkende mannen een groter deel dan van de vrouwen een baan in een van de overige bedrijfstakken. Vooral in de nijverheid en energie en in de bouw zijn mannen oververtegenwoordigd.

Figuur 4.6

Verdeling van werkende vrouwen en mannen naar bedrijfstak, personen van 20-64 jaar, 2005 en 2015^a
(in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05 en '15)

Afnemende segregatie van vrouwen en mannen in bedrijfstakken

De mate waarin de verdeling van vrouwen en mannen over bedrijfstakken verschilt, kan worden uitgedrukt in een zogenoemde segregatie-index. Deze heeft een (maximale) waarde van 100 als alle werkende vrouwen zich in andere bedrijfstakken bevinden dan werkende mannen en een (minimale) waarde van 0 als de verdeling van werkende vrouwen en mannen over bedrijfstakken gelijk is.⁷ De segregatie-index was 30,7% in 2015. De waarde van de index is de afgelopen jaren gedaald. In 2010 was hij nog 33,2%. Dit betekent dat de verdeling van werkende vrouwen over de bedrijfstakken meer op die van mannen is gaan lijken. Tussen 2005 en 2010 nam de segregatie nog licht toe.

Meer vrouwen op het hoogste beroepsniveau

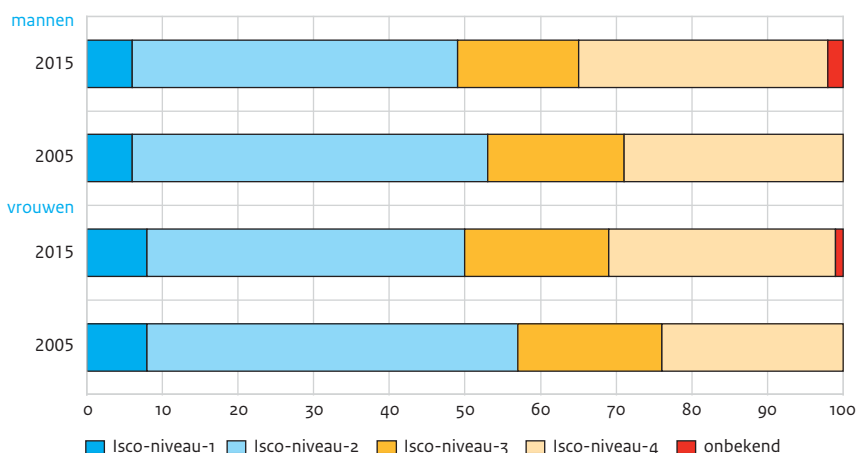
Bijna 1,1 miljoen van de ruim 3,5 miljoen werkzame vrouwen hebben een baan op het hoogste beroepsniveau. Dat komt neer op 30% van alle vrouwen met betaald werk. Van de mannen werkte een groter deel (33%) op het hoogste niveau. Wel is het percentage vrouwen met dit beroepsniveau toegenomen ten opzichte van tien jaar eerder. Dat geldt

ook voor mannen, maar in mindere mate. De toename van het aandeel vrouwen en mannen dat werkzaam is op het hoogste niveau is gepaard gegaan met een afname van het percentage op het op een na laagste beroepsniveau. Bij beide seksen bleef het percentage op het laagste beroepsniveau ongewijzigd, maar van de vrouwen werkt wel een iets groter deel op dit niveau dan van de mannen.

De segregatie naar beroepsniveau is, ook doordat er minder categorieën zijn, veel geringer dan die naar bedrijfstak. In 2015 bedroeg deze 4,8%, nauwelijks lager dan in 2005. Dat betekent dat vrouwen en mannen bijna evenredig naar hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking zijn vertegenwoordigd op de verschillende beroepsniveaus.

Figuur 4.7

Verdeling van werkende vrouwen en mannen naar beroepsniveau, personen van 20-64 jaar, 2005 en 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05 en '15)

Kader 4.3 Beroepsniveau: International Standard Classification of Occupations (ISCO)

De ISCO is een internationale classificatie van beroepen op grond van overeenkomst qua niveau en specialisatie van de benodigde vaardigheden om het beroep uit te oefenen. De ISCO is een classificatie van de International Labour Organization (ILO) en wordt gebruikt in (internationaal vergelijkend) onderzoek in statistieken over beroep.

Er worden vier beroepsniveaus onderscheiden:

Niveau 1 Beroepen met eenvoudige routinematige taken, waarvoor een elementair of lager onderwijsniveau is vereist. Voorbeelden van beroepen op niveau 1 zijn schoonmaker van kantoren, glazenwasser, lader en lossen, vuilnisman, bollenpeller, opperman, frietbakker en keukenhulp.

Niveau 2 Beroepen met weinig tot middelmatig complexe taken, waarvoor een lager of middelbaar onderwijsniveau is vereist. Voorbeelden van beroepen op niveau 2 zijn slager, buschauffeur, secretaresse, boekhoudkundig medewerker, naaister, coupeuse, verkoper, politieagent, kapper, elektrisch installateur en automonteur.

Niveau 3 Beroepen met complexe taken, waarvoor een middelbaar of hoger onderwijsniveau is vereist. Voorbeelden van beroepen op niveau 3 zijn uitvoerder, bouwkundig opzichter, medisch laboratoriummedewerker, juridisch secretaresse, vertegenwoordiger, technisch medewerker in de IT-ondersteuning en radio- en opnametechnicus.

Niveau 4 Beroepen met zeer complexe gespecialiseerde taken, waarvoor een hoger of wetenschappelijk onderwijsniveau is vereist. Voorbeelden van beroepen op niveau 4 zijn sales- en marketing manager, ingenieur weg- en waterbouw, leraar basisonderwijs, leraar voortgezet onderwijs, arts, verloskundige, gespecialiseerd verpleegkundige, musicus en systeemanalist.

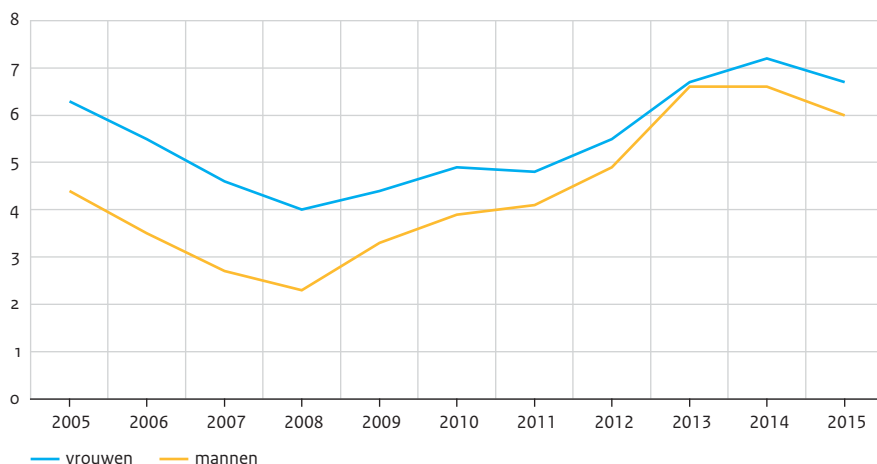
4.5 Werkloosheid en redenen om niet te willen of kunnen werken

Werkloosheid bij vrouwen in 2015 iets hoger dan bij mannen

Het aandeel werklozen als percentage van de beroepsbevolking is onder vrouwen doorgaans hoger dan onder mannen. Vanaf 2008, toen de economische crisis inzette en de werkloosheid flink begon te stijgen, werd het verschil kleiner. Dit komt doordat mannen vaker dan vrouwen actief zijn in conjunctuurgevoelige sectoren, zoals bouw en transport. Hierdoor liep bij hen de werkloosheid eerder en sneller op dan bij vrouwen. In 2008 bedroeg de werkloosheid onder vrouwen 4,0% en onder mannen 2,3%; in 2013 was dat respectievelijk 6,7% en 6,6%. Na 2013 nam het verschil tussen vrouwen en mannen weer toe. Dat kwam doordat de daling van de werkloosheid bij vrouwen, ook door het baanverlies in de zorg en het onderwijs (zie ook § 4.2 en hoofdstuk 3), later inzette dan bij mannen.

Figuur 4.8

Werkloosheid, beroepsbevolking van 20-64 jaar, 2005-2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Ruim 15% niet-westerse vrouwen werkloos

De werkloosheid is relatief hoog onder mensen van niet-westerse herkomst. Dat geldt voor vrouwen evenzeer als voor mannen. Sinds het begin van de crisis is de werkloosheid bij niet-westerse vrouwen en mannen ook sterker toegenomen dan bij autochtonen. In 2015 was 15,2% van de niet-westerse vrouwen en 13,1% van de niet-westerse mannen in de beroepsbevolking werkloos. Dat was bijna drie keer zo vaak als bij de autochtone vrouwen en mannen. De werkloosheid onder vrouwen – autochtoon én niet-westers – was in 2015 iets hoger dan in 2013; onder vrouwen met een westerse herkomst en onder mannen (ongeacht de herkomst) nam de werkloosheid af.

Meer vrouwen dan mannen kunnen of willen niet werken

Iemand die werkloos is, heeft geen baan maar is wel op zoek naar werk en is daarvoor direct beschikbaar. Van de mensen zonder werk die niet op zoek en/of niet beschikbaar zijn, gaf in 2015 ruim 70% aan niet te willen of te kunnen werken. Het betrof 890.000 vrouwen, ruim twee keer zo veel als het aantal mannen dat niet wil of kan werken (433.000) (zie figuur 4.1). Wel zijn het er fors minder dan in 2005. Toen waren er nog bijna 1,3 miljoen vrouwen die niet willen of kunnen werken. Dat komt, ook bij mannen, door een sterke groei van het aantal werkenden (www.cbs.nl/statline).

Tussen 2013 en 2015 nam het aantal vrouwen dat niet wil of kan werken per saldo met bijna 40.000 af. Dat had vooral te maken met een geringer aantal vrouwen dat vanwege pensioen of hoge leeftijd niet (meer) wil werken. Daarentegen nam het aantal vrouwen dat vanwege ziekte of arbeidsongeschiktheid niet kan werken toe met bijna 20.000.

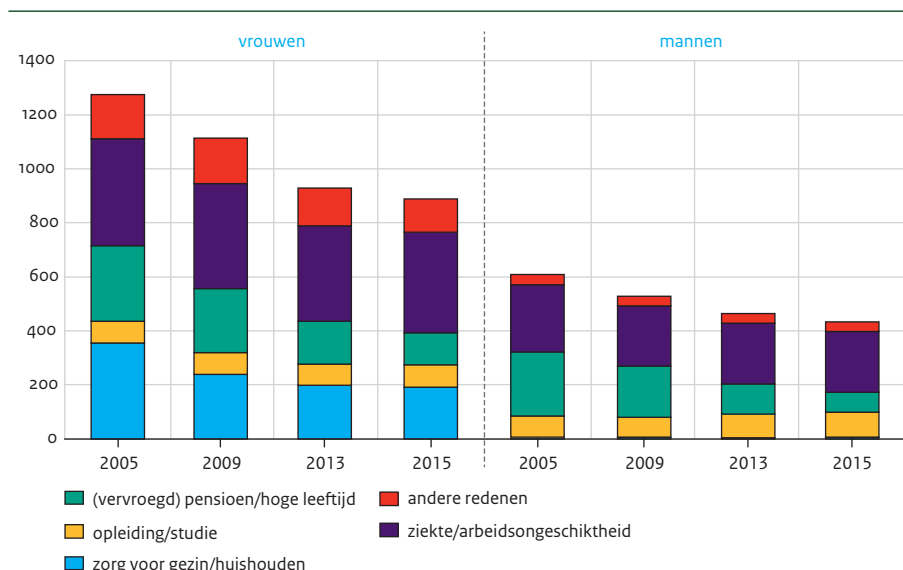
De daling van het aantal vrouwen dat niet wil of kan werken had er ook mee te maken dat steeds minder vrouwen de zorg voor gezin of huishouden als reden zien om niet te willen werken. Dit aantal halveerde bijna, van 355.000 in 2005 tot 192.000 in 2015. In 2013 noemden 198.000 vrouwen gezin of huishouden nog als reden. Dat kwam neer op 4% van alle vrouwen van 20-64 jaar, een vrijwel even groot aandeel als in 2015. De naar verhouding grootste daling vond tussen 2005 en 2009 plaats. In lijn met deze daling stopten steeds minder vrouwen met werken na de geboorte van hun eerste kind (hoofdstuk 5). Door mannen wordt de zorg voor het gezin zelden genoemd als reden om niet te willen werken.

Pensionering of hoge leeftijd steeds minder belangrijke reden om niet te willen werken

In 2015 gaven 733.000 vrouwen en 227.000 mannen aan niet te kunnen werken vanwege ziekte of arbeidsongeschiktheid. Dit komt neer op respectievelijk 42% en 52% van de vrouwen en mannen die niet willen of kunnen werken. Het is voor beide seksen al jaren de belangrijkste reden. Op de tweede plaats bij vrouwen stond de zorg voor het gezin of huishouden met 22%; bij mannen was studie of opleiding met 21% de op een na belangrijkste reden.

Figuur 4.9

Redenen om niet te willen of kunnen werken, bevolking van 20-64 jaar, 2005-2015 (in absolute aantallen x 1000)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Pensionering of hoge leeftijd heeft als reden om niet te willen werken flink aan belang ingeboet. In 2005 wilde 39% van de mannen niet werken vanwege (vervroegde) pensionering of hoge leeftijd; in 2013 was dat 24% en in 2015 nog maar 17%. Ook bij vrouwen is dit percentage de afgelopen twee jaar nog gedaald: van 17% in 2013 naar 13% in 2015. De afname tussen 2005 en 2015 hangt samen met de invoering van wetswijzigingen en regelgeving gericht op inperking van regelingen voor vervroegd pensioen.

4.6 Opvattingen over het belang van werk

Vrouwen hechten even sterk aan inhoud werk, maar minder aan carrière maken

Vrouwen hebben iets minder vaak betaald werk en werken met name veel vaker in deeltijd. Dat komt niet door een verschil in het belang dat ze hechten aan de *inhoud* van het werk. Vrouwen geven even vaak aan plezier te hebben in hun werk en vinden even vaak als mannen dat betaald werk belangrijk is voor de eigen ontplooiing, vanwege de contacten met anderen en als bijdrage aan de maatschappij. Wel lijken ze wat minder vaak de *ambitie* te hebben om in hun werk veel te bereiken of door te groeien naar een hogere functie of toppositie. Als ze kinderen hebben, zijn vrouwen en mannen niet vaak bereid om vanwege hun carrière hun gezin wat tekort te doen, maar vaders wel net wat vaker dan moeders. En bij moeders vertaalt dat zich al snel in 'niet voltijds werken', bij vaders minder: drie kwart van de vrouwen met een gezin wil vanwege zorgtaken liever niet voltijds werken, tegen 41% van de vaders. Bovendien realiseren moeders deze wensen vaker dan vaders. Van de mannen die aangeven liever niet voltijds te willen werken, heeft de helft desondanks een volledige baan, bij de vrouwen maar een op de tien.

Belang dat vrouwen en mannen hechten aan werk neemt niet toe

Vergeleken met 2014 (Merens en Van den Brakel 2014: 82) blijkt er weinig veranderd in het belang dat vrouwen en mannen hechten aan de diverse aspecten van betaald werk. Alleen de bereidheid om het gezin tekort te doen vanwege de loopbaan is bij mannen wat verder afgenomen (in 2014 16% eens). Vrouwen scoren op alle stellingen in 2016 niet anders dan in 2014.

Voltijd werkende vrouw vindt carrière maken belangrijker dan vrouw in deeltijd

Vrouwen die in deeltijd werken vinden hun werk net zo belangrijk als vrouwen die voltijds werken, maar zijn wat minder gericht op veel bereiken in hun werk, doorgroeien naar een hogere functie of een toppositie bereiken. Dat blijkt uit de ambitieschaal die deze drie items samen vormen (lopend van 1 = niet belangrijk tot 5 = heel belangrijk). Op deze schaal scoren vrouwen gemiddeld 2,8 en mannen 3,1 (significant verschil). Vrouwen met een volledige werkweek scoren net als de mannen een 3,1. Vrouwen die in deeltijd werken komen gemiddeld op 2,6. Onduidelijk is in hoeverre het wat lagere ambitieniveau van deeltijd werkende vrouwen oorzaak of gevolg is van hun bescheiden arbeidsduur. De sectoren zorg en onderwijs, waar veel vrouwen werken, kenmerken zich door een platte organisatiestructuur en dus weinig carrièremogelijkheden. Ook het werken in deeltijd

gaat ten koste van de perspectieven op doorstroom. Uit onderzoek van bijvoorbeeld Ellemers wordt duidelijk dat ambities kunnen afnemen als mensen minder kansen en steun krijgen (Ellemers 2014).

Tabel 4.9

Opvattingen over het belang van betaalde arbeid, vrouwen en mannen van 20-64 jaar, exclusief mensen met (pre)pensioen, 2016 (in procenten 'geheel/enigszins mee eens';^a n = 1766)

	vrouwen	mannen
betaalde arbeid is belangrijk omdat je zo een steentje bijdraagt aan de maatschappij ^b	60	60
betaalde arbeid is belangrijk voor mijn zelfontplooiing en zelfontwikkeling ^b	69	68
betaalde arbeid is belangrijk vanwege de contacten met anderen ^b	71	68
ik heb veel plezier in mijn werk ^b	75	76
ik ben bereid mijn familie wat tekort te doen om carrière te maken ^c	7	10
betaalde arbeid is belangrijk omdat het je maatschappelijk aanzien geeft	32	39
ik wil in mijn werk veel bereiken	38	49
ik wil in mijn werk doorgroeien naar een hogere functie	31	45
ik zou graag een toppositie willen bekleden	9	20
ik werk liever niet voltijds, zodat ik tijd overhoud voor de zorg voor mijn kinderen ^c	73	41

a Geordend van geen verschil tussen vrouwen en mannen tot groot verschil tussen vrouwen en mannen.

b Het verschil tussen vrouwen en mannen is niet significant.

c Alleen ingevuld door mensen met een gezin (n = 1105).

Bron: SCP (EMOP '14)

Alleenstaande en hoogopgeleide vrouwen even ambitieus als dito mannen

Het geconstateerde sekseverschil in het belang dat gehecht wordt aan loopbaanontwikkeling zien we ongeacht leeftijd, opleidingsniveau en leefsituatie. Vrouwen jonger dan 35 jaar geven bijvoorbeeld ook minder vaak dan jonge mannen aan veel te willen bereiken in hun werk en door te willen groeien naar een hogere functie of toppositie (score op ambitieschaal resp. 3,1 en 3,5). Bij mannen is er geen verband tussen hun ambities en hun leefsituatie, bij vrouwen hangen deze wel met elkaar samen. Vrouwen die samenleven met een partner (en al dan niet thuiswonende kinderen) scoren lager op de ambitieschaal dan alleenwonende vrouwen. Hoogopgeleide vrouwen, alleenstaande vrouwen en voltijds werkende vrouwen scoren wel even hoog op de ambitieschaal als mannen in gelijke omstandigheden.

Mensen die samenwonen met partner van gelijk geslacht ambitieuzer

Vrouwen die samenwonen met een vrouw hechten meer belang aan het maken van carrière dan vrouwen die samenwonen met een man (2,9 versus 2,6 op de ambitieschaal).

Ook als rekening wordt gehouden met het feit dat de laatsten vaker thuiswonende kinderen hebben, blijft er sprake van een significant verschil. Ook mannen met een mannelijke partner zijn meer gericht op loopbaanontwikkeling dan mannen die samenwonen met een vrouw (3,3 versus 3,0). Een verklaring hiervoor kan zijn dat paren van gelijk geslacht minder vaak kinderen hebben of die denken te krijgen. Mogelijk neemt betaald werk daardoor een centralere plaats in het leven in. Wel staat bij de vrouwen met een vrouwelijke partner de behoefte om carrière te maken op een wat lager pitje dan bij mannen die samenwonen met een man. De vrouwen in een homoseksuele relatie scoren op ambitie even hoog als mannen in heteroseksuele koppels. Het al dan niet samenwonen met een partner van gelijk geslacht heeft geen invloed op het belang dat mannen en vrouwen hechten aan de inhoud van het werk.

4.7 Conclusies

Arbeidsparticipatie van vrouwen vrij stabiel

Wat betreft de verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen wordt er al jaren geen voortuitgang meer geboekt. In 2015 had 71% van de vrouwen van 20-64 jaar betaald werk, 1 procentpunt meer dan in 2014, maar even veel als in 2013. Tussen 2005 en 2009 is het aandeel vrouwen met werk duidelijk toegenomen, maar sindsdien schommelt het rond de 70%. Tijdens de economische crisis bleef het aandeel vrouwen met een betaalde baan dus vrij stabiel, maar wel daalde het aandeel mannen met een baan. Daarmee is het verschil in arbeidsdeelname tussen vrouwen en mannen verder afgenomen. In 2005 was dat nog bijna 17 procentpunten, in 2009 14 procentpunten, en in 2015 bedroeg het verschil nog 11 procentpunten. Met maximaal 4 procentpunten was het verschil het kleinst bij de hbo- of nog hoger opgeleiden.

Jonge alleenstaande vrouwen hebben in 2015 iets vaker werk dan mannen in dezelfde situatie. Bij samenwonenden van 20-39 jaar werken mannen vaker dan vrouwen. Het verschil bij paren met thuiswonende kinderen is nog groter. Bovendien hebben vaders vaker werk dan mannen zonder kinderen, moeders juist minder. De arbeidsparticipatie van alleenstaande moeders is lager dan die van moeders met een partner en is bovendien sinds 2009 gedaald. Ook de arbeidsdeelname van vrouwen met een niet-westerse achtergrond is betrekkelijk laag en is vanaf 2011 aan het dalen. Oudere vrouwen, ook een groep met een lagere arbeidsdeelname, zijn wel bezig met een inhaalslag. Dat komt door cohortvervanging, waarbij oudere generaties vrouwen worden opgevolgd door jongere met een hogere arbeidsparticipatie. Jonge vrouwen echter hebben in 2015 zelfs iets minder vaak een baan dan in 2009, doordat ze met de oplopende werkloosheid in de crisis langer doorleren.

Recent daalde de werkloosheid bij beide seksen. Gedurende de crisis steeg de werkloosheid nog flink; bij vrouwen vooral door toegenomen aanbod op de arbeidsmarkt en bij mannen vooral door baanverlies. Niet-westerse vrouwen en mannen waren met 15% respectievelijk 13% in 2015 bijna drie keer zo vaak werkloos als autochtone vrouwen en mannen.

Segregatie naar bedrijfstak licht afgenomen

Synchroon aan de gedaalde segregatie naar onderwijsrichting, vooral door de groei van het aandeel meisjes in een technische opleiding (hoofdstuk 3), nam de horizontale segregatie naar bedrijfstakken de afgelopen jaren iets af. Vrouwen blijven wel oververtegenwoordigd in het onderwijs en vooral in de gezondheids- en welzijnszorg. In de bouw, nijverheid en energie komen relatief weinig vrouwen voor. Dat komt niet alleen doordat meisjes nog altijd minder vaak dan jongens kiezen voor een technische opleiding. Ook meisjes met een (hogere) technische opleiding komen namelijk minder vaak in een technisch beroep terecht (CBS 2016a; Gelderblom en De Hek 2014). De verticale segregatie naar beroepsniveau is nauwelijks gewijzigd. Vrouwen zijn licht ondervertegenwoordigd op het hoogste beroepsniveau en licht oververtegenwoordigd op het laagste niveau.

Meer vrouwen in een grote deeltijdbaan

Bijna drie kwart van de werkende vrouwen heeft een deeltijdbaan van minder dan 35 uur per week, evenveel als in voorgaande jaren. De meesten wijzen het huishouden en/of zorgtaken aan als reden waarom ze niet meer uren willen werken. Wel zien we een verschuiving van kleine deeltijdbanen naar grotere deeltijdbanen. Dit vertaalt zich in een iets gestegen gemiddelde arbeidsduur. In 2015 werkten vrouwen gemiddeld bijna 27 uur per week, twintig minuten meer dan in 2013 en ruim een uur meer dan in 2005. De huidige vrouwelijke dertigers, waarvan de meesten kleine kinderen hebben, blijken gemiddeld 4 uur meer te werken dan eerdere geboortecohorten toen die deze leeftijd hadden. Bij mannen daalde de arbeidsduur sinds 2005 met bijna 1 uur tot iets minder dan 38 uur. Met name aan het begin en einde van hun loopbaan werken ze wat vaker in deeltijd dan vroeger. In de fase dat ze jonge kinderen hebben, werken ook de jongste cohorten mannen net als voorgaande generaties gemiddeld 40 uur in de week.

Een op de zes werkende vrouwen zou meer uren willen werken. Bij moeders hangt de gewenste arbeidsduur samen met de leeftijd van de kinderen. Naarmate die ouder zijn, wil een groter deel meer uren werken. Bij alleenstaande moeders is die wens sterker dan bij moeders die samenwonen met een partner. Van de eerste groep wil bijna een kwart meer werken, van de moeders met een partner 14%.

Huishouden en zorg niet vaak reden voor vrouwen om af te zien van betaald werk

Het aantal vrouwen dat niet wil of kan werken is de afgelopen tien jaar fors gedaald. Ook recent nam het nog af: met bijna 40.000 tussen 2013 en 2015. Dat had vooral te maken met een geringer aantal vrouwen dat vanwege pensioen of hoge leeftijd niet (meer) wil werken. Ook zorg voor gezin of huishouden is voor steeds minder vrouwen reden om geen baan te willen hebben. In 2015 gold dat, net als in 2013, nog voor bijna 4% van de vrouwen van 20 tot 65 jaar. Tien jaar eerder was dat ruim 7%. Daarentegen nam het aantal vrouwen dat vanwege ziekte of arbeidsongeschiktheid niet kan werken tussen 2013 en 2015 toe met bijna 20.000. Voor vrouwen en mannen is slechte gezondheid al jaren de belangrijkste reden om niet te kunnen werken, bij vrouwen gevolgd door zorgtaken en bij mannen door studie of opleiding.

Vrouwen hechten evenveel belang aan inhoud werk, minder aan carrière maken

Vrouwen geven even vaak als mannen aan veel plezier te hebben in hun werk en dit belangrijk te vinden vanwege de ontplooiingsmogelijkheden en het contact met collega's. Maar ze zijn minder gericht op het bereiken van een hogere/topfunctie en onder de vrouwen en mannen met een gezin is de voorkeur voor een deeltijdbaai bij vrouwen veel hoger. Voltijds werkende vrouwen zijn net zo sterk als mannen gericht op carrière maken, in deeltijd werkende vrouwen minder.

De ambities hangen bij vrouwen wel en bij mannen niet samen met hun persoonlijke situatie. Alleenstaande vrouwen en hoogopgeleide vrouwen vinden het even vaak belangrijk om door te groeien naar een hogere functie als mannen in gelijke omstandigheden. Vrouwen die samenwonen met een man vinden carrière maken wat minder belangrijk, maar dat geldt niet voor vrouwen die samenwonen met een vrouw.

Noten

- 1 Met ingang van 2016 is de Wet aanpassing arbeidsduur opgegaan in de Wet flexibel werken. Deze wet geeft werknemers het recht om hun werkgever te verzoeken de arbeidsduur, de werktijden of de werkplaats te wijzigen.
- 2 Vanaf 2016 worden de bijeenkomsten niet meer georganiseerd vanuit de landelijke overheid, maar biedt zij steun aan gemeentes die deze bijeenkomsten willen organiseren.
- 3 De Tafel van Eén is een programma van zeven dagdelen, ontwikkeld door WomenInc. Doel is dat de deelnemers ontdekken wat ze willen en hoe ze dat kunnen bereiken.
- 4 Gericht op empowerment van vrouwen die slachtoffer zijn geweest van geweld.
- 5 Exclusief de institutionele bevolking, dat wil zeggen personen in instellingen zoals verpleeg-, verzorgings- en kindertehuizen, gezinsvervangende tehuizen, revalidatiecentra en penitentiaire inrichtingen, die daar in principe voor langere tijd (zullen) verblijven.
- 6 Dit aandeel is hoger dan in tabel 4.6, omdat we daar keken naar alle werkenden en ons hier uitsluitend bezighouden met degenen die in deeltijd werken.
- 7 Om de seksesegregatie naar bedrijfstak en beroepsniveau te berekenen is hier – anders dan in hoofdstuk 3 – uitgegaan van de dissimilariteitsindex (zie Blackburn en Racko 2009).

5 De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken

Anne Roeters (scp), Sebastian Alejandro Perez (cbs) en Alice de Boer (scp)
m.m.v. Godelief Mars (cbs) en Marion van den Brakel (cbs)

-
- Mannen werken meer en vrouwen zorgen meer. In 2015 werkte in 58% van de werkende paren met minderjarige kinderen de man voltijds en de vrouw deeltijds. Deze combinatie won in tien jaar tijd steeds meer terrein. Van kinderloze stellen werken vaak beide partners voltijds (35%) of kiezen voor de combinatie voltijds-deeltijds (36%).
 - Na een daling van het gebruik van formele kinderopvang (kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang of gastouder) tussen 2011 en 2014, is in 2015 sprake van een kleine toename. Werkende ouders met kinderen tot 4 jaar maakten in 2015 het vaakst (46%) gebruik van een combinatie van (on)betaald oppassen door familie, vrienden of burens met formele opvang. Ouderschapsverlof wordt door slechts een op de tien vaders en een op de vijf moeders opgenomen.
 - Mannen en vrouwen die niet of in deeltijd werken geven vaak aan dat ze bereid zouden zijn om (meer) te gaan werken als zij werk beter op hun privésituatie zouden kunnen afstemmen.
 - De helft van de vrouwen en mannen ziet een verdeling waarbij beide partners evenveel zorgen en werken als ideaal. Hoewel dit aandeel toeneemt, is het percentage mensen dat het geen probleem vindt als kinderen naar de opvang gaan terwijl de moeder aan het werk is, stabiel gebleven en bij moeders zelfs gedaald.
 - Vrouwen bieden, ook als ze werken, vaker hulp aan zieke (schoon)ouders of andere familieleden dan mannen. Daarnaast zou een substantiële groep niet-gevers, zowel vrouwen als mannen, zeker dergelijke mantelzorg kunnen en willen geven als dat nodig is.
-

5.1 Inleiding

Lange tijd waren arbeid en zorg gescheiden domeinen. Vrouwen hadden thuis de hoofdverantwoordelijkheid en mannen moesten zorgen voor het gezinsinkomen. Deze specialisatie is verdwenen doordat vrouwen meer zijn gaan werken en mannen tegenwoordig meer betrokken zijn bij het huishouden en de kinderen. Een groot deel van de vrouwen én mannen combineert daardoor tegenwoordig arbeid en de zorg voor kinderen en/of zieke naasten. De notie dat veel mensen arbeid en zorg combineren wordt door de overheid steeds vaker en explicieter erkend. Zo benoemt de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) in haar midterm review uit 2014 de ambitie dat de combinatie arbeid en zorg voor zowel vrouwen als mannen verbeterd zou moeten worden (TK 2014/2015b) en stelt ook het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) dat het belangrijk is dat mannen en vrouwen een goede balans tussen beide domeinen vinden (TK 2013/2014c). De overheid faciliteert dit grofweg op twee manieren: door een deel van de zorgtaken uit handen te nemen en door mensen de

mogelijkheid te geven om (tijdelijk) minder en flexibeler te werken. Kinderopvang is een voorbeeld van het eerste type maatregel. Na een aantal jaren waarin de overheid op kinderopvang bezuinigd heeft, wordt de kinderopvangtoeslag weer verhoogd en zet de overheid in op het verhogen van de kwaliteit, bijvoorbeeld door de taaleisen te verhogen en de scholing te verbeteren (SER 2016b). Hier staat echter tegenover dat de overheid zich op het gebied van de zorg voor hulpbehoevende naasten juist terugtrekt, waardoor de noodzaak om mantelzorg te verlenen groter is geworden (Van der Lippe en Van Echtelt 2015; TK 2012/2013d).

De *Wet flexibel werken*, die in 2016 is ingevoerd, geeft mensen meer autonomie bij het bepalen van de plaats en tijden waarop zij werken en is een voorbeeld van het tweede type maatregel. Flexibilisering zou de combinatie van arbeid en zorg makkelijker maken doordat het mensen in staat stelt om hun werk beter af te stemmen op hun privésituatie. Ook de *Wet modernisering regelingen voor verlof en arbeidstijden* moet het beter mogelijk maken voor werknemers om zowel incidentele als langdurende zorg voor zieke naasten op te vangen (TK 2014/2015d). Kon voorheen alleen zorgverlof worden opgenomen voor een eerste-graads familielid, nu is dat mogelijk voor een bredere kring rechthebbenden. De verwachting dat maatregelen als ouderschapsverlof en flexibiliteit in de tijd en plaats van werk de combinatie van arbeid en zorg vergemakkelijken wordt ook door wetenschappers en maatschappelijke partijen gedeeld (Plantenga 2011; SER 2016a; Taskforce Deeltijdplus 2010).

De genoemde maatregelen zijn op zowel vrouwen als mannen gericht en zijn in de basis dus 'genderneutraal'. De directie Emancipatie stelt echter ook dat het goed is als mannen en vrouwen het huishouden en de zorg voor kinderen onderling eerlijker verdelen. Dit zou niet alleen wenselijk zijn vanuit een gelijkheidsperspectief, maar vrouwen ook beter in staat stellen om op de arbeidsmarkt te participeren (TK 2012/2013f). Tegelijkertijd stuurt de overheid hier slechts beperkt op aan, omdat de verdeling van arbeid en zorg tussen partners vooral als een privézaak wordt gezien. Voorbeelden van maatregelen die zich specifiek op de man-vrouwverschillen richten zijn de uitbreiding van het kraamverlof met drie dagen in 2016 en de organisatie van een expertmeeting gendersensitief beleid, die gemeenten zou moeten helpen gelijkheid bij (mantel)zorgtaken te stimuleren (TK 2015/2016a).

In dit hoofdstuk bespreken we hoe vrouwen en mannen betaalde en onbetaalde arbeid combineren. Hoe verdelen zij hun tijd over deze activiteiten? Hoe verandert de werkweek van vrouwen bij de geboorte van kinderen? In hoeverre maken mannen en vrouwen gebruik van voorzieningen om arbeid en zorg te combineren en waar hebben zij behoefte aan? Vervolgens gaan we in op mantelzorg. Is de bereidheid om hulp aan zieke naasten (mantelzorg) te geven gelijk onder mannen en vrouwen? En gaat de mantelzorg ten koste van werk en andere activiteiten? Ten slotte bespreken we opvattingen over arbeid en zorg en sluiten we af met een reflectie op het beleid dat de combinatie van arbeid en zorg zou moeten bevorderen.

5.2 Tijdsbesteding

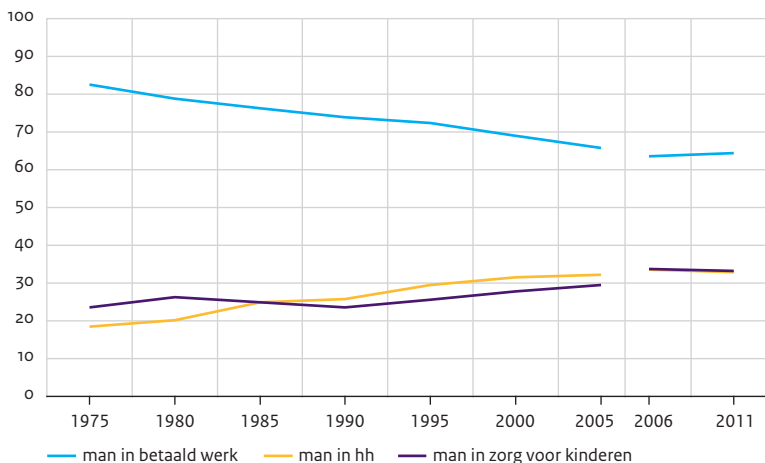
De meest recente tijdsbestedingsgegevens zijn in 2011 verzameld (de nieuwe gegevens zullen in 2017 beschikbaar zijn). De belangrijkste conclusies uit deze data zijn in de vorige monitor al beschreven. Daarom is ervoor gekozen om slechts kort bij dit onderwerp stil te staan. De belangrijkste conclusie in de vorige Emancipatiemonitor was dat (in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht) mannen in totaal iets meer tijd aan de som van betaalde en onbetaalde arbeid besteden dan vrouwen. Daarnaast is aangetoond dat de tijdsbesteding van hogeropgeleide vrouwen en mannen minder uiteenloopt dan de tijdsbesteding van lageropgeleiden (Cloin 2013). Hogeropgeleide vrouwen werken meer en hogeropgeleide mannen zorgen meer (dan lageropgeleide vrouwen en mannen).

Vrouwen zorgen meer en mannen werken meer

Tussen het eerste tijdsbestedingsonderzoek in 1975 en het meest recente onderzoek in 2011 is het verschil in tijdsbesteding tussen vrouwen en mannen afgenomen. Figuur 5.1 zet de tijdsbesteding van mannen af tegen die van vrouwen door voor ieder jaar te berekenen hoe de gemiddelde tijdsbesteding van mannen zich verhoudt tot de totale tijdsbesteding van mannen en vrouwen.

Figuur 5.1

Aandeel mannen van 20-64 jaar in huishoudelijke en zorgtaken (t.o.v. vrouwen), 1975-2005 en 2006-2011 (in procenten)^a

a Leesvoorbeeld: van de totale hoeveelheid betaald werk (in uren) die in 2011 door 20-64-jarigen is verricht, is 64% uitgevoerd door mannen en 36% door vrouwen.

Bron: SCP (TBO '75-'05 en '06); SCP/CBS (TBO '11)

Bij een gelijke verdeling zou dit aandeel op 50% liggen. Hoewel de kloof tussen vrouwen en mannen is gekrompen, blijft er een verschil bestaan. Mannen nemen ongeveer 35% van de zorgtaken op zich en 65% van het betaalde werk.

5.3 Arbeidspatroon ouders

Moeders werken tegenwoordig iets vaker voltijds

In 2015 telde Nederland ruim 1,2 miljoen heteroseksuele¹ (echt)paren (beide partners 25 tot 50 jaar) met minderjarige kinderen. Bij 58% van deze paren werkt de man voltijds en de vrouw in deeltijd. Het kostwinnersmodel, waarbij de man (voltijds of deeltijds) werkt en de vrouw niet, komt steeds minder vaak voor (zie ook tabel 4.1). In 2005 koos 25% van de paren voor dit model, in 2015 was dat 18%. De daling vond tussen 2005 en 2009 plaats. Het aandeel paren waarin zowel de man als de vrouw voltijds werkt is daarentegen juist gegroeid, van 6% in 2005 tot 10% in 2015. De toename vond deels tussen 2013 en 2015 plaats: 2 procentpunten.

Bij de paren zonder minderjarige kinderen (die wel meerderjarige kinderen kunnen hebben) komen twee voltijds werkende partners een stuk vaker voor dan bij paren met minderjarige kinderen. In 2015 werkten in iets meer dan een derde van de paren zonder minderjarige kinderen beide partners voltijds. Sinds 2007 is er bij deze groep wel sprake van een afname, terwijl bij paren met minderjarige kinderen steeds vaker zowel de man als de vrouw voltijds werken. Het komt bij ouderparen met minderjarige kinderen vaker voor dan bij paren zonder kinderen tot 18 jaar dat alleen de man werkt. Wel nam het aandeel ouderparen waarin de man alleenverdiener was in tien jaar tijd steeds verder af (zie ook hoofdstuk 7). Dit betekent dat vrouwen met een partner en minderjarige kinderen, in tegenstelling tot vrouwen met een partner zonder (minderjarige) kinderen, in de afgelopen tien jaar meer (uren) zijn gaan werken (zie hoofdstuk 4 en eerder edities van de Emancipatiemonitor).

Tabel 5.1

Werkpatroon^a bij heteroseksuele paren met en zonder minderjarige kinderen (beide partners 25-49 jaar), 2005-2015 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	2005	2007	2009	2011	2013	2015
paren met minderjarige kinderen (x 1000)	1458	1404	1357	1320	1280	1233
	%					
beiden voltijd	6	7	8	8	8	10
man voltijd, vrouw deeltijd	56	60	61	60	58	58
beiden deeltijd	7	7	7	7	8	8
man werkt, vrouw niet	25	21	19	19	18	18
anders	4	3	4	4	6	5
beiden werken niet	3	2	2	2	3	3
paren zonder minderjarige kinderen (x 1000)	546	530	540	518	484	455
	%					
beiden voltijd	36	39	38	38	36	35
man voltijd, vrouw deeltijd	37	36	37	36	34	36
beiden deeltijd	4	4	5	5	6	6
man werkt, vrouw niet	13	12	12	12	13	12
anders	8	6	7	8	10	9
beiden werken niet	2	2	1	2	2	2

a Voltijd: 35 uur of meer per week, deeltijd: 1-34 uur per week, geen werk: 0 uur per week.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Moeders blijven vaker hetzelfde aantal uren werken na geboorte kind

In de periode 2014-2015² is het aandeel moeders dat minder uren ging werken na de geboorte van het eerste kind ten opzichte van 2012-2013 gedaald van 40% naar 36%. Dit percentage neemt al af sinds 2006-2007, toen het nog 46% was. Het aandeel dat na de geboorte stopt met werken schommelde de afgelopen tien jaar rond de 11%. Bijna de helft van de werkende vrouwen die hun eerste kind krijgen, hebben hun arbeidsduur niet aangepast. Dit betekent niet dat ze allen voltijds werken; 47% van hen werkte al voor de geboorte in deeltijd. Het aandeel mannen dat stopte met werken of minder ging werken lag in 2014-2015, net als in de jaren ervoor, op 9%.

Tabel 5.2

Verandering in arbeidspatroon^a ouders na de geboorte van het eerste kind, 2004-2015 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)^b

	2004-'05	2006-'07	2008-'09	2010-'11	2012-'13	2014-'15
vrouwen						
werkte voor en na de geboorte van het kind niet (x 1000)	24	23	15	10	18	15
werkte voor de geboorte van het kind (x 1000)	146	143	139	145	148	154
wv. (%)						
stopte na de geboorte met werken	13	12	11	12	10	11
bleef na de geboorte werken, minder uren	46	46	42	37	40	36
bleef na de geboorte werken, gelijke uren	40	40	43	50	48	49
bleef na de geboorte werken, meer uren	1	2	4	1	2	4
mannen						
werkte voor en na de geboorte van het kind niet (x 1000)	5	1	3	3	5	5
werkte voor de geboorte van het kind (x 1000)	161	156	146	148	157	159
wv. (%)						
stopte na de geboorte met werken of ging minder werken	7	8	9	9	9	9
bleef na de geboorte werken, gelijke of meer uren	93	92	91	91	91	91

a Een persoon wordt als werkend beschouwd wanneer hij of zij betaald werk heeft voor een uur of meer per week.

b Om betrouwbare uitspraken te kunnen doen zijn telkens twee jaren samengevoegd.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 2004-'15)

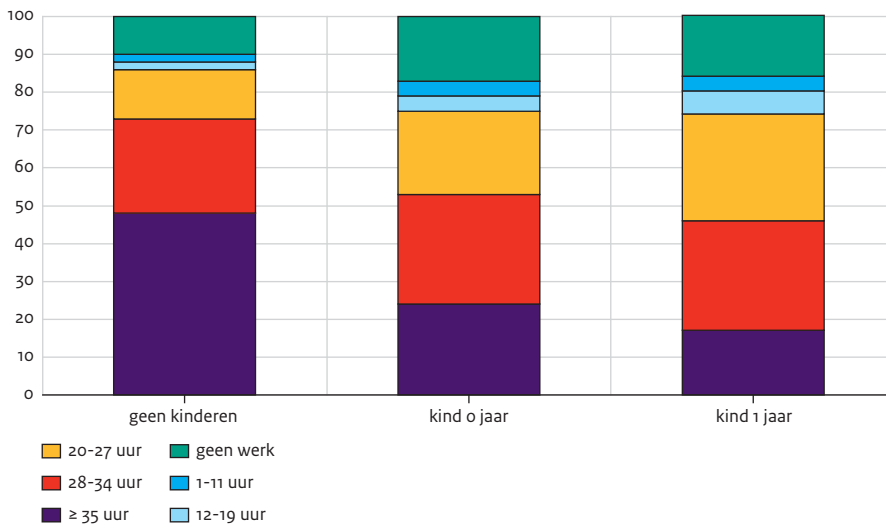
Iets meer dan een kwart van de laagopgeleide moeders stopte in de periode 2013-'15³ na de geboorte van het eerste kind met werken. Dat aandeel ligt beduidend hoger dan bij de middelbaar en hoogopgeleide moeders (resp. 15% en 7%). Van de moeders die voor de geboorte van hun kind een baan hadden, bleven hoogopgeleiden na de geboorte het vaakst (52%) hetzelfde aantal uren werken. Bij de middelbaar opgeleide moeders was dit 45% en bij laagopgeleiden 40%. Iets meer dan een derde van de hoogopgeleide moeders ging minder uren werken na de geboorte. Dat is beduidend meer dan onder laagopgeleide moeders en komt vooral doordat hoogopgeleiden vaker voltijds werken dan laagopgeleiden (zie hoofdstuk 4). De meeste mannen blijven werken na de geboorte van hun eerste kind. Wel gingen in 2013-'15 hoog- en vooral laagopgeleide vaders vaker dan middelbaar opgeleide vaders minder werken of zeiden hun baan op.

Vrouwen doen nog een stap terug na eerste verjaardag kind

Van de vrouwen die in de periode 2013-2015 (nog) geen kinderen hadden, werkte 48% voltijds. Bij de vrouwen met een pasgeboren kind was dat 24%. Na de eerste verjaardag van het kind is dit percentage verder afgenomen tot 17%. Hier speelt mee dat de contractuele arbeidsduur meestal pas formeel wordt aangepast nadat het ouderschapsverlof is opgebruikt. Het aandeel dat in een deeltijdbaan werkt, neemt na de geboorte van een kind toe. Zo werkte van de vrouwen die (nog) geen kinderen hadden 42% in een deeltijdbaan van 1 tot 35 uur per week. In het eerste jaar na de geboorte is dat met 59% al beduidend meer en na de eerste verjaardag van het kind werkt 68% van de vrouwen deeltijd. Vooral banen van 20 tot 35 uur zijn dan populair. De arbeidsduur van jonge vaders verandert veel minder dan die van jonge moeders (zie tabel 5.2 en hoofdstuk 4).

Figuur 5.2

Wekelijkse arbeidsduur van vrouwen van 25-49 jaar voor en na de geboorte van het eerste kind, 2013-2015 (in procenten)

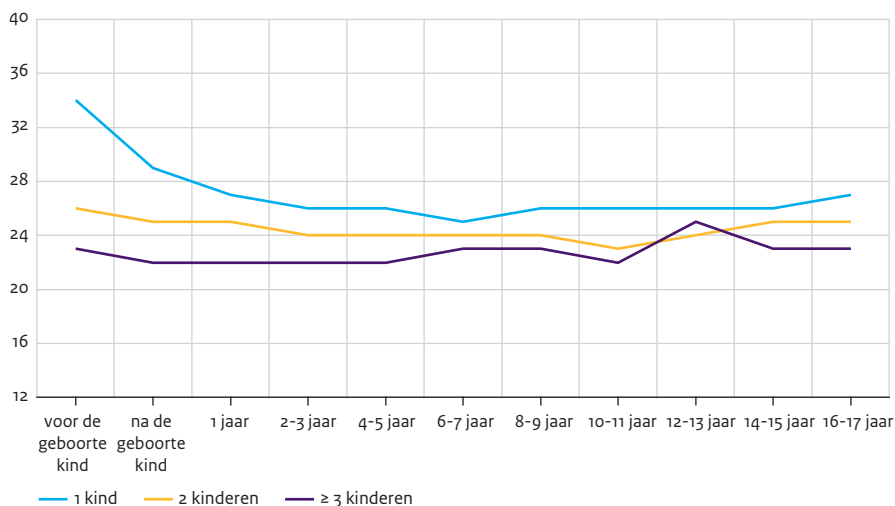
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13-'15)

Arbeidsduur werkende vrouwen neemt vooral af vlak na de geboorte eersteling

Het gemiddelde aantal uren dat werkzame vrouwen voor de geboorte van hun eerste kind werken lag in de periode 2010-'15 op 34 uur per week. Na de geboorte daalt dit gemiddelde naar 29 uur per week en na de eerste verjaardag van het kind neemt het nog eens met twee uur af. Vervolgens ligt de gemiddelde arbeidsduur van moeders met één kind voortdurend rond de 26 uur. Werkende moeders met meerdere kinderen hebben gemiddeld een iets lagere arbeidsduur dan moeders met één kind. Wel is bij deze groep de arbeidsduur iets hoger zodra het jongste kind naar de middelbare school gaat.

Figuur 5.3

Gemiddelde arbeidsduur van werkzame vrouwen,^a vóór de geboorte van het jongste kind en naar leeftijd van het jongste kind, 2010-2015^b (in uren per week)

a Zowel voor als na geboorte werkzaam voor een uur of meer per week.

b Om betrouwbare uitspraken naar leeftijd van het jongste kind te kunnen doen, zijn zes jaren samengevoegd.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '10-'15)

5.4 Voorzieningen voor de combinatie arbeid en zorg

In 2015 meer kinderen in formele opvang

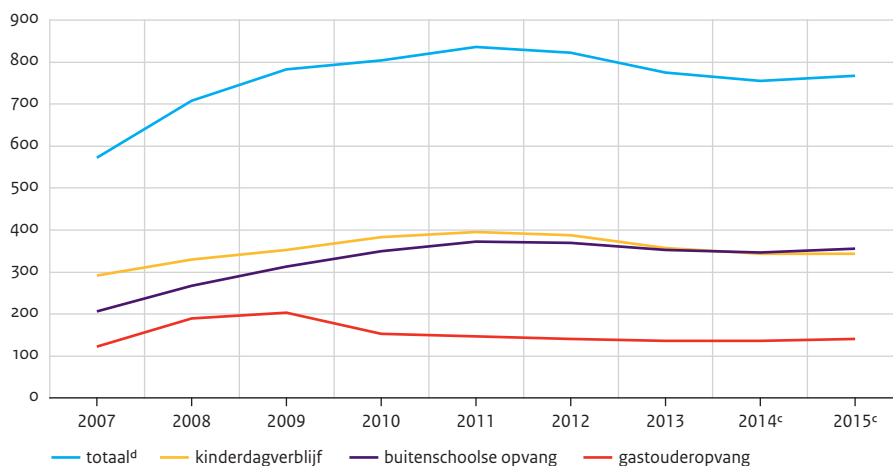
In 2015 werd voor 767.000 kinderen kinderopvangtoeslag uitgekeerd (CBS 2016d). Deze kinderen maakten dus gebruik van formele opvang (kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang, gastouder). Het beroep hierop nam vooral toe in de periode tot 2009, voornamelijk door de groei van gastouderopvang. De versoering van de regeling kinderopvangtoeslag in de periode 2009-2013 ging gepaard met een minder sterke stijging van formele opvang tussen 2009 en 2011, gevolgd door een daling tot 2014 (Portegijs et al. 2014). In 2014 werd de regeling weer iets verruimd en in 2015 kwamen er 12.000 opgevangen kinderen bij vergeleken met het jaar ervoor.

In 2015 gingen voor het eerst meer kinderen naar de buitenschoolse opvang (bso) dan naar de dagopvang. De bso verwelkomde 356.000 kinderen, terwijl er 344.000 naar de dagopvang gingen. Daarnaast werden 141.000 kinderen door een gastouder opgevangen.⁴ Van alle kleine kinderen tot 2 jaar ging een derde in 2015 naar de formele opvang. Van de peuters was dat ruim de helft en van de kleuters bezocht 40% de buitenschoolse opvang of

een gastouder. Tussen 7 en 10 jaar is dat weer minder (28%) en in de laatste basisschool-jaren ging nog maar een op de vijftien kinderen naar de formele opvang (CBS 2016b).

Figuur 5.4

Kinderen^a in de formele kinderopvang, 2007-2015^b (in absolute aantallen x 1000)

- a Waarvoor kinderopvangtoeslag is uitgekeerd.
- b De cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) (TK 2015/2016c) verschillen iets van elkaar, omdat de cijfers van het ministerie gebaseerd zijn op een actueler peilmoment (maart 2016) dan de cijfers van het CBS (januari 2016).
- c Voorlopige cijfers.
- d Omdat sommige kinderen naar meer vormen van opvang gingen, is de som van het aantal kinderen in kinderdagverblijf, bso en gastouderopvang hoger dan het totaal, dat uitgaat van unieke kinderen in formele opvang.

Bron: Belastingdienst (Regeling Kinderopvangtoeslag '07-'15), CBS-bewerking

Gezinnen met baby of peuter combineren vooral formele opvang met oppas uit eigen kring

Werkende ouders met kinderen tot 4 jaar maakten in 2015 het vaakst (46%) gebruik van een combinatie van (on)betaald oppassen door familie, vrienden of buren (informele opvang) met formele opvang. Vergeleken met 2011 is er sprake van een groei van informele opvang, vooral in combinatie met formele opvang. Was het aandeel werkende ouders met een baby of peuter dat gebruikmaakte van informele opvang in 2011 nog 58%, in 2015 was dit toegenomen tot bijna 72%. Tegelijkertijd nam louter formele opvang juist af. Dit kwam met name door de bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag (Portegijs et al. 2014). De arbeidsdeelname van ouders, in het bijzonder moeders, is overigens niet gedaald met het toenemen van de kosten van kinderopvang (Michiels et al. 2015).

Het gebruik van opvang is een stuk lager wanneer kinderen eenmaal op de basisschool zitten. In 2015 had 66% van de gezinnen met kinderen van 4 jaar of ouder opvang, tegenover 90% van de gezinnen met een kind jonger dan 4. Wel maakten in 2015 vergeleken met 2011 meer werkende ouders met kinderen van 4 jaar of ouder gebruik van opvang. Die groei zat vooral in het gebruik van formele opvang in combinatie met informele opvang.

Tabel 5.3

Gebruik van kinderopvang door huishoudens met kinderen van 12 jaar en jonger waarin beide ouders werken^a naar leeftijd jongste kind, 2011-2015 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

		2011	2013	2015
jongste kind 0-3 jaar	geen opvang	11	10	10
	alleen formele opvang	31	21	18
	formele en informele opvang	36	42	46
	alleen informele opvang	22	27	26
	aantal huishoudens (x 1000)	456	433	425
jongste kind 4-12 jaar	geen opvang	43	42	34
	alleen formele opvang	13	14	13
	formele en informele opvang	11	15	17
	alleen informele opvang	33	29	35
	aantal huishoudens (x 1000)	652	631	614

a Inclusief alleenstaande ouders die werken.

Bron: CBS (European Survey on Income and Living Conditions '11-'15)

Aanvullende analyses (niet getoond in de tabel) laten zien dat ruim 5% van de gezinnen met kinderen jonger dan 4 jaar en twee werkende ouders in 2015 geen gebruik van kinderopvang maakte, maar wel van de peuterspeelzaal. Was het jongste kind 4 jaar of ouder dan was in 15% van de gezinnen de overblijfmogelijkheid op school de enige opvang. Vier van de tien ouders combineerden (in)formele kinderopvang met peuterspeelzaal of overblijven. Was het jongste kind een baby of peuter dan was dit 35%, met een jongste kind op de basisschool 44%. Daarmee komt overblijven op school, al dan niet in combinatie met (in)formele opvang, naar verhouding meer voor in gezinnen dan het peuterspeelzaalbezoek.

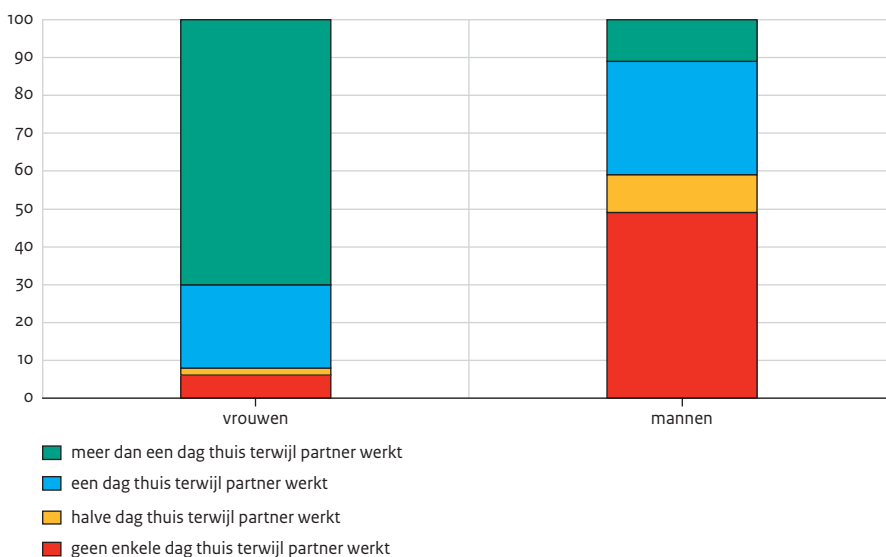
De helft van de vaders zorgt op enig moment van de week voor het kind terwijl de moeder werkt

In 2013 is ouders van 1-jarige kinderen gevraagd hoe vaak de vader respectievelijk de moeder op werkdagen thuis is om voor hun kind te zorgen, terwijl de andere partner betaald

werk verricht. De helft van de vaders zorgt op enig moment van de week voor het kind terwijl de moeder werkt. Een op de drie vaders zorgt een hele dag voor de kinderen, maar er zijn ook vaders die dit een halve dag (10%) of gedurende meerdere dagen doen (11%). Het patroon voor moeders ziet er heel anders uit. Er is slechts een klein deel dat nooit thuis is terwijl de partner werkt (6%) en bijna drie kwart is meer dan een dag per week thuis terwijl de partner aan het werk is. Een kwart van de vaders die ten minste een halve dag per week voor de kinderen zorgen, maakt gebruik van ouderschapsverlof (gegevens niet getoond). Ook werkt ongeveer een op de vijf van deze vaders in deeltijd (minder dan 35 uur). Deze cijfers zouden erop kunnen wijzen dat een aanzienlijk deel van de jonge vaders een 'papadag' heeft. Het is echter ook mogelijk dat een deel van deze vaders een standaard voltijdbaan heeft, maar voor het kind zorgt terwijl de moeder 's avonds of 's nachts werkt. Ten slotte is nagegaan of er opleidingsverschillen bestaan.

Figuur 5.5

Aantal werkdagen per week waarop ouders met een eerste kind van 1 jaar thuis zijn om voor hun kind te zorgen terwijl hun partner werkt, 2013 (in procenten)

Bron: SCP (KiK '13)

Deze analyses suggereren dat hogeropgeleide vaders vaker een halve dag of meer per week thuis zijn terwijl hun partner werkt dan lageropgeleide vaders. Deze bevinding komt overeen met de relatief grote betrokkenheid van deze vaders, die eerder in dit hoofdstuk geconstateerd is (zie § 5.3).

Vrouwen nemen twee keer vaker ouderschapsverlof op dan mannen

Werkende ouders met kinderen jonger dan 8 jaar kunnen aanspraak maken op ouderschapsverlof. Dit verlof is onbetaald tenzij het wordt aangeboden door de werkgever of in de cao is vastgelegd (szw 2016). In de afgelopen tien jaar nam het aandeel werkende vaders van 20 tot 65 jaar dat gebruikmaakte van dit ouderschapsverlof toe, van 6% in 2005 tot 11% in 2015. Bij werkende moeders steeg het van 13% naar 22%. Tussen 2013 en 2015 was bij beide seksen nog 2 procentpunten groei. Dit laatste is verrassend, omdat vanaf 2015 ook mensen worden meegeteld die minder dan twaalf uur per week werken. Zij zullen arbeid en zorg makkelijker kunnen combineren zonder daarvoor ouderschapsverlof te hoeven aanspreken.

De doorlooptijd van het ouderschapsverlof (niet opgenomen in tabel 5.4) was bij vaders gemiddeld twee maanden langer dan bij moeders, namelijk vijftien tegenover dertien maanden. Moeders op hun beurt namen gemiddeld meer uren per week ouderschapsverlof op, namelijk tien uur tegenover negen uur per week bij vaders. In de voorafgaande tien jaar is dat sekseverschil in uren steeds iets groter geworden en zijn vaders langduriger gebruik gaan maken van ouderschapsverlof.

Tabel 5.4

Werknemers^a die ouderschapsverlof hebben opgenomen^b, als aandeel van alle werknemers van 20-64 jaar met kinderen van 0-7 jaar, 2005-2015 (in procenten)

	vrouwen	mannen
2005	13	6
2007	12	6
2009	12	7
2011	15	9
2013	20	9
2015	22	11

a 2005-2013: werknemers met werk van twaalf uur per week of meer en met kind(eren) van 0 tot 8 jaar; 2015: werknemers met werk van één uur per week of meer en met kind(eren) van 0 tot 8 jaar.

b In voorgaande edities van de Emancipatiemonitor werd het aandeel van het totale aantal rechthebbenden berekend. Door een wijziging in de manier waarop het gebruik van ouderschapsverlof uit de data wordt berekend is het echter niet meer mogelijk om het absolute aantal rechthebbenden vast te stellen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

Werkende vrouwen en mannen nemen zelden langdurig zorgverlof op

Werknemers kunnen gebruikmaken van zorgverlof om te zorgen voor een ziek(e) partner, ouder, kind, familielid of vriend. Van alle werkenden hebben in 2015 401.000 vrouwen (13% van de werkende vrouwen) en 302.000 mannen (9% van de werkende mannen) langdurig (langer dan twee weken) gezorgd voor een ernstig zieke in hun omgeving. Dit kon

een terminaal zieke ouder zijn of een ander familielid dat vanwege ziekenhuisopname langdurig hulp nodig had. Van deze vrouwen heeft 13% gebruikgemaakt van een verlofregeling. Bij de mannen was dit 16%. Het meest gebruikte verlof voor langdurige zorg was het kortdurende zorgverlof. Ook adv/vakantieverlof werd vaak opgenomen om langdurig te kunnen zorgen. Het langdurende zorgverlof is minder populair en werd door slechts 1% van de mannen en vrouwen gebruikt. Voor dit type zorgverlof heeft men wettelijk geen recht op salaris. Dit in tegenstelling tot het kortdurende zorgverlof, waarbij men recht heeft op minstens 70% van het loon.

Daarnaast hebben in 2015 hebben 278.000 vrouwen (9% van de werkende vrouwen) en 215.000 mannen (7% van de werkende mannen) zorgtaken uitgeoefend in een onverwachte en/of kortdurende (korter dan twee weken) zorgsituatie voor een gezins- of familielid. Denk aan een kind dat de griep krijgt. Van deze verzorgers nam een groter aandeel verlof op om te kunnen zorgen dan bij langdurige zorgsituaties: bij vrouwen 23% en bij mannen 29%. Door de ad-hoc aard van kortdurende zorgsituaties is men vaker aangewezen op het opnemen van incidenteel verlof om zorg te kunnen verlenen. Het meest gebruikte verlof was dan ook het adv/vakantieverlof. Daarnaast werd net als in langdurige zorgsituaties het kortdurende zorgverlof betrekkelijk vaak gebruikt. Opvallend is dat mannen vaker verlof opnemen om te kunnen zorgen dan vrouwen. Dat kan ermee te maken hebben dat vrouwen meestal in een deeltijdbaai werken (hoofdstuk 4), waardoor zij de zorg gemakkelijker met hun werktijden kunnen combineren dan de doorgaans voltijds werkende mannen.

Tabel 5.5

Structureel en incidenteel uitvoeren van zorgtaken door werkzame^a personen en gebruik van verlof, 2015 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	vrouwen	mannen
regelmatige en/of langdurige zorgtaken uitgeoefend voor ernstig zieke ouder, kind, partner, familie, vriend of een ander kind (x 1000)	401	302
wv. gebruikgemaakt van een zorgverlofregeling ^b (%)		
kortdurend zorgverlof	5	6
langdurend zorgverlof	1	1
wv. gebruikgemaakt van een andere (verlof)regeling ^b (%)		
adv/vakantieverlof	3	5
calamiteitenverlof	0	1
bijzonder/buitengewoon verlof	1	2
onbetaald verlof	0	1
overige soorten verlof	1	1
totaal	13	16
onverwachte en/of kortdurende zorg ^c verleend aan gezins- of familielid (x 1000)	278	215
wv. gebruikgemaakt van een zorgverlofregeling ^b (%)		
kortdurend zorgverlof	6	7
wv. gebruikgemaakt van een andere (verlof)regeling ^b (%)		
adv/vakantieverlof	8	12
calamiteitenverlof	2	1
bijzonder/buitengewoon verlof	2	3
onbetaald verlof	1	1
overige soorten verlof	3	5
totaal	23	29

a Personen die een uur per week of meer werken.

b Meerdere antwoorden mogelijk, of geen verlof.

c Korter dan twee weken.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Mannen werken vaker thuis en kunnen vaker hun werktijden bepalen dan vrouwen

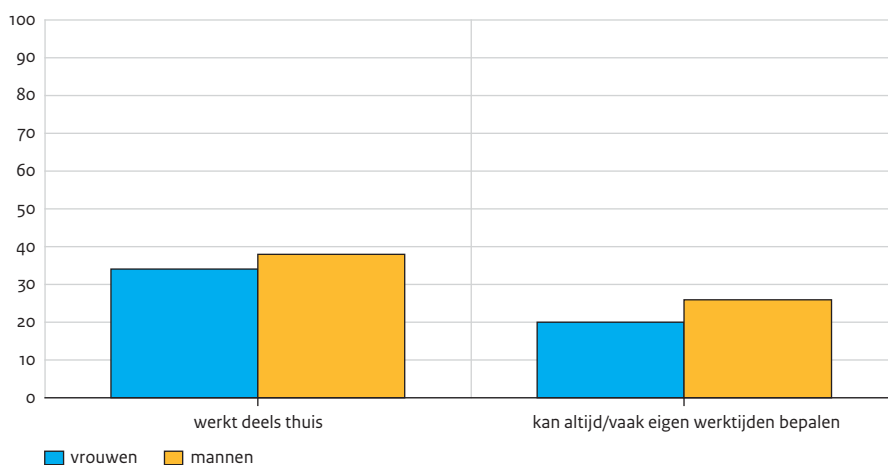
In 2015⁵ werkte 38% van de mannelijke werknemers een deel van hun werktijd thuis. Dit is hoger dan het aandeel thuiswerkers bij de vrouwen, dat in 2015 op iets meer dan een derde lag. Het aandeel vrouwen en mannen dat vaak of altijd haar of zijn werktijden kan bepalen, ligt iets lager. Ook bij hen is een man-vrouwverschil te zien: een kwart van de

mannen heeft zeggenschap over de eigen werktijden tegenover een op de vijf vrouwen. Dit man-vrouwverschil loopt op met de leeftijd. Door een andere manier van bevragen zijn de cijfers uit 2015 niet vergelijkbaar met die van eerdere jaren en een stijgende trend kan dan ook niet worden vastgesteld (Hooftman et al. 2016).

In 2015 vond bij de mannen (31%) een iets groter aandeel dan bij de vrouwen (29%) thuiswerken een belangrijke arbeidsvoorwaarde. Mannen blijken wel ietwat tevredener te zijn dan vrouwen over de manier waarop de mogelijkheid tot thuiswerken door hun werkgever is geregeld. Van de mannen was 18% heel tevreden over de mogelijkheid tot thuiswerken tegenover 15% van de vrouwen. Bij de vrouwen lag het percentage dat niet tevreden was over de mogelijkheid tot thuiswerken bovendien 2 procentpunten hoger dan bij de mannen. Hoewel thuiswerken het combineren van werk en privé gemakkelijker kan maken, noemt slechts 8% van de werkenden dit als belangrijkste reden om het te doen. De meest genoemde redenen zijn overwerk (33%) en een betere concentratie (22%) (Van Echtelt 2016).

Figuur 5.6

Aandeel werknemers dat thuiswerkt en de eigen werktijden kan bepalen,^{a, b} 2015 (in procenten)

a Men wordt als werkend beschouwd wanneer men betaald werkt voor een uur of meer per week.

b De cijfers over thuiswerken hebben betrekking op werkenden van 20 tot 65 jaar, de cijfers over flexibele tijden op werkenden van 15 tot 75 jaar.

Bron: cbs (Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden '15)

Kader 5.1 De effecten van flexibiliteit op de balans tussen werk en privé

De gedachte achter de Wet flexibel werken is dat als mensen meer zeggenschap hebben over waar en wanneer zij werken, zij beter in staat zijn om arbeid en zorg op elkaar af te stemmen. Bijvoorbeeld, iemand met flexibele werktijden kan eerder weggaan van het werk om een ziek kind op te halen of een boodschap te doen voor een zieke ouder en in de avonden het werk afmaken. Thuiswerken bespaart reistijd en stelt mensen in staat om bijvoorbeeld thuis te zijn als de loodgieter langskomt. Ook de wetenschappelijke literatuur beschouwt thuiswerken en flexibele uren over het algemeen als een hulpbron die de combinatie van werk en zorg faciliteert. Toch is het empirische bewijs niet eenduidig. Zo vinden Van Echtelt et al. (2016) dat mensen die thuiswerken niet minder (of meer) combinatiedruk ervaren dan mensen die dit niet doen. Hier staat tegenover dat er andere studies zijn die wel positieve effecten vinden voor werknemers en de balans tussen werk en privé in het bijzonder (Abendroth en Den Dulk 2011; Ter Hoeven en Van Zoonen 2015; Kelly et al. 2011). Er zijn verschillende verklaringen voor de inconsistente bevindingen. Sommige wetenschappers wijzen erop dat flexibiliteit niet alleen formeel beschikbaar moet zijn, maar dat werknemers ook informele steun van de leidinggevende en collega's moet ervaren (Abendroth en Den Dulk 2011; Thompson et al. 1999). Matthijsen et al. (2016) hebben bijvoorbeeld aangetoond dat degenen die meer steun van hun leidinggevende krijgen, meer flexibiliteit en minder werk-zorgconflict ervaren. Een andere verklaring is dat er tegenover de positieve effecten van flexibiliteit ook negatieve effecten staan (Ter Hoeven en Van Zoonen 2015; Roeters et al. 2010). Flexibiliteit kan de grenzen tussen werk en privé doen vervagen, waardoor men het idee kan hebben altijd beschikbaar te moeten zijn. Daarnaast kan thuiswerken (in extreme vorm) het moeilijk maken om contacten met collega's te onderhouden (Hoornweg et al. nog te verschijnen). Ook zijn niet alle studies in staat om de oorzaak-gevolgrelaties vast te stellen. Het is namelijk eveneens mogelijk dat mensen met meer zorgtaken om deze reden meer thuis gaan werken. Deze overwegingen laten zien dat als we de effecten van maatregelen als de Wet flexibel werken willen analyseren, we rekening moeten houden met de omstandigheden waaronder mensen de mogelijkheid tot flexibel werk gebruiken.

Facilitering arbeid en zorg belangrijke voorwaarden om meer te gaan werken

De meeste vrouwen en mannen die in deeltijd of niet werken, noemen ten minste één voorwaarde waaronder zij (meer uren) zouden willen werken. Bij de niet-werkzame vrouwen en moeders van jonge kinderen zijn dit zelfs drie van de vier vrouwen. De meest genoemde voorwaarden waaronder mensen (meer) zouden willen werken, liggen in het werkdomein en hebben te maken met de afstemming op het privéleven. Vier van de tien moeders met jonge kinderen geven bijvoorbeeld aan meer (uren) te willen werken als zij hun werktijden goed of beter op hun privéleven zouden kunnen afstemmen. Flexibiliteit is van belang; niet alleen in de begin- en eindtijden. De niet- en in deeltijd werkende mannen en vrouwen geven ook aan dat het zou helpen om wanneer nodig vrij te kunnen krijgen en te kunnen thuiswerken. Ze lijken er eveneens gevoelig voor te zijn als hun werkgever een beroep op hen doet. Met name de werkloze en deeltijd werkende mannen (23%) en de in deeltijd werkende vrouwen (16%) geven aan bereid te zijn om meer te gaan werken als hun werkgever hen dit zou vragen. Moeders van jonge kinderen zijn hier minder gevoelig voor.

Het zou ook zo kunnen zijn dat de voorwaarden buiten het werk bepalend zijn voor de bereidheid om meer te werken. De financiële omstandigheden zouden voor minder dan een kwart van de ondervraagden aanleiding zijn om meer uren te werken. Ruimere openingstijden van voorzieningen en kinderopvang worden echter bijna niet als voorwaarde genoemd. Ook zou slechts 3% van de in deeltijd werkende vrouwen met kleine kinderen bereid zijn meer uren te gaan werken als ze meer vertrouwen zouden hebben in de kwaliteit van kinderopvang. Bij de andere groepen ligt dit aandeel nog lager. Niet meer dan 4% van de ondervraagden geeft aan meer te willen werken als ouders, burens en vrienden een minder groot beroep op hen zouden doen. Ten slotte is het interessant om op te merken dat de niet-werkzame vrouwen aangeven dat zij, als aan de voorwaarden die zij noemen voldaan zou zijn, gemiddeld 23 uur meer zouden willen werken. Maar ook de andere groepen werken het liefst (bijna) een dag per week meer.

Tabel 5.6

Voorwaarden waaronder niet en in deeltijd werkende vrouwen en mannen (meer uren) betaald willen werken (meerdere antwoorden mogelijk), 2016 (in procenten)

	vrouwen			mannen
	vrouw deeltijd	niet- werkzaam	kind ≤ 13 niet- werkzaam/ deeltijd	niet- werkzaam/ deeltijd
noemt ten minste één voorwaarde	65	74	74	71
onder geen enkele voorwaarde, ik wil niet (meer uren) betaald werk verrichten ^a	28	10	24	18
onder geen enkele voorwaarde, ik kan niet (meer uren) betaald werk verrichten	7	16	2	11
werkgerelateerde voorwaarden				
als ik de tijden waarop ik werk goed/beter kan afstemmen op mijn privéleven	24	29	38	23
als ik een gedeelte van de werkweek thuis zou kunnen werken	23	13	36	21
als ik een baan kan vinden met het gewenste aantal uren	14	41	10	22
als ik een baan kan vinden dichterbij huis	11	25	12	12
als ik zou kunnen werken binnen schooltijden	12	19	28	9

Tabel 5.6

(Vervolg)

	vrouwen			mannen
	vrouw deeltijd	niet- werkzaam	kind ≤ 13 niet- werkzaam/ deeltijd	niet- werkzaam/ deeltijd
als ik tijdens schoolvakanties niet hoef te werken	10	17	24	10
als ik vrij kan nemen bij ziekte van een kind of familielid	13	23	23	9
als mijn werkgever mij zou vragen om meer uren te komen werken	16	n.v.t.	10 ^b	23 ^b
niet-werkgerelateerde voorwaarden				
als er meer voorzieningen buiten werktijd open zijn	1	2	0	3
als ik kinderopvang kan vinden die van 7 tot 19 uur open is	0	6	0	2
als ik meer vertrouwen heb in de kinderopvang	1	1	3	1
als mensen in mijn omgeving (ouders, burens, vrienden) minder een beroep (gaan) doen op mijn hulp	2	4	0	2
als het huishoudensinkomen niet meer toereikend zou zijn om te leven zoals ik dat gewend ben	23	19	21	16
andere voorwaarde(n)	4	12	1	7
huidige arbeidsduur	24	0	23	25
gewenste arbeidsduur als aan voorwaarde(n) is voldaan	29	23	29	34
verschil huidige en gewenste arbeidsduur	6	23	6	8

a Vanwege opleiding/gezondheid/arbeidsongeschiktheid/(pre)pensioen.

b Bij de berekening van dit percentage zijn alleen de werkende vrouwen en mannen meegenomen.

Bron: SCP (EMOP '16)

5.5 Mantelzorg

In de ondersteuning van mensen met een zorgbehoefte vinden al enige tijd grote veranderingen plaats. Degenen die hulp nodig hebben moeten meer beroep gaan doen op hun eigen sociale kring. De overheid wil dat mensen meer mantelzorg gaan geven om de groei van de zorgkosten af te remmen. Tegelijkertijd wil ze ook de arbeidsdeelname vergroten. Zo zouden meer vrouwen moeten gaan werken en ouderen langer aan het werk moeten blijven. Om dit laatste te bereiken wordt de AOW-leeftijd verhoogd. Burgers maken zich zorgen over het overheidsbeleid dat steeds meer uitgaat van mantelzorg (De Klerk et al. 2014). Ze voelen het hulp geven als een verplichting en dat benauwt hen. Zij vrezen dat de druk om voor elkaar te zorgen toeneemt en dat men steeds meer afhankelijk wordt van de steun van het netwerk. De Nationale Vrouwenraad vraagt aandacht voor het risico dat vrouwen lopen (NVR 2014). Zij verwachten dat de vraag naar mantelzorg door de decentralisaties in het sociale domein vooral bij vrouwen terechtkomt. Dat zou hen belemmeren om te gaan werken of te blijven werken. Of het kan vrouwen ertoe brengen om hun arbeidsuren terug te brengen.

Vrouwen geven, ook als ze werken, vaker mantelzorg dan mannen

In het onderzoek Emancipatieopinions (EMOP) 2016 is de vraag voorgelegd of men hulp zou geven als ouders, schoonouders of andere familieleden gezondheidsproblemen onderkennen en daarom geregeld hulp nodig hebben. Een substantieel deel van de ondervraagden blijkt deze hulp al te geven, vrouwen vaker dan mannen (16% versus 11%). Dit verschil tussen de seksen is eerder gesignaleerd: vrouwen kennen bijvoorbeeld vaker iemand die hulp nodig heeft. Ook zouden vrouwen vaker aanvoelen of er hulp nodig is, mannen vinden het vaker lastig om hulp aan te bieden en vinden vaker dat het aan hen moet worden gevraagd (De Klerk et al. 2015: 201). De factor 'tijd' speelt bovendien mee: bij werkenden ligt het aandeel mantelzorgers lager, maar ook in deze groep zeggen vrouwen vaker dan mannen dat ze hulp geven. Onder fulltimers is het verschil in het geven van hulp tussen de seksen niet meer significant.

Tabel 5.7

Bereidheid om geregeld hulp te geven aan (schoon)ouders of ander familielid met gezondheidsproblemen^a onder vrouwen en mannen, bevolking vanaf 16 jaar, werkenden en fulltime werkenden, 2016 (in procenten)

	vrouwen	mannen	werkende vrouwen	werkende mannen	voltijds werkende vrouwen	voltijds werkende vrouwen
geeft al hulp	16	11***	17	10***	13	10
geeft (nog) geen hulp						
...en zou dat niet willen	3	4	4	4	7	5
...en zou dat wel willen maar niet kunnen	12	12	12	14	12	14
...zou dat alleen doen als het niet anders geregeld kan worden	16	24	19	29	20	30
...zou zeker hulp willen en kunnen geven	48	45	56	46*	55	43
...(schoon)ouders zijn overleden of geen contact	21	14***	9	7	4	7
(n)	(1301)	(1269)	(632)	(763)	(188)	(578)

a Voorbeelden van hulp: hulp bij het huishouden of bij vervoer.

*** $p < 0,001$; * $p < 0,05$

Bron: SCP (EMOP '16)

Bereidheid tot mantelzorg bij vrouwen iets groter dan bij mannen

Aan mensen die *geen* hulp bieden is gevraagd naar hun bereidheid om dit te doen. De uitkomst dat 48% van de niet-helpende vrouwen en 45% van de niet-helpende mannen zeker hulp zou kunnen en willen geven, lijkt te suggereren dat er een potentieel aan hulpverleners is, bij vrouwen wat meer dan bij mannen. Ook onder werkenden zien vrouwen vaker dan mannen een mogelijkheid om hulp te bieden als dat nodig is. Bij fulltimers is er nog steeds een groot aandeel dat zeker hulp zou willen en kunnen geven, maar er is geen (significant) verschil tussen de seksen. Niet-helpende mannen zouden een eventuele zorgtaak alleen op zich nemen als het niet anders kan worden geregeld. Bij deze uitkomsten moet worden aangetekend dat het intenties zijn. Of mensen daadwerkelijk hulp gaan geven zal afhangen van de omstandigheden, bijvoorbeeld wie de hulp vraagt of welke hulp nodig is. Uit de praktijk blijkt bijvoorbeeld dat mannen vaker helpen bij administratie en vervoer, terwijl vrouwen juist wat meer helpen bij het regelen en coördineren van voorzieningen en persoonlijke verzorging (De Boer en De Klerk 2015).

Meerderheid denkt dat mantelzorg met name ten koste gaat van vrije tijd

Mantelzorg kan ten koste gaan van andere activiteiten. De groep die aangeeft dat zij zeker geregeld hulp willen en kunnen geven, verwacht vooral negatieve gevolgen voor de eigen vrije tijd. Ongeveer 80% denkt dat ze minder vrije tijd zullen overhouden als ze hulp zouden verlenen. Ongeveer een op de tien meldt vanwege de hulptaak minder tijd te zullen besteden aan hun werk. Nog geen een op de tien zegt dat zij in dat geval minder tijd zullen besteden aan het huishouden of de zorg voor hun gezin. Het minst vaak zegt men dat tijd aan opleiding zal worden opgeofferd. Kennelijk schatten de meeste potentiële helpers in dat ze bij een eventuele zorgtaak vooral zichzelf minder vaak 'vrijaf' zullen geven en dat ze niet zullen tornen aan hun werkuren of tijd aan andere verplichtingen. Er zijn geen verschillen tussen vrouwen en mannen wat dit betreft.

5.6 Opvattingen over arbeid en zorg

Toenemend aantal moeders van jonge kinderen vindt vrouwen geschiktere opvoeders

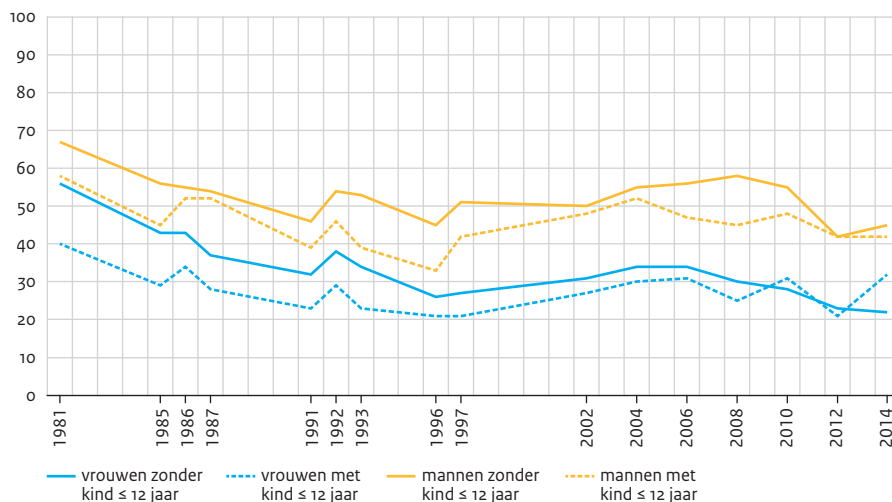
Mannen zijn vaker van mening dat vrouwen geschikter zijn voor de opvoeding van kleine kinderen dan vrouwen. Hoewel de houdingen van vrouwen met en zonder jonge kinderen tussen 1981 en 2012 dichter bij elkaar zijn komen te liggen, is er tussen 2012 en 2014 weer een nieuwe kloof tussen deze groepen ontstaan. Bij de vrouwen zonder jonge kinderen is het aandeel dat het eens is met de stelling dat vrouwen geschikter zijn om kleine kinderen op te voeden blijven liggen op 20%, maar onder moeders van jonge kinderen is er een stijging waar te nemen van 21% naar 32%. Hierdoor komen deze jonge moeders dichter bij de vaders te liggen (42%). In de jaren tachtig zijn steeds minder mensen de vrouw geschikter als opvoeder gaan vinden, maar deze verschuiving kwam in de jaren negentig tot stilstand. In de tweede helft van de jaren negentig en de eerste helft van de jaren 2000 was er zelfs sprake van een lichte toename in het aandeel mensen dat vrouwen geschiktere opvoeders acht. Na deze periode blijven de lijnen schommelen, maar wordt men langzaam iets progressiever.

Deeltijdwerk wordt voor moeders én vaders vaak als ideaal gezien

Hoewel de meeste vaders een voltijdbaan hebben (hoofdstuk 4), vindt slechts een op de vijf Nederlanders dit een geschikte arbeidsduur voor vaders van kinderen die nog niet naar school gaan. Voor vaders van schoolgaande kinderen vinden twee op de drie mensen het beter als de vader ook dan niet voltijd werkt. De meeste mensen vinden een baan van vier dagen per week ideaal voor vaders van jonge kinderen (45%) en vaders van schoolgaande kinderen (50%). Men ziet moeders het liefst nog minder werken. Slechts 4% vindt een voltijdbaan ideaal voor moeders met jonge kinderen. Banen van drie dagen per week zijn ook beduidend populairder voor moeders dan voor vaders.

Figuur 5.7

Stelling: 'Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man', bevolking van 16-74 jaar, 1981-2014 (in procenten '(sterk) mee eens')

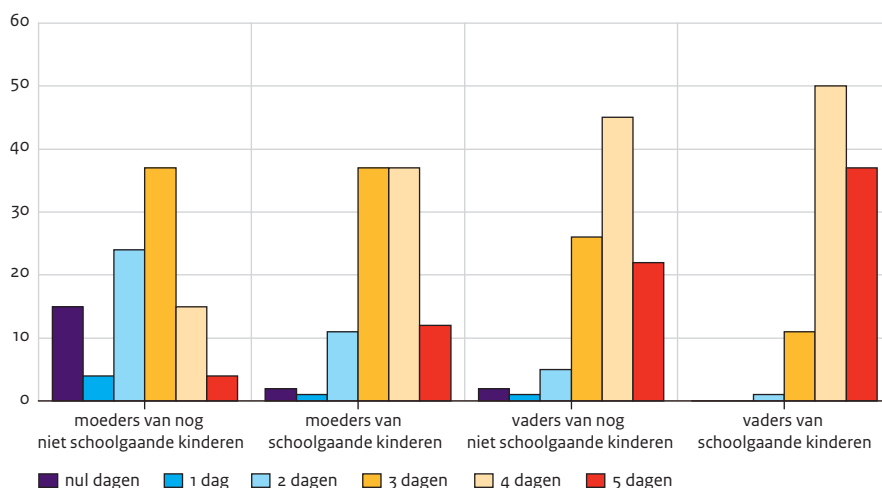

Bron: SCP (cv '81-'14)

Een vergelijking met 2014 laat zien dat deeltijdwerk voor vaders steeds vaker als ideaal wordt beschouwd. De voorkeur verschuift steeds meer van voltijdwerk naar een grote deeltijdbaan. Waar in 2014 nog 31% van de ondervraagden een voltijdbaan ideaal vond voor vaders van jonge kinderen, daalde dit aandeel tot 22% in 2016. Voor vaders van schoolgaande kinderen vond 45% een voltijdbaan ideaal in 2014, tegenover 37% in 2016. De mening over de ideale arbeidsduur van vrouwen is wat minder aan verandering onderhevig. Een voltijdbaan voor moeders werd in 2014 even veel (of even weinig) als ideaal genoemd. Wel is er een stijging in de acceptatie van grotere deeltijdbanen voor moeders van schoolgaande kinderen. Tussen 2014 en 2016 steeg het aandeel dat voor deze groep vier dagen ideaal vond van 30% naar 37%. Ten slotte is nagegaan of mensen met een partner van hetzelfde geslacht andere opvattingen hebben over het aantal werkdagen van ouders. Uit deze analyses bleek dat deze groep iets positiever tegenover voltijdwerk van moeders stond en iets negatiever was over hele korte werkweken.

Figuur 5.8

Opvattingen over de ideale arbeidsduur in dagen per week, naar gezinssituatie, bevolking vanaf 16 jaar, 2016 (in procenten)

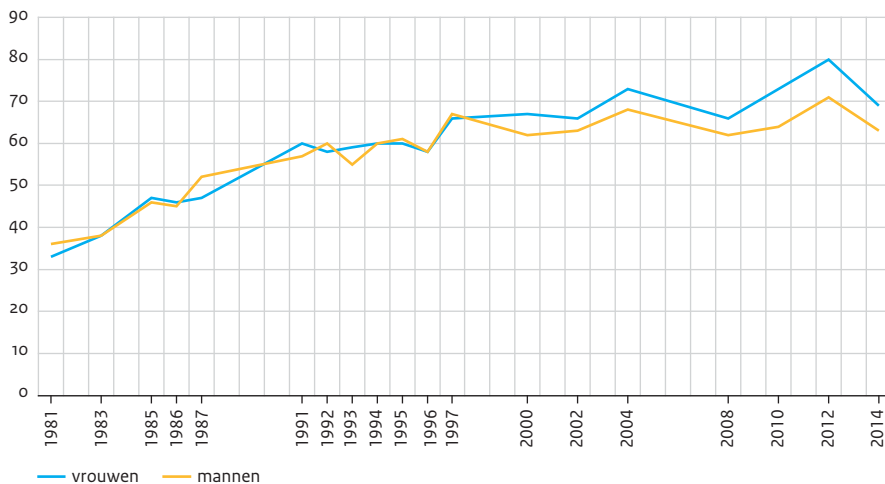
Bron: SCP (EMOP '16)

Acceptatie werkende moeders hoog, maar bij vrouwen licht afgenomen

Tussen 1981 en 2014 is er sprake van een stijging in het aandeel mannen en vrouwen dat het niet bezwaarlijk of zelfs aan te bevelen vindt als moeders werken en hun jonge kinderen naar de crèche gaan. Waar in 1981 ongeveer een op de drie mensen dit niet bezwaarlijk of zelfs aan te bevelen vond, lag dit aandeel in 2014 boven de twee op de drie mensen. De duidelijke stijging tussen 2008 en 2012 lijkt in 2014 tot stilstand gekomen. Bij vrouwen is er in 2014 zelfs sprake van een teruggang in de acceptatie met 4 procentpunten. Vrouwen hebben sinds eind jaren negentig iets meer begrip voor werkende moeders dan mannen. Ook in 2014 is er nog een significant verschil in de mening van mannen en vrouwen, maar het verschil is door de afgenomen acceptatie van vrouwen kleiner geworden.

Figuur 5.9

‘Vindt u het wel bezwaarlijk, niet bezwaarlijk of juist aan te bevelen als in een gezin met kleine kinderen de vrouw een werkkring heeft en haar kind(eren) dan naar de crèche zou(den) moeten?’, bevolking van 16-74 jaar, 1981-2014 (in procenten ‘aan te bevelen/niet bezwaarlijk’)

Bron: SCP (cv '81-'14)

Kinderopvang vooral goed geacht voor peuters, minder voor baby's

Moeders die negatief over kinderopvang denken, zullen minder snel geneigd zijn hun kind naar de opvang te sturen om zelf meer te kunnen werken (Roeters en Bucx 2016; SER 2016b). Opvang in een kinderdagverblijf wordt positiever geacht voor oudere kinderen. Voor de allerjongste baby's van 0 jaar denkt nog geen 30% van de ondervraagden dat het goed is voor het kind om naar de opvang te gaan. Bij de 1-jarige baby's stijgt dit aandeel al naar rond de 40% en voor peuters vindt ongeveer twee van de drie ondervraagden een aantal dagen opvang goed. Bij de buitenschoolse opvang lijkt er echter een kantelpunt te zijn. De acceptatiecijfers liggen hier, met name bij de vrouwen, een stuk lager. Vier van de tien vrouwen zien buitenschoolse opvang als iets dat goed is voor kinderen, tegenover iets meer dan de helft van de mannen.

Het is interessant om de cijfers over 2016 te vergelijken met die uit de voorafgaande jaren. Na een periode waarin veel is bezuinigd op de kinderopvang heeft het kabinet de laatste jaren meer geïnvesteerd in de toegankelijkheid, betaalbaarheid en kwaliteit ervan (SER 2016b). In navolging van de wetenschap lijkt er in het politieke en maatschappelijke debat meer oog te zijn voor de ontwikkelingseffecten op kinderen. Heeft de verandering in het debat ook doorgewerkt op de houdingen van mensen? Tussen 2014 en 2016 zijn de acceptatiecijfers niet significant gestegen. Hier zijn twee uitzonderingen op: mannen zijn significant positiever over de opvang van peuters en basisschoolkinderen gaan denken.

Tabel 5.8

Stelling: 'Het is goed voor kinderen als ze een aantal (twee of drie) dagen per week naar de kinderopvang gaan', bevolking vanaf 16 jaar, 2010-2016 (in procenten '(helemaal) mee eens')

	vrouwen				mannen			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
baby 0 jaar in kinderdagverblijf	24	24	26	27	19	21	26	26
baby 1 jaar in kinderdagverblijf	36	36	37	41	32	32	34	37
peuter in kinderdagverblijf	68	65	67	68	65	64	59	68
basisschoolkind in buitenschoolse opvang	37	39	41	43	48	48	48	53

Bron: SCP (EMOP '16)

Voorkeur voor een gelijke verdeling van arbeid en zorg

De helft van de mannen en vrouwen ziet het liefst een gelijke verdeling van arbeid en zorg. Een situatie waarin de vrouw minder uren werkt dan de man en een groter deel van de zorg op zich neemt (het anderhalfverdienersmodel) heeft voor een kwart van de mannen en 30% van de vrouwen de voorkeur. De overige ondervraagden zijn verdeeld. Het kostwinnersmodel is weinig populair: slechts 5% heeft hier een voorkeur voor. Een niet-traditioneel anderhalfverdienersmodel waarin de man meer zorgt, wordt slechts door 2% van de vrouwen ideaal genoemd. De mannen noemen dit in zijn geheel niet. Ongeveer een op de tien geeft aan nog nooit te hebben nagedacht over de ideale verdeling.

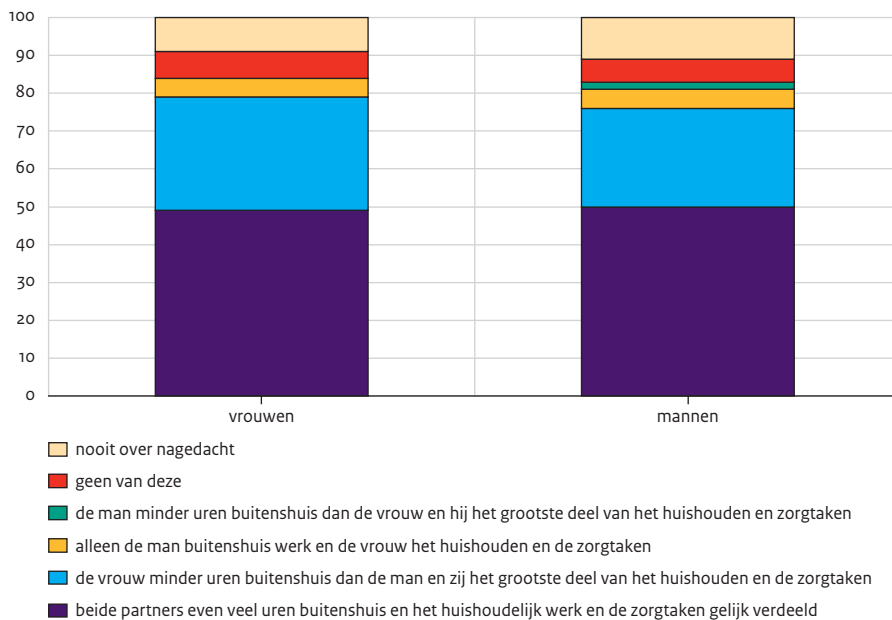
Het aandeel mannen en vrouwen met een voorkeur voor een gelijke verdeling is sinds 2014 toegenomen met 8 procentpunten onder vrouwen en 6 procentpunten onder mannen (niet in de figuur). Dit is met name ten koste gegaan van de voorkeur voor het kostwinnersmodel. Daarnaast is het aandeel dat nog nooit over de ideale verdeling heeft nagedacht onder vrouwen en mannen iets afgenomen, wat een proces van bewustwording suggereert.

Het is opvallend dat een gelijke verdeling van arbeid en zorg populair is, maar dat veel stellen deze toch niet in praktijk brengen. Tabel 5.1 liet bijvoorbeeld zien dat met name stellen met minderjarige kinderen betaald werk niet vaak gelijk verdelen. Deze discrepantie bevestigt eerder onderzoek dat aantoonde dat veel stellen arbeid en zorg wel gelijk *willen* verdelen, maar dit in de praktijk toch niet doen (Wiesman 2010). Er zijn verschillende verklaringen voor het verschil tussen voorkeuren en praktijk. Allereerst kan er sprake zijn van sociale wenselijkheid in de antwoorden van mensen. Wellicht voelden de ondervraagden een druk om aan te geven dat ze arbeid en zorg graag gelijk zouden verdelen. Ten tweede kan het zo zijn dat mensen om wat voor reden dan ook niet in staat zijn om hun ideale verdeling van arbeid te realiseren. Bijvoorbeeld doordat leidinggevenden mannen minder

in de gelegenheid stellen om in deeltijd te werken en zo een groter deel van de zorg op zich te kunnen nemen.

Figuur 5.10

Voorkeur voor verdeling van werk en zorg tussen partners, bevolking vanaf 16 jaar, 2016 (in procenten)^a

a Bij deze analyse is besloten alleen heteroseksuele stellen te ondervragen, omdat voorkeuren over de verdeling tussen mannen en vrouwen voor stellen van gelijk geslacht weinig betekenis hebben.

Bron: SCP (EMOP '16)

5.7 Conclusie

Sinds een aantal jaren zet de overheid actief in op het verbeteren van de combinatie van arbeid en zorg voor gezonde kinderen en zieke naasten (Directie Emancipatie 2014; szw 2016b). Dit zou niet alleen de kwaliteit van leven verhogen, maar vrouwen ook meer mogelijkheden geven om meer op de arbeidsmarkt te participeren. De beleidsinstrumenten die hiervoor worden ingezet, zijn grofweg in te delen in maatregelen die het mogelijk maken om zorg uit te besteden (zoals kinderopvang) en maatregelen die mensen in staat stellen hun werk tijdelijk of definitief af te stemmen op hun zorgtaken (zoals ouderschapsverlof en de Wet flexibel werken). In deze eindconclusie gaan we in op de

implicaties van de bevindingen in dit hoofdstuk voor de ambities en maatregelen van de overheid.

Kinderopvang is het voornaamste beleidsinstrument waarmee de overheid de zorgtaken van ouders gedeeltelijk ontlast om ouders beter in staat te stellen om te werken. In de laatste jaren heeft het kabinet meer op kinderopvang ingezet en is er in het politieke en maatschappelijke debat meer oog voor de ontwikkelingseffecten op kinderen in de opvang (SER 2016). Dit hoofdstuk biedt zicht op zowel het gebruik van opvang als de houdingen ertegenover. Twee derde van de nog niet schoolgaande kinderen ging in 2015 naar de formele opvang, al dan niet gecombineerd met informele opvang. Dit aandeel is ten opzichte van 2013 niet veranderd. Bij gezinnen met kinderen tussen 4 en 12 jaar groeide het gebruik van opvang. Vooral informele opvang door familie, vrienden of buren raakte meer in zwang, overigens ook bij ouders met baby's en peuters. Ouders maken nu minder frequent *enkel* gebruik van formele opvang, maar combineren het vaker met informele opvang of hebben juist alleen nog informele opvang. Mensen zien vooral bij oudere kinderen voordelen van kinderopvang. Mannen zijn daarbij sinds 2014 positiever over de opvang van peuters en de bso gaan denken. Hier staat tegenover dat het aandeel mensen dat het geen probleem vindt als kinderen naar de opvang gaan terwijl de moeder aan het werk is, recent niet verder is toegenomen en bij moeders zelfs is gedaald.

Van maatregelen als ouderschapsverlof en flexibiliteit in de tijd en plaats van werk, wordt verwacht dat zij mensen beter in staat stellen om arbeid en zorg te combineren en zo de bereidheid om meer uren te werken te verhogen (Plantenga 2011; TK 2015/2016d). Veel vrouwen geven aan dat ze bereid zouden zijn meer te werken als ze hun werk beter op hun privésituatie zouden kunnen afstemmen. Ook blijkt ongeveer een op de drie werknemers al regelmatig thuis te werken. De reden om dit te doen is echter vaak werkgerelateerd. Thuiswerken wordt dus niet per definitie gebruikt om zorgtaken beter te kunnen regelen. Het is aan te bevelen dat de komende jaren goed wordt nagegaan hoe de toegenomen mogelijkheden tot flexibiliteit worden ingezet en wat de effecten op de werk-privébalans van werkenden zullen zijn. Het is van belang dat er dan niet alleen naar flexibiliteitsmaatregelen wordt gekeken, maar dat er eveneens oog is voor de steun die mensen van hun leidinggevenden ontvangen. Zo toonden Matthijsen et al. (2016) aan dat werkende mantelzorgers die meer steun van hun leidinggevende krijgen, minder werk-zorgconflict ervaren. Ook specifiek verlof zou werkenden in staat moeten stellen hun werk beter af te stemmen op hun privéleven. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat slechts een deel van de recht-hebbenden gebruikmaakt van ouderschapsverlof (voor nieuwe ouders) en kortdurend en langdurend zorgverlof (voor de zorg voor zieke naasten). Moeders nemen vaker en meer ouderschapsverlof op dan vaders. Bij het zorgverlof zijn er geen verschillen tussen mannen en vrouwen. Mannen gebruiken wel iets vaker andere regelingen zoals adv-dagen om mantelzorg op te vangen.

Vanuit emancipatieoogpunt is het niet alleen belangrijk dat vrouwen én mannen arbeid en zorg combineren, maar ook dat zij onbetaalde arbeid onderling *gelijk* verdelen. De tijdsbestedingscijfers laten zien dat mannen 35% en vrouwen 65% van de totale tijd

besteed aan onbetaalde arbeid voor hun rekening nemen. Als we specifiek kijken naar de hulp aan zieke naasten, ook wel mantelzorg genoemd, geven vrouwen deze hulp vaker dan mannen en zijn ze iets vaker dan mannen bereid dit te doen als dat nodig is. Toch is er ook een substantiële groep mannen die zieke naasten willen en kunnen helpen. In lijn hiermee geeft de helft van de mensen in 2016 aan dat ze een gelijke verdeling van arbeid en zorg als ideaal zien. Dit is een toename ten opzichte van 2014. Ook zorgt de helft van de vaders van jonge kinderen minimaal een halve dag per week voor het kind terwijl de moeder werkt. Dit zijn positieve (voor)tekenen. De cijfers laten echter ook zien dat er een toename is in het aandeel moeders van jonge kinderen dat van mening is dat vrouwen geschikter zijn voor de opvoeding van kinderen dan mannen. In het buitenland hebben wetenschappers gewezen op de opkomst van het zogenaamde ‘intensive mothering’, waarbij van moeders wordt verwacht dat zij veel aandacht en tijd in hun kind investeren (Altinas 2016; Badinter, 2012). Mogelijk is er onder jonge moeders in Nederland eveneens sprake van een dergelijke cultuuromslag.

Kortom, hoewel vele vrouwen én mannen arbeid en zorg combineren, is er nog een lange weg te gaan voor een gelijkere taakverdeling en is deze weg zeker niet zonder obstakels. Er zijn verschillende aanknopingspunten die de overheid kunnen helpen bij het aangaan van deze uitdagingen. Zo laten de cijfers uit dit hoofdstuk zien dat beschikbaarheid van maatregelen rondom flexibiliteit en verlof zich niet automatisch vertaalt in gebruik. Ook suggereren de bevindingen dat veel vrouwen en mannen wel degelijk bereid zijn om arbeid en zorg te verlenen dan wel deze taken her te verdelen. Het is belangrijk dat de overheid – in lijn met de wensen van mensen – de ambitie formuleert dat de betrokkenheid van mannen en vrouwen in de onbetaalde arbeid meer gelijk verdeeld is. Zij zou aan dit streven nieuwe maatregelen kunnen koppelen, zoals een langere periode van betaald vaderschapsverlof. Een evenwichtige balans tussen betaald werk en de zorg voor kinderen of zieke naasten, die past bij de opvattingen van burgers, is in een participatiemaatschappij van groot belang.

Noten

- 1 Voor nadere uitsplitsingen zijn in de Enquête beroepsbevolking te weinig homoseksuele paren beschikbaar. De arbeidsverdeling tussen homoseksuele paarleden komt daarom in deze editie van de Emancipatiemonitor niet aan bod.
- 2 Vanaf deze editie van de Emancipatiemonitor worden stroomcijfers gebruikt om de arbeidsparticipatie voor en na de geboorte van een kind in kaart te brengen. Deze gegevens hebben dezelfde eigenschappen als paneldata doordat er van de respondenten gegevens van meerdere meetmomenten beschikbaar zijn. Alleen in tabel 5.2 is er sprake van een vergelijking van exact dezelfde groep (vóór en ná de geboorte). In figuur 5.2 bestaat alleen de groep vrouwen met een kind dat nog geen 1 jaar oud is uit exact dezelfde respondenten als de groep ‘voor de geboorte’. De groep vrouwen met een kind dat wel 1 jaar oud is, is weer een aparte groep. Ook in figuur 5.3 worden niet exact dezelfde individuen longitudinaal gevolgd maar zijn er uitsplitsingen gemaakt naar het aantal kinderen en de leeftijd van het

jongste kind. Door het gebruik van de stroomcijfers zullen de gegevens in tabel 5.2 en de figuren 5.2 en 5.3 verschillen van de gegevens uit voorgaande edities van de Emancipatiemonitor, waarin gebruik werd gemaakt van retrospectieve data.

- 3 Om betrouwbare uitspraken naar opleidingsniveau te kunnen doen moesten drie jaren worden samengevoegd.
- 4 De cijfers tot en met 2013 verschillen van die in de *Emancipatiemonitor 2014* (Merens en Van den Brakel 2014; figuur 5.3). Dit komt doordat het in deze editie van de monitor volumecijfers zijn (alle kinderen die gedurende een jaar gebruikmaakten van formele opvang), terwijl de cijfers in de Emancipatiemonitor 2014 standcijfers zijn gebaseerd op een enquête (alle kinderen die aan het eind van een jaar gebruikmaakten van formele opvang).
- 5 In 2014 is het design van de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA) gewijzigd en veranderde de vraagstelling voor thuiswerken. Tot en met 2013 werd er gevraagd hoeveel uren per week van de normale betaalde arbeid gemiddeld thuis wordt verricht, overwerk niet meegeteld. Iedereen die een uur of meer per week thuiswerkt, werd vervolgens beschouwd als thuiswerker. Vanaf 2014 wordt er eerst gevraagd waar men doorgaans voor de werkgever werkt. Wanneer dit op het eigen woonadres is, wordt men beschouwd als thuiswerker. Wanneer men aangeeft doorgaans op een vast adres van de werkgever te werken of op verschillende plaatsen, krijgt men de vraag of men ook thuiswerkt voor de werkgever. Wanneer men hier 'ja' op antwoordt, wordt men beschouwd als thuiswerker. Door deze wijziging zijn de resultaten vanaf 2014 niet vergelijkbaar met die uit de voorgaande jaren.

6 Topfuncties

Ans Merens (scp) en Henk-Jan Dirven (CBS),
m.m.v. Marc Cuijpers (CBS)

-
- 25% van de hogere managementfuncties werd in 2015 door vrouwen vervuld. Alleen bij de overheid en in de zorg behoren bijna even veel vrouwen als mannen tot het hogere management.
 - Het aandeel vrouwen in de top van de 100 grootste bedrijven is toegenomen van 15% in 2013 naar 19% in 2015.
 - In de non-profitsector werken meer vrouwen in topfuncties dan in het bedrijfsleven: 25% in de sociaaleconomische sector, 35% in de sector zorg en welzijn en 30% in maatschappelijke organisaties. In deze sectoren was er in de afgelopen jaren geen sprake van een stijging van het aandeel topvrouwen.
 - Bij de rijksoverheid is het aandeel vrouwen onder hogere en topambtenaren gegroeid van 28% in 2014 naar 31% eind 2015. Het streefcijfer van 30% vrouwen voor de ambtelijke top in 2017 is daarmee al gerealiseerd.
-

6.1 Inleiding

Vrouwen in een topfunctie zijn tegenwoordig niet meer zo zeldzaam als enkele decennia geleden. Toch is het nog steeds nieuws als er een vrouw wordt benoemd op een topfunctie, vooral in het bedrijfsleven.

Vergroting van het aandeel vrouwen in topfuncties is al sinds 2000 een belangrijke doelstelling van het emancipatiebeleid, dat erop gericht is de participatie van vrouwen te bevorderen (zie hoofdstuk 1). Minister Bussemaker vindt het belangrijk dat het talent van (hoogopgeleide) vrouwen goed wordt benut. Haar beleid vormt deels een voortzetting van bestaande maatregelen en bestaat deels uit nieuwe initiatieven. De kernwoorden van haar aanpak *Vrouwen naar de top* zijn intensivering van het beleid en zelfregulering (TK 2015/2016e).

De belangrijkste maatregel, waarover in het afgelopen jaar bovendien veel discussie is gevoerd, is de Wet bestuur en toezicht (Wbt). Deze wet bepaalt onder meer dat het bestuur van grote vennootschappen voor minstens 30% uit vrouwen en minstens 30% uit mannen moet bestaan. Bedrijven die deze streefcijfers niet halen, moeten in hun jaarverslag uitleggen waarom dat niet is gelukt (het zogenaamde 'pas toe' of 'leg uit' principe). De Wbt trad in werking in 2013 en had een looptijd tot eind 2015. Uit de *Bedrijvenmonitor 2012-2015* (Pouwels en Henderikse 2015) bleek dat er wel vooruitgang was geboekt in het aandeel topvrouwen maar dat dit nog ver van de 30% af zit, namelijk 9,6% in raden van besturen en 11,2% in raden van commissarissen. Op advies van de commissie Monitoring heeft de minister besloten om de Wbt te verlengen tot eind 2019. Het streefcijfer van 30% blijft

gehandhaafd. Voor de periode 2015-2019 wordt, eveneens op advies van de commissie Monitoring, een doelstelling van 20% vrouwen in de top gehanteerd. Is dit aandeel eind 2019 niet bereikt, dan wordt overgegaan tot een quotum van 30%, dat wil zeggen een target waarvoor sancties gelden indien het niet wordt gerealiseerd. Is het aandeel van 20% wel gerealiseerd, dan geldt als nieuwe doelstelling een aandeel van 30% op 31 december 2023 en zal de aanpak via het stimuleren van zelfregulering worden voortgezet (TK 2015/2016e). Het opleggen van een quotum vindt de minister vooralsnog een te zwaar middel om het doel te bereiken.

Verder wil ze een sterkere bemoeienis van accountants bij het opnemen van een passage met uitleg over het aandeel vrouwen in het jaarverslag van bedrijven; de meeste bedrijven (57%) nemen helemaal geen passage daarover op en de overige bedrijven doen dit niet volledig (Pouwels en Henderikse 2015). Ook heeft het kabinet uitgesproken dat voor de publieke sector doorstroom van vrouwen naar de top van belang is. Of en op welke wijze een streefcijfer voor de publieke sector wettelijk moet worden verankerd, zal bij de evaluatie van de wet (vermoedelijk medio 2017) aan de orde komen (TK 2015/2016e).

Een andere maatregel, die al langer bestaat en eveneens wordt gecontinueerd, is het streefcijfer van 30% topvrouwen bij de rijksoverheid. In het Regeerakkoord van het kabinet-Rutte II is dit streven opgenomen; het kabinet vindt dat het zelf op dit terrein een voorbeeldfunctie moet vervullen (TK 2013/2014a).

Minister Bussemaker heeft met de vereniging van universiteiten vsnu overlegd over een streefcijfer voor hogere functies bij universiteiten en hogescholen. De universiteiten hebben in samenwerking met de vsnu inmiddels zelf streefcijfers voor vrouwelijke hoogleraren opgesteld, die variëren van 15% tot 35% (vsnu 2016).

Om de zelfregulering door bedrijven te stimuleren heeft de minister samen met vno-ncw-voorzitter Hans de Boer een aantal nieuwe initiatieven, ook wel 'impuls' genoemd, genomen om meer vrouwen in de top te krijgen, vooral in de 200 grootste bedrijven die onder de Wbt vallen. In 2015 hebben zij een Topvrouwendatabank opgezet om zichtbaar te maken dat er een potentieel aan vrouwen is dat geschikt is om toe te treden tot topfuncties (*board ready*). Ruim 1000 vrouwen zijn voorgedragen door commissarissen van grote bedrijven of hebben zichzelf aangemeld (TK 2014/2015e; TK 2015/2016e). Om te zorgen dat bedrijven deze databank daadwerkelijk gaan gebruiken bij vacatures voor topfuncties hebben de vno-ncw en Stichting Talent naar de Top in 2016 de onafhankelijke stichting Topvrouwen opgericht. Kwartiermakers voormalig minister Jorritsma en Leo Houwen hebben ruim 50 grote bedrijven waar in 2016 topfuncties in de raad van bestuur en/of raad van commissarissen zouden vrijkomen, aangeschreven om aandacht te vragen voor het belang van man/vrouw-diversiteit en hen te wijzen op het aanwezige potentieel in de databank (TK 2015/2016a).

Ten slotte kan worden vermeld dat er ook vanuit Europa beleid op het terrein van topfuncties wordt gevoerd. De Europese Commissie heeft in 2012 een voorstel voor een richtlijn aangenomen die inhoudt dat in 2020 40% van de functies binnen raden van commissarissen bij beursgenoteerde bedrijven door vrouwen wordt ingenomen. Het Europees

Parlement stemde in 2013 met dit voorstel in maar er is nog steeds sprake van een blokkerende minderheid van lidstaten die aanname van deze richtlijn tegenhoudt. Nederland behoort tot deze minderheid; het heeft tegen deze richtlijn bezwaar aangetekend omdat het vindt dat dit niet op Europees niveau moet worden geregeld (TK 2015/2016e).

In dit hoofdstuk bespreken we eerst het aandeel vrouwen dat werkzaam is als manager. Daarna zoomen we in op het aandeel vrouwen dat in de top en de subtop werkt van achterenvolgens het bedrijfsleven, de non-profitsector, de rijksoverheid en universiteiten. Ten slotte gaan we in op de opvattingen van de Nederlandse bevolking over vrouwen in topfuncties.

6.2 Vrouwen in managementfuncties

Vrouwen ondervertegenwoordigd in hoger management

Het percentage vrouwen van 20-64 jaar werkzaam op het hoogste beroepsniveau was in 2015 met 44% iets lager dan het aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking als geheel (46%). In handel, vervoer en horeca, in cultuur, recreatie en overige dienstverlening, en in de financiële en zakelijke dienstverlening blijft het aandeel vrouwen op het hoogste niveau het meest achter bij het totale aandeel vrouwen dat in deze bedrijfstakken werkzaam is. Daarentegen zijn vrouwen in de bouwnijverheid en in de nijverheid en energie niet of nauwelijks ondervertegenwoordigd in de hoogste beroepen. Van de managers op het hoogste beroepsniveau is 25% vrouw. Dit aandeel is aanzienlijk lager dan het aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking als geheel. Dat geldt ook voor alle bedrijfstakken afzonderlijk. In de handel, vervoer en horeca en in de financiële dienstverlening is het verschil het grootst. Vergeleken met hun aandeel binnen die bedrijfstakken als geheel zijn vrouwen er het minst vertegenwoordigd in het hogere management. Ook in de overheid en zorg zijn vrouwen sterk ondervertegenwoordigd in het hogere management. Deze bedrijfstak – waar bijna 70% een vrouw is – is wel de enige bedrijfstak met vrijwel even veel vrouwelijke als mannelijke hogere managers (48%).

Kader 6.1 Managers

Managers vormen een afzonderlijke beroepsklasse binnen de BRC 2014 (Beroepenindeling ROA CBS 2014). De BRC 2014 is een van de International Standard Classification of Occupations 2008 (ISCO 2008) afgeleide indeling van beroepen bedoeld voor toepassing in analyses en statistieken op nationaal niveau (zie ROA/CBS 2014). Deze indeling vervangt de Standaard Beroepenclassificatie die in eerdere edities van de Emancipatiemonitor werd gebruikt om hogere en wetenschappelijke managers af te bakenen.

De beroepsklasse managers omvat personen die leidinggeven aan het gehele bedrijf of aan een afdeling binnen het bedrijf. Ze plannen, coördineren, geven sturing aan en evalueren de activiteiten binnen een bedrijf(sonderdeel). Managers zijn bevoegd beslissingen te nemen over het financiële, strategische en personeelsbeleid van de organisatie of een onderdeel daarvan. Ze worden hierin vaak ondersteund of geadviseerd door andere managers.

Onder *hogere* managers worden in dit hoofdstuk managers op het hoogste beroepsniveau verstaan. Op dat niveau gaat het om beroepen met zeer complexe gespecialiseerde taken, waarvoor een hoger of wetenschappelijk onderwijsniveau is vereist.

Tabel 6.1

Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking, op het hoogste beroepsniveau en in het hogere management (BRC 2014), naar bedrijfstak, bevolking van 20-64 jaar, 2015^a (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	werkzame beroepsbevolking		w.v. hoogste beroepsniveau		w.v. hogere managers	
	totaal	aandeel vrouwen	totaal	aandeel vrouwen	totaal	aandeel vrouwen
	x 1 000	(%)	x 1 000	(%)	x 1 000	(%)
landbouw, bosbouw en visserij	145	30	7	.	3	.
nijverheid (geen bouw) en energie	829	21	190	18	59	11
bouwnijverheid	389	8	50	10	28	6
handel, vervoer en horeca	1589	41	186	27	66	18
informatie en communicatie	249	23	177	17	25	14
financiële dienstverlening	261	40	135	30	34	17
verhuur en handel van onroerend goed	64	49	14	.	5	.
zakelijke dienstverlening	953	43	396	34	62	25
overheid en zorg	2274	69	1046	63	80	48
cultuur, recreatie, overige diensten	326	59	104	48	9	.
totaal^b	7602	46	2458	44	395	25

a Voorlopige cijfers.

b Inclusief overige bedrijfstakken en onbekend.

. Het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '15)

Vrouwelijke voltijders iets minder vaak manager

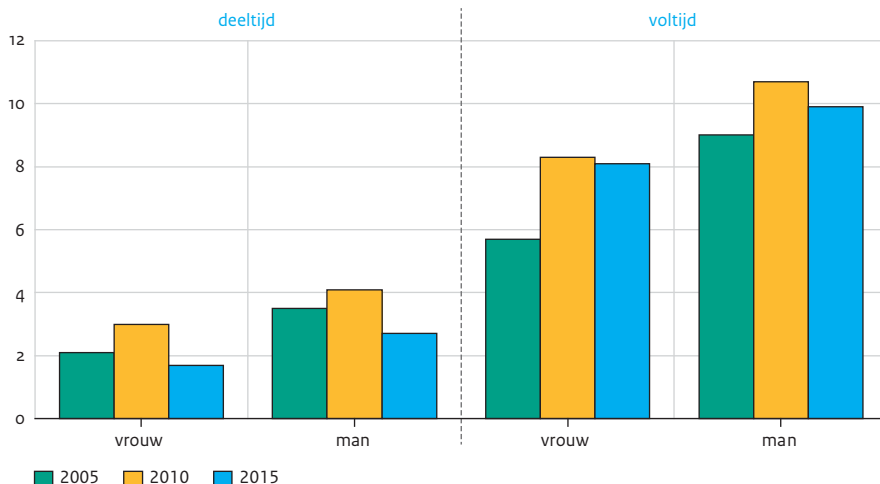
In 2015 was 6% van de werkende bevolking van 20-64 jaar manager van beroep. Dat was vrijwel gelijk aan het percentage in 2005 maar minder dan in 2010, toen nog 7% een beroep als manager had. Tussen 2005 en 2010 nam het aandeel managers vooral toe onder voltijders; de afname tussen 2010 en 2015 deed zich juist vooral onder deeltijders voor.

De meeste managers werken op het hoogste beroepsniveau, een klein deel een niveau daaronder. Bij vrouwen lag het percentage managers lager dan bij mannen: 3% tegenover 8% in 2015. Daarbij speelt onder meer mee dat vrouwen veel vaker in deeltijd werken dan mannen. Deeltijders hebben minder vaak een managementfunctie dan voltijders: 2% van de deeltijders is manager tegen bijna 10% van de voltijders. Maar ook onder voltijders zijn vrouwen iets minder vaak manager dan mannen. Van de vrouwelijke voltijders heeft 8% een managementberoep, van de mannelijke voltijders is dat 10%.

Behalve aan een verschil in arbeidsduur kan het lagere aandeel managers onder vrouwen voor een deel worden toegeschreven aan het feit dat vrouwen vaker dan mannen werken in bedrijfstakken met relatief weinig managementfuncties, zoals de overheid en de zorg. Ook speelt een rol dat werkende vrouwen gemiddeld iets jonger zijn dan werkende mannen en minder vaak een baan als zelfstandige hebben. Ouderen en zelfstandigen hebben namelijk vaker een managementberoep dan jongeren en werknemers. Maar ook als hiermee rekening wordt gehouden, blijft er een verschil bestaan (Dirven en Bierings 2015).

Figuur 6.1

Aandeel managers in de werkzame beroepsbevolking naar voltijd/deeltijd, personen van 20-64 jaar, 2005, 2010 en 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '05-'15)

6.3 Vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven

Een deel van de managers (zie § 6.2) heeft een topfunctie. Daarmee wordt hier bedoeld: een functie als lid van een raad van bestuur/directie of van een raad van commissarissen (zie verder kader 6.2). In deze en volgende paragraaf gaan we na hoeveel vrouwen in top-

functies werken in grote arbeidsorganisaties in het bedrijfsleven en in de non-profit-sector. Daarnaast bekijken we de vertegenwoordiging van vrouwen in de subtop, omdat deze het reservoir vormt voor toekomstige topfunctionarissen.

Kader 6.2 Top en subtop: belangrijkste begrippen

De raad van bestuur (rvb) of directie is het hoogste orgaan van een bedrijf of instelling: het orgaan dat de dagelijkse leiding in handen heeft.

De raad van commissarissen (rvc), raad van toezicht (rvt), raad van advies of het bestuur is het orgaan dat toezicht houdt op het functioneren van een bedrijf of instelling. Het lidmaatschap van de raad van bestuur verschilt van dat van een raad van commissarissen, omdat men in het eerste geval in dienst is van het bedrijf of de instelling en het in het tweede geval om een nevenfunctie gaat.

In het bedrijfsleven heet het toezichthoudende orgaan vrijwel altijd rvc, in de non-profitsector worden uiteenlopende benamingen gehanteerd, zoals raad van toezicht, raad van advies of bestuur.

Onder subtop wordt verstaan: de hiërarchische lagen onder de raad van bestuur/directie. Deze lagen kennen in de verschillende sectoren diverse benamingen, zodat gekozen is voor de algemene termen eerste, tweede en derde echelon onder de raad van bestuur of directie.

We gebruiken in deze en de volgende paragraaf verschillende bronnen. Voor de top van grote bedrijven maken we gebruik van gegevens van Elite Group (2016). Deze gegevens zijn gebaseerd op registratiegegevens van de Kamers van Koophandel, aangevuld met andere gegevens, bijvoorbeeld uit jaarverslagen. Om informatie te verkrijgen over de subtop van grote bedrijven en over de top en subtop van non-profitorganisaties is, net als in eerdere jaren, de enquête Vrouwen in Besluitvorming (vib) 2016 gehouden. Hiervoor zijn 535 grote of belangrijke organisaties benaderd, waarvan er 263 hebben meegedaan (voor meer informatie hierover zie bijlage A, te vinden via www.scp.nl bij dit rapport).

Aandeel vrouwen in de top van het bedrijfsleven aanzienlijk toegenomen

In het bedrijfsleven is het aandeel vrouwen in topfuncties, dus in de raden van bestuur (rvb) en raden van commissarissen (rvc) samen, substantieel toegenomen van 2013 tot 2015. Vooral in de 25 grootste en in de 100 grootste bedrijven steeg het aandeel topvrouwen aanzienlijk. In de 500 grootste bedrijven nam dat aandeel ook toe. Het hoogste aandeel topvrouwen vinden we in 2015 in de top 25, namelijk 22%. Wat lager is het aandeel in de 100 en 500 grootste bedrijven. In de top 5000 zijn nog minder vrouwen in de top werkzaam.

Maken we een onderscheid tussen de raden van bestuur en raden van commissarissen, dan zien we verschillende ontwikkelingen. In de 25 grootste bedrijven is tussen 2013 en 2015 het aandeel vrouwen in de rvb toegenomen van 9% tot 12%, terwijl het in de jaren 2011-2013 gelijk was gebleven. In 2003 was nog maar één vrouw op dit niveau werkzaam. Bij deze uitkomsten moet worden opgemerkt dat door de kleine aantallen waar het hier om gaat, de benoeming of het vertrek van één vrouw al tot relatief grote veranderingen leidt. De 100 grootste bedrijven lieten een vergelijkbare ontwikkeling als de top 25 zien,

namelijk van 9% tot 11%. In de jaren daarvoor was er sprake van een continue toename van aandelen topvrouwen.

In de andere selecties van bedrijven (top 500 en top 5000) bleef het beeld echter stabiel: in de periode 2013-2015 nam het aandeel vrouwen in de rvb iets af of toe.

In de raden van commissarissen was in de periode 2013-2015 over de hele linie sprake van een flinke toename van de vertegenwoordiging van vrouwen. Daarmee werd de stijgende lijn voortgezet die sinds 2005 is ingezet. In de grootste bedrijven was (en is) het aandeel vrouwen in de rvc steeds groter dan in de kleinere bedrijven, maar dat verschil is nu niet verder toegenomen.

De *Female Board Index 2016* (Lückerath-Rovers 2016) laat ook in 2016 (cijfers hiervoor gingen over 2013-2015) een stijgende trend zien van het aandeel vrouwelijke commissarissen in de ruim 80 beursgenoteerde bedrijven in Nederland. Van augustus 2015 tot 2016 nam dit toe van 21,3% naar 23,1%. Het aandeel vrouwelijke bestuurders is in deze periode echter iets gedaald (van 7,8% naar 7,1%). Dit komt doordat er in het afgelopen jaar twee vrouwelijke bestuurders zijn vertrokken en er geen zijn benoemd. Wel hebben nu twee beursgenoteerde bedrijven een aandeel van 30% topvrouwen en daarmee voldoen zij dus aan de Wbt.

Een mogelijke verklaring voor de stijging van het aandeel topvrouwen in de afgelopen jaren is de werking en toenemende bekendheid van de Wbt. De aanpak van minister Bussemaker en de werkgeversvoorzitter Hans de Boer om de 200 grootste bedrijven die onder de Wbt vallen, te activeren en het grote potentieel aan topvrouwen zichtbaar te maken, heeft hier volgens de *Bedrijvenmonitor 2012-2015* mogelijk positief aan bijgedragen (Pouwels en Henderikse 2015).¹ Hoewel niet alle grote bedrijven onder de Wbt vallen en sancties ontbreken voor degenen die er wel mee te maken hebben, kan er van de Wbt wellicht een stimulans uitgaan op het voeren van beleid om meer vrouwen in de top te krijgen.

Een andere, meer statistische verklaring zou de tendens kunnen zijn dat de raden van besturen en commissarissen kleiner worden, waardoor het aandeel vrouwen relatief sterker toeneemt (Elite Group 2016). Ook neemt in de top 5000 het aantal bedrijven dat een rvc heeft, af. Dit heeft in de praktijk een opwaarts effect op het aandeel vrouwen, omdat vooral de grotere bedrijven in deze telling overblijven, waarin over het algemeen meer vrouwen in de rvc zitten dan in de kleinere bedrijven.

Tabel 6.2

Aandeel vrouwen in de raden van bestuur, raden van commissarissen en top van de grootste bedrijven, 2005-2015 (in procenten)

grootste bedrijven ^a	raden van bestuur ^b				raden van commissarissen ^c				totaal aandeel vrouwen in top			
	2005	2011	2013	2015	2005	2011	2013	2015	2005	2011	2013	2015
top 25 ^d	1,8	8,7	8,8	11,9	8,7	13,7	22,9	28,2	5,6	11,7	15,6	22,3
top 100	3,1	6,5	8,8	10,9	8,5	12,7	20,6	24,6	6,0	10,2	15,0	19,3
top 500	3,0	5,7	13,6	13,3	5,5	9,8	18,3	22,3	4,3	7,5	14,9	16,7
top 5000 ^e	3,1	5,6	10,9	11,3	4,9	6,7	11,1	15,1	3,8	6,0	10,9	12,3

a Top 25, 100 en 500 in alle jaren en top 5000 vanaf 2011 gemeten naar eigen vermogen, top 5000 voor 2011 gemeten naar netto-omzet of meer dan 100 medewerkers.

b Omvat raden van bestuur, directies, hoofddirecties, algemeen directeuren, enzovoort.

c Omvat raden van commissarissen, adviseurs van de raad van bestuur, raden van beheer, enzovoort.

d Het cursieve cijfer betreft een klein absoluut aantal (minder dan vijftien vrouwen).

e Voor 2005 zijn gegevens bekend van 2900 bedrijven, voor 2011 van 2150 bedrijven, voor 2013 van 4968 bedrijven en voor 2015 van 4999 bedrijven.

Bron: Elite Group (2016)

Zoomen we in op de 500 grootste bedrijven, dan blijkt dat het aandeel topvrouwen nogal uiteenloopt tussen de verschillende bedrijfstakken. Achter het totaalcijfer van 16,7% (tabel 6.2, derde rij) gaan verschillen schuil. Relatief weinig topvrouwen zijn te vinden in de top van bouw- en installatiebedrijven en relatief veel in vervoer, opslag en communicatie en industrie/delfstoffenwinning. Bij de raden van bestuur en raden van commissarissen is het beeld globaal hetzelfde als voor de totale top. Het is opvallend dat er relatief veel vrouwen in de top van bedrijven in industrie en delfstoffenwinning werken. Opvallend omdat er relatief weinig vrouwen werkzaam zijn deze sectoren (hoofdstuk 4).

Vergeleken met 2013 is het aandeel vrouwen in de top in veel sectoren toegenomen, vooral in de sectoren waar het aandeel topvrouwen nu het hoogst is (industrie en vervoer) (niet in tabel). In de financiële en zakelijke dienstverlening is het aandeel vrouwen juist gedaald (Elite Group 2016).²

Tabel 6.3

Aandeel vrouwen in de raden van bestuur en raden van commissarissen van de 500 grootste bedrijven, naar bedrijfstak, 2015 (in absolute aantallen en in procenten)

bedrijven	raden van bestuur			raden van commissarissen		totaal top	
	aantal	totaal aantal personen	vrouwen (%)	totaal aantal personen	vrouwen (%)	totaal aantal personen	vrouwen (%)
industrie en delfstoffenwinning	41	138	21,0	179	28,4	317	25,2
bouwnijverheid en installatiebedrijven	14	39	5,1	47	17,0	86	11,6
handel, horeca en reparatie	28	72	11,1	45	15,6	117	12,8
vervoer, opslag en communicatie	12	35	25,7	62	24,2	97	24,7
financiële dienstverlening	298	739	12,3	317	20,8	1056	14,9
zakelijke dienstverlening	42	120	10,8	64	18,8	186	13,6

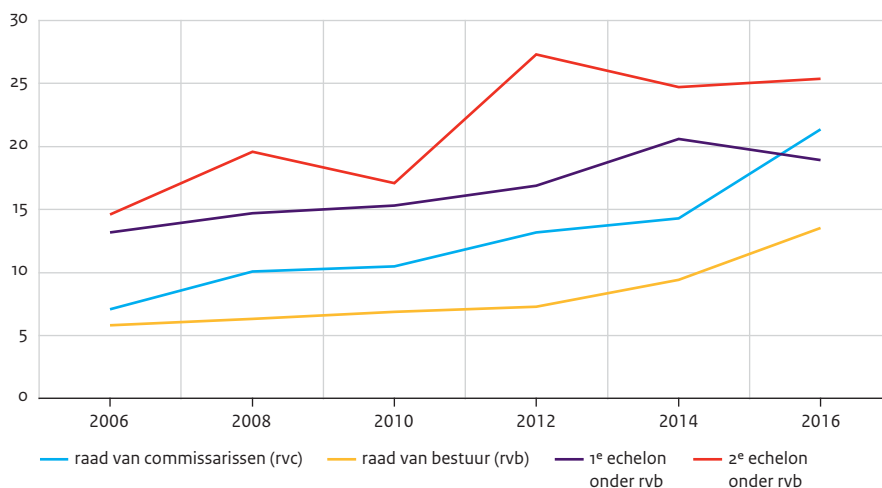
Bron: Elite Group (2016)

Voor de toekomstige vertegenwoordiging in de raden van bestuur is van belang hoeveel vrouwen in de hiërarchische lagen (echelons) daaronder werkzaam zijn. Om hierover gegevens te verzamelen is in 2016, net als in eerdere jaren, de enquête Vrouwen in Besluitvorming (VIB) gehouden. Om de gegevens over vrouwen in de subtop in perspectief te

plaatsen is bij de benaderde bedrijven ook gevraagd naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de rvb en rvc. Voor het bedrijfsleven is daarbij een selectie gemaakt van de 250 grootste bedrijven in Nederland, op basis van hun eigen vermogen (zie verder hierover bijlage A). Van de benaderde bedrijven hebben er 125 deelgenomen aan de v1B-enquête. Het is niet duidelijk of juist bedrijven met veel vrouwen in de top hebben meegedaan; dit zou de resultaten kunnen vertekenen. Vooraf moet worden opgemerkt dat de uitkomsten van de v1B-enquête onder de grootste bedrijven niet goed vergelijkbaar zijn met de uitkomsten van Elite Group in tabel 6.2. De v1B-enquête is afgenomen op basis van een steekproef, terwijl de cijfers van Elite Group gebaseerd zijn op registratiegegevens. Verder hebben de cijfers betrekking op verschillende jaren.

Figuur 6.2

Aandeel vrouwen in de raad van commissarissen, raad van bestuur en de twee echelons daaronder in grote bedrijven, 2006-2016 (in procenten)

Bron: SCP (v1B '06-'16)

De uitkomsten van de v1B-enquête laten, net als die van Elite Group, een stijgende trend voor het bedrijfsleven zien. Zowel in de rvb als in de rvc nam het aandeel vrouwen aanzienlijk toe in de periode 2014-2016, namelijk van 9% naar 14% respectievelijk van 14% naar 21%. Ten opzichte van de jaren daarvoor lijkt er sprake te zijn van een versnelling in de toename van het aandeel vrouwen in de top.

In het eerste en het tweede echelon onder de top bleef het aandeel vrouwen min of meer gelijk op 20% respectievelijk 25%. In eerdere jaren was er juist sprake van continue groei in het eerste echelon (de ontwikkeling in het tweede echelon is minder duidelijk).

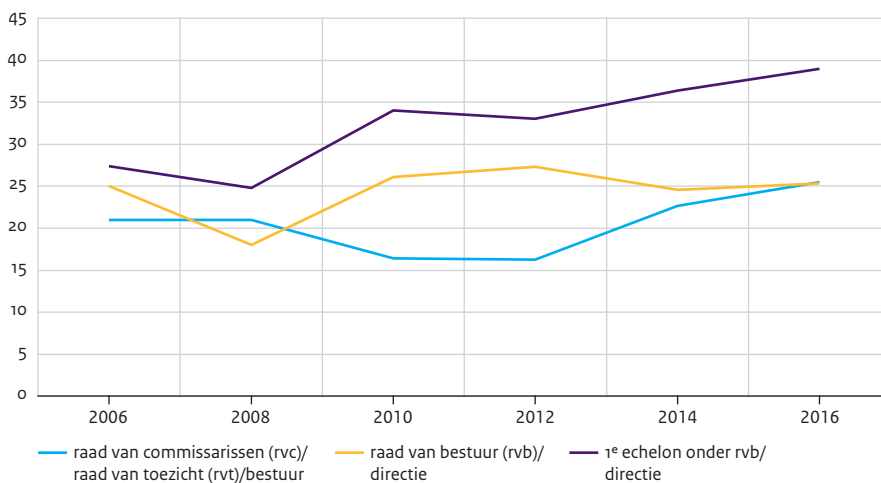
Een voldoende groot aandeel vrouwen in het eerste echelon is van belang omdat dit het reservoir vormt voor toekomstige topvrouwen in de rvb.

6.4 Vrouwen in topfuncties in de non-profitsector

De non-profitsector vormt een bonte verzameling van diverse organisaties en instellingen waarin winst maken niet het eerste oogmerk is. Voor het in kaart brengen van het aantal vrouwen in de top en subtop hebben we een aantal grote organisaties in deze sector geselecteerd. Achtereenvolgens bespreken we de resultaten voor sociaaleconomische organisaties, de sector zorg en welzijn en de maatschappelijke organisaties. De v1B-enquête 2016 is afgenomen onder 285 grote of belangrijke organisaties. Daarvan hebben er 249 meegedaan aan de enquête. De respons was in deze sector dus veel hoger dan in het bedrijfsleven (zie verder bijlage A).

Figuur 6.3

Aandeel vrouwen in topfuncties in de sociaaleconomische sector, 2006-2016 (in procenten)

Bron: SCP (v1B '06-'16)

Aandeel topvrouwen in de sociaaleconomische sector gelijk gebleven

De sociaaleconomische non-profitorganisaties in de v1B zijn grote organisaties op het terrein van arbeidsvoorziening (uwv, re-integratiebedrijven), sociale zekerheid (svb), pensioenfondsen, kamers van koopwoning, werkgevers- en werknemersorganisaties en toezichthouders (bv. De Nederlandsche Bank, Autoriteit Financiële Markten). De top van deze organisaties, zowel rvb als rvc, bestaat voor ongeveer een kwart uit vrouwen. Dat aandeel is sinds 2014 min of meer gelijk gebleven, voor de rvb was dat al langer het

geval. Het aandeel vrouwen in de rvc is van 2012 tot 2016 wel toegenomen. In het eerste echelon onder de rvb zien we een stijging van het aandeel vrouwen sinds 2012, maar deze was niet significant.

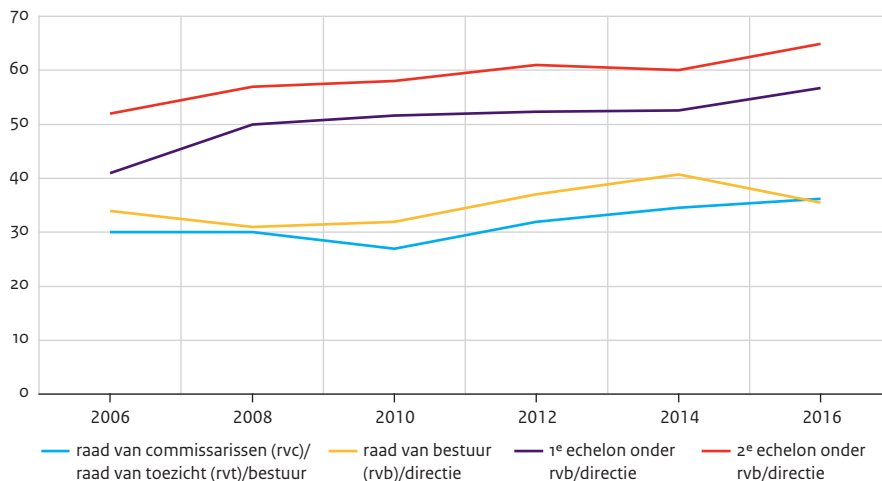
Ruim een derde van top in zorg en welzijn is vrouw

In de sector gezondheidszorg en welzijn werken traditioneel relatief veel vrouwen (zie hoofdstuk 4 en tabel 6.1). Ook het aandeel vrouwen in de top is er naar verhouding hoog. In deze sector vormen vrouwen ongeveer 35% van de rvb respectievelijk rvc. Opvallend is dat het aandeel vrouwen in de rvb is afgenomen sinds 2014. In de rvc bleef de vertegenwoordiging van vrouwen ongeveer gelijk.

In het eerste en tweede echelon onder de top nam het aandeel vrouwen in de afgelopen twee jaar juist toe van 53% naar 57% respectievelijk van 60% naar 65%. Daarvoor was sprake van een lichte stagnatie. Mogelijk hebben deze stagnatie en de terugloop van het aandeel vrouwen in de rvb te maken gehad met de bezuinigingen in de gezondheidszorg in de afgelopen jaren. Zekerheid hebben we hierover niet. Het is ook mogelijk dat deze bezuinigingen vooral effect hebben gehad op werknemers in lagere echelons (denk bijvoorbeeld aan de ontslagen in de thuiszorg).

Figuur 6.4

Aandeel vrouwen in topfuncties in de sector zorg en welzijn, 2006-2016 (in procenten)

Bron: SCP (VIB '06-'16)

Minder vrouwen in de raad van bestuur, maar meer vrouwen in de raad van commissarissen van maatschappelijke organisaties

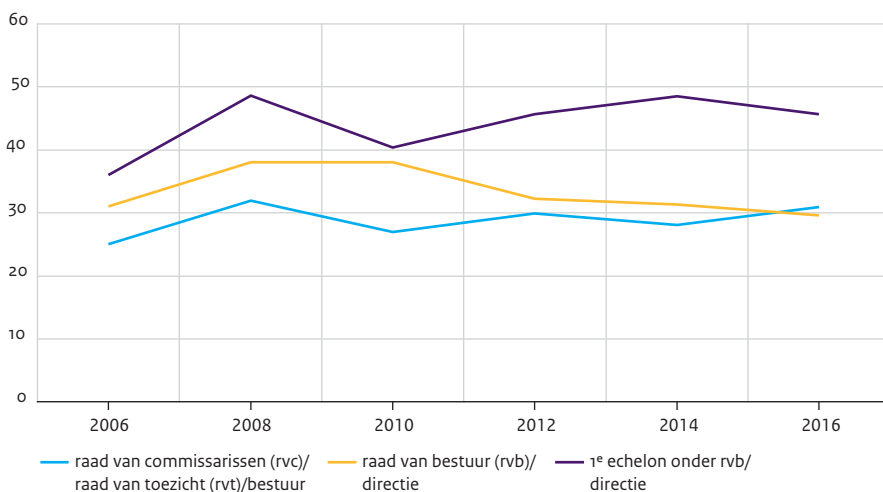
Als laatste bespreken we in deze paragraaf over de non-profitsector de vertegenwoordiging van vrouwen in de top van grote maatschappelijke organisaties. Daarmee bedoelen we: leden- en donateursorganisaties met minstens 50.000 leden. Voor een deel zijn dit 'goede doelen'-organisaties op het gebied van milieu en natuur, ontwikkelings-samenwerking en gezondheid. Voor een ander deel zijn het belangenorganisaties, omroepverenigingen, politieke partijen en sportkoepels.

Bij deze maatschappelijke organisaties maken vrouwen ongeveer 30% uit van de top (rvb en rvc). Dat beeld is al een aantal jaren hetzelfde. Wel was het aandeel vrouwen in de rvb in 2008 en 2010 hoger dan in de jaren daarna.

Ook het aandeel vrouwen in het eerste echelon onder de rvb toont al lange tijd een vrij constant beeld (rond 45%). Alleen in 2006 en 2010 waren hier iets minder vrouwen (40%) werkzaam.

Figuur 6.5

Aandeel vrouwen in topfuncties in grote maatschappelijke organisaties, 2006-2016 (in procenten)

Bron: SCP (vib '06-'16)

6.5 Vrouwen in topfuncties bij de rijksoverheid en universiteiten

In het Regeerakkoord staat dat topfuncties bij de rijksoverheid in 2017 voor ten minste 30% door vrouwen moeten worden vervuld. Het gaat om functies van de Algemene Bestuursdienst (ABD): (top)managers en directeuren (vanaf schaal 17) en een deel van de managers (in schaal 15 en 16). Uit de laatste rapportage van de ABD blijkt dat het streef-

cijfer nu al is gerealiseerd: eind 2015 was het aandeel vrouwen in deze functies 31%. De gestage stijging van het aandeel vrouwen in ABD-functies sinds 2000 is ook in de afgelopen jaren doorgegaan (was 28% in 2012).

Het aandeel topvrouwen is het hoogst bij Hoge Colleges van Staat, zoals de Raad van State (50%). Van de departementen hebben Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw), Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) en Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) de grootste aandelen vrouwen in ABD-functies (ruim 40%). Op het ministerie van Defensie werken relatief weinig vrouwen in topfuncties (9%) en op het ministerie van Economische Zaken (EZ) ligt het aandeel ook onder het gemiddelde.

De ontwikkeling van het aandeel vrouwen in ABD-functies bij de afzonderlijke departementen loopt sterk uiteen. Sommige departementen kennen een geleidelijke groei van het aandeel topvrouwen.

Andere hebben een sterke stijging doorgemaakt in de afgelopen jaren: szw, Infrastructuur en Milieu (IenM) en Financiën. En enkele departementen (Defensie, Algemene Zaken (AZ)) laten juist een daling zien van het aandeel topvrouwen. Vooral bij Defensie valt op dat het toch al niet grote aandeel topvrouwen verder is afgenomen.

De ABD voert al jarenlang beleid om de top van de rijksoverheid meer divers te maken. De inzet is om in de subtop te beschikken over voldoende vrouwelijk potentieel dat kan doorstromen naar de top. De ABD probeert dit doel onder meer te bereiken door aandacht te geven aan voldoende aantallen vrouwen in kandidatenprogramma's en management-developmentcursussen. Het lijkt het erop dat deze langdurige aanpak van de ABD een gunstige uitwerking heeft gehad op de ontwikkeling van het aandeel topvrouwen bij de rijksoverheid.

In 2015 is verder invulling gegeven aan maatregelen om samen met de departementen de instroom van vrouwen in de ABD te vergroten. Bureau ABD zal bij vacatures actief vrouwelijke talenten naar voren schuiven en hen, zo mogelijk, al eerder onder de aandacht brengen. Voor talentvolle vrouwen zijn in 2015 verschillende empowermentbijeenkomsten georganiseerd (ABD 2016).

De universiteiten hebben met de vsnu streefcijfers variërend van 15%-35% vrouwelijke hoogleraren afgesproken. De meest recente gegevens laten zien dat deze streefcijfers nog niet binnen bereik zijn: eind 2015 was gemiddeld 18% van de hoogleraren aan universiteiten een vrouw (vsnu 2016). Eind 2012 was dit aandeel 16% en eind 2014 17%. Al jarenlang is er sprake van een langzame stijging (Merens en Bierings 2014). De ontwikkeling van het aantal vrouwelijke universitaire hoofddocenten, de kweekvijver voor doorstroom naar hoogleraarschap, is echter veel sterker geweest in de afgelopen tien jaar; deze is namelijk toegenomen van 12% in 2004 naar 26% in 2014.

Tabel 6.4

Aandeel vrouwen in de hogere en topfuncties bij de rijksoverheid, naar ministerie en totaal, 2010-2015^a
(in procenten)

	2010	2012	2015
AZ	31	41	24
BZK	32	27	31
Defensie	30	20	9
EZ	21	18	17
Financiën	12	17	29
Hoge Colleges van Staat	18	23	50
IenM	26	20	32
ocw	36	34	40
SZW	25	26	44
VenJ	24	26	31
VWS	30	32	41
ABD-functies totaal	26	28	31

a De peildatum is 31 december, tenzij anders vermeld.

Bron: ABD (2011, 2014 en 2016)

6.6 Opvattingen over vrouwen in topfuncties

Behalve naar de cijfers over vrouwen in de top is het ook interessant om te kijken naar de opvattingen die hierover in de bevolking leven. Wat vinden burgers van de huidige situatie en van de maatregelen die genomen (kunnen) worden om het aandeel vrouwen in de top te vergroten? Over het algemeen ziet men wel problemen. Een minderheid van de burgers – meer mannen dan vrouwen – vindt dat vrouwen en mannen tegenwoordig evenveel kansen hebben om de top te bereiken. Omgekeerd is een meerderheid van de vrouwen en ruim een derde van de mannen het *niet* eens met deze stelling (niet in tabel 6.5). Dit sluit aan bij de uitkomst dat de meerderheid van vrouwen en ruim 40% van mannen het wenselijk vindt dat het aandeel vrouwen in topfuncties toeneemt. Daarnaast is er veel begrip voor de inspanningen van vrouwenorganisaties om het aandeel topvrouwen te vergroten – een meer vrijblijvende stelling. Vrouwen vinden vaker dan mannen dat de huidige situatie niet ideaal is en dat verandering is geboden.

Verder is een grote minderheid van de vrouwen en ruim een kwart van de mannen voorstander van een vrouwelijke premier. Opvallend is dat ongeveer de helft van de vrouwen en mannen het noch eens noch oneens is met deze stelling (niet in tabel). Vergelijken met de andere stellingen is dat relatief veel. Of dit betekent dat veel burgers hierover geen uitgesproken mening hebben of dat ze andere kenmerken van een premier belangrijker vinden, valt hieruit niet op te maken.

Voor concrete maatregelen om meer vrouwen in de top te krijgen, zoals voorrang bij deelname aan managementtrainingen en sollicitaties, lopen weinig burgers warm. Slechts een kleine groep vrouwen en mannen staat hierachter. Ook de stelling over boetes voor bedrijven met weinig vrouwen in de top, kan op weinig steun rekenen. Vrouwen ondersteunen deze maatregelen wel vaker dan mannen.

Vergeleken met 2014 (zie Merens en Bierings 2014) zijn er weinig veranderingen in de opvattingen van de bevolking over vrouwen in de top waar te nemen. Er is alleen minder steun bij vrouwen en mannen dat vrouwen evenveel kansen hebben als mannen om een topfunctie te bereiken en meer begrip bij mannen voor de inspanningen van vrouwenorganisaties.

Tabel 6.5

Opvattingen over vrouwen in topfuncties, bevolking vanaf 16 jaar, 2016 (in procenten '(helemaal) mee eens')

	vrouwen	mannen
tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken	27	39
het aandeel vrouwen in topfuncties zou de komende vijf jaar minstens moeten toenemen	59	42
het is begrijpelijk dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel vrouwen in topfuncties te vergroten	67	61
het zou goed zijn wanneer de volgende minister-president een vrouw is	40	28
bedrijven zouden vrouwen voorrang moeten geven bij het deelnemen aan managementtrainingen	21	16
vrouwen moeten voorrang krijgen bij sollicitaties voor een topfunctie	14	9
grote bedrijven die weinig vrouwen in de top hebben, zouden moeten worden beboet	16	11

Bron: SCP (EMOP '16)

6.7 Conclusies

Vrouwen ondervertegenwoordigd in hoger management

In 2015 was van de managers op het hoogste beroepsniveau 25% een vrouw. De overheid en zorg vormen de enige bedrijfstak waar vrijwel even veel vrouwen als mannen in het hoge management zitten. Maar het aandeel vrouwelijke hogere managers blijft er achter bij het aandeel vrouwen dat er werkzaam is. Dat geldt ook voor alle andere bedrijfstakken, het meest nog voor handel, vervoer en horeca en voor de financiële dienstverlening.

Bij het relatief lage aandeel vrouwen in managementfuncties speelt mee dat vrouwen veel vaker dan mannen in deeltijd werken.

Aanzienlijke toename van aandeel vrouwen in de top van het bedrijfsleven

Sinds 2011, maar vooral sinds 2013 is het aandeel vrouwen in de top van de 100 grootste bedrijven toegenomen en bedraagt nu 19%. Dat geldt niet alleen voor de rvc, waar al eerder sprake was van een stijging, maar ook voor de rvb. In het eerste echelon onder de top was voor het eerst sprake van stagnatie van het aandeel vrouwen. Hoewel er geen langlopend evaluatieonderzoek is gedaan, lijkt het wel aannemelijk dat de Wet bestuur en toezicht een rol heeft gespeeld bij de stijging van het aandeel topvrouwen. Zo valt het op dat het aandeel vrouwen in de top, vooral in de rvb, sinds de inwerkingtreding van de Wbt veel sneller is toegenomen dan in de jaren daarvoor. Ook zijn er aanwijzingen dat het beleid van minister Bussemaker in samenwerking met werkgeversvoorzitter Hans de Boer gericht op de 200 grootste bedrijven heeft bijgedragen aan de stijging van het aandeel topvrouwen (Pouwels en Henderikse 2015).

Non-profitsector laat stabiel beeld zien van het aandeel topvrouwen

In de non-profitsector (sociaaleconomische organisaties, zorg en welzijn en maatschappelijke organisaties) bleef het aandeel topvrouwen in de afgelopen jaren gelijk. In de subtop nam het aandeel vrouwen wel toe (behalve in maatschappelijke organisaties). Toch is de vertegenwoordiging van vrouwen in de top in de non-profitsector nog steeds groter dan in het bedrijfsleven: 25%-35%.

Bij de rijksoverheid zette de trend van continue groei van het aandeel vrouwen onder de topambtenaren (de zogenaemde ABD-functies) verder door; dit nam toe van 28% in 2012 naar 31% in 2015. Daarmee werd het streefcijfer van 30% topvrouwen dat dit kabinet voor 2017 had geformuleerd, al gerealiseerd.

Veel langzamer verloopt de ontwikkeling van het aandeel vrouwelijke hoogleraren: dit nam toe van 16% in 2012 naar 18% in 2015.

Verskillende factoren spelen een rol bij de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de top

Een verklaring die vaak wordt genoemd voor het feit dat er minder topvrouwen dan topmannen zijn, vooral in het bedrijfsleven, is het veelvuldig in deeltijd werken van vrouwen in Nederland. Maar ook voltijd werkende vrouwen werken iets minder vaak als manager of topvrouw. Daarbij speelt een rol dat werkende vrouwen gemiddeld jonger zijn dan mannen en minder als zelfstandige werken. Ook hebben minder vrouwen dan mannen de ambitie om door te stromen naar topfuncties (zie hoofdstuk 4). Verder zijn er aanwijzingen dat er vanuit de bedrijfscultuur belemmeringen zijn voor vrouwen om door te stromen naar de top (Ellemers 2014; Valian 1999). Ambities van vrouwen zouden minder vaak worden opgemerkt dan die van mannen. Op langere termijn kunnen ambities afnemen als mensen minder kansen en steun vanuit hun organisatie krijgen. Daarnaast werken de gangbare praktijken van werving en selectie (old boys network) volgens Van Engen et al. (2010) en Ellemers (2014) vaak niet in het voordeel van vrouwen die willen doorstromen naar hogere functies.

Quota of streefcijfers?

Er is de laatste jaren veel discussie over de wijze waarop de groei van het aandeel topvrouwen versneld zou kunnen plaatsvinden. Quota worden regelmatig als middel genoemd omdat de ontwikkeling in dit tempo te traag verloopt. Voorstanders stellen dat zonder het drukmiddel van quota bedrijven hun beleid niet zullen veranderen (Vinkenburg et al. 2015). Minister Bussemaker vindt quota te ver gaan omdat deze niet in ons poldermodel zouden passen. Ook onder de bevolking is weinig steun voor vergaande maatregelen, zoals boetes en voorkeursbeleid voor vrouwen. Streefcijfers, zelfregulering en overleg met bedrijven zijn voorlopig de belangrijkste maatregelen om meer vrouwen in de top te krijgen. Mocht eind 2019 de doelstelling van 20% vrouwen in de top niet zijn gehaald dan wordt echter een quotum met sancties ingevoerd. Opvallend is dat dit kabinet een Europese richtlijn (géén quotum) over het aandeel vrouwen in raden van commissarissen heeft afgewezen.

Noten

- 1 De stijging van het aandeel topvrouwen was in de 200 grootste bedrijven in 2015 sterker dan in de overige bedrijven die onder de Wbt vallen. Deze periode is echter nog te kort om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de precieze effecten van de Wbt en de impuls Vrouwen aan de top.
- 2 Het aandeel van de financiële sector in de 500 grootste bedrijven is overigens sterk toegenomen in de afgelopen vier jaar. Vermoed wordt dat een groot deel van deze bedrijven in feite financiële holdings zijn en andere sectoren vertegenwoordigen (Elite Group 2016).

7 Inkomen en economische zelfstandigheid

Daniël Herbers (CBS), Marion van den Brakel (CBS), Wil Portegijs (SCP)
m.m.v. Jeroen van den Tillaart (CBS) en Annemieke Redeman (CBS)

- Vrouwelijke werknemers verdienen per uur gemiddeld 18 euro en mannen 22 euro, een verschil van 17%. In het bedrijfsleven is dit 20%, bij de overheid 10%. Deze loonverschillen zijn kleiner dan in 2008.
- In 2015 was 54% van de vrouwen van 20-64 jaar economisch zelfstandig. Onder mannen was dat 74%. De economische zelfstandigheid is zowel bij vrouwen als bij mannen licht gestegen.
- Bij 19% van de (echt)paren van 20-64 jaar was de vrouw in 2014 de hoofdkostwinner, een kleine toename ten opzichte van 2005 (16%).
- Doordat het inkomen (uit werk en/of uitkering) van vrouwen lager is dan van mannen, verliezen vrouwen na een scheiding bijna een kwart aan koopkracht, mannen maar 0,2%.
- De meeste vrouwen en mannen vinden het belangrijk dat ook de vrouw een eigen inkomen heeft. Maar voor de meesten hoeft dat niet per se genoeg te zijn om zelfstandig van te kunnen leven. In een goede relatie is financiële afhankelijkheid meestal geen punt.
- Vrouwen met een mannelijke partner hechten minder belang aan hun eigen inkomen dan wanneer ze samenwonen met een vrouw.

7.1 Inleiding

Bij haar aantreden heeft minister Bussemaker, onder andere verantwoordelijk voor het emancipatiebeleid, het verhogen van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen aangewezen als speerpunt van haar beleid (TK 2012/2013a). Alle vrouwen (en mannen) zouden in haar ogen genoeg moeten verdienen om in eigen onderhoud te kunnen voorzien (TK 2015/2016a). De in de inleiding van hoofdstuk 4 genoemde maatregelen ter verhoging van de arbeidsdeelname van vrouwen zijn indirect gericht op het verhogen van de economische zelfstandigheid van vrouwen en inmiddels gebundeld in een Programma 'economische zelfstandigheid' (TK 2015/2016a). Ook het beleid ter vereenvoudiging van de combinatie werk en zorg en ter vergroting van het aandeel mannen in onbetaald werk zou uiteindelijk moeten leiden tot een hogere arbeidsdeelname van vrouwen (in personen en uren) en daarmee tot een groter aandeel vrouwen dat financieel op eigen benen staat. Naast de lagere arbeidsdeelname maakt ook de loonkloof het voor vrouwen moeilijker economisch zelfstandig te zijn. Ook als vrouwen evenveel uren werken als mannen, evenveel werkervaring hebben en op een vergelijkbaar niveau werken, verdienen ze per uur gemiddeld minder. Het loonverschil is door de jaren heen afgenomen, maar het (verder) dichten van deze loonkloof blijft een van de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Ook is het opgenomen in het Actieplan arbeidsmarktdiscriminatie (TK 2013/2014b).

De maatregelen betreffen ten eerste het zichtbaar maken van de loonkloof en de mechanismen daarachter. De loonverschillen tussen vrouwen en mannen werkzaam bij de overheid en in het bedrijfsleven worden eens per twee jaar door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) onderzocht, de resultaten hiervan zullen in dit hoofdstuk worden besproken. Daarnaast is onderzoek gedaan naar beloningsmaatstaven op hogescholen, die geen verband hebben met de waarde van arbeid en in potentie voor de inschaling van vrouwen nadelig kunnen uitpakken (CRM 2016). Om vrouwen zelf bewuster te maken van de loonverschillen startte WomenInc in 2015 de campagne Waar is mijn € 300.000?. Dit bedrag staat volgens hun berekeningen voor het loon dat een gemiddelde vrouw gedurende haar werkzame leven minder verdient dan een man (overigens niet alleen door verschillen in loon, maar ook door bijvoorbeeld in deeltijd te werken).

Ten tweede is er een aantal wetsvoorstellen die betrekking hebben op het loon en op het inkomen. Het *initiatiefwetsvoorstel gelijke beloning* beoogt gelijk loon voor gelijk werk van vrouwen en mannen te bevorderen door de positie van ondernemingsraden te versterken. Deze zouden regelmatig op de hoogte moeten worden gehouden van eventuele loonongelijkheid en maatregelen hiertegen en moeten instemmen met het beloningsbeleid. Ook moeten bedrijven cijfers over de beloningsverhouding tussen vrouwelijke en mannelijke werknemers opnemen in hun jaarverslagen. Twee andere wetsvoorstellen hebben betrekking op de financiële relatie tussen (ex-)partners. In het *wetsvoorstel modernisering huwelijksvermogensrecht* blijft gemeenschap van goederen het uitgangspunt bij een huwelijk, maar deze wordt beperkt tot de tijdens het huwelijk gezamenlijk verworven goederen en aangegane schulden. Erfenissen vallen buiten de gemeenschap van goederen. Het *initiatiefwetsvoorstel Wet herziening partneralimentatie* beoogt de maximale duur van de partneralimentatie te verkorten van twaalf naar vijf jaar. Ook is niet langer behoud van het welvaartsniveau dat men had tijdens de relatie het uitgangspunt. De partneralimentatie zal uitsluitend bedoeld zijn om de minstverdienende ex-partner de tijd te geven om een door keuzes tijdens de relatie opgelopen inkomensverlies ongedaan te maken.

In dit hoofdstuk staan het inkomen (uit werk) en de economische zelfstandigheid centraal. In welke mate verschillen vrouwen en mannen hierin en hoe hebben de seksverschillen zich de afgelopen jaren ontwikkeld? Welk belang hechten vrouwen en mannen aan een eigen inkomen en financiële zelfstandigheid? In het bijzonder gaan we in op de financiële gevolgen van een echtscheiding en welke rol partneralimentatie hierin speelt.

7.2 Persoonlijk inkomen

Inkomenskloof tussen vrouwen en mannen laatste jaren niet veranderd

Het gemiddelde persoonlijk inkomen van vrouwen van 20 jaar en ouder met inkomen lag in 2014 met 23.100 euro op 59% van het inkomen van mannen (39.300 euro). Dit percentage is nagenoeg onveranderd sinds 2010. In de jaren voor 2010 is het inkomen van vrouwen dankzij de toegenomen arbeidsparticipatie dichterbij het inkomen van mannen komen te liggen. De inhaalslag was het grootst in de jaren voor 2003 (Van den Brakel en

Bos 2009; Moonen en De Jonge 2010). Tussen 2003 en 2010 is het inkomen van vrouwen gestegen van 53% naar 59% van het inkomen van mannen.

Het lagere inkomen van vrouwen komt vooral doordat als ze werken, ze dat meestal in deeltijd doen (§ 4.3). Daarnaast veroorzaakt onder meer het werken in minder goed betaalde sectoren en beroepen een uurloon dat gemiddeld 17% lager ligt dan het uurloon van mannen (§ 7.4). Als gevolg van een lager inkomen uit betaald werk komen bij het verlies van een baan de werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering van een vrouw ook lager uit, evenals het werkgerelateerde pensioen.

Kader 7.1 Persoonlijk inkomen

Het inkomen van mannen en vrouwen wordt in deze paragraaf vergeleken op basis van het persoonlijk inkomen. Het persoonlijk inkomen omvat loon, winst, uitkeringen,¹ inkomensverzekeringen (zoals Aow en werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen), uitkeringen sociale voorzieningen (zoals bijstandsuitkeringen en studiefinanciering) en de ontvangen partneralimentatie. Premies voor inkomensverzekeringen (bv. tegen werkloosheid of arbeidsongeschiktheid) zijn in mindering gebracht. Inkomenscomponenten die niet aan een afzonderlijke persoon toegeschreven kunnen worden, blijven buiten beschouwing. Dit zijn inkomsten uit vermogen, huurtoeslag, rijksbijdrage eigen woning, betaalde partneralimentatie, tegemoetkoming studiekosten en kinderbijslag. Inkomstenbelasting blijft eveneens buiten schot, daar die ook afhankelijk is van het inkomen van eventuele andere gezinsleden.

In alle onderscheiden categorieën economisch actieve personen ligt het gemiddelde inkomen van mannen hoger dan dat van vrouwen. Het verschil in inkomen tussen mannen en vrouwen is relatief het grootst onder werknemers van particuliere bedrijven en overige actieven (zoals freelancers). In deze groepen lag het inkomen van vrouwen op 60% van het inkomen van mannen, terwijl dat met 73% een stuk hoger was bij ambtenaren. Inkomensverschillen zijn meer divers onder de economisch niet-actieven. Bij de bijstandsuitkering en het Aow-pensioen is de hoogte van het uit te keren bedrag afhankelijk van het al dan niet hebben van een partner en/of kinderen en hangt het niet af van het arbeidsverleden. Het inkomensverschil tussen vrouwen (14.700 euro) en mannen (13.500 euro) die een bijstandsuitkering ontvangen, kan daarom worden toegeschreven aan het betrekkelijk hoge aandeel bijstandsmoeders in deze categorie. Alleenstaande ouders met kinderen onder de 18 (meestal moeders, zie hoofdstuk 2) ontvangen immers een hogere uitkering dan alleenstaanden en de afzonderlijke partners binnen een (echt)paar.

Aandeel vrouwen zonder inkomen licht gedaald

Iets meer dan 7% van de vrouwen heeft geen eigen inkomen, tegen ruim 1% van de mannen. In 2013 lag het percentage vrouwen zonder inkomen op bijna 8% en in 2011 had 10% van de vrouwen geen eigen inkomen. In 2014 hadden 448.000 vrouwen (7%) en 381.000 mannen (6%) slechts een deel van het jaar inkomen. Onder hen waren onder

meer studenten met een vakantiebaantje, maar ook vrouwen die pas later in het jaar in aanmerking kwamen voor AOW.

Kader 7.2 Vrouwen hebben niet alleen minder vaak, maar ook een lager aanvullend pensioen

Alleenstaande 65-plussers kregen in 2014 gemiddeld (dus inclusief degenen die maar een deel van het jaar AOW ontvingen) 1120 euro bruto per maand aan AOW. Partners, beiden 65 jaar of ouder, ontvingen samen 1580 bruto (CBS 2016e). Van alle vrouwelijke pensioenontvangers (zie voor het totale aantal vrouwelijke en mannelijke pensioenontvangers tabel 7.1) had 62% een aanvullend pensioen naast de AOW. Bij mannen was dat met 93% flink meer. Vooral de oudere vrouwen uit deze generatie werkten immers vroeger niet (StatLine 2016b). Bij 65-plussers met een partner is dit verschil nog veel groter, ook al zijn er de afgelopen jaren steeds meer gehuwde vrouwen met aanvullend pensioen. Bij alleenstaanden is het verschil tussen mannen en vrouwen klein. Wel kunnen alleenstaande vrouwen vaak niet alleen terugvallen op het pensioen dat zij eerder in hun actieve loopbaan zelf hebben opgebouwd, maar ook op nabestaandenpensioen.

De hoogte van de aanvullende inkomsten verschilde ook sterk. Vrouwen ontvingen, vooral doordat ze minder uren werkten dan mannen (hoofdstuk 4), in 2014 met gemiddeld 8700 euro bruto half zoveel aanvullend pensioen als mannen.

Pieken in de inkomensverdeling rond uitkeringsbedragen

In 2014 hadden 6,0 miljoen vrouwen en 6,2 miljoen mannen van 20 jaar en ouder een eigen inkomen. De verdeling van dit jaarinkomen laat bij vrouwen twee pieken zien, terwijl de inkomensverdeling van mannen zich minder concentreert rond bepaalde inkomens. De hoogste piek bij vrouwen ligt bij een inkomen tussen 8000 en 10.000 euro en betreft voor een groot deel gehuwde vrouwen van 65 jaar en ouder voor wie de AOW-uitkering (in 2014 bruto 9730 euro) eventueel aangevuld met een klein aanvullend pensioen de enige vorm van inkomen was. De tweede piek, die samenvalt met de enige piek voor mannen, ligt bij een inkomen tussen 14.000 en 16.000 euro. Deze groep bestaat uit alleenstaanden in de bijstand (in 2014 bedroeg de bijstandsuitkering bruto 15.660 euro) en alleenstaande AOW'ers met een klein aanvullend pensioen (de bruto-AOW bedroeg voor hen 14.060 euro). De verwachting is enerzijds dat de benoemde pieken in de komende jaren verder toenemen als gevolg van de vergrijzing. Vooral de groep oudere vrouwen zal in omvang toenemen (zie ook hoofdstuk 2). Anderzijds zullen er steeds meer vrouwen met een steeds groter aanvullend pensioen bijkomen, wat de pieken doet afvlakken.

Tabel 7.1

Gemiddeld persoonlijk inkomen van vrouwen en mannen naar sociaaleconomische categorie, personen van 20 jaar en ouder, 2014^a (in absolute aantallen x 1000 en in euro's x 1000)

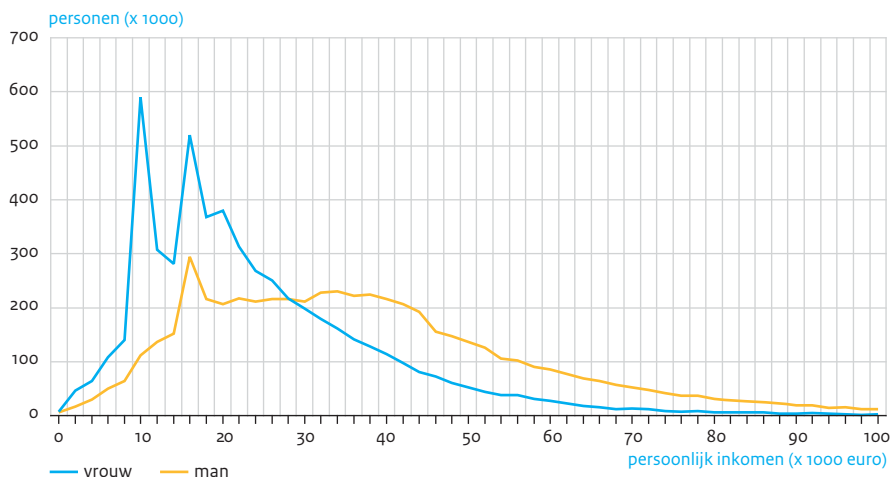
	aantal personen		persoonlijk inkomen	
	vrouw	man	vrouw	man
met en zonder inkomen	6470	6251	21,5	38,8
met inkomen	6008	6172	23,1	39,3
met inkomen gedurende deel jaar	448	381	7,6	10,7
met inkomen gedurende hele jaar	5560	5791	24,4	41,1
vv.				
actief	3192	3790	29,7	48,6
werknemer particulier bedrijf	2326	2574	28,8	48,8
ambtenaar	386	390	39,0	53,3
directeur-grootaandeelhouder	34	149	45,5	73,6
zelfstandige	362	654	28,0	40,4
overig actief	83	23	11,1	25,4
niet-actief	2368	2001	17,2	26,9
ontvanger werkloosheidsuitkering	102	120	19,9	28,4
ontvanger bijstandsuitkering	193	141	14,8	13,4
ontvanger sociale voorziening overig	70	73	16,1	15,5
arbeidsongeschikte	237	203	18,4	26,0
pensioenontvanger tot 65 jaar	118	97	26,1	57,1
pensioenontvanger ≥ 65 jaar	1463	1210	17,2	28,9
overig niet-actief	185	157	10,8	10,7

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '14)

Figuur 7.1

Personen van 20 jaar en ouder met inkomen naar hoogte van het persoonlijk inkomen,^a 2014^b (in absolute aantallen x 1000 en euro's x 1000)

a Aantal personen per inkomensklasse met een breedte van 2000 euro.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '14)

Topinkomens komen vaker voor bij mannen

Van de mannen had 4% in 2014 een persoonlijk bruto-inkomen (dat is het persoonlijk inkomen vermeerderd met premies inkomensverzekeringen)² boven de 100.000 euro, voor vrouwen ligt dit cijfer op 0,7%. De verhouding is nog schever onder de personen met een inkomen van 200.000 euro of meer; slechts 0,06% van de vrouwen had in 2014 minimaal zo'n inkomen tegenover 0,6% van de mannen. Vrouwen zijn juist oververtegenwoordigd in lagere inkomens, 70% van de vrouwen met inkomen heeft een inkomen lager dan 30.000 euro ten opzichte van 39% van de mannen. Het overgrote deel (69%) van de mensen met topinkomens werkte in loondienst bij een particulier bedrijf. 13% was zelfstandige, 10% werkte in loondienst als ambtenaar en 7% was directeur-grootaandeelhouder (StatLine 2016c).

Inkomenskloof tussen vaders en moeders is groot...

Vrouwen met een partner en een of meer kinderen hebben gemiddeld een aanmerkelijk lager inkomen dan mannen met een partner en een of meer kinderen. Hoe ouder het jongste kind is, hoe groter het verschil in inkomen. Zo bedraagt het inkomen van (gehuwd) samenwonende moeders van wie het jongste kind nog geen 4 jaar is, gemiddeld ruim de helft van dat van mannen in dezelfde situatie. Als het jongste kind tussen de 4 en

12 jaar is dan is dat ruim 44%. Bij vrouwen met een partner van wie het jongste kind tussen de 12 en 18 of meerderjarig is, ligt het inkomen gemiddeld op 40% van het inkomen van mannen. Het grotere sekseverschil bij personen met oudere kinderen komt onder andere doordat de arbeidsdeelname en arbeidsduur van oudere moeders lager is dan die van jongere moeders met jonge kinderen (§ 4.2 en 4.3). Onder oudere generaties moeders met een partner is een arbeidsduur tot 20 uur gebruikelijker dan onder jongere generaties. Onder alleenstaande moeders is dat niet zo: daar werken oudere generaties vaker voltijds (StatLine 2016d). Met oudere kinderen hebben alleenstaande moeders dan ook een hoger inkomen dan moeders met een partner.

...maar neemt steeds meer af

Het inkomen van vrouwen ligt bij alleenstaanden dicht in de buurt van het inkomen van mannen. In 2013 bedroeg bij alleenstaanden tot 40 jaar het inkomen van vrouwen 86% van dat van mannen; in 2014 was dat opgelopen tot 88%. Het verschil is weliswaar kleiner, maar ook jonge alleenstaande vrouwen en jonge samenwonende vrouwen zonder kinderen hebben dus een lager inkomen dan mannen in dezelfde situatie. Onder jonge stellen zonder kinderen is het inkomen van vrouwen 75% van dat van mannen, terwijl onder stellen tussen de 40 en 65 jaar zonder (thuiswonende) kinderen het inkomen van vrouwen 43% van het inkomen van mannen bedraagt. Dit verschil is de afgelopen tien jaar voortdurend afgenomen, terwijl het verschil onder jonge stellen zonder kinderen de laatste tien jaar constant is gebleven. Bij stellen met kinderen is sprake van een afgenomen verschil in inkomen tussen mannen en vrouwen. De grootste verandering heeft plaatsgevonden onder jonge stellen met minderjarige kinderen. In 2005 bedroeg het inkomen van vrouwen in deze groep 38% van het inkomen van mannen, in 2014 is dit gestegen tot 51%.

Tabel 7.2

Gemiddeld persoonlijk inkomen naar leeftijd, positie in het huishouden en leeftijd van het jongste thuiswonende kind, personen van 20 jaar en ouder inclusief personen zonder inkomen, 2005-2014^a (in euro's x 1000 en prijzen van 2014)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2014 ^a	2005	2009	2013	2014 ^a
eenpersoonshuishouden	25	26	25	25	32	34	31	31
20-39 jaar	25	26	23	23	29	30	27	26
40-64 jaar	30	32	31	31	36	39	37	38
≥ 65 jaar	22	23	23	23	27	28	28	28
lid van paar zonder kinderen	17	19	19	19	38	41	38	39
20-39 jaar	27	29	26	25	36	39	34	34
40-64 jaar	16	19	21	21	47	50	48	49
≥ 65 jaar	11	12	13	13	28	32	31	32
lid van paar met minderjarige kinderen	17	21	23	23	49	54	52	51
wo.								
20-39 jaar	17	21	22	22	44	48	44	43
40-64 jaar	18	22	24	24	53	57	56	56
vv.								
jongste kind 0-3 jaar	19	23	24	24	46	49	46	45
jongste kind 4-11 jaar	16	21	23	24	51	56	54	53
jongste kind 12-17 jaar	17	21	22	22	51	57	56	56
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	14	17	18	19	46	50	48	48
wo.								
40-64 jaar	14	18	19	19	48	52	51	50
≥ 65 jaar	11	13	13	12	27	31	30	32
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	24	27	26	26	45	53	51	51
wo.								
20-39 jaar	21	23	22	22	.	.	.	.
40-64 jaar	27	30	29	30	48	57	54	54
vv.								
jongste kind 0-3 jaar	21	25	23	23	.	.	.	.
jongste kind 4-11 jaar	23	26	26	25	.	.	.	.
jongste kind 12-17 jaar	27	30	29	30	46	49	51	53

Tabel 7.2

(Vervolg)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2014 ^a	2005	2009	2013	2014 ^a
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	25	28	26	26	38	41	43	42
wo.								
40-64 jaar	28	30	29	29	42	46	46	46
≥ 65 jaar	18	20	20	20	.	.	.	.
meerderjarig kind	15	16	13	13	20	20	17	17
ander lid	17	19	18	18	31	33	31	31
totaal	19	21	21	21	39	41	39	39
20-39 jaar	20	23	21	21	33	34	30	29
40-64 jaar	19	22	23	24	47	50	49	49
≥ 65 jaar	17	18	17	17	28	31	30	31

a De cijfers over 2014 zijn voorlopig.
 . = steekproefomvang ontoereikend.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '05-'14)

Kader 7.3 Armoedever verschillen tussen vrouwen en mannen

Als het besteedbaar inkomen van een huishouden onder de lage-inkomensgrens ligt, spreekt het CBS van een huishouden met kans op armoede. De lage-inkomensgrens is gebaseerd op het bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979 en wordt jaarlijks gecorrigeerd voor inflatie; in 2014 bedroeg de lage-inkomensgrens voor een alleenstaande 12.250 euro per jaar, ofwel 1020 euro per maand. Voor meerpersoonshuishoudens is de lage-inkomensgrens met behulp van equivalentiefactoren aangepast voor de omvang en samenstelling van het huishouden. Voor paren zonder kinderen bedroeg in 2014 de grens 1020 euro per maand, voor paren met twee kinderen 1920 euro en voor alleenstaande ouders met twee kinderen 1540 euro (CBS 2015d).

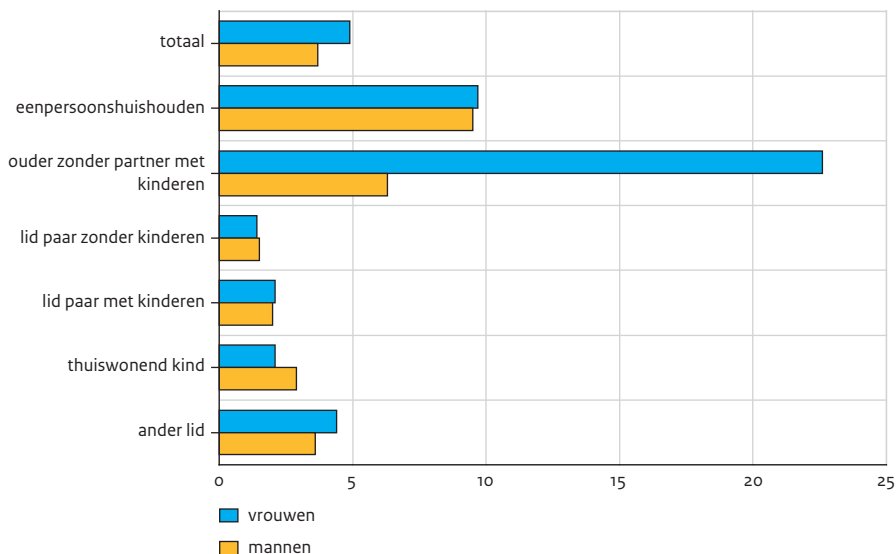
In 2014 maakten 1,5 miljoen mensen (9,2% van de bevolking) deel uit van een huishouden dat van een laag inkomen moest rondkomen. Bij vrouwen en meisjes was het aandeel met een risico op armoede met 9,6% hoger dan bij mannen (8,8%). Vooral alleenstaanden tot 65 jaar en eenoudergezinnen hadden vaak te maken met een laag inkomen. Vanaf 2010 zijn de aandelen vrouwen en mannen met een laag inkomen jaarlijks gegroeid, met een minieme toename in 2014. Tussen 2005 en 2010 slonken de aandelen juist (www.cbs.nl/statline). Het verschil in armoede tussen de seksen manifesteert zich met name bij alleenstaanden en eenoudergezinnen. In paren verkeren mannen en vrouwen immers in dezelfde inkomenspositie.

Bijna een op de vier alleenstaande moeders heeft bijstandsuitkering

Eind september 2015 ontvingen in Nederland 434.000 personen van 20 tot 65 jaar een bijstandsuitkering. Dit is 4,3% van de Nederlandse bevolking in die leeftijd. Vrouwen hadden iets vaker een bijstandsuitkering dan mannen: 4,9% tegenover 3,7%. Zowel bij vrouwen als bij mannen wordt het aandeel met een bijstandsuitkering sterk bepaald door de huishoudenssituatie. Onder samenwonende vrouwen en mannen is het percentage met een bijstandsuitkering laag. Een verdienende partner of een ander gezinslid met betaald werk vergroot immers de kans dat het huishoudensinkomen boven de bijstandsgrens ligt, waardoor niemand in het huishouden recht op de uitkering heeft. Zonder partner is het aandeel met een bijstandsuitkering naar verhouding juist groot. Het hoogste percentage kennen de alleenstaande moeders: 23% ontving eind september 2015 een bijstandsuitkering. Bij de alleenstaande vaders was dat 6%. Onder alleenstaande ouders groeide het aandeel bijstandsontvangers sinds eind 2009 licht (Bierings et al. 2014; Chkalova 2013). Net als bij eenouders was bij alleenstaanden zonder kinderen het percentage met bijstand betrekkelijk hoog, maar in deze groep was nauwelijks verschil tussen vrouwen en mannen.

Figuur 7.2

Aandeel bijstandsontvangers naar positie in het huishouden, bevolking van 20-64 jaar, ultimo september 2015 (in procenten)

Bron: CBS (Bijstandsuitkeringenstatistiek '15)

7.3 Partneralimentatie en koopkrachtverandering bij een echtscheiding

Partneralimentatie is de financiële bijdrage van de ene ex-partner aan de andere vanwege onvoldoende inkomsten om te kunnen voorzien in het eigen levensonderhoud.

Op 19 juni 2015 is een wetsvoorstel ingediend door D66, PVDA en VVD tot verkorting van de maximale duur van partneralimentatie. Het plan is in 2014 ontstaan en heeft als doel om financiële onafhankelijkheid verder te stimuleren. De wettelijke termijn van partneralimentatie is sinds 1994 maximaal twaalf jaar. Voorgesteld wordt deze partneralimentatie te beschouwen als een (tijdelijke) overbrugging en te verkorten tot de tijd die de ontvanger nodig heeft om financieel op eigen benen te staan, met een maximum van vijf jaar. Partneralimentatie is bedoeld om het forse koopkrachtverlies dat vooral vrouwen bij een scheiding moeten incasseren deels op te vangen. In deze paragraaf komen trends in partneralimentatie aan de orde: hoeveel ontvangers en betalers zijn er, zijn het er meer of minder geworden en hoe hoog is het bedrag? Daarnaast komt de koopkrachtverandering van vrouwen en mannen bij een scheiding aan bod, speciaal die van alimentatie-ontvangers en -betalers.

Kader 7.4 Partneralimentatie

De hoogte en het al dan niet betalen of ontvangen van partneralimentatie staat los van de kinderalimentatie. Kinderalimentatie wordt betaald of ontvangen door ex-partners die niet voor co-ouderschap kiezen. Het al dan niet moeten betalen van partneralimentatie is afhankelijk van enerzijds de behoefte (bedrag dat nodig is om te kunnen voorzien in levensonderhoud) van de ontvangende ex-partner en de draagkracht (bedrag dat de gemist kan worden) van de betalende partner. Ex-partners kunnen onderling afspraken maken over de hoogte van de partneralimentatie. Dit kan in overleg met een mediator, advocaat of notaris, of als het onderling niet lukt om tot een afspraak te komen kan een rechter een bedrag vaststellen. Ook kunnen ex-partners afwijkende afspraken maken over de duur van de regeling en of er überhaupt alimentatie wordt betaald.

De wettelijke duur van partneralimentatie is in 1994 beperkt tot maximaal twaalf jaar. Bij een huwelijk korter dan vijf jaar zonder kinderen is de duur van de partneralimentatie gelijk aan de duur van het huwelijk. De partneralimentatie stopt ook als de ontvangende ex-partner zelf weer genoeg inkomsten heeft om van te leven, met een ander trouwt of gaat samenwonen, of overlijdt. Beide ex-partners kunnen via de rechter een nieuwe regeling afdwingen op het moment dat hun financiële situatie verandert (bv. bij draagkrachtverlies van de betalende partner).

Of iemand partneralimentatie ontvangt of betaalt en wat het gemiddelde bedrag aan partneralimentatie is, wordt in deze paragraaf beschreven op basis van de CBS-Inkomensstatistiek, waarin deze posten afgeleid zijn uit de aangifte inkomstenbelasting. De betalende partner mag de partneralimentatie in de aangifte inkomstenbelasting aftrekken. Voor de ontvanger geldt de alimentatie als inkomen.

Er zijn niet veel partneralimentatie betalende vrouwen en ontvangende mannen (4900 respectievelijk ruim 1000 in 2014), deze zijn daarom niet meegenomen in de figuren en tabellen in dit hoofdstuk. Het aantal partneralimentatiebetalers ligt volgens de Inkomensstatistiek hoger dan het aantal ontvangers (zowel bij mannen als bij vrouwen). De verklaring hiervoor is dat in de groep ontvangers relatief weinig mannen en vrouwen met een bijstandsuitkering worden waargenomen. Bijstands-

ontvangers doen bovengemiddeld vaak geen aangifte inkomstenbelasting – de aangifte is al verrekend door uitvoerende instanties (gemeenten, uwv, svb) – en van hen worden alimentatiegegevens dus niet waargenomen.

Gegeven de flexibiliteit van afspraken tussen ex-partners is het moeilijk om vast te stellen in hoeverre gescheiden personen 'recht' hebben op alimentatie. Om het aandeel alimentatiebetalers en -ontvangers vast te stellen is in deze publicatie als referentiepopulatie gekozen voor de personen (van 20 jaar en ouder) die maximaal twaalf jaar geleden gescheiden zijn.

Bron: Belastingdienst (2016); NIBUD (2016); Rechtwijzer (2016); Rijksoverheid (2016); Scheidslijn (2016)

Steeds minder alimentatieontvangers en -betalers

In 2014 waren er 41.500 partneralimentatie betalende mannen. Het aantal partneralimentatie ontvangende vrouwen bedroeg 34.000, door onderrapportage een onderschatting van het werkelijke aantal, zie kader 7.4. Het percentage vrouwen dat partneralimentatie ontvangt ten opzichte van alle vrouwen die minder dan twaalf jaar geleden zijn gescheiden, lag in 2014 op 9%. Het percentage betalende mannen was 11%. Vrouwen en mannen die minder dan twee jaar geleden zijn gescheiden, ontvangen dan wel betalen vaker partneralimentatie: respectievelijk 13% en 18% in 2014.

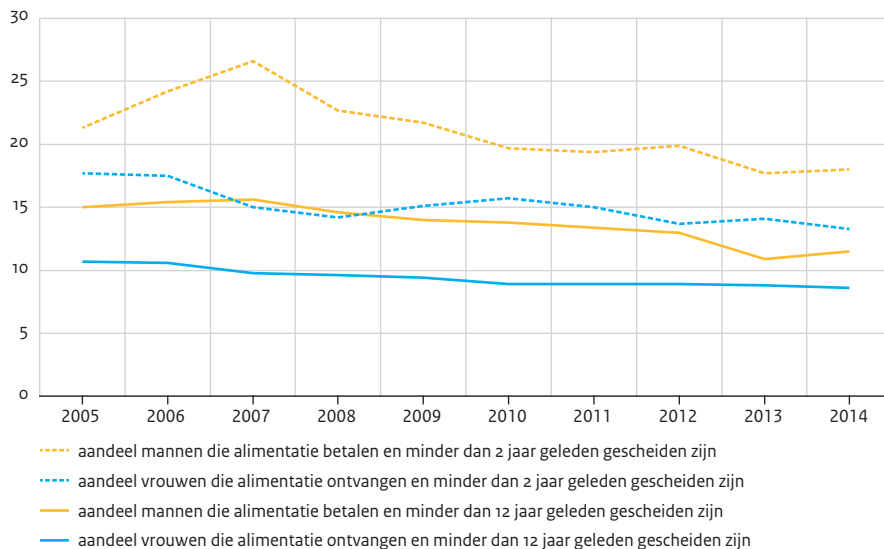
Vergeleken met 2005 is het percentage partneralimentatie betalende mannen en ontvangende vrouwen afgenomen. De daling komt voornamelijk voor rekening van jongere (20-39 jaar) mannen en vrouwen. Zo betaalde in deze categorie in 2005 ruim 19% van de recent gescheiden mannen partneralimentatie. Dit aandeel was in 2011 gekrompen tot 9% en bedroeg 8% in 2014. De afname valt samen met de sterk toegenomen arbeidsdeelname van jonge vrouwen, die vooral speelde tussen 2006 en 2009 (zie § 4.2 en 7.2).

Uit paragraaf 7.5 blijkt ook dat in deze periode steeds meer jonge vrouwen economisch zelfstandig werden.

Het percentage alimentatiebetalers onder jonge mannen lag tussen 2005 en 2014 constant een stuk lager dan onder mannen van 40 jaar en ouder. Ook bij vrouwen ontvingen 40-plussers vaker alimentatie dan degenen tot 40 jaar. Een verklaring voor het verschil tussen leeftijdsgroepen is de hogere arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid onder jonge vrouwen, waardoor ze minder vaak in aanmerking komen voor het ontvangen van partneralimentatie (zie § 4.2 en 7.5).

Figuur 7.3

Aandeel ontvangers en betalers van partnernalimentatie onder personen van 20 jaar en ouder die maximaal twee en maximaal twaalf jaar geleden zijn gescheiden, 2005-2014 (in procenten)

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '05-'14 en Basisregistratie Personen '05-'14)

Gemiddeld betalen mannen ruim 8000 euro aan partnernalimentatie

De partnernalimentatie betalende mannen telden in 2014 gemiddeld 8300 euro aan partnernalimentatie neer. Het gemiddelde ontvangen bedrag lag voor vrouwen op 11.000 euro. Dit verschil komt vermoedelijk doordat een deel van de partnernalimentatie ontvangende vrouwen geen aangifte inkomstenbelasting doet (zie kader 7.4). Alleenstaande vrouwen met kinderen kregen gemiddeld meer partnernalimentatie dan alleenstaande vrouwen zonder kinderen. Dit verschil is niet verrassend gegeven het feit dat alleenstaande moeders minder werken (§ 4.3) en daardoor vaker niet volledig kunnen voorzien in hun levensonderhoud (§ 7.5), zeker als de kinderen klein zijn.

Tabel 7.3

Aandeel ontvangers en betalers en gemiddeld betaalde en ontvangen bedrag aan partneralimentatie naar huishoudenssituatie, personen van 20 jaar en ouder, 2014^a (in euro's x 1000 en in procenten)

	aandeel ontvangers ^b vrouwen	aandeel betalers ^b mannen	ontvangen vrouwen	betaald mannen
totaal huishoudenssituatie	9	11	11	8,3
wv.				
eenpersoonshuishouden	13	12	10,2	7,9
paar zonder kinderen	2 ^c	14	.	.
paar met kinderen	2 ^c	9	.	.
ouder zonder partner met kinderen	14	13	11,7	.

a Voorlopige cijfers.

b Aandeel ontvangers en betalers van partneralimentatie onder minder dan twaalf jaar geleden gescheiden personen.

c De huishoudenssituatie ultimo het statistiekjaar; een deel van het jaar hadden deze vrouwen nog geen partner en ontvingen ze alimentatie van hun ex.

. = steekproefomvang ontoereikend.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '14)

Kwart minder koopkracht voor vrouwen die scheiden

Vrouwen ondervinden van een scheiding (zie hoofdstuk 2 voor aantallen en trends in scheidingen) meer nadelige financiële gevolgen dan mannen. In 2014 was de koopkracht van mannen na de scheiding in doorsnee 0,2% minder dan voor de scheiding. Gescheiden vrouwen hadden te maken met bijna 25% koopkrachtverlies. Bij het schatten van deze koopkrachtveranderingen is wel rekening gehouden met eventueel betaalde/ontvangen partneralimentatie maar niet met kinderalimentatie.³ Doen we dit ook, dan is de koopkrachtdaling voor vrouwen iets kleiner (21%) en voor mannen wat groter (3%), maar het verschil wordt niet opgeheven (Van den Brakel en Arts 2016).

Zonder kinderen meer koopkrachtverlies

Zowel onder mannen als onder vrouwen die een scheiding doormaakten, was het koopkrachtverlies het grootst bij degenen zonder kinderen: bij mannen 11% daling en bij vrouwen bijna 28%. Zijn er wel kinderen en wonen die bij de moeder, dan gaan mannen er ruim 10% in koopkracht op vooruit, terwijl vrouwen 23% verlies hebben. Wonen de kinderen bij de vader, dan gaan deze vaders er ruim 1% op achteruit en de moeders bijna 27%. Aangezien mannen – ook in kinderloze stellen – doorgaans een hoger inkomen hebben dan vrouwen (zie § 7.2), treft het verlies van het inkomen van de partner vrouwen harder. Dat vaders financieel beter af zijn dan kinderloze mannen komt doordat een vader zijn

inkomen na de scheiding niet meer volledig hoeft te delen met zijn ex én de kinderen, die bovendien meestal bij de moeder gaan wonen (CBS 2016f).

Vrouwen en mannen die na een scheiding (eind 2014) opnieuw samenwoonden, zijn financieel beter af dan degenen die alleen of met de kinderen verder gingen. Zonder kinderen gingen mannen met een (nieuwe) partner er 1% in koopkracht op achteruit, terwijl vrouwen ruim 1% vooruitgang hadden. Met kinderen hadden beide seksen te maken met een koopkrachtwinst: mannen 13% en vrouwen 4% (Van den Brakel en Arts 2016).

Kader 7.5 Onderzoeksmethode koopkrachtverandering echtscheiding

De financiële gevolgen van een echtscheiding zijn onderzocht met gegevens uit de Inkomensstatistiek van het CBS. Hierin staan inkomensgegevens, voornamelijk afkomstig van de Belastingdienst, van de gehele bevolking. Voor het vaststellen van een relatiebeëindiging en de financiële situatie voor en na de scheiding spelen hier de jaren 2012, 2013 en 2014 een rol. Voor de demografische situatie is in de Inkomensstatistiek 31 december het peilmoment, terwijl de financiële situatie het inkomen over het hele jaar betreft. Iemand werd als gescheiden beschouwd wanneer de burgerlijke staat eind 2012 samenwonend en gehuwd of geregistreerd partner was en hij of zij eind 2013 geen deel meer uitmaakte van een paar (maar officieel nog wel gehuwd kon zijn) en niet verweduwd was. Volgens deze afbakening waren de ex-partners in ieder geval een deel van 2013 nog samen en daarmee is het inkomen van dat jaar niet representatief voor de financiële status na de scheiding. Daarom is voor deze status uitgegaan van het inkomen in 2014. Dit inkomen kan beïnvloed zijn door demografische veranderingen (bv. opnieuw gaan samenwonen in 2014) of een verandering in de sociaaleconomische status (bv. een baan vinden of verliezen).

Ondanks partneralimentatie fors koopkrachtverlies voor vrouwen na scheiding

Vrouwen die na de scheiding partneralimentatie ontvingen, moesten een koopkrachtverlies van 38% incasseren, tegenover 22% verlies voor vrouwen zonder partneralimentatie. Ook met kinderalimentatie blijft dit beeld overeind. Het enorme koopkrachtverlies van partneralimentatieontvangsters heeft te maken met hun hoge koopkrachtniveau voor de scheiding. Het inkomen van de (ex-)partner van deze vrouwen was relatief vaak (veel) hoger dan dat van henzelf en na de scheiding moesten zij dit hogere inkomen ontberen. Gemiddeld leverden vrouwen die minder inkomen hadden dan hun partner, in 2014 door een scheiding ruim 30% aan koopkracht in. Dat is duidelijk meer dan vrouwen met ongeveer evenveel of meer inkomen dan hun ex.

Voor mannen die partneralimentatie gingen betalen na de scheiding, ontwikkelde de koopkracht zich met 6,4% stijging positief. Was hun koopkrachtniveau voor de scheiding al betrekkelijk gunstig, na de scheiding lag het nog hoger. Meestal waren het mannen die meer inkomen hadden dan hun (ex-)partner. Het gemis van het inkomen van de ex had relatief weinig effect op hun koopkracht en bovendien hoefden zij na de scheiding hun eigen inkomen niet meer met een partner te delen. Gemiddeld gingen mannen die meer inkomen hadden dan hun partner er bij een scheiding 4% in koopkracht op vooruit,

terwijl mannen met bijna hetzelfde of minder inkomen dan hun ex een koopkrachtverlies leden.

Tabel 7.4

Koopkracht en koopkrachtmutatie^a bij een echtscheiding naar ontvangen/betalen van partneralimentatie, gezinssituatie en inkomensverhouding voor scheiding, 2012-2014 (in euro's x 1000 en in procenten)

	koopkracht voor scheiding		koopkracht na scheiding		koopkracht- mutatie	
	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man
	1000 euro				%	
totaal	26,3	27,0	19,2	27,4	-24,8	-0,2
gezinssituatie						
geen kinderen	28,9	29,5	20,7	26,4	-27,5	-10,9
kinderen bij vrouw na scheiding	24,5	25,2	18,1	28,5	-23,3	10,4
kinderen bij man na scheiding	29,6	26,8	21,9	26,7	-26,6	-1,4
ontvangt partneralimentatie						
nee	25,3	26,9	19,2	27,4	-22,3	0
ja	32,1	29,1	19,4	27,4	-37,9	-9,4
betaalt partneralimentatie						
nee	26,2	26,1	19,1	25,9	-24,9	-1,6
ja	28,4	31,1	23,2	34,5	-20,3	6,4
inkomensverhouding ^b voor scheiding						
man meer inkomen	26,8	27,1	17,9	28,9	-30,4	3,9
inkomen man en vrouw ongeveer gelijk	24,8	25,5	20,5	21,4	-15,9	-15,2
vrouw meer inkomen	25,0	26,6	23,6	20,7	-5,7	-22,2

a De koopkrachtmutatie valt niet af te leiden uit de koopkracht voor en na echtscheiding omdat de eerste de mediaan is van alle individuele mutaties en de tweede de gemiddelde koopkracht van de totale groep gescheiden personen.

b (Persoonlijk) inkomen was ongeveer gelijk als het verschil tussen man en vrouw maximaal 10% bedroeg. Anders had een van beiden meer.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '12-'14)

7.4 Inkomen uit werk

Arbeidsinkomen man hangt meer dan bij vrouw samen met levensfase

In 2014 hadden 3,8 miljoen vrouwen en 4,3 miljoen mannen inkomen uit arbeid en/of uit eigen onderneming (zie kader 7.6). Vrouwen verdienden gemiddeld 30.000 euro bruto. Dat is 59% van het gemiddelde inkomen van hun mannelijke collega's, dat op 51.000 euro

uitkwam. Dit sekseverschil komt vooral doordat de meeste vrouwen in deeltijd werken, terwijl mannen juist relatief veel uren per week maken (§ 4.3).

Met name het inkomen van een man groeit gedurende zijn arbeidzame leven. Jonge alleenstaande mannen en jonge (gehuwd) samenwonende mannen verdienen nog relatief weinig. Het arbeidsinkomen is al een stuk hoger in de volgende levensfase, als er doorgaans kinderen zijn. Het verschilt in de kinderfase ook flink met dat van vrouwen. Het inkomen van mannen piekt als die kinderen wat ouder zijn, meestal is het hoogtepunt van de carrière dan bereikt. Zo verdienen mannen met kinderen gemiddeld ruim twee keer zoveel als jonge alleenstaande mannen (69.000 versus 32.000 euro). Tegen het einde van het arbeidsleven zakt het inkomen wat terug doordat mannen langzaam afbouwen of vervroegd met pensioen gaan (zie figuur 4.3).

Kader 7.6 Inkomen uit werk

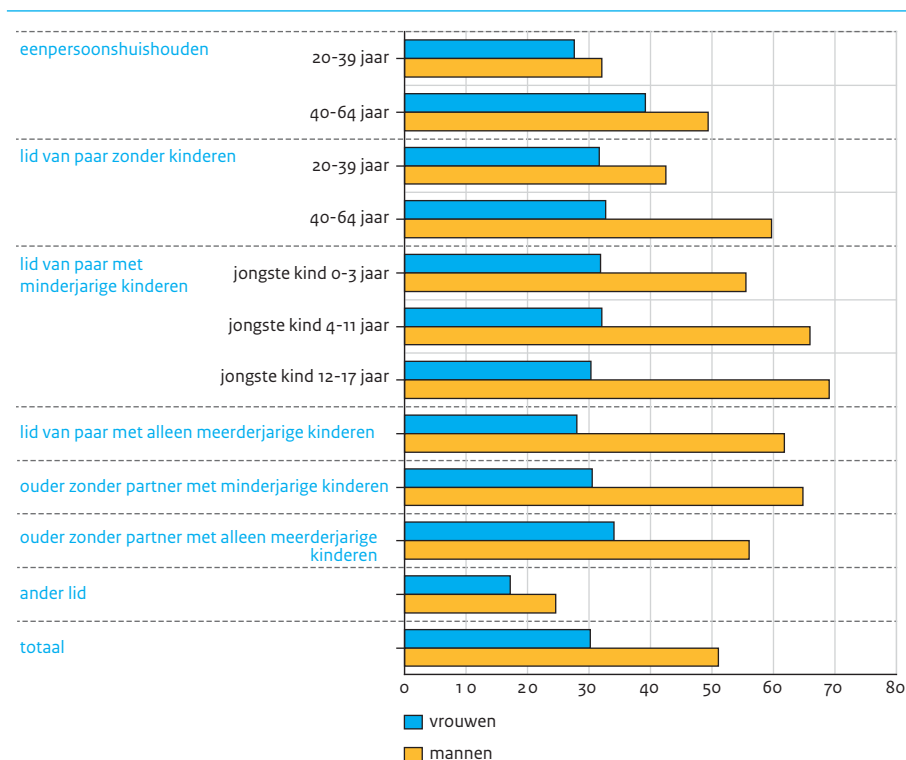
Dit bestaat uit inkomen uit arbeid en inkomen uit eigen onderneming.

Onder inkomen uit arbeid wordt verstaan loon en salaris inclusief de werknemers- en werkgeversbijdrage in de premies voor de sociale verzekeringen, bonussen, spaarloon en de beloning van arbeid die niet in dienstbetrekking is verricht. Ook de waarde van het privégebruik van de auto van de werkgever is hiertoe gerekend. Inkomen uit eigen onderneming is het fiscaal resultaat uit onderneming vermeerderd met het bedrag van de ondernemersaftrek en de investeringsaftrek.

De arbeidsinkomens van vrouwen onderling lopen veel minder uiteen. Het meest verdienen oudere alleenstaande vrouwen (39.000 euro). Zij worden gevolgd door alleenstaande moeders met meerderjarige kinderen, die met 34.000 euro bijna 4000 euro per jaar meer inkomen hebben dan alleenstaande moeders met minderjarige kinderen. De mogelijkheden om te werken zijn voor alleenstaande moeders met opgroeiende kinderen immers ruimer dan voor alleenstaande moeders met jonge kinderen. Bij moeders met een partner is dit verschil er niet. Zij maken juist een kortere werkweek naarmate de kinderen ouder zijn (tabel 4.5; StatLine 2016d) en verdienen dan iets minder. Net als bij mannen is het inkomen uit werk van alleenstaande vrouwen tot 40 jaar relatief laag.

Figuur 7.4

Inkomen uit werk van vrouwen en mannen, naar positie in het huishouden en leeftijd, personen van 20-64 jaar met inkomen uit loon of eigen onderneming, 2014^a (in euro's x 1000)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '14)

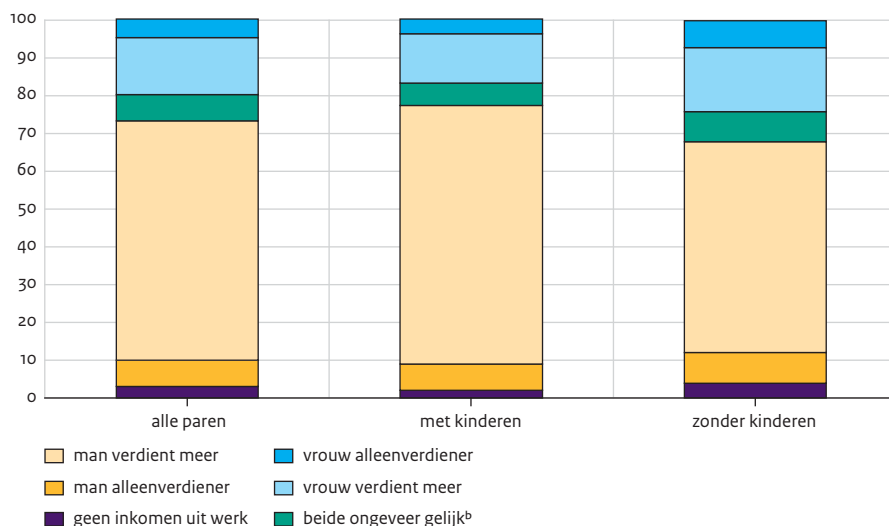
Bij meerderheid paren verdient de man het meest

Bij bijna 71% van de (gehuwd) samenwonende paren verdiende in 2014 de man het meest of was alleenverdiener. Onder paren met kinderen was het aandeel een stuk hoger dan onder paren zonder kinderen (75% versus 63%). Het komt veel minder vaak voor dat de vrouw meer verdient dan haar man (19%). Wel is een vrouwelijke hoofdkostwinner al wat gebruikelijker dan in 2005, toen 16% meer verdiende dan haar man. Tegelijkertijd was er een afname van het aandeel paren met een mannelijke hoofdkostwinner, dat in 2005 nog bijna 74% was. In bijna een kwart van de paren zonder kinderen was in 2014 de vrouw hoofdkostwinner, 2 procentpunten meer dan in 2005. Vooral in paren met kinderen maakten vrouwen een inhaalslag en is steeds vaker de vrouw in plaats van de man de hoofdkostwinner: van 12% naar 17% in 2014. Dit komt doordat steeds meer vrouwen even-

veel blijven werken na de geboorte van hun eerste kind (hoofdstuk 5). Ook zijn vrouwen steeds vaker hoger opgeleid dan hun mannelijke partner.

Figuur 7.5

Verhouding in inkomen uit werk bij paren, beide paarleden 20-64 jaar, 2014^a (in procenten)

a Voorlopige cijfers.

b Inkomen uit werk was ongeveer gelijk als het verschil tussen man en vrouw maximaal 10% bedroeg. Anders had een van beiden meer.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '14)

Sekseverschil in inkomen uit werk afgenomen

In 2005 bedroeg het inkomen uit werk van vrouwen 53% van dat van mannen. Het inkomensverschil was daarmee gelijk aan 47%. Vijf jaar later was dat met 4 procentpunten afgenomen tot 43%. In 2014 bedroeg het verschil 41%. De grootste daling deed zich dus tussen 2005 en 2010 voor. Maar tussen werkende vrouwen en mannen met minderjarige kinderen nam het verschil ook tussen 2010 en 2014 nog sterk af, met circa 5 procentpunten. Voor deze vrouwen nam de arbeidsduur sinds 2005 in verhouding dan ook sterk toe (§ 4.3; Bierings et al. 2014; Janssen en Portegijs 2011; Mars et al. 2012;).

Loonverschil bij overheid kleiner dan in bedrijfsleven

In 2014 bedroeg het bruto-uurloon van mannen gemiddeld 22,02 euro en van vrouwen 18,17 euro. Vrouwen verdienden daarmee ruim 17% minder dan mannen, wat naar Europese maatstaven een vrij groot loonverschil is (hoofdstuk 10). Bij de overheid was het uurloon van vrouwen bijna 10% lager dan dat van mannen. In het bedrijfsleven was het

loonverschil met bijna 20% beduidend groter dan bij de overheid. Loonverschillen zijn niet per se zorgwekkend en hoeven ook niet op discriminatie te duiden. Een werknemer met veel werkervaring verdient in de regel meer dan een collega die voor het eerst de arbeidsmarkt betreedt. Het nog altijd behoorlijke loonverschil tussen vrouwen en mannen hangt dan ook voor een groot deel samen met de verschillende posities van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt.

Tussen 2008 en 2014 is het loonverschil tussen mannen en vrouwen vooral bij de overheid steeds verder afgenomen (Muller et al. 2016). De afname van het loonverschil bij de overheid na 2008 komt vooral op het conto van vrouwen, van wie het uurloon sindsdien sterker is gestegen. Hier speelt onder andere mee dat er meer hoogopgeleide vrouwen dan mannen bijkwamen en zij vrijwel allen op een hoog beroepsniveau werken (Verschuren et al. 2014).

Tabel 7.5

Gemiddeld bruto-uurloon^a van werknemers in het bedrijfsleven en bij de overheid, 2014 (in euro's)

	vrouwen	mannen
totaal	18,17	22,02
overheid	23,81	26,42
bedrijfsleven	17,20	21,42

a Exclusief bijzondere beloning en overwerkloon.

Bron: CBS (Basisregistratie Personen '14; Enquête beroepsbevolking '14; Statistiek Werkgelegenheid en Lonen '14)

Sekseverschil in uurloon naar verhouding klein bij twintigers en dertigers

Zowel in het bedrijfsleven als bij de overheid waren de loonverschillen tussen mannen en vrouwen het kleinst bij 20- tot 40-jarigen. Bij de overheid verdienen vrouwen tot 40 jaar meer dan hun mannelijke leeftijdsgenoten. Het grootst waren de loonverschillen bij 40- tot 65-jarigen. In het bedrijfsleven liepen deze verschillen in 2014 uiteen van 15% tot 25%, bij de overheid van zo'n 5% tot 15%. Vrouwen werken vaker deeltijds en bouwen daardoor minder werkervaring op. Dit verkleint de carrièrekansen van vrouwen met op langere termijn een lager uurloon als gevolg (Chkalova en Drankier 2014). Ook speelt mee dat oudere vrouwen lager opgeleid zijn dan oudere mannen (hoofdstuk 3).

In het bedrijfsleven verdienden vrouwelijke werknemers ongeacht de leeftijd minder dan mannelijke. Dit liep op van minder dan 50 eurocent (tot 30 jaar) tot 4 euro of meer vanaf 40 jaar. Bij de overheid trad de loonkloof in het nadeel van vrouwen pas bij 40 jaar in.

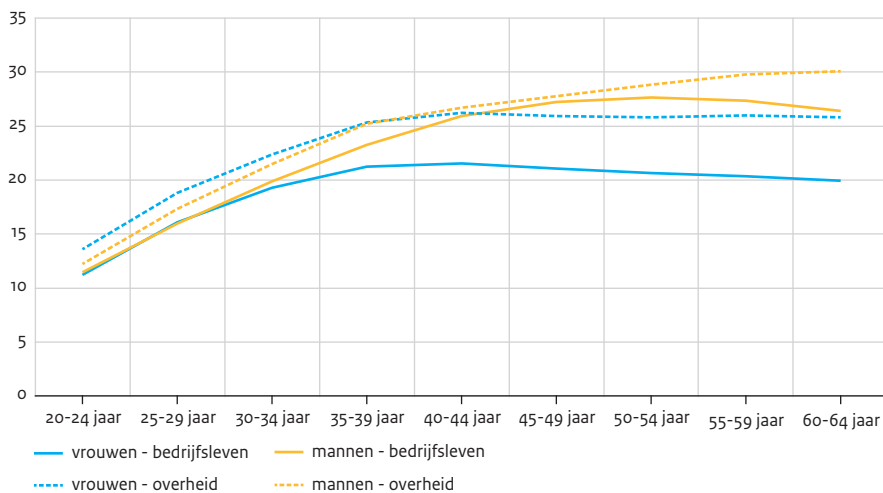
Zo verdienden beide seksen tussen 35 en 40 jaar bruto gemiddeld 25 euro per uur.

Tien leeftijdsjaren verder was de loonkloof tussen vrouwen en mannen bijna 2 euro, en nog eens tien jaar verder rond 4 euro. Het omslagpunt is bij de overheid bovendien langzaam opgeschoven: in 2008 was het nog 33 jaar (Verschuren et al. 2014). Dat het loon-

verschil bij de overheid afneemt en de loonkloof tussen vrouwen en mannen tegenwoordig pas op latere leeftijd intreedt, wijst op het uitsterven van loonverschillen tussen vrouwen en mannen in overheidsdienst.

Figuur 7.6

Gemiddeld bruto-uurloon^a van werknemers in bedrijfsleven en bij overheid naar leeftijd, werknemers van 20-64 jaar, 2014 (in euro's)

a Exclusief bijzondere beloning en overwerkloon.

Bron: CBS (Statistiek Werkgelegenheid en Lonen '14)

Uiteenlopende leeftijden verklaren flink deel loonverschil overheid

Wanneer rekening wordt gehouden met verschillen tussen mannen en vrouwen in een aantal persoons- en baankenmerken (zie kader 7.7), nam het loonverschil bij de overheid in 2014 af van 10% naar 5% (Muller et al. 2016). Het overgebleven verschil duidt niet zonder meer op discriminatie. Er kan immers niet met alle verschillen tussen mannen en vrouwen rekening worden gehouden (zie ook kader 7.7). De discrepantie tussen het ongecorrigeerde en gecorrigeerde loonverschil komt voor een groot deel door de leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen. Bij de overheid werken meer oudere mannen dan vrouwen. Oudere werknemers hebben doorgaans meer werkervaring en verdienen meer dan jongere werknemers. Ook het feit dat mannen bij de overheid vaker werken in een leidinggevende functie verklaart een deel van het loonverschil (Geerdinck et al. 2012). In 2010 en 2008 waren de gecorrigeerde loonverschillen bij de overheid met respectievelijk 6% en 7% groter dan in 2012 (4%, zie tabel 7.6 en Verschuren et al. 2014). Het gecorri-

geerde verschil in 2014 week niet significant af van dat in 2012. Pas in de toekomst zal blijken of 2014 een omslagpunt was naar minder afname of zelfs toename (Muller et al. 2016).

Grootste loonverschil overheid in het onderwijs

Bij de overheid deed het grootste loonverschil zich voor in het onderwijs: 17% in 2012, het recentste jaar waarvoor deze cijfers naar bedrijfstak beschikbaar zijn. Ook bij de rijksoverheid was het verschil relatief groot. Het kleinste loonverschil is te vinden bij gemeenten (7%). Ruim twee derde van het loonverschil in het onderwijs komt voor rekening van verschillen tussen mannen en vrouwen in persoons- en baankenmerken. Na verdisconteren van zulke verschillen blijft 5% aan loonverschil over. Bij de rijksoverheid en ook bij defensie spelen de achtergrondkenmerken eveneens een grote rol in de omvang van de loonverschillen tussen mannen en vrouwen. Bij de gemeenten is dit niet het geval: de kenmerken dragen niet significant bij aan het verklaren van het loonverschil.

Kader 7-7 Ongecorrigeerde en gecorrigeerde loonverschillen

Het CBS berekent sinds 2008 ongecorrigeerde en gecorrigeerde loonverschillen voor werknemers in het bedrijfsleven en bij de overheid. Voorheen werd dit gedaan door de Arbeidsinspectie (zie www.scp.nl onder Emancipatiemonitor 2010, bijlage B6 *Start nieuwe reeks beloningsverschillen*). Eerst is bepaald wat het verschil in bruto-uurloon is tussen mannen en vrouwen (ongecorrigeerd loonverschil). Vervolgens is geanalyseerd in hoeverre dit loonverschil wordt verklaard door de volgende achtergrondkenmerken:

- kenmerken van de werknemer: leeftijd, herkomst, opleiding (niveau en richting), werkervaring, arbeidshandicap, huishoudensituatie, inkomen partner;
- kenmerken van de werkgever: sector, aantal werknemers, percentage vrouwen, winstgevendheid, vestigingsregio;
- kenmerken van de baan: beroepsniveau, contractvorm, voltijd/deeltijd, soort arbeidsrelatie, leidinggeven, managementfunctie.

Het deel van het verschil dat niet wordt verklaard door deze kenmerken, is het gecorrigeerde loonverschil. Wanneer er loonverschillen overblijven na correctie voor verschillen in achtergrondkenmerken van werknemers, betekent dit niet zonder meer dat er sprake is van beloningsdiscriminatie. Beloningsdiscriminatie houdt in dat er geen 'gelijk loon voor arbeid van gelijke waarde' wordt toegepast. Het is met de onderzoeksgegevens echter niet exact meetbaar wat arbeid van gelijke waarde en wat gelijke beloning is. In deze paragraaf worden dus wel loonverschillen gepresenteerd maar geen beloningsdiscriminatie. Voor meer informatie: Geerdinck et al. 2012; Muller et al. 2016; Verschuren et al. 2014.

Verschillen in leeftijd en beroepsniveau verklaren deel loonverschil bedrijfsleven

In het bedrijfsleven nam in 2014 het loonverschil na correctie voor achtergrondkenmerken met meer dan de helft af tot 7% (Muller et al. 2016). In 2008, 2010 en 2012 was dat ook zo (Verschuren et al. 2014; tabel 7.6). Leeftijdsverschillen spelen ook hier een belangrijke rol, naast verschillen in beroepsniveau. Net als bij de overheid werken in het bedrijfsleven

meer oudere mannen dan vrouwen en oudere werknemers verdienen doorgaans meer. Ook het beroepsniveau van mannen in het bedrijfsleven is hoger dan dat van vrouwen. Tussen de sectoren binnen het bedrijfsleven lopen de loonverschillen flink uiteen. Grote verschillen treffen we aan bij financiële instellingen (31% in 2012) en in de handel (27%). Het merendeel van het loonverschil in deze sectoren is te wijten aan seksverschillen in persoons- en baankenmerken. Na correctie hiervoor blijft nog 11% respectievelijk 7% aan loonverschil over. Ook in de zakelijke dienstverlening en in de gezondheids- en welzijnzorg verklaren achtergrondkenmerken een flink deel van het loonverschil.

Bij het openbaar bestuur en in de horeca zijn de loonverschillen met 8% en 9% naar verhouding klein. In de horeca neemt het loonverschil fors af door rekening te houden met de achtergrondkenmerken. In de bouw en ook in de industrie en bij energiebedrijven en financiële instellingen zijn de gecorrigeerde loonverschillen naar verhouding groot.

Goldin (2014) wijt loonverschillen tussen mannen en vrouwen ook aan de eisen die aan werkplek en -tijden worden gesteld. Uit haar onderzoek blijkt dat in sectoren met grote loonverschillen, zoals in financiële instellingen, zichtbaarheid op het werk heel belangrijk wordt gevonden en werknemers met lange werkweken, al dan niet door overwerk, buitenproportioneel worden betaald. In sectoren waarin werknemers flexibel en vanuit huis kunnen werken zijn de loonverschillen relatief klein. Wat het precieze effect van werkplek en -tijden op loonverschillen in Nederland is, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

Tabel 7.6

Ongecorrigeerde en gecorrigeerde loonverschillen tussen mannen en vrouwen in het bedrijfsleven en bij de overheid, 2012^a (in procenten)

	ongecorrigeerd	gecorrigeerd	sign. ^b
bedrijfsleven			
totaal	-21	-8	*
landbouw en visserij	-21	-4	
delfstoffenwinning ^c	.	.	
industrie	-22	-10	*
energie- en waterleidingbedrijven	-14	-10	*
bouwnijverheid	-16	-16	*
handel	-27	-7	*
horeca	-9	-2	*
vervoer, opslag en communicatie	-18	-9	*
financiële instellingen	-31	-11	*
zakelijke dienstverlening	-24	-8	*
openbaar bestuur	-8	-3	

Tabel 7.6

(Vervolg)

	ongecorrigeerd	gecorrigeerd	sign. ^b
gesubsidieerd onderwijs ^c	-13	0	
gezondheids- en welzijnszorg	-23	-8	*
cultuur en overige dienstverlening	-21	-8	*
particuliere huishoudens met personeel en extraterritoriale organisaties	0	-4	
overheid			
totaal	-11	-4	*
rijksoverheid	-15	-3	*
onderwijs	-17	-5	*
defensie	-12	-5	*
politie	-13	-2	
rechterlijke macht	.	.	
gemeenten	-7	-2	
provincies	-14	-3	
waterschappen ^c	.	.	

a Het meest recente jaar waarvoor zowel ongecorrigeerde als gecorrigeerde loonverschillen tussen mannen en vrouwen per overheids- en bedrijfssector beschikbaar zijn.

b Significant ($p < 0,05$) verschil tussen ongecorrigeerd en gecorrigeerd loonverschil.

c Privaatrechtelijke bedrijven die door subsidie of via wettelijk vastgestelde bijdragen worden gefinancierd, voor zover zij niet tot de overheid behoren.

. = Ontoereikend steekproefaantal van mannen en vrouwen in deze sector.

Bron: CBS (Basisregistratie Personen '12; Enquête beroepsbevolking '12; Statistiek Werkgelegenheid en Lonen '12)

7.5 Economische zelfstandigheid

Economische zelfstandigheid na 2008 bij vrouwen vrijwel niet veranderd, bij mannen gedaald

Tussen 2005 en 2015 steeg het aandeel economisch zelfstandige vrouwen tussen 20 en 65 jaar van 46% naar 54%. De stijging vond met name plaats tussen 2005 en 2008. Tussen 2008 en 2015 is de groei per saldo beperkt gebleven tot 2%. Bij mannen volgde het percentage dat zichzelf financieel kan onderhouden net als hun nettoarbeidsdeelname (hoofdstuk 4) de conjunctuur. In de economisch goede jaren lag het aandeel economisch zelfstandige mannen op bijna 80%, maar vanaf de economische crisis (2009) viel het terug naar uiteindelijk 74% in 2015.

Het verschil in economische zelfstandigheid tussen mannen en vrouwen is dus steeds verder gekrompen. Tot 2008 was de voornaamste verklaring hiervoor de toename in de arbeidsparticipatie onder vrouwen. Na 2008 kwam het juist doordat bij mannen de

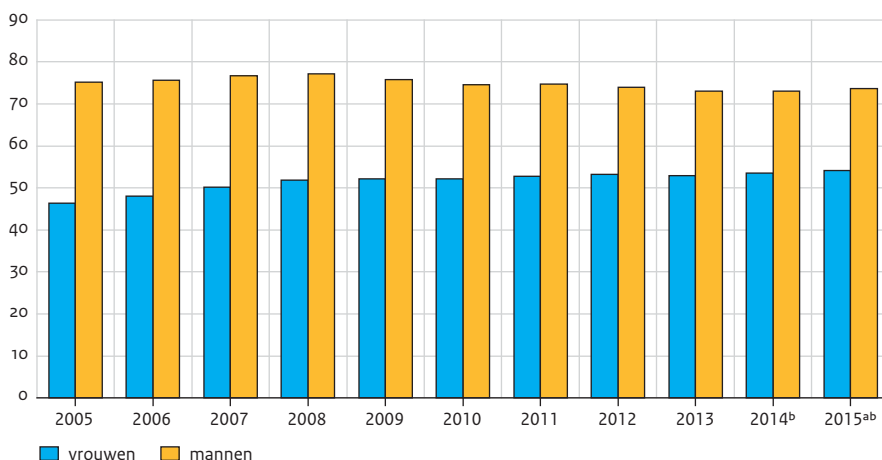
arbeidsparticipatie iets afnam en de werkloosheid steeg (hoofdstuk 4). De groei bij vrouwen kwam ook voor rekening van een verschuiving van kleine naar grotere deeltijdbanen (tabel 4.4). Daarnaast bleven moeders vaker werken na de geboorte van het eerste kind (Lautenbach en Mars 2012; hoofdstuk 5).

Kader 7.8 Economische zelfstandigheid

Economische zelfstandigheid is een begrip dat beleidsmatig is verbonden met het bestaansminimum: in het emancipatiebeleid wordt iemand als economisch zelfstandig beschouwd als het individuele netto-inkomen uit arbeid en eigen onderneming op of boven de drempelwaarde ligt van de beleidsnorm voor het individuele inkomensminimum. Die drempelwaarde is gelijkgesteld aan 70% van het wettelijke nettominimumloon, ofwel de nettobijsand van een alleenstaande. De drempelwaarde stijgt of daalt van jaar tot jaar overeenkomstig de ontwikkeling van het sociale minimum. In 2015 bedroeg de grens voor economische zelfstandigheid 920 euro per maand.

Figuur 7.7

Aandeel economisch zelfstandigen, personen van 20-64 jaar, 2005-2015 (in procenten)

a Voorlopige cijfers.

b Cijfers op basis van integrale gegevens, voorgaande jaren op basis van steekproef Inkomenspanelonderzoek (IPO).

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '05-'15)

Kader 7.9 Economische zelfstandigheid en Aow-leeftijd

Als personen van 20 jaar tot de Aow-leeftijd als referentiepopulatie worden gebruikt, liggen de percentages economisch zelfstandige vrouwen en mannen in 2015 respectievelijk op 54,9% en 74,2%. Dat is 0,7% en 0,5% hoger dan het aandeel economisch zelfstandige mannen en vrouwen onder 20-tot 65-jarigen.

Economische zelfstandigheid het hoogst onder jonge vrouwen met partner en zonder kinderen

Onder vrouwen is het aandeel economisch zelfstandigen in 2014 het hoogst bij (gehuwd) samenwonende vrouwen van 20 tot 40 jaar zonder kinderen: 70%. Ook onder moeders met een partner en jonge kinderen (0-3 jaar) is het aandeel economisch zelfstandigen met 63% relatief hoog. Bij mannen zijn het de vaders met partner en minderjarige kinderen die het vaakst economisch zelfstandig zijn (rond de 88%). Alleenstaande mannen en vrouwen zijn een stuk minder vaak economisch zelfstandig. Wel groeide bij alleenstaande vrouwen tussen 40 en 65 jaar het percentage zelfstandigen, terwijl het onder jonge alleenstaande vrouwen en ook onder jonge alleenstaande mannen afnam. Dit geldt ook voor kinderloze vrouwen en mannen tot 40 jaar met een partner en komt vooral voor rekening van de gegroeide jeugdwerkloosheid en het langer doorleren van jongeren (CBS 2015c; Hartgers en Takkenberg 2012).

Tabel 7.7

Aandeel economisch zelfstandigen naar positie in het huishouden en leeftijd van het jongste thuiswonende kind, personen van 20-64 jaar, 2005-2014 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2014 ^a	2005	2009	2013	2014 ^a
eenpersoonshuishouden	52	53	53	52	64	64	61	60
20-39 jaar	60	59	55	53	65	65	59	57
40-64 jaar	44	48	52	52	63	64	62	62
lid van paar zonder kinderen	47	51	53	53	73	75	75	75
20-39 jaar	76	78	69	70	87	87	81	81
40-64 jaar	33	39	45	46	66	69	72	73
lid van paar met minderjarige kinderen	48	57	60	60	90	91	89	88
jongste kind 0-3 jaar	53	62	63	63	91	92	89	88
jongste kind 4-11 jaar	44	54	59	59	90	91	89	88
jongste kind 12-17 jaar	46	55	59	58	88	89	88	87

Tabel 7.7

(Vervolg)

	vrouwen				mannen			
	2005	2009	2013	2014 ^a	2005	2009	2013	2014 ^a
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	39	47	50	51	80	84	83	82
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	44	55	51	50	74	80	77	74
jongste kind 0-3 jaar	32	44	39	38	.	.	.	.
jongste kind 4-11 jaar	42	54	52	50	.	.	.	.
jongste kind 12-17 jaar	54	61	57	57	75	83	79	76
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	50	58	52	54	73	74	77	74
meerderjarig kind	41	39	32	30	56	53	44	43
ander lid	38	45	42	42	67	68	61	62
totaal	46	52	53	53	75	76	73	72
20-39 jaar	54	58	55	54	75	74	67	66
40-64 jaar	41	48	52	52	75	77	77	77

a Voorlopige cijfers uit Inkomenspanelonderzoek (IPO), de cijfers over 2015 zijn nog niet beschikbaar naar subcategorie.

. = steekproefomvang ontoereikend.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '05-'14)

Economische zelfstandigheid bij jonge alleenstaande moeders daalt

De economische zelfstandigheid van alleenstaande moeders is vanaf 2009 teruggelopen. In 2009 lag het aandeel zelfstandige moeders met minderjarige kinderen op 55%, in 2013 was dat gedaald tot 51% en daarna ging er nog 1 procentpunt af. De daling is met name zichtbaar onder alleenstaande moeders met een jongste kind jonger dan 3 jaar (tussen 2009 en 2014 van 44% naar 38%). In dezelfde periode daalde ook de arbeidsparticipatie van alleenstaande moeders (hoofdstuk 4). Niet-westerse migranten werden harder geraakt door de economische crisis dan autochtonen (hoofdstuk 4). Bij vrouwen (moeder of niet) met een partner steeg de economische zelfstandigheid tussen 2005 en 2013, zij het iets minder hard tussen 2009 en 2013. Tussen 2013 en 2014 bleef het aandeel economisch zelfstandigen constant.

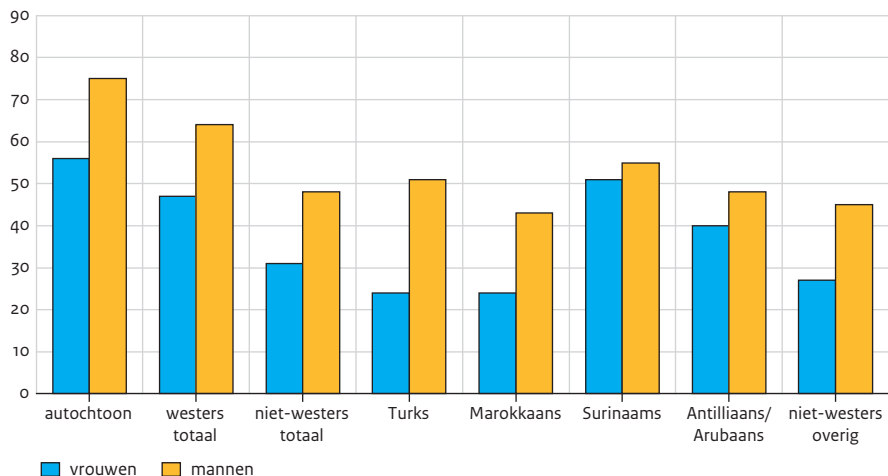
Economische zelfstandigheid mannen sinds 2013 in alle herkomstgroepen gedaald

Vrouwen van niet-westerse afkomst zijn minder vaak economisch zelfstandig dan autochtone vrouwen, namelijk 31% tegenover 56%. Ten opzichte van 2013 is economische zelfstandigheid onder vrouwen van niet-westerse herkomst vrijwel gelijk gebleven.

Alleen onder Surinaamse vrouwen is het aandeel economisch zelfstandigen licht gedaald, van 53% naar 51%. Bij mannen daalde in alle herkomstgroepen de economische zelfstandigheid (Merens en Van den Brakel 2014). Vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst zijn net als voorgaande jaren het minst vaak economisch zelfstandig. Met name tussen mannen en vrouwen van Turkse herkomst is het verschil in economische zelfstandigheid groot. Het verschil is relatief klein onder mannen en vrouwen van Surinaamse en Antilliaanse/ Arubaanse herkomst.

Figuur 7.8

Aandeel economisch zelfstandigen naar herkomstgroepering,^a personen van 20-64 jaar, gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen, 2014^b (in procenten)

- a De meeste niet-westerse migranten zijn jonger dan 45 jaar. In de cijfers is rekening gehouden met deze leeftijdsverschillen tussen mensen van niet-westerse herkomst en de autochtonen.
 b Voorlopige cijfers uit Inkomenspanelonderzoek (IPO), de cijfers over 2015 zijn nog niet beschikbaar naar subcategorie.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '14)

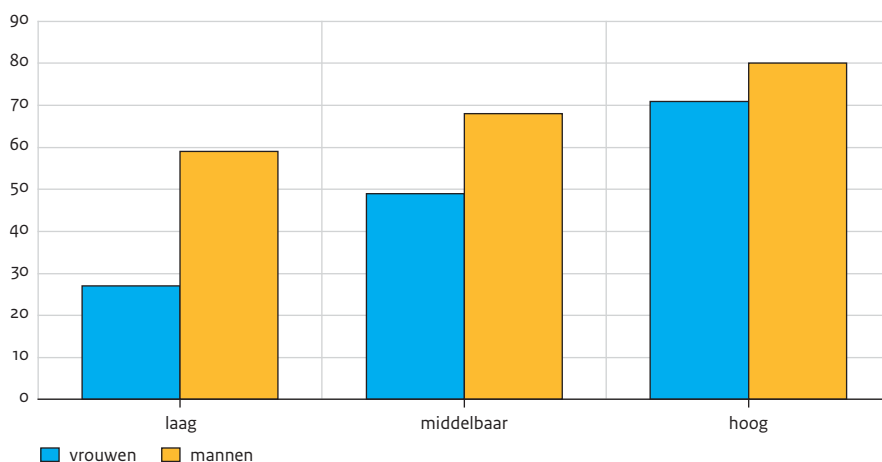
Sekseverschil in economische zelfstandigheid relatief klein bij hoogopgeleiden

Naarmate het onderwijsniveau hoger is, is het verschil in economische zelfstandigheid tussen mannen en vrouwen kleiner. Bij laagopgeleiden is het verschil 32 procentpunten, onder hoogopgeleiden is dat met 9 procentpunten een stuk lager. Ten opzichte van 2013 is het verschil bij laagopgeleiden kleiner geworden, met name doordat onder laagopgeleide mannen het aandeel economisch zelfstandigen is gedaald. Een verklaring voor het grote sekseverschil onder laagopgeleiden is dat in deze groep vrouwen bovengemiddeld vaak deeltijds werken. Het sekseverschil in arbeidsduur is kleiner bij middelbaar en hoog-

opgeleiden (§ 4.3). Daarnaast is ook het uurloon van deze laatste twee groepen gemiddeld hoger, waardoor zij ook in deeltijdbanen vaker economisch zelfstandig zijn.

Figuur 7.9

Aandeel economisch zelfstandigen naar opleidingsniveau, personen van 20-64 jaar, 2014^a (in procenten)

a Voorlopige cijfers.

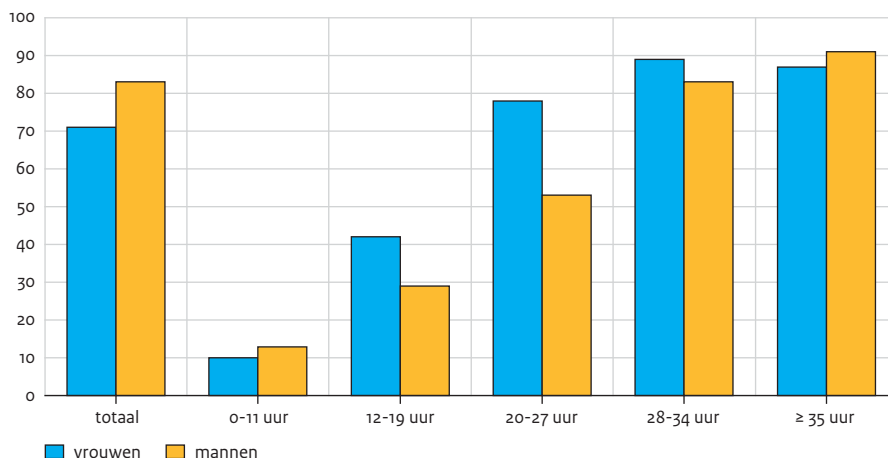
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '14 verrijkt met gegevens Inkomensstatistiek '14)

Vrouwen met een deeltijdbaan vaker economisch zelfstandig dan in deeltijd werkende mannen

Onder de *werkenden* zijn vrouwen minder vaak economisch zelfstandig dan mannen. Van de vrouwen met een baan van minimaal 1 uur per week is 71% economisch zelfstandig. Bij werkende mannen is dat 83%. Bij werkenden met een arbeidsduur van 12 tot 35 uur zijn vrouwen vaker economisch zelfstandig dan mannen. Bij een arbeidsduur van 35 uur of meer geldt het tegenovergestelde.⁴ Het verschil in het aandeel economisch zelfstandigen is met name groot tussen vrouwen en mannen met een arbeidsduur tussen 20 en 27 uur: 78% tegenover 53%. Mannen met een deeltijdbaan zijn veelal jongeren en werken vaker in lagere beroepen dan vrouwen met een deeltijdbaan (Van den Brakel en Leufkens 2011; www.cbs.nl/statline). Het is belangrijk hierbij op te merken dat slechts 21% van de werkende mannen een deeltijdbaan heeft tegenover 73% van de vrouwen. Ook van de hoogopgeleide vrouwen, die meestal economisch zelfstandig zijn, werkt de meerderheid deeltijds (hoofdstuk 4).

Figuur 7.10

Economisch zelfstandigen onder werkenden, naar arbeidsduur, personen van 20-64 jaar, 2014^a
(in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '14 verrijkt met gegevens Inkomensstatistiek '14)

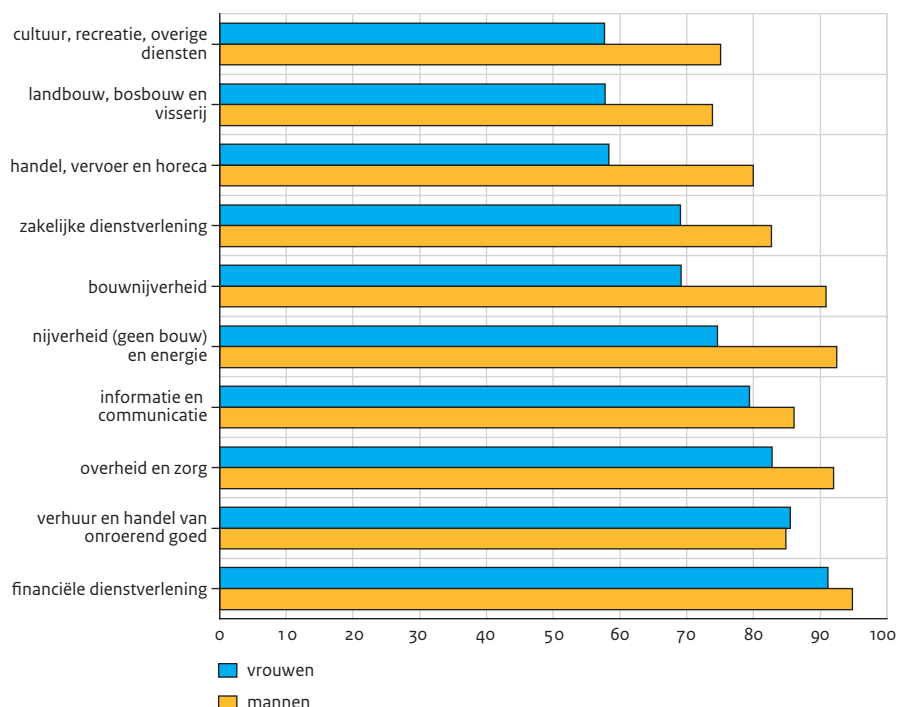
Een andere verklaring voor de hogere economische zelfstandigheid onder vrouwen met deeltijdbanen is dat mannen met een arbeidsduur tussen de 12 en 28 uur relatief vaak zelfstandig ondernemer zijn of een flexibele arbeidsrelatie hebben. Vrouwen met deze arbeidsduur hebben vaker dan mannen een vaste arbeidsrelatie. Het percentage economisch zelfstandigen ligt onder zowel mannelijke als vrouwelijke zelfstandig ondernemers en flexwerkers lager dan onder werknemers met een vaste arbeidsrelatie.

Sekseverschil klein in verhuur en handel van onroerend goed en financiële dienstverlening

In de bedrijfstakken verhuur en handel van onroerend goed zijn vrouwen iets vaker economisch zelfstandig dan mannen. Hierbij moet opgemerkt worden dat werkenden in deze sector onder zowel mannen als vrouwen met slechts 1% van de totale werkende bevolking een kleine groep vormen. In alle overige sectoren zijn mannen vaker economisch zelfstandig dan vrouwen. In de financiële dienstverlening en informatie en communicatie is het sekseverschil met 4 en 7 procentpunten betrekkelijk klein. In de bouwnijverheid en handel, vervoer en horeca zijn de verschillen het grootst.

Figuur 7.11

Aandeel economisch zelfstandigen onder werkenden, naar bedrijfstak, personen van 20-64 jaar, 2014^a
(in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '14 verrijkt met gegevens Inkomensstatistiek '14)

7.6 Opvattingen over een eigen inkomen en economische zelfstandigheid

Inkomensverhouding binnen relatie doorgaans geen punt

Weinig Nederlanders vinden tegenwoordig nog dat het voor meisjes minder belangrijk is dan voor jongens om later een eigen inkomen te *kunnen* verdienen. Daaruit volgt voor lang niet iedereen dat ze dat ook zouden *moeten*, of dat dit eigen inkomen van vrouwen even groot moet zijn als dat van mannen. Zo zien we dat een op de drie vrouwen en mannen van mening is dat als het salaris van de vrouw volledig opgaat aan de kosten van de kinderopvang, ze beter kan stoppen met werken (helaas is niet gevraagd is of dit ook zou gelden voor vaders van wie het inkomen rechtstreeks naar de kinderopvang kan). En een meerderheid van de vrouwen en mannen vindt in een relatie de inkomensverhouding niet relevant. Twee op de drie vrouwen menen dat financiële afhankelijkheid niet erg is,

zolang er maar goede afspraken zijn gemaakt. Nog meer vrouwen vinden dat het in een goede relatie niet uitmaakt wie het meeste geld binnenbrengt en wie het meeste doet in het huishouden. Een klein voorbehoud wordt door de helft van de vrouwen gemaakt wat betreft het delen van privéschulden en giften. Mannen blijken met twee derde wat vaker dan vrouwen te vinden dat het geen punt is dat in een relatie inkomen, inclusief schulden en giften, worden gedeeld.

Als de relatie stuk zou lopen, dan blijken mannen minder vrijgevig. Van de vrouwen vindt een op de drie dat partneralimentatie uit de tijd is, maar van de mannen meent de helft dat beide ex-partners na een scheiding financieel op eigen benen moeten staan, zonder partneralimentatie. Toch gaat het ook zes op de tien mannen, en evenzoveel vrouwen, te ver dat de vrouw, bij wijze van voorbereiding op een eventuele scheiding, ook tijdens de relatie financieel op eigen benen moet staan.

Tabel 7.8

Opvattingen over het belang van een inkomen voor vrouwen, personen van 20-64 jaar, 2016
(in procenten 'geheel/enigszins mee eens'; n = 1840)

	vrouwen	mannen
Het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen.	5	11
Als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang van te betalen, kan ze net zo goed thuis blijven om zelf voor de kinderen te zorgen. ^a	33	36
Financiële afhankelijkheid is niet erg, als je daarover maar goede afspraken hebt gemaakt met je partner.	66	74
In een goede relatie maakt het niet uit wie het meeste verdient en wie het meeste doet in het huishouden. ^a	84	88
In een goede relatie deel je alles, ook schulden die een van beiden heeft gemaakt of een erfenis die een van beiden heeft gekregen.	49	67
Partneralimentatie is niet meer van deze tijd; na een scheiding moet ieder voor zich zijn eigen geld verdienen.	36	52
Een vrouw moet te allen tijde zelf genoeg verdienen om na een scheiding zelfstandig met eventuele kinderen van te kunnen leven. ^a	44	40

a Het verschil tussen vrouwen en mannen is niet significant.

Bron: SCP (EMOP '16)

De opvattingen over deze stellingen blijken in 2016 vrijwel gelijk aan die in 2014. Met één uitzondering: het aandeel vrouwen en mannen dat vindt dat de vrouw beter ontslag kan nemen als haar hele salaris naar de kinderopvang gaat, is afgenomen. In 2014 was een kleine helft van de vrouwen en mannen het daarmee eens, nu nog maar een op de drie. Wellicht houdt dit verband met de onrust (in de periode van 2009 tot 2014) over de kosten van de kinderopvang (Portegijs et al. 2014).

Negen op de tien vrouwen vinden eigen inkomen vrouw belangrijk

Aan de respondenten van het onderzoek Emancipatieopinions (EMOP) zijn vier stellingen voorgelegd met redenen waarom het voor vrouwen belangrijk zou kunnen zijn om een eigen inkomen te hebben. Bijna negen op de tien vrouwen, en iets minder mannen, antwoorden op in ieder geval een van de stellingen bevestigend. Het idee dat ook een vrouw om minstens een van de vier redenen een eigen inkomen moet hebben wordt dus breed gedragen. Het vaakst ziet men voordelen voor het geval de partner werkloos of arbeidsongeschikt wordt, of als de relatie stukloopt. Met haar eigen inkomen kan de vrouw dan de financiële klap wat opvangen (zie § 7.3). Iets minder belangrijk vinden vrouwen en mannen het inkomen van de vrouw binnen de relatie. Mannen waarderen het inkomen van de vrouwen daarbij wat vaker als financiële bijdrage in het huishoudensinkomen, vrouwen iets meer vanwege het evenwicht in de relatie.

Tabel 7.9

Het is belangrijk dat een vrouw ook een eigen inkomen heeft..., personen van 20-64 jaar, 2016 (in procenten 'geheel/enigszins mee eens'; n = 1870)

	vrouwen	mannen
... zodat het gezin meer geld te besteden heeft.	48	56
... voor het evenwicht in de relatie.	51	42
... voor het geval haar partner werkloos of arbeidsongeschikt wordt. ^a	70	66
... om na een scheiding zelfstandig met eventuele kinderen van te kunnen leven	64	56
Totale inkomen vrouw belangrijk (een of meer bovengenoemde redenen)	87	82

a Het verschil tussen vrouwen en mannen is niet significant.

Bron: SCP (EMOP '16)

Twee derde vrouwen wil economisch zelfstandig zijn

Als sociale norm wordt economische zelfstandigheid van vrouwen door de meerderheid van de vrouwen en mannen niet onderschreven (tabel 7.8). Maar voor zichzelf vinden veel meer vrouwen het wel belangrijk. Twee op de drie vrouwen, meer dan er op dit moment economisch zelfstandig zijn (zie figuur 7.5), willen genoeg verdienen om in eigen levensonderhoud (en dat van hun kinderen) te kunnen voorzien. Nog meer vrouwen (in dit geval vrouwen met een gezin) vinden het belangrijk ervoor te zorgen dat het gezin het financieel goed heeft. Volgens de helft van de vrouwen is hun inkomen ook een onmisbaar onderdeel van het huishoudensinkomen. Een ruime meerderheid van de vrouwen hecht dus zelf wel degelijk aan een goed en voldoende eigen inkomen. Wel stellen mannen op alle punten nog steeds hogere eisen aan hun eigen inkomen dan de vrouwen.

Tabel 7.10

Vrouwen en mannen over het belang van hun eigen inkomen, personen van 20-64 jaar, 2016 (in procenten 'geheel/enigszins mee eens'; n = 1720)^a

	vrouwen	mannen
Ik vind het belangrijk te zorgen dat mijn gezin het financieel goed heeft. ^b	81	90
Ik wil in mijn werk doorgroeien naar een hoger salaris.	47	60
Ik vind het belangrijk om een goed inkomen te hebben.	65	80
Ik vind het belangrijk om zelf zoveel te verdienen dat ik in mijn eigen levensonderhoud en dat van mijn eventuele kinderen kan voorzien.	67	85
Ik moet wel werken, mijn inkomen kan niet gemist worden.	49	73

a Geordend van geen verschil tussen vrouwen en mannen tot groot verschil tussen vrouwen en mannen (= sterke correlatie).

b Alleen ingevuld door mensen met een gezin (n = 1413).

Bron: SCP (EMOP '16)

Vergelijken we de opvattingen over deze stellingen met die in 2014, dan zien we dat mannen in 2016 wat meer belang te hechten aan hun inkomen dan in 2014. Ze geven met name vaker aan het belangrijk te vinden dat hun gezin het financieel goed heeft en genoeg te verdienen voor de kosten van levensonderhoud van zichzelf (en, voor zover van toepassing, hun kinderen). Bij vrouwen is dit niet het geval. Voor zover bij hen significante verschillen zijn, is dat in de omgekeerde richting. Vrouwen geven in 2016 wat minder vaak aan dat ze willen doorgroeien naar een hoger salaris (in 2014 50%) en vooral minder vaak dat ze moeten werken omdat hun inkomen niet gemist kan worden (in 2014 57%).

Eigen inkomen voor vrouwen die samenwonen met man minder belangrijk

De vijf stellingen over inkomen vormen samen een schaal, lopend van 1 (niet belangrijk) tot 5 (heel belangrijk). Vrouwen scoren hierop gemiddeld een 3,6, mannen een 3,9. Bij de mannen vinden we nauwelijks samenhang met hun leefsituatie. Hoogopgeleide mannen hechten evenveel belang aan hun inkomen als laagopgeleide mannen, en ook het al dan niet hebben van een partner en kinderen maakt niet uit. Alleen voor de oudere mannen neemt het belang van hun inkomen wat af. Bij vrouwen hangt het belang van hun inkomen wel sterk samen met hun leefsituatie. Hoogopgeleide vrouwen vinden dat veel belangrijker dan lager en middelbaar opgeleide vrouwen. Vrouwen met een partner hechten hier minder aan, ook als ze geen thuiswonende kinderen hebben. Op zich logisch, samenwonenden kunnen de kostwinnerstaak immers delen. Mannen die samenwonen hechten echter niet minder aan hun inkomen. De verlichting van de kostwinnersdruk bij het gaan samenwonen wordt dus vooral door de vrouwen gevoeld. En nog specifieker: met name door vrouwen die samenwonen met een man. Vrouwen die samenwonen met een vrouw vinden het belangrijker om een goed inkomen te hebben dan vrouwen die

samenwonen met een man (gemiddelde score op de inkomensschaal 3,7 vs. 3,4). Overigens scoren deze vrouwen daarmee nog steeds beduidend lager dan samenwonende mannen (3,9), al dan niet met een partner van hetzelfde geslacht.

7.7 Conclusie

Inkomenskloof tussen mannen en vrouwen is nauwelijks veranderd

In 2014 had 93% van de vrouwen en 99% van de mannen van 20 jaar en ouder een eigen inkomen uit arbeid, eigen onderneming of uitkering. Gemiddeld lag het persoonlijk inkomen van vrouwen met inkomen met 23.000 euro op 59% van het inkomen van mannen met inkomen. Dat percentage is sinds 2010 nagenoeg gelijk gebleven. Onder stellen met kinderen is het verschil in inkomen tussen mannen en vrouwen het grootst, maar is de afgelopen jaren wel afgenomen. Dat komt doordat steeds minder vrouwen hun werkweek inkorten na de komst van het eerste kind. Meestal blijft de vader de meestverdienende, maar in 17% van de paren met kinderen was in 2014 de vrouw de hoofdkostwinner, 5 procentpunten meer dan in 2005.

Loonverschil vooral tot 2012 bij overheid steeds kleiner

Het verschil in persoonlijk inkomen hangt allereerst samen met de lagere arbeidsparticipatie van vrouwen en vooral de geringere arbeidsduur. Maar ook per uur verdienen werkende vrouwen minder. Dit hangt onder andere samen met segregatie: lonen in sectoren en beroepen waar vooral vrouwen werken zijn lager, en vrouwen hebben minder vaak leidinggevende functies. Ook beschikken oudere vrouwen over minder jaren werkervaring en gaat deeltijdwerk gepaard met een lager uurloon. Gunstig is dat het opleidingsniveau van vrouwen stijgt (Verschuren et al. 2014). Het verschil in bruto-uurloon tussen vrouwelijke en mannelijke werknemers bedroeg in 2014 bij de overheid 10% en in het bedrijfsleven 20%. Bij de overheid is sprake van een afname in loonverschil, die zich tussen 2008 en 2012 afspeelde. In het bedrijfsleven was dat veel minder het geval. Daar verdienden mannen in elke leeftijdsklasse evenveel of meer dan vrouwen. Bij de overheid hadden vrouwen tot 40 jaar juist een hoger uurloon dan mannen, daarna slaat het om. Dit omslagpunt lag in 2008 bij 33 jaar. Dit duidt erop dat het loonverschil bij de overheid zal verdwijnen.

Als rekening wordt gehouden met verschillen tussen mannen en vrouwen in onder meer werkervaring, beroeps- en opleidingsniveau, bedrijfssector en contractvorm verdwijnt ruim de helft van het loonverschil. Het gecorrigeerde loonverschil is vergeleken met 2008 afgenomen.

Aandeel economisch zelfstandige vrouwen niet gestegen

Het sekseverschil in economische zelfstandigheid, waarbij alleen inkomsten uit betaald werk worden meegenomen, is iets kleiner geworden. Dit komt door de voortdurend licht afnemende arbeidsparticipatie van mannen sinds 2008, terwijl die van vrouwen constant bleef. In 2015 verdiende 54% van de vrouwen van 20 tot 65 jaar met werken ten minste het

bijstandsniveau van een alleenstaande en was daarmee officieel economisch zelfstandig. Dit is 1 procentpunt hoger dan in 2013 en 2011. Bij mannen is dit percentage tussen 2011 en 2013 gedaald van 75% naar 73% en vanaf 2013 licht gestegen tot 74% in 2015. Het sekseverschil is het kleinst bij jonge stellen zonder kinderen, maar ook in deze categorie zijn vrouwen minder vaak economisch zelfstandig dan mannen. Jonge (gehuwd) samenwonende vrouwen zonder kinderen zijn met 70% van alle vrouwen het vaakst economisch zelfstandig, gevolgd door moeders die samenwonen met partner en jonge kinderen (60%). Alleenstaande moeders en vaders zijn veel minder vaak economisch zelfstandig dan samenwonende of gehuwde ouders. Dit verschil is bovendien de afgelopen jaren groter geworden, met name het verschil tussen alleenstaande en (gehuwd) samenwonende moeders met jonge kinderen. Van de alleenstaande moeders met kinderen jonger dan 4 jaar is 38% economisch zelfstandig, 6 procentpunten minder dan in 2009. Het aandeel economisch zelfstandigen onder (gehuwd) samenwonende moeders nam vanaf 2009 juist licht toe. Van alle mannen zijn vaders met jonge kinderen het vaakst economisch zelfstandig, ook al is dit percentage vanaf 2009 iets gedaald.

Partneralimentatie dempt koopkrachtverlies bij gescheiden vrouwen niet

Het aandeel mannen dat partneralimentatie betaalt en het aandeel vrouwen dat partneralimentatie ontvangt, is tussen 2005 en 2014 afgenomen. Vrouwen die scheiden gaan er gemiddeld 25% in koopkracht op achteruit. Bij mannen blijft het verlies beperkt tot 0,2%. De achteruitgang in koopkracht is vooral groot bij vrouwen die gedurende de relatie minder verdienen dan hun partner (-30%), terwijl hun ex er na de scheiding zelfs wat op vooruitgaat. De achteruitgang in koopkracht wordt niet gecompenseerd door partneralimentatie. Integendeel, gescheiden vrouwen die partneralimentatie ontvangen hebben ondanks dat zelfs 38% van hun koopkracht moeten inleveren. Dit komt doordat het inkomen van hun ex vaak fors hoger was dan dat van henzelf en zij hier na de scheiding nog slechts in beperkte mate profijt van hebben. Gescheiden vrouwen zonder partneralimentatie hebben doorgaans voldoende inkomen om zichzelf te onderhouden en hun koopkrachtverlies is met 22% dan ook een stuk lager.

Eigen inkomen voor vrouwen die samenwonen met man minder belangrijk

Vrouwen hechten wat minder belang aan een eigen inkomen en economische zelfstandigheid dan mannen. Bij mannen hangt dit belang niet af van hun opleidingsniveau of leefsituatie, bij vrouwen wel. Vrouwen met een hogere opleiding vinden economisch zelfstandig zijn belangrijker dan vrouwen met een lagere opleiding. Vrouwen die samenwonen met een partner van het mannelijk geslacht (ongeacht of ze kinderen hebben) voelen juist minder de druk om zelf (veel) geld te verdienen. Voor vrouwen die samenwonen met een vrouw geldt dit niet.

Noten

- 1 Bij gezamenlijke uitkeringen krijgt ieder individu zijn/haar eigen deel uitgekeerd.
- 2 Bij cijfers over topinkomens sluit het CBS aan op het inkomensbegrip zoals gehanteerd in de zogenaamde Balkenende-norm.
- 3 Belastinggegevens vormen de belangrijkste bron voor de CBS-Inkomensstatistiek, die de basis vormt voor de koopkrachtanalyses van het CBS. Aangezien kinderalimentatie – in tegenstelling tot partneralimentatie – belastingvrij is, ontbreekt informatie hierover in de statistiek. Van den Brakel en Arts (nog te verschijnen 2016) maakten door het imputeren van kinderalimentatie een schatting van de koopkrachtverandering bij een scheiding.
- 4 Niet alle voltijders zijn per se economisch zelfstandig. Een ondernemer die voltijds werkt maar verlies draait bv., is niet economisch zelfstandig.

8 Sociale veiligheid

Lonneke van Noije (scp), Elke Moons (cbs) en Arno Sprangers (cbs)
m.m.v. Godelief Mars (cbs)

-
- Tussen 2008 en 2015 is het geweld ondervonden door vrouwen licht afgenomen, terwijl het aantal mannelijke slachtoffers min of meer gelijk bleef.
 - Van ruim 55% van de vrouwelijke slachtoffers van geweld is de dader een bekende. Bij mannelijke slachtoffers geldt dat voor bijna 40%. Geweld tegen vrouwen vindt ook frequenter thuis plaats.
 - Het aantal geregistreerde seksuele delicten daalt al vanaf 2005 continu. Tussen 2013 en 2015 was de daling 12%. Ook het aantal geregistreerde mishandelingen en bedreigingen nam tussen 2013 en 2015 af met 10% respectievelijk 13%.
 - Beide seksen zijn tussen 2014 en 2016 vrouwvriendelijker over de seksuele omgang met vrouwen en over geweld tegen vrouwen gaan denken. De opvattingen van mannen zijn sterker opgeschoonden dan die van vrouwen.
-

8.1 Inleiding

De vrijheden die mensen in de samenleving weten te verwerven, worden niet alleen door henzelf bepaald, maar vooral gevormd en begrensd door onderlinge relaties en de wijze waarop mensen met elkaar omgaan (TK 2012/2013f; TK 2015/2016a). Met deze sociale invulling van emancipatie onderstreept de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) de veiligheid van vrouwen als onlosmakelijk onderdeel van het emancipatiebeleid. In het emancipatiebeleid 2013-2016 wordt emancipatie van vrouwen dan ook niet alleen afgemeten aan formele verworvenheden als economische zelfstandigheid, het bekleden van topfuncties of gelijk salaris, maar ook aan informele criteria zoals stereotype denkbeelden, bejegening in het sociale verkeer en genderspecifiek geweld. Los van het algemene streven om elke vorm van geweld tegen man of vrouw te bestrijden, is de specifieke gedachte vanuit emancipatiebeleid dat beide vormen van ongelijkheid tussen man en vrouw, formeel en informeel, elkaar in stand houden. De sociaaleconomische afhankelijkheid van veel vrouwen staat een ontsnapping aan een gewelddadige relatie in de weg (TK 2015/2016f). Omgekeerd kunnen vrouwen die zich niet veilig voelen, zich onvoldoende vrij bewegen om maatschappelijke ambities na te jagen (TK 2012/2013f). Om deze vicieuze cirkel te doorbreken werkt het emancipatiebeleid dan ook op meerdere fronten tegelijkertijd.

Een prominent aandachtsgebied is geweld in afhankelijkheidsrelaties, waarop het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), het ministerie van Veiligheid en Justitie (Venj) en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) elk vanuit

zijn eigen verantwoordelijkheid actief zijn. Daarbij richt het emancipatiebeleid van ocw zich op preventie door het bevorderen van relationele en seksuele weerbaarheid (TK 2010/2011; TK 2015/2016g). Via het onderwijs, de sociale media en lokale campagnes wordt geprobeerd het bewustzijn en de vaardigheden van jongeren te vergroten (bv. we CAN Young). In opdracht van ocw is onderzoek uitgevoerd naar gendersensitieve¹ preventie van overdracht van intergenerationeel geweld binnen families door de weerbaarheid van alle getroffen gezinsleden te verhogen (Steketee et al. 2016). De volgende fase is de vertaling van deze onderzoeksresultaten naar de lokale beleidspraktijk. Daarnaast is het rijksbeleid tegen geweld in afhankelijkheidsrelaties, dat zich voor een groot deel achter gesloten deuren afspeelt, gericht op het verhogen van de meldingsbereidheid, opsporing en hulpverlening. Een belangrijk initiatief daartoe was de invoering van de Wet verplichte meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling, bedoeld voor professionals zoals huisartsen en docenten in 2013. Vanwege de afhankelijkheidsrelatie met de dader durven slachtoffers van huiselijk geweld veel minder vaak zelf aangifte te doen of kunnen dat niet.

De veiligheid van vrouwen krijgt maatschappelijk extra aandacht door de recente instroom van vluchtelingen vanuit culturen waarin soms fundamenteel anders wordt gedacht over rechten van vrouwen en ook over seksuele diversiteit. De minister stelt zich op het standpunt dat er ruimte moet zijn voor culturele diversiteit, maar dat schendingen van de Nederlandse wetten en democratische waarden niet worden getolereerd (TK 2015/2016a). Ook in het Verdrag van Istanbul, dat op 1 maart 2016 in werking is getreden, wordt geweld tegen vrouwen beschouwd als schending van de mensenrechten en vorm van discriminatie (Raad van Europa 2012). Dit verdrag formuleert gedetailleerde verplichtingen om geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld te voorkomen, te stoppen en om opvang en bescherming te bieden.

Wat kunt u in dit hoofdstuk over sociale veiligheid² verwachten? Ten eerste brengen we het slachtofferschap van geweldsdelicten onder zowel vrouwen als mannen in beeld. Voor het eerst besteden we daarbij ook aandacht aan daderschap onder mannen en vrouwen door naar verdachtencijfers te kijken. Bij het plegen van geweld ontstaat al snel de associatie met mannelijke daders, maar wat is het aandeel vrouwen in de verdachtenpopulatie? En zijn daarin verschuivingen waar te nemen? Een tweede noviteit zijn cijfers over slachtofferschap van cybercriminaliteit, vanuit de gedachte dat internet en sociale media steeds belangrijkere podia zijn waarop agressie en geweld zich kunnen manifesteren.

We maken hiervoor zoveel mogelijk gebruik van verschillende bronnen, met name de landelijke slachtofferenquête Veiligheidsmonitor (VM) en registratiecijfers van politie en hulpverlening, maar ook aanvullende literatuur om meer verborgen vormen van geweld – huiselijk geweld, mensenhandel en loverboys – te beschrijven. Door enquête- en registratiegegevens naast elkaar te zetten, bieden we het probleem van onderrapportage van geweld zoveel mogelijk het hoofd, maar ook het probleem van beleidsgevoelige registratiecijfers. Als de opsporing intensiever wordt door toegenomen beleidsaandacht

en inspanningen om aangiftebereidheid onder slachtoffers te verhogen, kan het aantal *bekende* gevallen van geweld stijgen zonder dat de problematiek is toegenomen. Overigens kunnen ook methodologische wijzigingen in enquêtering of registratie van invloed zijn op het aantal incidenten dat aan het licht komt.

In het laatste deel van het hoofdstuk belichten we ook de subjectieve kant van geweld tegen vrouwen met behulp van EMOP '16. Ongeacht het feitelijke geweld is het vanuit emancipatieoogpunt van belang of er een klimaat heerst waarin men zich ook *veilig voelt* om volwaardig aan het sociale en professionele leven te kunnen deelnemen. Heersende normen en waarden in de samenleving zijn zeer bepalend voor dit sociale klimaat dat de bewegingsvrijheid van vrouwen begrenst dan wel verruimt. Daarom sluiten we het hoofdstuk af met opvattingen onder de Nederlandse bevolking over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen.

8.2 Slachtofferschap geweld

Vrouwen vaker slachtoffer van seksueel geweld, mannen van mishandeling en bedreiging

Ongeveer een op de vijftig vrouwen van 15 jaar en ouder wordt jaarlijks naar eigen zeggen slachtoffer van een of meer geweldsdelicten (CBS 2016g). Tussen 2008 en 2015 is dit aandeel licht gedaald. Vrouwen zeggen iets minder vaak slachtoffer te zijn van geweldsdelicten dan mannen.

Kader 8.1 Geweldsdelicten volgens de Veiligheidsmonitor

Met behulp van de Veiligheidsmonitor (VM) onderzoekt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) onder de bevolking van 15 jaar en ouder haar ervaringen met geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden.

Geweldsdelicten worden in de VM onderscheiden in seksuele delicten, mishandeling en bedreiging. De letterlijke vragen daarover luiden:

Heeft iemand u *ZELF* in de afgelopen 5 jaar wel eens aangevallen of mishandeld of daarmee gedreigd? Denk bijv. aan slaan of schoppen, of het gebruik van een pistool, een mes, een stuk hout, een schaar of iets anders tegen u.

Is dat ook in de afgelopen 12 maanden één of meer keren gebeurd?

Bent u toen daadwerkelijk aangevallen of mishandeld, of bleef het bij een bedreiging?

- *Mishandeling*
- *Bedreiging*

Had(den) de dader(s) seksuele bedoelingen?

- *Seksuele delicten*

Verder wordt gevraagd hoe vaak en wanneer (in welk jaar en welke maand) dat gebeurde, en (voor de laatste keer dat dit gebeurde) wat de relatie met de dader was, en of er melding en aangifte is gedaan bij de politie.

Bij seksuele delicten is niet doorgevraagd naar de aard van het delict. Uit eerdere enquêtes blijkt dat het voornamelijk om vervelend of kwetsend (seksueel) gedrag gaat. Volgens de Veiligheidsmonitor Rijk (VMR) was dit gemiddeld het geval bij 81% van alle vormen van seksueel geweld; in 12% van de gevallen betrof het een poging tot verkrachting of aanranding en in 7% een verkrachting of aanranding.

Methodebreuk: 2012 – start van een nieuwe VM-reeks

In opdracht van de Raad voor de Veiligheidsmonitor zijn voor het jaar 2012 verbeteringen doorgevoerd in het onderzoeksdesign van de Veiligheidsmonitor en is ook de vragenlijst grondig herzien. Door deze methodebreuk zijn de uitkomsten van de Veiligheidsmonitor 2012 niet zonder meer vergelijkbaar met de uitkomsten van de Integrale Veiligheidsmonitor (IVM) zoals uitgevoerd in de jaren 2008-2011. Om dit verschil te markeren is de naamgeving van het onderzoeksinstrument gewijzigd in Veiligheidsmonitor (VM). Veranderingen in de opzet van een onderzoeksinstrument, zoals een enquête, leiden vrijwel altijd tot veranderingen in onderzoeksuitkomsten. In sommige gevallen liggen de nieuwe en de oude uitkomsten binnen statistische marges; in andere gevallen is er sprake van statistisch significante verschillen. Meestal kan een bestaande tijdreeks niet zonder meer worden voortgezet. De onderzoeksuitkomsten van de VM 2012 laten zien dat de ontwikkeling van de IVM naar de VM tot een duidelijke methodebreuk heeft geleid. De omvang van deze breuk kon worden vastgesteld omdat tegelijk met de 'nieuwe' VM ook de IVM 'oude stijl' is uitgevoerd. Hierdoor konden de effecten van de aanpassingen in de vraagstelling en de wijziging in het onderzoeksdesign worden gekwantificeerd en vertaald in omrekenfactoren. Met behulp van deze omrekenfactoren konden de uitkomsten van de IVM 2008-2011 zodanig worden gecorrigeerd dat deze vergelijkbaar zijn met die van de VM vanaf 2012. Voor verdere informatie wordt verwezen naar de onlinepublicatie van de Veiligheidsmonitor 2015.

Zowel bij vrouwen als bij mannen komt bedreiging het vaakst voor, al worden veel meer mannen dan vrouwen hiervan slachtoffer. Ook van mishandeling worden aanzienlijk meer mannen dan vrouwen slachtoffer. Bij seksuele geweldsdelicten geldt het omgekeerde: 0,16% van de vrouwen zegt in 2015 slachtoffer te zijn geweest van seksueel geweld tegenover 0,03% van de mannen. Over de periode 2008-2015 lijkt het geweld tegen vrouwen wat af te nemen, terwijl het aandeel mannelijke slachtoffers min of meer gelijk blijft.

Tabel 8.1

Slachtoffers van geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden, 2008-2015 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)^a

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
vrouwen								
geweldsdelicten	2,5	2,4	2,4	2,3	2,0	1,9	1,9	1,8
totaal								
seksuele delicten	0,18	0,18	0,18	0,17	0,14	0,15	0,16	0,16
mishandeling	0,5	0,5	0,4	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6
bedreiging	1,2	1,2	1,1	1,1	1,3	1,2	1,3	1,1
mannen								
geweldsdelicten	2,8	3,1	3,1	2,8	3,2	2,9	2,6	2,6
totaal								
seksuele delicten	0,03	0,04	0,04	0,03	0,06	0,07	0,06	0,03
mishandeling	1,3	1,2	1,1	1,0	1,1	0,9	0,9	0,9
bedreiging	2,1	2,3	2,3	2,0	1,8	1,8	1,6	1,7

a Om de cijfers voor de ivm 2008-2011 te kunnen vergelijken met die van de vm 2012-2015 werden na de methodebreuk op basis van een paralleldraai van de ivm in 2012 omrekenfactoren per delict berekend. Aangezien de factor per deeldelict van geweld werd bepaald, is het totaal van de geweldsdelicten soms groter dan de som van de deeldelicten, terwijl het totaalcijfer het percentage mensen weergeeft dat slachtoffer is geworden van seksuele delicten en/of van mishandeling en/of van bedreiging. Dit is een beperking van de huidige omrekenmethode.

Bron: CBS (Integrale Veiligheidsmonitor '08-'11; Veiligheidsmonitor '12-'15)

Vrouwen vaker slachtoffer van herhaaldelijk geweld

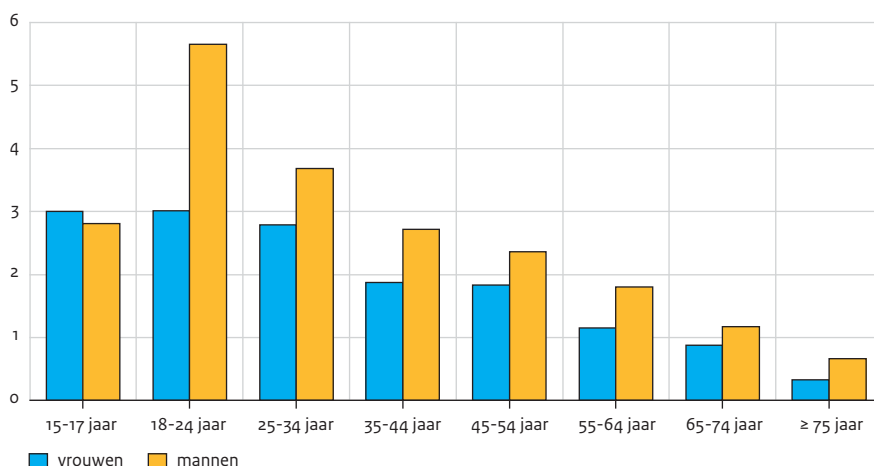
Ongeveer vier op de tien personen die slachtoffer zijn geworden van geweld, overkomt dat meer dan een keer. In 2015 werd 47% van alle vrouwelijke en 40% van alle mannelijke slachtoffers binnen twaalf maanden meerdere malen slachtoffer van een geweldsdelict. Bij mishandeling komt dit herhaalde slachtofferschap minder voor, maar naar verhouding wel vaak bij bedreiging en seksueel geweld – onder zowel mannen als vrouwen.

Vrouwen en mannen tussen 18 en 25 lopen meeste risico

Slachtofferschap van geweld hangt sterk samen met leeftijd. Vrouwen van 15-17 jaar en van 18-25 jaar en mannen van 18-25 jaar lopen het grootste risico. In 2015 werd 3,0% van de vrouwen en 5,6% van de mannen in die respectievelijke leeftijdsgroepen in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek slachtoffer van een of meer geweldsdelicten. Ook 25-34-jarige vrouwen en mannen worden bovengemiddeld vaak slachtoffer. Vanaf 35 jaar neemt het risico in het algemeen af. Bij seksuele delicten zijn het vooral jonge vrouwen en bij bedreiging en mishandeling vooral jonge mannen die slachtoffer worden. Slachtofferschap van bedreiging is bij vrouwen het hoogst onder 25-34-jarigen. Bij mishandeling is er vanaf 25 jaar geen duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen.

Figuur 8.1

Slachtoffers van geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden, naar leeftijd, 2015 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '15)

Niet-westerse migranten even vaak slachtoffer van geweldsdelicten als autochtonen

Rekening houdend met de betrouwbaarheidsmarges rond de uitkomsten verschilt het slachtofferschap van geweldsdelicten onder vrouwen en mannen van (niet-)westerse herkomst niet wezenlijk van dat onder autochtoon Nederlandse vrouwen en mannen. In 2015 betrof het gemiddeld 2,2% van de vrouwen en 2,5% van de mannen van niet-westerse herkomst; respectievelijk 1,6% en 3,1% bij vrouwelijke en mannelijke westerse migranten en bij de autochtone Nederlanders was dat respectievelijk 1,7% en 2,6%. Deze cijfers van 2015 wijken ook niet wezenlijk af van die uit 2013 zoals opgenomen in de vorige editie van de Emancipatiemonitor.

Voor afzonderlijke typen geweldsdelicten zijn zowel voor autochtonen als voor westerse en niet-westerse migranten dezelfde man-vrouwverschillen zichtbaar: mannen zijn vaker slachtoffer van bedreiging, vrouwen vaker van een seksueel delict.

Tabel 8.2

Slachtoffers van geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden, naar type delict en herkomst, 2015
(in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

	totaal geweldsdelicten	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging
autochtone Nederlanders				
vrouwen	1,7	0,2	0,6	1,1
mannen	2,6	0,02	0,8	1,7
westerse migranten				
vrouwen	1,6	0,1	0,5	0,9
mannen	3,1	.	1,1	1,8
niet-westerse migranten				
vrouwen	2,2	.	0,8	1,2
mannen	2,5	.	0,7	1,5

- . Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of bij minder dan 50 respondenten, wordt het niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '15)

Vrouwen relatief vaak thuis slachtoffer van geweld

Vrouwen worden vaker dan mannen thuis mishandeld of bedreigd. Dat was in 2015 het geval bij bijna een op de vijf vrouwelijke slachtoffers van mishandeling en een op de vier vrouwelijke slachtoffers van bedreiging. Aangezien de dader in bijna 20% van de gevallen de (ex-)partner of een familielid is, is dat ook niet zo vreemd (zie tabel 8.5). Mishandelingen en bedreigingen vinden het meest in de openbare ruimte, op straat plaats. Dat geldt zowel voor mannen als voor vrouwen.

Van seksuele delicten worden vrouwen in 37% van de gevallen slachtoffer op straat en in 28% van de gevallen thuis. Deze cijfers wijken niet wezenlijk af van de 2013-cijfers uit de vorige Emancipatiemonitor.

Tabel 8.3

Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en locatie,^a 2015 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

	seksuele delicten		mishandeling		bedreiging	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
thuis	27,6	.	18,2	11,9	24,9	14,6
op werk of school	0,0	.	12,1	11,1	14,7	8,9
horecagelegenheid	.	.	8,8	17,7	0,6	8,5
op straat	36,9	.	39,8	46,1	43,3	54,2
elders	22,5	.	18,0	10,4	13,4	12,0

- a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft ondervonden, is de locatie alleen bekend van het meest recente voorval.
 . Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of bij minder dan 50 respondenten, wordt het niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '15)

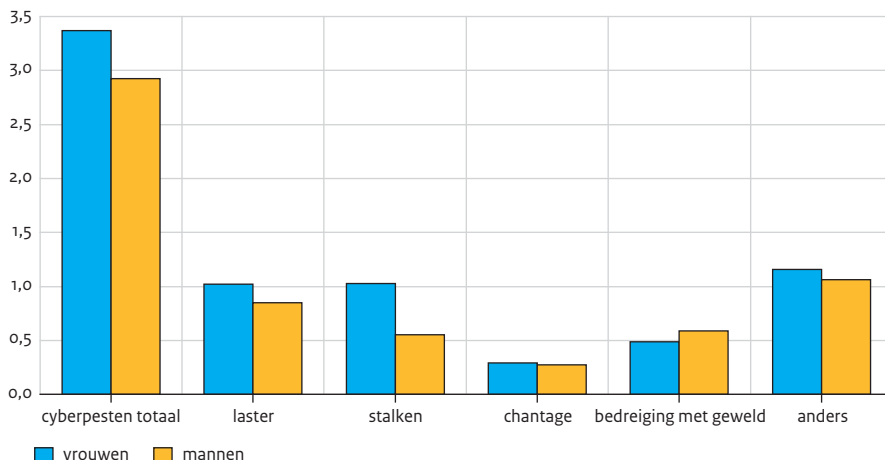
Vrouwen vaker slachtoffer van cyberpesten

Sinds 2012 wordt in de Veiligheidsmonitor ook gevraagd naar slachtofferschap van cybercrime. Met 11,6% worden mannen vaker slachtoffer van cybercrime dan vrouwen (10,6%). Cyberpesten – dat naast identiteitsfraude, aan- en verkoopfraude en hacken een van de delicten is die cybercrime definiëren – kan worden gezien als een vorm van psychisch geweld. In tegenstelling tot de drie traditionele vormen van geweld (bedreiging, mishandeling en seksuele delicten) komt herhaald slachtofferschap beduidend vaker voor bij cyberpesten (CBS 2015g).

Vrouwen zijn met 3,4% wat vaker slachtoffer van een of meerdere vormen van cyberpesten dan mannen (2,9%). Ongeveer 1% van de vrouwen is weleens online gestalkt (bewust herhaaldelijk lastiggevallen), twee keer zo veel als mannen. Eveneens circa 1% van de vrouwen krijgt te maken met laster: er wordt een kwetsend profiel aangemaakt, in naam van het slachtoffer worden online berichten gepost of persoonlijke foto's, filmpjes of roddels verspreid via sociale media.

Figuur 8.2

Slachtoffers van cyberpesten^a in de afgelopen twaalf maanden, naar type, 2014-2015 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

a Voor cyberpesten zijn de uitkomsten van de Veiligheidsmonitor 2014 en 2015 samengevoegd om voldoende betrouwbare uitspraken te kunnen doen.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '14-'15)

Vrouwen vaker dan mannen slachtoffer van externe agressie op het werk

In 2015 had 29% van de vrouwelijke werknemers te maken met een of meer vormen van agressie op het werk door externe contacten, zoals klanten, patiënten, bezoekers of leerlingen. Onder mannen was dit aandeel lager (17%). Dit blijkt uit de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA)³, die door CBS en TNO wordt uitgevoerd (Hooftman et al. 2016). Omdat vrouwen, zoals ook uit de NEA blijkt, vaker werken in beroepen met externe contacten, worden ze vaker slachtoffer van externe agressie, zoals intimidatie, lichamelijk geweld en ongewenste seksuele aandacht. Dit geldt voor sectoren zoals de zorg, het onderwijs en de horeca. Vooral de gezondheidszorg, waar acht op de tien werknemers vrouw zijn, springt eruit: 44% van de werknemers had er in 2015 ten minste één keer te maken met externe agressie. Met interne agressie, zoals intimidatie of pesten door leidinggevenden en collega's, krijgen ongeveer evenveel mannen (15,8%) als vrouwen (16,0%) te maken.

Tabel 8.4

Agressie tegen werknemers, 2015 (in procenten)

	vrouwen	mannen
door klanten e.d.		
ongewenste seksuele aandacht	9,1	1,5
intimidatie	22,9	14,4
lichamelijk geweld	8,1	3,5
pesten	5,3	4,8
door leidinggevendenden of collega's		
ongewenste seksuele aandacht	2,9	0,8
intimidatie	10,7	11,4
lichamelijk geweld	0,3	0,5
pesten	7,6	8,5

Bron: CBS/TNO (Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden '15)

Vrouwen vaker slachtoffer van een dader die ze kennen

In de Veiligheidsmonitor wordt slachtoffers ook gevraagd of de dader een bekende is en wat hun relatie met de dader is. Er wordt niet gevraagd of dit een man of een vrouw is. Bij vrouwen blijkt de dader in 59% van de mishandelingen en in 57% van de bedreigingen een bekende te zijn (zie tabel 8.5); mannen hebben in het merendeel van de mishandelingen en bedreigingen juist te maken met een onbekende dader. Bij vrouwelijke slachtoffers van seksuele delicten is de dader in zes op de tien gevallen niet bekend. Voor mannelijke slachtoffers van seksuele delicten zijn de responsaantallen in 2015 te klein om betrouwbare uitspraken hierover te kunnen doen. Deze cijfers over bekendheid met de dader verschillen niet wezenlijk van de percentages uit 2013 uit de vorige Emancipatiemonitor. Slachtoffers van cyberpesten kennen de dader vaker dan slachtoffers van traditionele geweldsdelicten. Vrouwelijke slachtoffers kennen de persoon die hen online lastigvalt vaker dan mannelijke slachtoffers (67% tegen 55%).

Vrouwen relatief vaak slachtoffer van iemand uit de huiselijke kring

Geweld tegen vrouwen vindt over het algemeen vaker plaats in de privésfeer dan geweld tegen mannen. Bijna twee op de tien mishandelingen van vrouwen zijn gepleegd door de partner, de ex-partner of een familielid van het slachtoffer. Bij bedreiging is dit aandeel net iets meer dan 10%. Hierbij wordt een buurtgenoot het meest als dader genoemd (29%). Bij mishandelde en bedreigde mannen is een buurtgenoot naar verhouding vaak de dader.

Bij seksuele delicten tegen vrouwen is de dader vaak de partner of ex-partner. Ook is het dikwijls een 'andere' bekende. Vrouwen krijgen vaker dan mannen te maken met online-pesterijen van hun ex-partner (12% tegen 7%). Ook van cyberpesten door familieleden zijn

vrouwen beduidend vaker slachtoffer dan mannen. Zowel bij mannen als bij vrouwen is een 'andere' bekende het vaakst de dader bij online pesten.

Tabel 8.5

Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en relatie met de dader,^a 2015 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

	totaal traditioneel geweld	seksuele delicten	mis- handeling	bedreiging	cyber- pesten ^b
vrouwen					
dader bekend	56,2	41,8	59,2	56,7	67,0
partner	2,0	8,5	2,8	1,8	0,6
ex-partner	7,6	9,0	11,2	6,4	12,3
familielid	4,8	.	4,3	5,2	5,1
buurtgenoot	23,0	6,8	13,9	29,4	10,8
iemand van werk/studie	8,7	4,7	8,3	8,7	15,1
andere bekende	10,6	11,1	17,9	12,8	26,0
dader onbekend	43,8	58,2	36,1	43,3	33,0
mannen					
dader bekend	38,5	.	36,9	40,6	54,5
partner	0,5	.	1,4	.	0,9
ex-partner	1,4	.	1,0	1,6	7,4
familielid	2,7	.	.	3,2	3,1
buurtgenoot	16,7	.	14,4	18,9	10,5
iemand van werk/studie	6,9	.	7,8	6,6	13,0
andere bekende	12,1	.	11,5	7,3	21,5
dader onbekend	61,5	.	61,7	59,4	45,5

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft ondervonden, is de relatie met de dader alleen bekend van het meest recente voorval.

b Voor cyberpesten zijn de uitkomsten van de Veiligheidsmonitor 2014 en 2015 samengevoegd om voldoende betrouwbare uitspraken te kunnen doen.

. Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of bij minder dan 50 respondenten, wordt het niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '15 en '14-'15)

Meeste geweldsdelicten door vrouwen en mannen niet gemeld bij politie

In 2015 wordt minder dan de helft van alle geweldsdelicten (45%) door vrouwen gemeld bij de politie; van minder dan een kwart (24%) wordt daadwerkelijk aangifte gedaan. Het merendeel van de ondervonden delicten komt dus niet in de politieregistraties terecht. Van de afzonderlijke delicttypen wordt mishandeling in iets meer dan de helft (54%) van de gevallen door vrouwen gemeld bij de politie; van ruim een derde (37%) wordt daadwerkelijk aangifte gedaan. De meldings- en aangiftebereidheid van vrouwen is voor

de andere typen geweldsdelicten lager: van de bedreigingen wordt 42% gemeld en 18% aangegeven en van de seksuele delicten respectievelijk 35% en 22%. Het laagst is de meldings- en aangiftebereidheid bij online pesten: hiervan wordt 15% bij de politie gemeld en slechts 6% aangegeven (Veiligheidsmonitor 2014-2015). De relatief lage meldings- en aangiftebereidheid van vrouwen wijkt op de meeste punten niet wezenlijk af van die van mannen. Alleen bedreiging wordt door mannen iets minder vaak gemeld.

Kader 8.2 Melding en aangifte

Burgers die iets is overkomen kunnen de politie daarvan op de hoogte stellen, ongeacht of de politie daaraan een vervolgactie verbindt. Dit wordt hier een *melding* genoemd. Een melding kan zowel op het politiebureau gebeuren als telefonisch of via internet. In een beperkt aantal gevallen is het de politie zelf die (als eerste) kennisneemt van een voorval. Van een gebeurtenis kan ook *aangifte* worden gedaan. Voor een aangifte is nadrukkelijker actie vereist; in de meeste gevallen moet een proces-verbaal of een aangifteformulier worden ondertekend. Meldingen via internet worden niet alleen als melding, maar ook als aangifte beschouwd. Een aangifte kan strafrechtelijke consequenties krijgen, bijvoorbeeld in het kader van opsporing en vervolging van mogelijke verdachten. Vaak is een bewijs van aangifte vereist, bijvoorbeeld voor schadevergoeding aan slachtoffers. De aangiften zijn een deelverzameling van de meldingen; daarom is het aandeel aangiften per definitie kleiner dan het aandeel meldingen.

Tabel 8.6

Melding en aangifte van geweldsdelicten bij de politie, naar type delict,^a 2015 (in procenten van het aantal slachtoffers van 15 jaar en ouder)

	totaal traditioneel geweld	seksuele delicten	mis- handeling	bedreiging	cyber- pesten ^b
vrouwen					
gemeld bij politie, dader bekend	45,5	35,4	54,1	42,4	15,2
delict aangegeven bij politie	24,3	21,8	37,3	17,7	6,2
mannen					
gemeld bij politie, dader bekend	40,9	.	59,4	31,5	15,5
delict aangegeven bij politie	21,5	.	40,6	11,0	6,2

- a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft ondervonden, zijn melding en aangifte alleen bekend van het meest recente voorval.
- b Voor cyberpesten zijn de uitkomsten van de Veiligheidsmonitor 2014 en 2015 samengevoegd om voldoende betrouwbare uitspraken te kunnen doen.
- . Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of bij minder dan 50 respondenten, wordt het niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '15 en '14-'15)

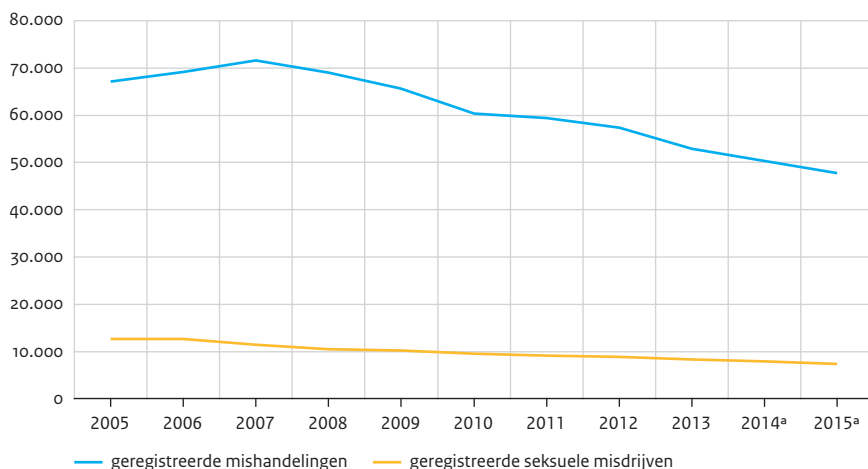
8.3 Door politie geregistreerd geweld

Seksuele misdrijven en andere geweldsmisdrijven

Het aantal door de politie geregistreerde seksuele misdrijven is tussen 2005 en 2015 continu gedaald. Het aantal geregistreerde mishandelingen is tot 2007 nog gestegen om daarna af te nemen.

Figuur 8.3

Geregisteerde mishandeling en seksuele misdrijven, 2005-2015 (in absolute aantallen)

a Voorlopige cijfers

Bron: CBS (Politiestatistiek '05-'15)

Kader 8.3 Door politie geregistreerde misdrijven

De Politiestatistiek van het CBS bevat informatie over door de politie geregistreerde misdrijven, waaronder gewelds- en seksuele misdrijven. Geregistreerde misdrijven zijn misdrijven die bekend zijn bij de politie, door zowel aangifte van burgers als opsporing van de politie. De Politiestatistiek van het CBS maakt op dit moment geen onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke slachtoffers. De hiervoor gepresenteerde gegevens uit de Veiligheidsmonitor leren echter dat de slachtoffers van mishandeling veelal mannen zijn en de slachtoffers van seksuele misdrijven veelal vrouwen.⁴

Forse daling van aantal geregistreerde seksuele delicten vanaf 2005

In 2015 zijn er in totaal 7355 seksuele misdrijven door de politie geregistreerd.⁵ Dat is 12% minder dan in 2013 en ruim 42% minder dan in 2005. Er waren in 2015 onder meer 1195 verkrachtingszaken en 1670 aanrandingszaken geregistreerd. Ten opzichte van 2013 is

het aantal registraties van aanrandingen met ruim 13% afgenomen, terwijl het aantal verkrachtingen slechts met iets meer dan 1% is gedaald. Vergeleken met 2005 is echter zowel het aantal geregistreerde aanrandingen als het aantal verkrachtingen gehalveerd. Ook bij andere seksuele misdrijven zien we een dalende trend.

Kader 8.4 Seksueel misdrijf

Onder een seksueel misdrijf wordt in de Politiestatistiek onder meer verkrachting, aanranding, schennis der eerbaarheid (o.a. exhibitionisme) en ontucht met een minderjarige verstaan. Andere seksuele misdrijven zijn onder andere het verspreiden van pornografie (bv. via internet) en seksuele handelingen met personen die in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeren.

Seksuele misdrijven vallen evenals mishandeling en bedreiging onder de hoofdcategorie gewelds- en seksuele misdrijven.

Ook afname van geregistreerde mishandelingen

Het aantal mishandelingen bleef groeien tot 2007, daarna zette een daling in. In 2015 werden bijna 47.700 processen-verbaal wegens mishandeling opgemaakt, 10% minder dan in 2013 en bijna 30% minder dan in 2005. Het aantal processen-verbaal vanwege mishandeling was ruim zesmaal zo hoog als dat vanwege een seksueel misdrijf.

Het aantal door de politie geregistreerde bedreigingen bedroeg 27.760 in 2015. Dit is 13% minder dan twee jaar eerder. Het jaarlijkse aantal geregistreerde gevallen van stalking was 2925 in 2015. In de voorafgaande jaren schommelde dit aantal rond 3500.

Tabel 8.7

Door de politie geregistreerde seksuele misdrijven en geweldsmisdrijven,^a naar type delict, 2005-2015 (in absolute aantallen)

	2005	2007	2011	2013	2015 ^b
soort misdrijf					
gewelds- en seksuele misdrijven	122.470	125.190	111.995	102.065	90.880
vv.					
geweldsmisdrijven (m.u.v. seksuele misdrijven)	109.750	113.800	102.805	93.740	83.520
mishandeling	67.060	71.570	59.425	52.850	47.695
bedreiging	35.500	35.080	33.400	31.890	27.760
stalking	3.450	3.525	3.505	3.385	2.925
levensmisdrijf	1.945	1.600	4.100	3.480	3.175
vrijheidsbeneming/gijzeling	910	780	560	510	415
mensensmokkel	445	600	690	580	580
geweldsmisdrijf (overig)	440	645	1.125	1.045	970

Tabel 8.7

(Vervolg)

	2005	2007	2011	2013	2015 ^b
seksuele misdrijven	12.720	11.385	9.195	8.330	7.355
aanranding	3.340	2.965	2.210	1.930	1.670
verkrachting	2.505	2.135	1.605	1.210	1.195
schennis der eerbaarheid	2.770	2.330	1.935	1.695	1.430
ontucht met minderjarige	1.440	1.420	845	980	800
pornografie	445	505	560	730	555
ontucht met misbruik van gezag	550	475	545	590	515
seksueel misdrijf (overig)	1.670	1.555	1.490	1.195	1.185

a In 2009 is door de politie een nieuw registratiesysteem (Basisvoorziening Handhaving) ingevoerd. Onduidelijk is in welke mate dit de registratie van misdrijven heeft beïnvloed. Zo is de toename van het aantal geregistreerde gevallen van misdrijven tegen het leven opmerkelijk. Mogelijk is hier echter sprake van een registratie-effect en worden gevallen van (zware) mishandeling die voorheen tot mishandelingen werden gerekend, nu zwaarder geïnclassificeerd.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Politiestatistiek '05-'15)

8.4 Informatie uit registraties van hulpverleners

Tal van hulpverlenende instellingen, zoals de politie en het maatschappelijk werk, krijgen te maken met slachtoffers van seksueel geweld en mishandeling. Er zijn echter maar weinig registratiegegevens beschikbaar die het mogelijk maken onderscheid aan te brengen tussen vrouwen en mannen. In deze editie van de monitor kunnen we wat dat betreft alleen rapporteren over gegevens van Slachtofferhulp Nederland (SHN).

In 2015 registreerde SHN 83.400 slachtoffers van een zeden- of geweldsmisdrijf.⁶

Onder hen waren meer mannen (57%) dan vrouwen (43%).

Slachtoffers van zedendelicten bij Slachtofferhulp Nederland vooral vrouwen

In 2015 meldden 5080 slachtoffers van zedenmisdrijven zich bij Slachtofferhulp Nederland. Het overgrote deel van hen was vrouw (87%). Ruim een op de vier van deze vrouwen was slachtoffer van een aanranding en bijna een op de vijf van verkrachting. Bijna een op de vijf vrouwen was als minderjarige slachtoffer geweest van incest of ontucht. Van de mannen was ruim 36% als minderjarige slachtoffer van ontucht.

De slachtoffers van zedenmisdrijven zijn relatief vaak jongeren. Ongeveer 35% van de vrouwelijke slachtoffers is minderjarig. Bij de mannen is dit 39%. Van de vrouwelijke slachtoffers van aanranding die SHN registreerde, was 29% minderjarig. Bij de vrouwelijke slachtoffers van verkrachting was dit bijna een kwart.

Slachtoffers van geweldsdelicten bij Slachtofferhulp Nederland vaker mannen

Veruit de meeste bij SHN geregistreerde slachtoffers waren slachtoffer van een geweldsmisdrijf (78.300). Bijna zes op de tien van hen waren mannen. Zowel bij de mannen als bij de vrouwen was in bijna zes op de tien gevallen sprake van mishandeling met of zonder letsel of geweld met dodelijke afloop. Bijna een op de drie vrouwen en mannen was slachtoffer van bedreiging.

Bij SHN geregistreerde slachtoffers van geweldsdelicten zijn in bijna negen van de tien gevallen meerderjarig. Dit geldt zowel voor de mannen als voor de vrouwen.

Tabel 8.8

Slachtoffers van zeden- en geweldsmisdrijven die bij Slachtofferhulp Nederland zijn geregistreerd,^a naar type delict, 2015 (in absolute aantallen)

	vrouwen	mannen	totaal ^b
zedenmisdrijven	4.374	655	5.079
aanranding	1.107	72	1.188
verkrachting	795	47	852
incest	157	35	194
ontucht minderjarige	639	238	891
openbare schennis	703	83	789
mensenhandel	168	11	181
zeden overig	805	169	984
geweldsmisdrijven	31.502	46.499	78.305
mishandeling zonder letsel	16.955	22.690	39.746
mishandeling met letsel	1.313	3.466	4.810
dodelijk geweld	487	1.255	1.749
bedreiging	9.820	14.834	24.780
overval	917	1.243	2.182
beroving	1.726	2.676	4.419
vrijheidsbeneming/gijzeling	284	335	619

a Dit kunnen slachtoffers zijn of, in het geval van dodelijk geweld, nabestaanden. De geregistreerde personen kunnen meerdere keren zijn geteld, waardoor de aantallen hoger zijn dan de cijfers die op StatLine, de CBS-databank, worden gepresenteerd.

b Inclusief onbekend.

Bron: Slachtofferhulp Nederland (SHN) 2015, CBS-bewerking

8.5 Mannelijke en vrouwelijke verdachten

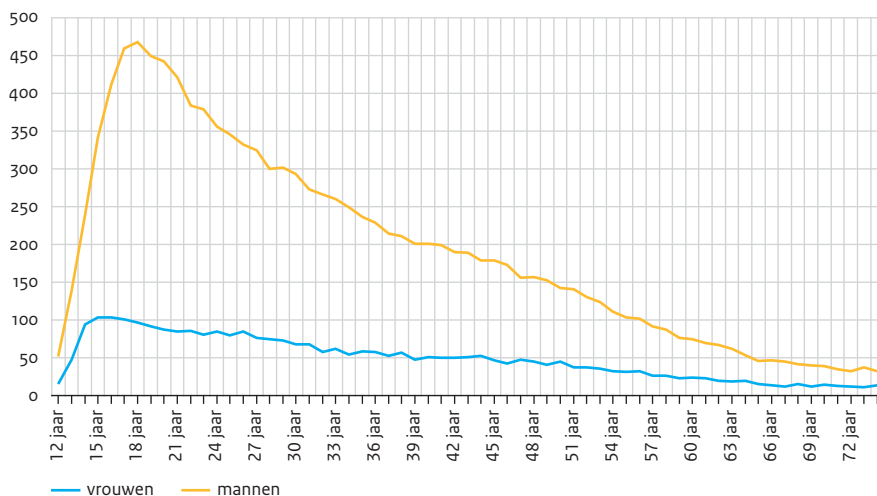
Vrouwen minder vaak verdacht, maar wel al op jongere leeftijd

In 2015 werden ruim 37.000 vrouwen door de politie geregistreerd als verdachte van een misdrijf. In 2005 waren dit er nog 53.000, een daling van bijna een derde. In dezelfde periode nam het aantal verdachte mannen met 39% iets sterker af.

In 2015 waren per 10.000 in Nederland woonachtige vrouwen er 45 verdacht van een misdrijf. Bij de mannen was dit viermaal zoveel (183 per 10.000). Het aandeel verdachten hangt zowel bij de vrouwen als bij de mannen sterk af van hun leeftijd. Bij de vrouwen tellen de minderjarige meisjes van 15 tot 18 jaar naar verhouding de meeste verdachten: ruim 100 per 10.000 vrouwen in deze leeftijdsgroep in 2015. Het patroon bij de mannen toont een veel scherpere piek die op iets hogere leeftijd valt. Van de 17- tot 21-jarige jonge mannen waren er iets meer dan 450 op de 10.000 verdacht van een misdrijf.

Figuur 8.4

Geregistreerde verdachten van misdrijven per 10.000 van de bevolking, naar leeftijd, 2015 (in absolute aantallen)^a

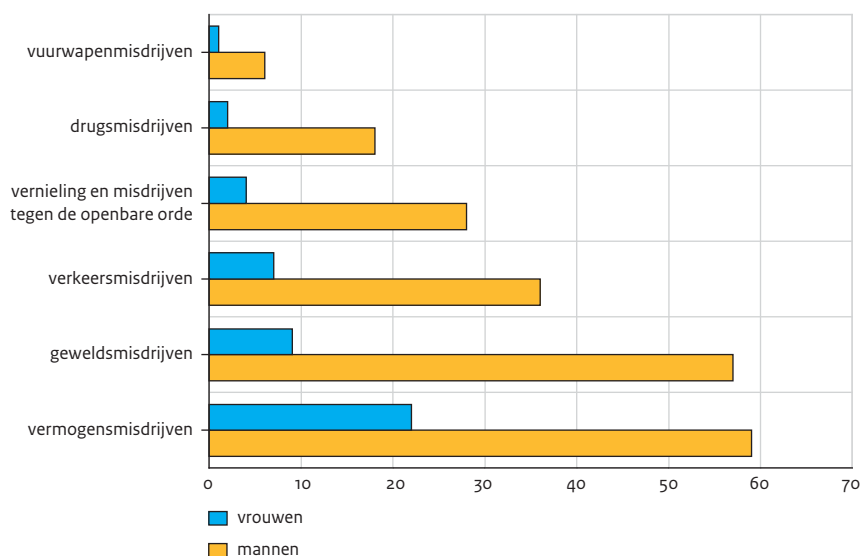
a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Politiestatistiek '15)

Naar verhouding veel winkeldiefstallen door vrouwen

Vrouwen zijn bij vrijwel alle soorten misdrijven sterk ondervertegenwoordigd ten opzichte van mannen. Geweldd misdrijven komen bijvoorbeeld bij mannen meer dan zesmaal zo vaak voor als bij vrouwen. Bij vermogensmisdrijven, zoals diefstal, is het verschil tussen de seksen kleiner. Mannen waren in 2015 bijna drie keer zo vaak verdacht van een vermogensmisdrijf als vrouwen. In het geval van winkeldiefstal was het aandeel verdachte vrouwen bijna even hoog als het aandeel verdachte mannen (14 respectievelijk 17 per 10.000). In de leeftijd van 18 tot 25 jaar waren vrouwen zelfs iets vaker verdacht van winkeldiefstal dan mannen. Onder de 18- tot 25-jarige vrouwen werden er 21 van de 10.000 verdacht van winkeldiefstal, tegen 19 bij de mannen.

Figuur 8.5

Geregistreerde verdachten per 10.000 van de bevolking, naar type misdrijf, 2015^a (in absolute aantallen)

a Voorlopige cijfers.

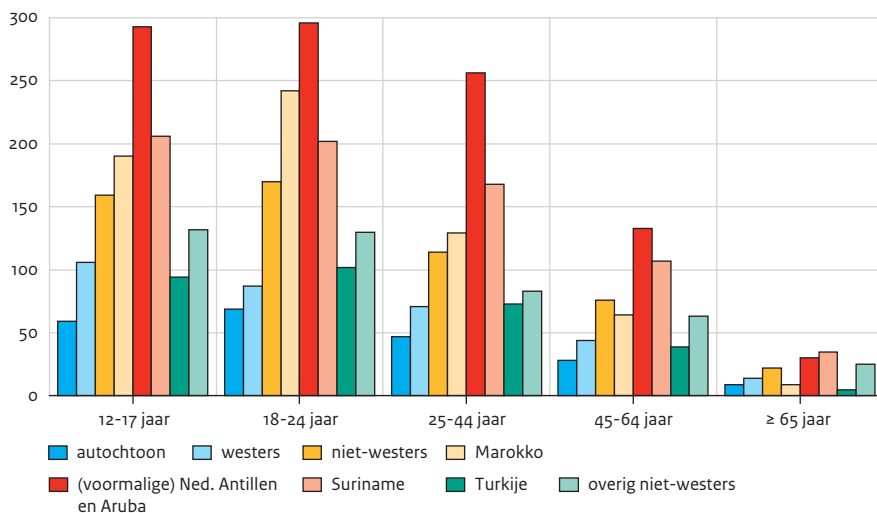
Bron: CBS (Politiestatistiek '15)

Vrouwen van Antilliaanse en Arubaanse herkomst vaker verdacht van een misdrijf

Vrouwen met een herkomst uit de voormalige Antillen en Aruba worden in vergelijking met andere herkomstgroeperingen vaker geregistreerd als verdachte van een misdrijf. In mindere mate geldt dit ook voor vrouwen met een Surinaamse of Marokkaanse achtergrond en in veel mindere mate voor vrouwen van Turkse herkomst. Bij dit alles moet worden aangetekend dat geen rekening is gehouden met de achtergrondkenmerken van de verschillende bevolkingsgroepen. Verschillen in sociaaleconomische positie, opleidingsniveau, de kwaliteit van de woonbuurt en de gezinssituatie zijn van invloed op het optreden van crimineel gedrag (Huijnk en Kessels 2016; Van Noije en Kessels 2012).

Figuur 8.6

Geregistreerde vrouwelijke verdachten per 10.000 van de bevolking, naar herkomst, 2015^a (in absolute aantallen)

a Voorlopige cijfers.

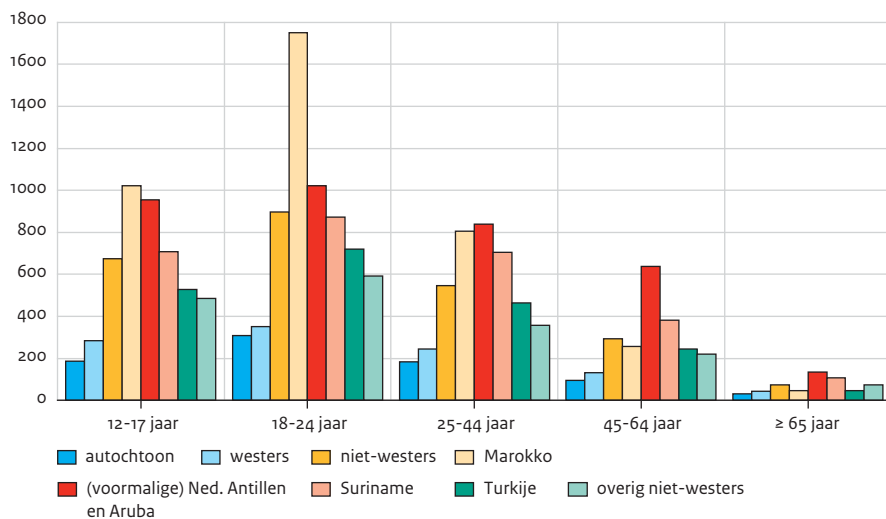
Bron: CBS (Politiestatistiek '15)

Het leeftijds patroon van de verdachte vrouwen is bij de genoemde herkomstsgroeperingen ongeveer gelijk. De vrouwen van Antilliaans/Arubaanse herkomst waren in 2015 in alle leeftijdsklassen het sterkst vertegenwoordigd, behalve bij de 65-plussers. In 2015 waren 296 op 10.000 vrouwen van 18 tot 25 jaar van Antilliaanse of Arubaanse herkomst geregistreerd als verdachte van een misdrijf.

Daarmee wijkt het patroon bij de vrouwen af van dat bij de mannen. Daar zijn de jongere mannen van Marokkaanse herkomst naar verhouding het vaakst verdacht van een misdrijf, vooral onder de 18-25-jarigen. In deze leeftijdsgroep waren in 2015 bijna 1800 per 10.000 mannen van Marokkaanse herkomst geregistreerd als verdachte. Onder mannen van 25 jaar en ouder is de Antilliaans/Arubaanse herkomstsgroepering het sterkst vertegenwoordigd.

Figuur 8.7

Geregistreerde mannelijke verdachten per 10.000 van de bevolking, naar herkomst, 2015 (in absolute aantallen)^a

a Voorlopige cijfers.

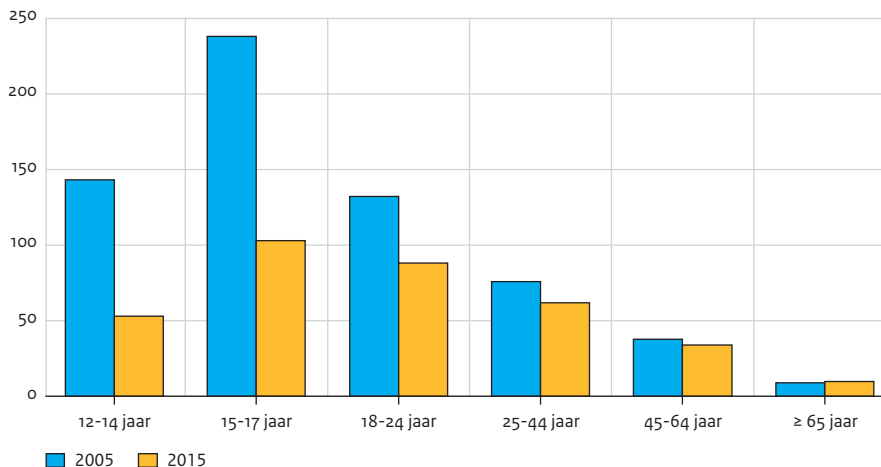
Bron: CBS (Politiestatistiek '15)

Daling vooral bij jonge vrouwen

Het aandeel verdachten onder vrouwen is tussen 2005 en 2015 gedaald van 67 naar 45 per 10.000 vrouwelijke inwoners. Het aandeel verdachten onder mannen daalde van 322 naar 183 per 10.000 mannelijke inwoners. De daling onder vrouwen was verreweg het sterkst bij de minderjarige meisjes. Het aandeel verdachte meisjes van 12 tot 15 jaar nam in deze periode met 63% af, onder de 15- tot 18-jarigen was de daling 57%. Bij de vrouwen van 18 tot 25 jaar daalde het aandeel met een derde al veel minder. Dit geldt ook voor de oudere leeftijdsgroepen. Als gevolg hiervan zien we een verschuiving onder de vrouwelijke verdachten naar hogere leeftijden.

Figuur 8.8

Geregistreerde vrouwelijke verdachten per 10.000 van de bevolking, naar leeftijd, 2005 en 2015^a
(in absolute aantallen)

a De cijfers voor 2015 zijn voorlopig.

Bron: CBS (Politiestatistiek '05 en '15)

8.6 Geweld achter gesloten deuren

De ministeries van vws (coördinatie), VenJ, ocw en szw werken sinds 2012 samen aan de bestrijding van *geweld in afhankelijkheidsrelaties* (GIA). Deze interdepartementale beleidslijn is gericht op alle vormen van geweld in huiselijke kring, in de professionele sfeer en in de vrijwillige sector. Het GIA-beleid kent drie pijlers: (I) het versterken van de positie van slachtoffers, (II) de straf- en bestuursrechtelijke aanpak van en hulpverlening aan daders en (III) het doorbreken van intergenerationele overdracht van geweld (TK 2012/2013g). De laatste jaren wordt de aanpak ook steeds meer door wetgeving ondersteund. Het heeft onder andere een plek verworven in de Wet tijdelijk huisverbod (vanaf 2009), in de Wet verplichte meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling (Wet meldcode vanaf 2013), in de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015 (Wmo), in de Jeugdwet (vanaf 2015) (TK 2015/2016h) en in de Wet tegengaan huwelijksdwang (2015). Behalve geweld in huiselijke kring komen in deze paragraaf mensenhandel en loverboyproblematiek aan de orde. Ook deze slachtoffers zijn vaak verborgen en langdurig overgeleverd aan hun ronselaar.

8.6.1 Geweld in huiselijke kring

Geweld in huiselijke kring, beter bekend als huiselijk geweld, betreft fysieke, seksuele of psychische mishandeling, gepleegd door (ex-)partners, gezins- of familieleden of huisvrienden. Het is een breed begrip dat verschillende delicten omsluit, onder meer kindermishandeling, eengerelateerd geweld, huwelijksdwang en genitale verminking. Op deze deelterreinen komt sporadisch nieuw onderzoeksmateriaal beschikbaar, waardoor we deze jaargang alleen in algemene zin op huiselijk geweld ingaan.

Omvang

Een gebrek aan prevalentiecijfers is een probleem dat het domein van huiselijk geweld bij uitstek kenmerkt. Alleen als het slachtoffer de stoute schoenen aantrekt en er melding van durft te doen of in een slachtofferenquête rapporteert, komt het aan de oppervlakte. In veel gevallen durft, kan of wil men dit niet. Dan komt het aan op omstanders, die in veel gevallen geen signalen opvangen. Een belangrijke beleidsinspanning is dan ook om slachtoffers, omstanders en daders via opeenvolgende overheidscampagnes en laagdrempelige regionale advies- en meldpunten 'Veilig Thuis' te motiveren om hulp en advies te zoeken.

De behoefte aan inzicht bij betrokken onderzoeks- en hulpverleningsinstanties wordt steeds dringender. Er zijn recent dan ook initiatieven om de handen ineen te slaan, beschikbare informatie bijeen te leggen, onderzoeksmethoden te verbeteren en – ondanks ontbrekende puzzelstukjes – zo toch het grotere plaatje in beeld te krijgen. Dergelijke methodologische opgaven zijn vooralsnog werk in uitvoering (zie Snippe et al. 2016). Daarbij zijn prevalentiecijfers, ook de hierna genoemde, zeer gevoelig voor definities van huiselijk geweld: wat wordt er wel en niet toe gerekend?

Voor een globaal idee van de omvang van de problematiek houden we ons dus noodgedwongen vast aan de laatste omvangsschatting van alweer enkele jaren geleden. Met behulp van de vangst-hervangstmethode⁷ op basis van politieregistraties gecombineerd met een slachtofferenquête is destijds geconcludeerd dat jaarlijks zo'n 200.000 mensen slachtoffer worden van *evident*⁸ huiselijk geweld en dat daarvan 60% tot 65% vrouw is (Van der Heijden et al. 2009). Van het geschatte aantal verdachten is 83% man (Van der Heijden et al. 2009). Deze gedateerde cijfers vullen we graag aan met actuelere bronnen, weliswaar in de wetenschap dat slachtoffers van huiselijk geweld meer geneigd zijn tot onderrapportage dan de meeste andere slachtoffers. Omdat dit risico bij slachtofferenquêtes nog het kleinst is, gaan we na wat de Veiligheidsmonitor ons over huiselijk geweld kan leren.

Veiligheidsmonitor

Deze enquête is bruikbaar als bron van informatie over huiselijk geweld, omdat zij informatie verzamelt over zelfgerapporteerd slachtofferschap, ook als dit niet gemeld of aangegeven is bij de politie of een andere slachtofferhulpinstantie. Sinds 2012 is de manier van enquêteren in de Veiligheidsmonitor ook volledig 'interviewer-vrij', dus waar voorheen

bij het slachtoffer misschien enige schroom was om huiselijk geweld te rapporteren kan dit nu anoniem.

Uit de Veiligheidsmonitor 2015 blijkt dat bij 10,7% van de ondervonden geweldsdelicten (geweld met seksuele bedoelingen, bedreiging of mishandeling) en bij 8,6% van de slachtoffers van deze geweldsdelicten de dader partner, ex-partner of familielid is. Omgerekend in absolute aantallen zijn dit ongeveer 26.500 slachtoffers en bijna 51.000 delicten.

Dit betekent dat een aantal slachtoffers herhaald slachtoffer wordt, aangezien het aantal delicten bijna het dubbele is van het aantal slachtoffers. Huiselijk geweld komt ook eerder voor bij vrouwen (13,4%) dan bij mannen (4,5%). 34% van de slachtoffers van huiselijk geweld zegt aangifte te hebben gedaan bij de politie.

Het slachtofferschap van huiselijk geweld is de afgelopen jaren geleidelijk afgenomen. In 2012 was bij 9,9% van de slachtoffers (omgerekend ca. 35.500 personen) de dader partner, ex-partner of familielid.

Bij cyberpesten zien we dat in 16,5% van de ondervonden onlinepesterijen en bij 14,9% van de slachtoffers de dader iemand uit de huiselijke kring is. Omgerekend zijn dit ongeveer 67.000 slachtoffers en bijna 146.000 delicten. Ook hier is duidelijk dat als men slachtoffer wordt, het pestgedrag vaak niet bij een keer stopt. Cyberpesten door iemand uit de huiselijke kring komt eerder voor bij vrouwen (18,3%) dan bij mannen (11,3%). Evenals bij 'traditioneel' huiselijk geweld is ook bij cyberpesten door personen uit de huiselijke kring het aantal in de afgelopen jaren gedaald. In 2012, het eerste jaar dat cyberpesten in de Veiligheidsmonitor werd onderzocht, bedroeg het aantal slachtoffers ongeveer 82.000.

De omvangsschattingen over huiselijk geweld uit de Veiligheidsmonitor zijn om meerdere redenen niet vergelijkbaar met de eerder genoemde schatting van Van der Heijden et al. (2009). Van de vormen van 'traditioneel' huiselijk geweld is in de Veiligheidsmonitor alleen fysiek geweld (mishandeling of dreigen daarmee) en seksueel geweld onderzocht. Andere vormen van huiselijk geweld zoals psychisch geweld (onderdrukken persoonlijkheid partner door o.a. belaging, intimidatie, sociale isolatie, vernedering en manipulatie) en economisch geweld (uitbuiten of bewust financieel afhankelijk maken van partner) zijn niet in het onderzoek meegenomen. Ook de wijze van dataverzameling/veldwerk, de vraagstellingen en de onderzoekspopulatie verschillen. Zo zijn in de Veiligheidsmonitor alleen personen van 15 jaar en ouder onderzocht. Geweld tegen kinderen beneden deze leeftijdsgrens blijft buiten beschouwing. Ten slotte is de verslagperiode van de Veiligheidsmonitor (2012-2015) anders dan het onderzoek van Van der Heijden et al. (2009). Uit de Veiligheidsmonitor blijkt dat het aantal slachtoffers van huiselijk geweld de afgelopen jaren is gedaald. Bij een steekproefonderzoek zoals de Veiligheidsmonitor stemmen de geschatte uitkomsten door toevalsfactoren overigens niet volledig overeen met de werkelijkheid maar vallen binnen betrouwbaarheidsmarges. De werkelijke uitkomsten liggen tussen de grenzen van deze marges.

Justitiële registraties

Net zoals politieregistraties bieden justitiële cijfers vooral zicht op verdachten. Op basis van de Onderzoeks- en Beleidsdatabase Justitiële Documentatie (OBD) onderzochten Alberda et al. (2015) de recidive van personen die zich tussen 2007 en 2011 schuldig maakten aan huiselijk geweld en ook werden vervolgd. In deze periode waren dit jaarlijks 6000 tot 8000 mensen. Van hen is ten minste 90% man en ruim 70% is al eerder met justitie in aanraking geweest voor uiteenlopende misdrijven. In de meeste gevallen was er sprake van mishandeling (ongeveer 70%) of bedreiging (een kleine 20%). Psychisch en seksueel geweld komen maar weinig onder deze strafzaken voor, in het eerste geval omdat ernstig lichamelijk letsel eerder wordt vervolgd en het in tweede geval omdat seksueel geweld mogelijk niet als huiselijk geweld maar als zedenmisdrijf wordt geadmistreerd. De onderzoekers constateren dat de strafrechtelijke recidive van de vervolgte plegers van huiselijk geweld binnen twee jaar na het incident is afgenomen van 37,2% in 2007 tot 33,2% in 2011 (al was het in 2011 iets hoger dan in 2010). Ter verklaring wordt erop gewezen dat het in de verschillende jaren een ander (meer of minder recidivegevoelig) type pleger zou kunnen betreffen, hoewel al zoveel mogelijk voor hun achtergrondkernmerken is gecontroleerd. Ook zou de afname volgens hen te danken kunnen zijn aan het geïntensiverde dadergerichte beleid. Tot slot wijzen de auteurs erop dat deze gunstige trend past in een bredere afname van recidive binnen andere delictgroepen, waardoor de verklaring mogelijk eveneens universeler is.

Een maatregel: tijdelijk huisverbod

Behalve op inzicht in de omvang van het probleem, richt de kennisbehoefte zich ook op de vraag in hoeverre de vele maatregelen die worden uitgetoetst dan wel ingevoerd, vruchten afwerpen.

Doordat slachtoffers hun daders in de eigen naaste kring treffen, zijn zij meestal langdurig overgeleverd aan geweld. Prioriteit heeft dan ook het onmiddellijk stoppen van het geweld. Sinds 1 januari 2009 geldt de Wet tijdelijk huisverbod, die burgemeesters de mogelijkheid geeft om plegers bij acute dreiging tien dagen uit huis te plaatsen. Vanaf het najaar van 2016 experimenteert Rotterdam als eerste gemeente met een uitbreiding van de mogelijkheden voor het opleggen van een tijdelijk huisverbod. Het huisverbod kan dan ook worden opgelegd wanneer het slachtoffer al is weggevlucht, om het in de gelegenheid te stellen veilig naar huis terug te keren. Het reguliere huisverbod kan alleen worden opgelegd wanneer de politie afgaat op een melding van geweld of sterke dreiging. Aanvankelijk groeide het landelijke aantal opgelegde huisverboden jaarlijks van ruim 2100 in 2009 naar ruim 3500 in 2012. Sindsdien daalde dit aantal: in 2014 moesten zo'n 3300 geweldplegers hun huis verlaten (Kuppens et al. 2015). De reden van de daling is onduidelijk, maar Kuppens et al. (2015) zeggen geen aanwijzingen te hebben dat deze verband houdt met het aantal voorvallen van huiselijk geweld.

Alberda et al. (2015) hebben quasi-experimenteel geanalyseerd of het tijdelijk huisverbod een gunstig effect heeft gehad op de recidive van de verdachten van huiselijk geweld binnen twee jaar na het incident. Dit effect vonden zij niet. Ter verklaring werpen zij op dat

de strafrechtelijke vervolging van deze verdachten mogelijk het eveneens ingezette hulpverleningstraject aan de daders heeft gedwarsboemd. Ook kan volgens hen meespelen dat het huisverbod vaker wordt opgelegd aan personen met een zwaarder strafrechtelijk verleden: de meest lastige doelgroep om recidive bij te voorkomen.

8.6.2 Mensenhandel

Het werven, vervoeren, overbrengen, opnemen of huisvesten van een persoon met gebruik van dwang en met het doel die persoon uit te buiten, wordt in Nederland begrepen als mensenhandel. Sinds 2005 is niet alleen gedwongen prostitutie, maar ook uitbuiting in andere economische sectoren strafbaar, volgens strafrechtartikel 237f inzake mensenhandel. Daarbij kunnen we denken aan gedwongen arbeid onder slechte arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden, slavernij en de handel in organen. De Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen (NRM) rapporteert over de aard en omvang van mensenhandel. De NRM baseert haar cijfers op meldingen die het Coördinatiecentrum Mensenhandel CoMensha ontvangt van onder andere de politie, Inspectie szw, Koninklijke Marechaussee (KMar), opvanginstanties, de advocatuur en soms ook van slachtoffers zelf. Net zoals de NRM spreken we van mogelijke slachtoffers, omdat de gepubliceerde cijfers gebaseerd zijn op signalen van mensenhandel, die niet altijd bevestigd worden.

Omvang

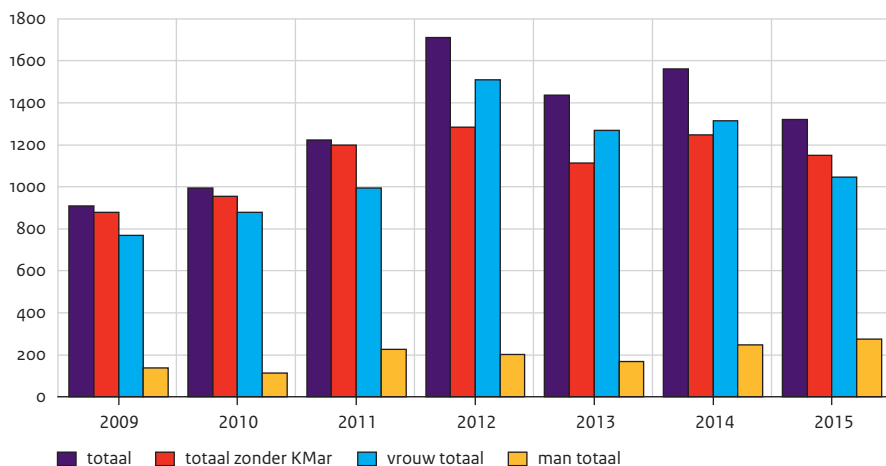
De laatste jaren waren de inspanningen van de NRM en haar partners er in hoge mate op gericht mensenhandel aan het licht te brengen. Daarvoor was gerichtere opsporing en systematische registratie nodig. Een logisch gevolg van effectievere opsporing is een stijging van de registratiecijfers. De NRM ziet dit dan ook als een belangrijke verklaring voor de jaarlijkse stijging van het geregistreerde aantal mogelijke slachtoffers van mensenhandel tot 2012. Daarnaast kan het opvallend hoge aantal van 1711 mogelijke slachtoffers in 2012 volgens CoMensha worden verklaard doordat ook de Koninklijke Marechaussee (KMar) systematischer melding ging maken van mogelijke slachtoffers: het aandeel meldingen door de KMar steeg van 2% in 2011 naar 25% in 2012 (NRM 2014). De NRM wijst erop dat deze meldingen vaak signaleringen bij douane of landgrens betreffen van Oost-Europese vrouwen over wie slechts een vermoeden bestaat dat ze in de prostitutie (willen) gaan werken. Uitbuiting of dwang hoeft daarbij niet aan de orde te zijn, waardoor we hier het aantal registraties presenteren zowel met als zonder de mogelijke slachtoffers die alleen door de KMar zijn gemeld.

Tussen 2012 en 2013 daalde het aantal meldingen voor het eerst, met 16%. In 2014 leek de trend zich met een stijging van 9% even te herstellen, maar in 2015 viel het aantal meldingen met 15% weer sterk terug tot 1321 (NRM 2016). Het zijn vooral de meldingen door de politie en KMar die met 14% respectievelijk 46% sterk zijn gedaald tussen 2014 en 2015. In 2012 en 2013 was drie kwart of meer van de meldingen nog afkomstig van de politie en de KMar; zij hebben dan ook als enige instanties een meldplicht. In 2015 was dit nog maar

61% van het aantal meldingen. De NRM duidt deze daling niet als een veelbelovende afname van mensenhandel, maar als een zorgwekkende daling van de aandacht voor de problematiek. Deze uitleg wordt mede ondersteund door de twee verklaringen die de KMar zelf geeft voor de afgenomen meldingen: de actuele vluchtelingenproblematiek die veel capaciteit vraagt en de verhoging van het beoordelingscriterium voor mensenhandel van 'minst geringe aanwijzing' naar 'geringste aanwijzing'. Het gedaalde aantal meldingen door de politie en de KMar wordt enigszins gecompenseerd doordat andere instanties zonder meldplicht, waaronder de opvang- en hulpverleningssector, juist meer zijn gaan melden (NRM 2016): van 21% (307) in 2013 naar 49% (643) in 2015. In het jaarrapport over 2013 (NRM 2014) wist de NRM al te vertellen dat gesprekken met dergelijke instellingen over betere signalering en afstemming gaande waren, zoals met Stichting Nidos, die vanaf 2013 de slachtoffers onder alleenstaande minderjarige vreemdelingen zou meetellen.

Figuur 8.9

Geregistreerd aantal mogelijke slachtoffers van mensenhandel, 2009-2015 (in absolute aantallen)

Bron: NRM (2014, 2016)

In 2015 was van het totale aantal geregistreerde mogelijke slachtoffers 79% vrouw. In 2014 was dit aandeel nog 84% en in de twee jaren daarvoor 88%. Bij de mannen was zowel het aandeel (21%) als het aantal (274) slachtoffers in 2015 hoger dan in de jaren ervoor; men lijkt dus alerter voor mannen die worden uitgebuit. De groep mannen is de afgelopen jaren mede zichtbaarder geworden door verbreding van het strafrechtartikel 237f naar andere terreinen dan de seksindustrie. Toch wijst de NRM erop dat andere vormen van mensenhandel dan seksuele uitbuiting in de praktijk minder gemakkelijk worden herkend en daarmee ook hun (relatief veel mannelijke) slachtoffers.

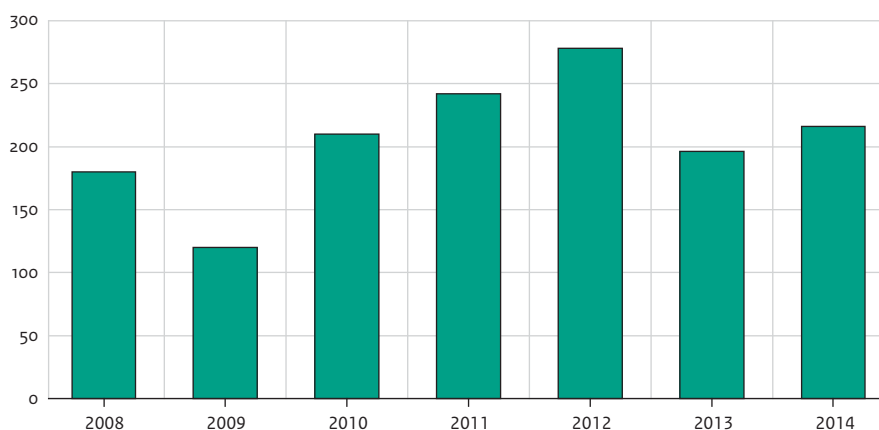
Inderdaad worden jaar in jaar uit overwegend slachtoffers van vermoedelijke uitbuiting in de seksindustrie geregistreerd. De NRM benadrukt dat dit samenhangt met de grotere aandacht voor en dus hogere kans op signalering in deze sector. Niet van alle mogelijke slachtoffers is bekend in welke sector ze werden uitgebuit. In 2015 werd zo'n 63% van alle mogelijke slachtoffers van mensenhandel gesignaleerd in de seksindustrie, een geleidelijke afname sinds 2012 (71%). Hiervan is 96% vrouw, vergelijkbaar met de eerdere drie jaren. Voor zover bekend, worden de meesten van deze slachtoffers in een particulier huis tewerkgesteld (36%), in de raamprostitutie (20%), in een bordeel of club (16%) of als escort (13%). Het aandeel mogelijke slachtoffers buiten de seksindustrie nam toe van 15% in 2012 tot 21% in 2015. Hiervan is 40% vrouw, een geleidelijke afname sinds 2012 (50%). Van de gevallen waarvan de sector bekend is, vond de meeste uitbuiting plaats in de landbouw, bosbouw en visserij (29%), in de horeca (15%), in de gedwongen criminaliteit (10%), de industrie (10%) en in het huishouden (9%).

Loverboys

Een deel van de mogelijke slachtoffers van mensenhandel is slachtoffer van een zogenaamde loverboy. Volgens het Verwey-Jonker Instituut passen deze loverboys een specifieke methodiek toe van ronselen en groomen (Verwijs et al. 2011). CoMensha spreekt van technieken waarbij mannen (en soms vrouwen) hun slachtoffer doelbewust aan zich binden om met uitbuiting voordeel te behalen uit hun liefde (CoMensha 2015). Slachtoffers – meestal jonge meisjes – worden door loverboys benaderd en ingepalmd met de belofte van een liefdesrelatie. De verleider stelt zich naar verloop van tijd steeds minder innemend en steeds onverbiddelijker op. Door middel van bijvoorbeeld chantage en geweld maken ze hun slachtoffers afhankelijk en angstig. Ze worden vaak in de prostitutie tewerkgesteld, moeten drugs vervoeren, telefoonabonnementen afsluiten of diefstal plegen onder dwang. Loverboyproblematiek kent dus verschillende vormen. Zo hoeft de dader niet altijd een man te zijn, maar zijn er ook meisjes die 'vriendinnen' ronselen. Omdat een eenduidige definitie van het probleem ontbreekt en het juridisch niet van mensenhandel is te onderscheiden heeft de Nationaal Rapporteur Mensenhandel besloten geen aparte cijfers van loverboyslachtoffers te presenteren. In opdracht van de minister van VenJ rapporteert CoMensha in zijn jaarverslag wel summier over gevallen van mensenhandel waarbij er signalen zijn dat een loverboytechniek is gebruikt.

Figuur 8.10

Geregistreerd aantal mogelijke slachtoffers van loverboys, 2008-2014 (in absolute aantallen)

Bron: CoMensha (2015); Verwijs et al. (2011)

De aanvankelijke stijging tot 278 geregistreerde slachtoffers van loverboys in 2012 schreef CoMensha mede toe aan betere afstemming met hulpverlenende instanties. Voor de daling tot 196 geregistreerde gevallen in 2013 is geen reden voorhanden, evenmin voor het hogere aantal van 216 in 2014. Dertien slachtoffers werden in eerdere jaren ook al aangemeld, wat op herhaaldelijk slachtofferschap wijst.

Bijna alle slachtoffers zijn vrouwelijk. Er zijn geen tot enkele mannelijke slachtoffers. 43% van de mogelijke slachtoffers in 2014 was minderjarig. Onder 15-17-jarigen bevinden zich met 36% de meeste slachtoffers, gevolgd door 18-20-jarigen (27%). 88% van de slachtoffers had de Nederlandse nationaliteit (CoMensha 2015).

8.7 Subjectieve veiligheid

Zoals we in de inleiding van dit hoofdstuk aangaven, wordt ook de veiligheidsbeleving als een belangrijke voorwaarde voor de ontwikkel- en dus emancipatiekansen van vrouwen beschouwd (TK 2012/2013f). Welke studie je ook raadpleegt, allen komen tot de conclusie dat vrouwen zich onveiliger voelen dan mannen. Toch worden vrouwen, zoals we in paragraaf 8.2 zagen, niet zo vaak slachtoffer van geweld als mannen. De bevinding dat vrouwen banger zijn voor slachtofferschap terwijl hun kans hierop kleiner is, wordt wel de *fear-victimizationparadox* genoemd. In deze paragraaf belichten we naast angst voor slachtofferschap ook enkele cognitieve aspecten van de veiligheidsbeleving die volgens de literatuur bijdragen aan een mogelijke verklaring voor de fear-victimizationparadox: de ingeschatte kans en ernst van slachtofferschap.

8.7.1 Gevoelens van onveiligheid

Bijna een op de vijf mensen (18%) voelde zich in 2015 weleens onveilig in de eigen buurt. Dit aandeel is gedaald ten opzichte van 2013. Vrouwen, vooral jongere, voelen zich in de eigen woonomgeving onveiliger dan mannen. Er wordt, behalve naar de veiligheidsbeleving in de eigen woonbuurt, in de Veiligheidsmonitor ook gevraagd naar de veiligheidsbeleving in algemene zin. Gemiddeld 36% voelde zich in 2015 weleens onveilig. Dit aandeel is eveneens gezakt ten opzichte van het cijfer van 2013, maar het bedraagt nog steeds bijna het dubbele van dat van de onveiligheidsgevoelens in de eigen buurt. Zowel in het algemeen als in de eigen buurt voelt 2% zich vaak onveilig. De verschillen in algemene onveiligheidsgevoelens naar achtergrondkenmerken laten ongeveer hetzelfde patroon zien als bij de onveiligheidsgevoelens in de buurt. Vrouwen voelen zich onveiliger dan mannen en jongeren voelen zich onveiliger dan ouderen.

Tabel 8.9

Voelde zich in het afgelopen jaar weleens/vaak onveilig naar leeftijd, 2015 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

	weleens onveilig	vaak onveilig	weleens onveilig in eigen buurt	vaak onveilig in eigen buurt
vrouwen				
15-17 jaar	51,7	3,2	25,7	2,8
18-24 jaar	60,0	2,8	31,1	3,1
25-34 jaar	55,1	2,5	27,7	2,5
35-44 jaar	46,2	2,0	21,4	1,9
45-54 jaar	42,3	2,1	20,4	2,0
55-64 jaar	39,6	2,4	19,9	2,0
65-74 jaar	32,6	1,4	17,6	1,3
≥ 75 jaar	28,4	1,9	17,9	1,2
mannen				
15-17 jaar	28,2	0,9	13,3	0,9
18-24 jaar	31,1	0,9	14,6	1,2
25-34 jaar	30,9	1,4	15,0	1,8
35-44 jaar	28,5	1,3	13,6	1,6
45-54 jaar	26,9	1,3	14,4	1,4
55-64 jaar	26,0	1,2	13,0	1,0
65-74 jaar	21,2	0,8	12,9	0,8
≥ 75 jaar	19,3	0,9	12,5	0,9

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '15)

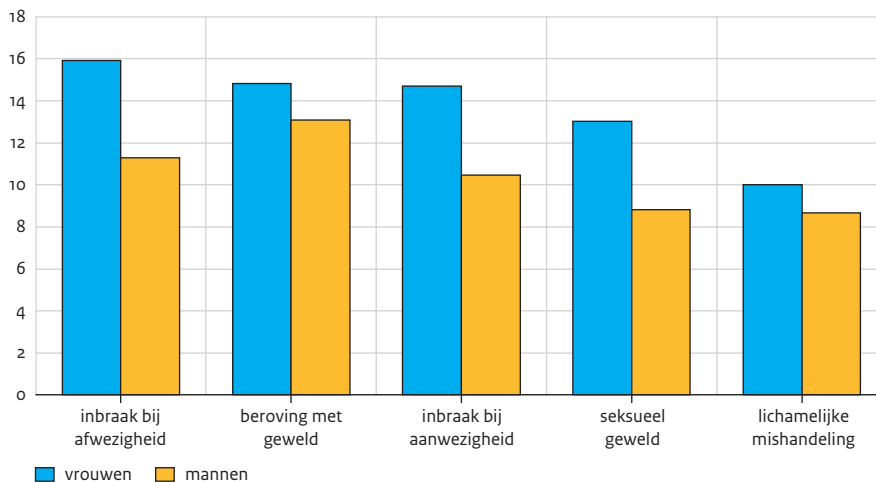
Angst voor slachtofferschap

Dat meer vrouwen aangeven dat ze zich weleens onveilig voelen, zegt nog weinig over de aard en intensiteit van hun gevoel. Blijft het bij een onprettige gedachte, is het een risico-perceptie of is er sprake van angst? Dat verkennen we hier voor verschillende specifieke delicten met behulp van EMOP '16. In 2016 heeft zo'n 62% van de ondervraagden (58% van de mannen en 65% van de vrouwen) zich ooit in de afgelopen twaalf maanden in lichte of ernstige mate angstig gevoeld voor ten minste een van de acht voorgelegde misdrijven (score 2 of meer op vijf puntsschaal).

Eerst kijken we in figuur 8.11 naar de mensen die zich *erg* of *heel erg* angstig hebben gevoeld voor vijf typen geweld door *onbekende daders*. Vrouwen rapporteren voor elk misdrijf het vaakst sterke angst.

Figuur 8.11

Heeft zich in de afgelopen twaalf maanden (heel) erg angstig^a gevoeld voor geweld door een *onbekende*, naar sekse en misdrijf, 2016 (in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder)^b

a Score 4 of 5 op vijf puntsschaal van 'helemaal niet angstig' tot 'heel erg angstig'.

b Gemiddelden van mannen en vrouwen verschillen significant bij inbraak bij aanwezigheid, seksueel geweld ($p < 0,001$), inbraak bij afwezigheid en beroving met geweld ($p < 0,05$).

Bron: SCP (EMOP '16)

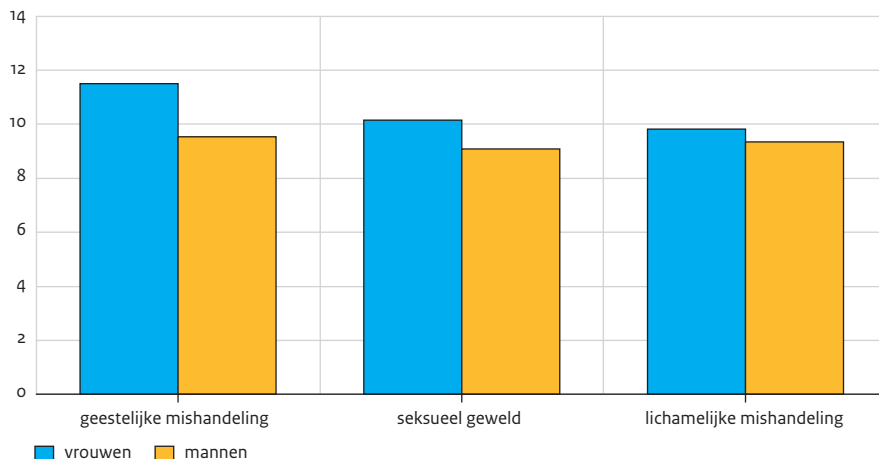
Bij angst voor inbraak terwijl men zelf thuis is en bij angst voor seksueel geweld door een onbekende is het verschil tussen mannen en vrouwen relatief groot. Ook in de Emancipatiemonitor 2012 vonden we dit verschil (Van Noije 2012). Mogelijk kan het worden geduid met behulp van de 'schaduwhypothese'. Volgens Warr (1987, 2000) houden vrouwen er bewust of onbewust rekening mee dat misdrijven waarbij ze oog in oog met de dader

staan, met name inbraak, ook met seksueel misbruik gepaard kunnen gaan. Deze hypothese dat de angst voor seksueel geweld een schaduw over andere misdrijven werpt, is door Ferraro (1996) bevestigd. Seksuele delicten komen relatief weinig voor, maar worden wel als bijzonder afschrikwekkend beleefd. Bovendien is de kans op slachtofferschap voor vrouwen hier wel groter. Dit is een mogelijke verklaring voor de fear-victimizationparadox.

Angst voor geweld door *bekende daders*, waaronder huiselijk geweld, is in 2016 vooral onder vrouwen minder wijdverspreid (gemiddeld 10,5%, figuur 8.12) dan de angst voor geweld door onbekenden (gemiddeld bijna 14%). We verwachten ook minder angst voor bekenden, omdat aan deze angst vaker een aanleiding in de realiteit ten grondslag ligt dan aan angst voor een willekeurige passant in een donkere steeg. Als een familielid immers nooit eerder enige agressie heeft getoond, is de kans klein dat daarvoor wel wordt gevreesd. Angst voor bekenden zal zich daardoor sterker concentreren onder daadwerkelijke slachtoffers dan angst voor onbekenden. Des te opmerkelijker is het dat mannen vergeleken met hun angst voor onbekenden (gemiddeld 10,5%) relatief veel angst voor bekenden hebben (gemiddeld ruim 9%).

Figuur 8.12

Heeft zich in de afgelopen twaalf maanden (heel) erg of aanzienlijk angstig^a gevoeld voor geweld door een *bekende*, naar sekse en misdrijf, 2016 (in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder)^b

a Score 4 of 5 op vijfpuntsschaal van 'helemaal niet angstig' tot 'heel erg angstig'.

b Gemiddelden van mannen en vrouwen verschillen significant bij geestelijke mishandeling en lichamelijke mishandeling door een bekende ($p < 0,05$).

Bron: SCP (EMOP '16)

De impact van angst

Niet elk moment van angst laat een blijvende indruk achter en hoeft een rem op ontwikkelkansen te betekenen. Evolutionair bekeken is angst heel functioneel: een ingebouwd waarschuwingssysteem dat mens en dier behoedt voor gevaar (Goffman 1971; Warr 2000; Wilson 1975). Zolang angst mensen alert houdt, hoeft het dan ook geen probleem te zijn. Het wordt problematisch zodra angst mensen in zijn greep houdt en zij hun gedrag structureel aanpassen alleen maar om potentieel gevaar uit de weg te gaan. Angst voor slachtofferschap is dan een onwenselijke aantasting van de bewegingsvrijheid en de maatschappelijke participatie.

Volgens ruim 70% van de mensen die in het voorgaande jaar weleens angstig zijn geweest voor slachtofferschap, hebben deze gevoelens geen of bijna geen invloed op hoe ze zich in het dagelijks leven voelen of gedragen. Daarentegen heeft de angst volgens bijna 13% een (zeer) sterke invloed op hun dagelijkse gevoelsleven en spreekt 10% van een (zeer) sterke invloed op hun gedrag. Vrouwen ervaren vaker dan mannen een (zeer) sterke impact op hun gevoelsleven (15% versus 10%) en op het gedrag (12% versus 8%). Dit wijst erop dat het dagelijkse leven van vrouwen vaker wordt bepaald door angst voor slachtofferschap dan dat van mannen, al is dit ook onder vrouwen voor een kleine minderheid het geval.

De impact van angst op het dagelijkse gedrag is niet voor elk type misdrijf gelijk. Als mensen angst ervaren voor geestelijke mishandeling door een bekende, heeft dit zowel voor mannen als voor vrouwen de grootste impact op hoe ze zich voelen en gedragen. Ook de angst voor mishandeling door onbekenden en voor inbraak bij afwezigheid beïnvloedt het gevoelsleven en gedrag van beide seksen relatief sterk.

8.7.2 Percepties van onveiligheid

Angst voor slachtofferschap is een emotie die zich niet zomaar door een rationele inschatting van de kans op slachtofferschap laat verklaren (Hale 1996; Vanderveen 2006; Wilcox Rountree en Land 1996). Maar dat maakt deze angst nog niet irrationeel. Daarom wordt in onderzoek naar angst voor slachtofferschap uitgegaan van het concept *risicoperceptie*, dat angst voor slachtofferschap verklaart uit zowel de gepercipieerde *kans* op slachtofferschap als de gepercipieerde *ernst* van de mogelijke gevolgen (Ferraro 1995; Ferraro en LaGrange 1987; Nonnenmacher 2007; Warr 2000; Wilcox Rountree en Land 1996; Wyant 2008).

Voor de een betekent inbraak slechts verlies van vervangbare goederen, voor de ander verlies van dierbare erfstukken en de geborgenheid van het eigen huis. Het samenspel tussen de perceptie van de kans en de ernst – de *risicoperceptie* – kan daarmee niet objectief worden vastgesteld en dus ook niet worden afgedaan als irrationeel (Warr 2000).

Volgens Warr (2000) zou de *risicoperceptie* sterk afhankelijk zijn van de mate waarin iemand zich weerbaar voelt. Hij introduceerde hiervoor het idee van *risicogevoeligheid*, dat de *fear-victimizationparadox* van vrouwen zou kunnen verklaren. Door hun lichamelijke kwetsbaarheid vrezen vrouwen zich in geval van nood onvoldoende te kunnen verweren (Goodey 1997; Hale 1996; McCoy et al. 1996; Sacco 1990), waardoor ze de gevolgen als ern-

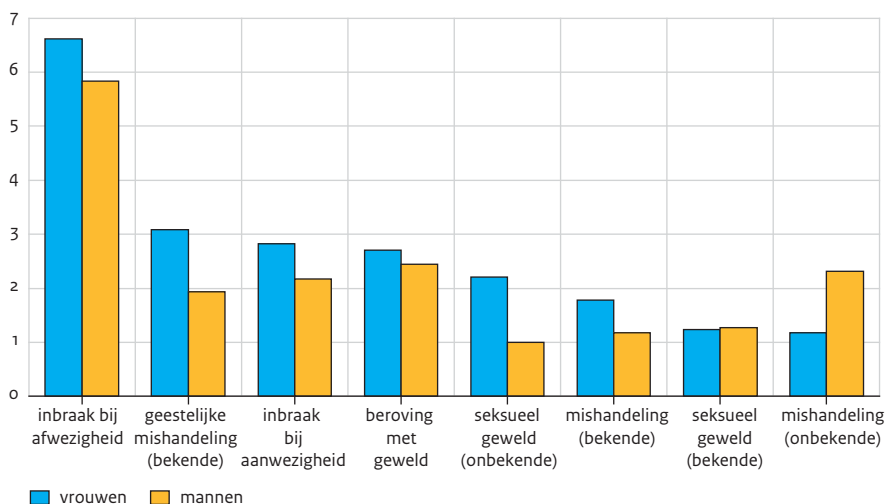
stiger zouden inschatten. Opgeteld bij de angst voor seksueel geweld, waarop de kans voor vrouwen wel hoger is, wordt dan ook verondersteld dat het sterkere gevoel van onveiligheid van vrouwen niet zozeer is ingegeven door een onterecht hoge inschatting van de kans op slachtofferschap, als wel door de perceptie van *ernstigere* gevolgen van eventueel slachtofferschap (Killias 1990; Warr 2000). Over weerbaarheid biedt EMOP '16 geen informatie. Wel kunnen we voor verschillende misdrijven nagaan hoe Nederlandse mannen en vrouwen de kans en de ernst inschatten.

Gepercipieerde kans

Het aandeel mensen dat de kans op slachtofferschap hoog inschat, is flink lager dan het aandeel mensen met angst ervoor. Daaruit blijkt dat angst niet samen hoeft te gaan met het idee dat de kans hoog is. De kans op inbraak terwijl men niet thuis is, wordt veruit door de meeste mensen als (zeer) groot ingeschat; de kans op seksueel geweld door een bekende schatten de minste mensen (zeer) groot in: iets meer dan 1%.

Figuur 8.13

Perceptie van (zeer) grote kans op slachtofferschap in het komende jaar, naar sekse en misdrijf, 2016 (in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder)^b

a Score 4 of 5 op vijfpuntsschaal van 'zeer kleine kans' tot 'zeer grote kans'.

b Gemiddelden van mannen en vrouwen verschillen significant bij seksueel geweld door een onbekende ($p < 0,001$) en inbraak bij af- en aanwezigheid ($p < 0,05$).

Bron: SCP (EMOP '16)

In het algemeen wordt het waarschijnlijker gevonden dat men slachtoffer wordt van een onbekende dan van een bekende dader. Een uitzondering hierop is geestelijke mishandeling door een bekende. Met 3% schatten vooral veel vrouwen de kans hierop relatief hoog in. Ook valt mishandeling door een onbekende op, omdat vrouwen dit – in tegenstelling tot mannen – het minst waarschijnlijke delict vinden. Samengevat hebben mannen noch vrouwen het idee dat hun gemakkelijk iets overkomt.

De inschatting van de kans verschilt minder sterk tussen mannen en vrouwen dan hun angst voor dezelfde delicten. De kans op inbraak en de kans op seksueel geweld door een onbekende schatten vrouwen significant groter in. Op de overige vijf misdrijven verschillen de seksen niet noemenswaardig.

Gepercipieerde ernst van de gevolgen

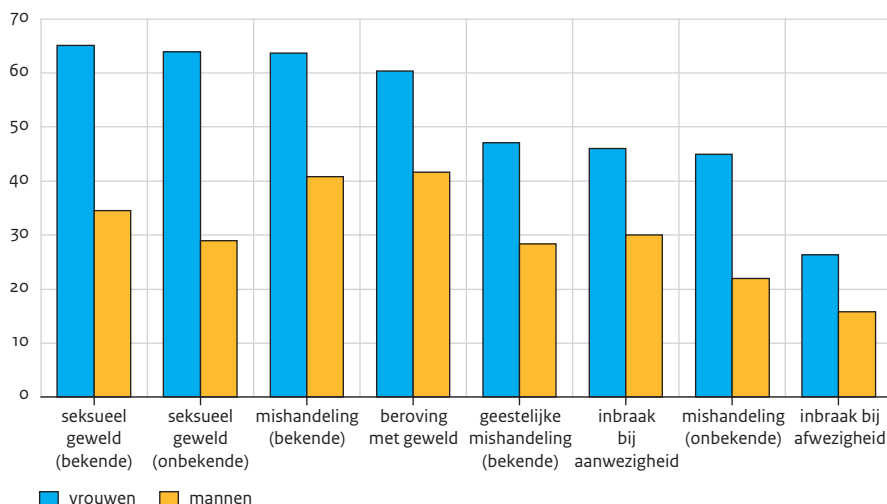
De sekseverschillen verdiepen zich daarentegen aanzienlijk als aan mannen en vrouwen wordt gevraagd hoe erg het voor hen zou zijn als ze slachtoffer van deze misdrijven zouden worden. Hierbij kunnen mensen zelf aan alle mogelijke gevolgen denken, waaronder lichamelijk, emotioneel en financieel. Ook al denken de meeste mensen niet dat de kans dat zij slachtoffer worden heel groot is, velen geloven wel dat het heel erg zou zijn als het hun dan toch zou overkomen. Daarnaast is het aandeel mensen dat slachtofferschap als (zeer) ingrijpend inschat, ook veel hoger dan het aandeel mensen dat er (heel) erg angstig voor is.

Het zijn grofweg de misdrijven waaraan een relatief lage kans wordt verbonden (figuur 8.13), die relatief ernstig worden gevonden, en vice versa. Geweld door bekenden wordt dan ook relatief vaak onwaarschijnlijker maar wel ingrijpender gevonden dan geweld door onbekenden. Dat geldt in mindere mate voor geestelijke mishandeling door een bekende.

Zoals gezegd zijn de sekseverschillen groot. Voor alle delicten geldt dat vrouwen minder gemakkelijk over de gevolgen denken heen te kunnen komen dan mannen. Het feit dat de ernst meer dan de kans op delicten voor vrouwen zwaarwegend is, wordt het duidelijkst geïllustreerd door mishandeling door een onbekende. Terwijl mannen de kans erop hoger inschatten, schatten twee keer zoveel vrouwen de gevolgen als onoverkomelijk in (45% tegen 22%).

Figuur 8.14

Perceptie van (zeer) ernstige^a gevolgen van slachtofferschap, naar sekse en misdrijf, 2016 (in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder)^b

- a Score 4 of 5 op vijfpuntsschaal van 'ik zou daar vrij snel weer overheen komen' tot 'ik zou daar echt nooit meer overheen komen'.
- b Gemiddelden van mannen en vrouwen verschillen significant bij alle onderzochte delicten ($p < 0,001$).

Bron: SCP (EMOP '16)

8.8 Opvattingen over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen

Maatschappelijke opvattingen over de rol van man en vrouw maken de weg vrij voor gelijkwaardigheid tussen de seksen of houden machtsverschillen juist in stand. Wat is volgens mensen normaal in de omgang tussen de seksen en wat mag van hen worden verwacht? In tabel 8.10 wordt een aantal stellingen gepresenteerd over verschillende aspecten van het seksuele zelfbeschikkingsrecht van vrouwen.

Al jarenlang is een meerderheid van zowel mannen als vrouwen in het algemeen van mening dat vrouwen de regie moeten en mogen hebben over hun eigen seksualiteit. Met ruim 90% van de vrouwen en bijna 90% van de mannen is er de meeste steun voor de stelling dat als een vrouw 'nee' zegt, ze ook 'nee' bedoelt. Een tik op de billen is voor meer dan drie kwart van de vrouwen en mannen geen compliment voor vrouwen. Een iets kleinere meerderheid van vrouwen (60%) en mannen (62%) is het erover eens dat het initiatief op seksueel gebied niet van de man hoeft te komen. Wel vinden veel mensen dat

vrouwen gedrag van mannen tegenwoordig te gauw opvatten als seksuele intimidatie: slechts 20% van de mannen en 26% van de vrouwen is het hiermee oneens.

Het relatief lage aandeel mensen dat het recht op seks van mannen in een vaste relatie bestrijdt, lijkt het idee van eigen regie voor vrouwen op het eerste gezicht niet te onderschrijven. Van de mannen vindt 40% en van de vrouwen vindt 50% dat mannen dit recht *niet* hebben. Deze stelling is aan de helft van de respondenten voorgelegd; de andere helft is de neutralere stelling voorgelegd dat partners recht op seks hebben in een vaste relatie. Dit recht van vaste partners op seks wordt door nog minder mensen tegengesproken dan het recht op seks van mannen in een vaste relatie. Dit wijst erop dat mensen vooral vinden dat een vaste relatie wel recht geeft op seks, maar niet zozeer dat dit recht is voorbehouden aan mannen; het geldt voor beide partners.

Ook uit de vergelijking van de mate waarin wisselende seksuele partners voor vrouwen dan wel voor mannen worden afgekeurd, blijkt dat men voor vrouwen niet heel andere seksuele normen hanteert dan voor mannen. Een grote meerderheid keurt wisselende contacten voor zowel vrouwen als mannen af; vrouwen denken hier iets minder liberaal over dan mannen. Het aandeel vrouwen dat wel tolerant is ten opzichte van vrouwen met wisselende contacten is met 18% even groot als ten opzichte van mannen met wisselende contacten. Met respectievelijk 20% en 21% maken ook mannen nagenoeg geen verschil tussen vrouwen en mannen met wisselende contacten.

Tot slot, tussen 2014 en 2016 zijn vrouwen over vijf van de negen stellingen vrouwvriendelijker gaan denken. Voor mannen is dat zelfs over zes stellingen het geval. Vrouwen lijken nog altijd sterkere voorstanders van het vrouwelijke recht op seksuele regie dan mannen, maar de verschillen zijn wel kleiner dan in 2014. Mannen vinden in 2016 zelfs voor het eerst vaker dan vrouwen dat de man niet per se het initiatief op seksueel gebied hoeft te nemen. Maar ook over een ‘tik op de billen’ en ‘nee is nee’ is de stellingname van mannen sterker in vrouwvriendelijke richting opgeschoven dan die van vrouwen, waardoor de sekseverschillen in 2016 kleiner zijn dan in 2014.

Vrouwen tonen zich ook meer uitgesproken kritisch over geweld tegen vrouwen. Met de stelling dat de man het huis zou moeten verlaten wanneer hij zijn vrouw mishandelt, wordt door beide seksen in grote meerderheid ingestemd, maar net iets meer door vrouwen. Ook is een meerderheid van beide seksen het oneens met de stelling dat de politie zich terughoudend moet opstellen bij geweld in de privésfeer, weer vooral vrouwen. De mannelijke meerderheid die het oneens is met de stelling dat bij mishandeling van vrouwen geldt dat waar twee vechten, twee schuld hebben, is erg krap, en heel wat krapper dan die van vrouwen. Ook dit thema kunnen we echter eindigen met de positieve noot dat de meningsverschillen tussen mannen en vrouwen zijn geslonken, vooral door dat mannen in 2016 sterker stelling hebben genomen tegen geweld dan in 2014.

Tabel 8.10

Opvattingen over seksuele omgangsvormen, naar sekse, 2014 en 2016 (in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder)^a

	2014		2016		verschil 2014-2016	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
(helemaal) oneens met uitspraak						
Op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen.	59	59	60	62	-	-
Als een man een vrouw in het voorbijgaan een tik op haar billen geeft, is dat voor haar een compliment.	73	65	79	77	*	**
Als een man een vaste relatie heeft of getrouwd is, dan heeft hij recht op seks.	45	31	50	40	*	**
In een vaste relatie hebben partners recht op seks met elkaar.	24	15	29	23	*	**
Vrouwen vatten tegenwoordig gedrag van mannen te gauw op als seksuele intimidatie.	22	17	26	20	-	-
Ik keur het af als een vrouw veel wisselende seksuele partners heeft.	13	16	18	20	**	**
Ik keur het af als een man veel wisselende seksuele partners heeft.	12	16	18	21	**	**

Tabel 8.10
(Vervolg)

	2014		2016		verschil 2014-2016	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
(helemaal) eens met uitspraak						
Als een vrouw 'hee' zegt tegen seksuele toenadering bedoelt ze ook 'hee'.	89	82	91	87	-	**
Jongens en mannen drijven nog te vaak hun zin door in seksuele relaties.	39	37	35	36	-	-

a De gepresenteerde percentages wijzen ofwel op het aandeel mensen dat het oneens is met vrouwonvriendelijke stellingen, ofwel op het aandeel mensen dat het eens is met vrouwvriendelijke stellingen. In beide gevallen geldt: hoe hoger het percentage, des te vrouwvriendelijker de opvattingen.

Zoals ook in 2014 is de berekening van de percentages in 2016 inclusief de respondenten die 'weet niet' antwoordden, maar exclusief respondenten die niets hebben geantwoord.

** $p < 0,001$; * $p < 0,05$ (significante verschillen); - niet significant.

Bron: SCP (EMOP '14 en '16)

Tabel 8.11

Opvattingen over mishandeling, naar sekse, 2014-2016 (in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder)

	2014		2016		verschil 2014-2016	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
(helemaal) oneens met uitspraak Bij mishandeling van vrouwen geldt: waar twee vechten hebben twee schuld.	60	42	62	52	-	**
Bij geweld in de privésfeer moet de politie zich terughoudend opstellen. (helemaal) eens met uitspraak	68	59	72	68	*	**
Wanneer een man zijn vrouw mishandelt, zou hij het huis moeten verlaten en niet de vrouw.	85	75	84	80	-	*

** p < 0,001; * p < 0,05 (significante verschillen); - niet significant.

Bron: SCP (EMOP '14 en '16)

8.9 Tot slot

Geweld tegen vrouwen lijkt licht gedaald

Geweld wordt zes keer vaker door mannen dan vrouwen gepleegd en is ook iets vaker tegen mannen dan vrouwen gericht. Het zijn vooral de jongvolwassen mannen en vrouwen die het moeten ontgelden. Meer nog dan de frequentie verschilt de aard van het geweld tussen mannelijke en vrouwelijke slachtoffers. Mannen worden relatief vaak mishandeld en bedreigd in de openbare ruimte. Vrouwen krijgen daarentegen vaker dan mannen te maken met seksueel geweld. Daarnaast vindt geweld tegen vrouwen vaker thuis en bij herhaling plaats, kennen zij hun daders vaker, en zijn dit vaker hun (ex-)partners. Ook werken vrouwen vaker in sectoren met externe contacten die hen blootstellen aan agressie. Dit patroon is niet nieuw; het tekent zich jaarlijks af in de cijfers. Wel daalt het aandeel vrouwen dat slachtofferschap van geweld rapporteert sinds 2008, terwijl het aandeel mannen ongeveer gelijk blijft. Ook is het aantal geregistreerde seksuele delicten in tien jaar tijd gehalveerd. Dit laatste past in een bredere trend van afnemende criminaliteit volgens politieregistraties. Zo nam ook het aantal geregistreerde mishandelingen iets minder sterk, maar toch met bijna een derde af ten opzichte van 2005. De verklaring voor deze algemene daling moeten we dan ook niet in de eerste plaats bij gendersensitief beleid, maar universeler zoeken.

Verborgен geweld treft vooral vrouwen

Huiselijk geweld maar ook mensenhandel en daarbinnen de loverboyproblematiek zijn vormen van geweld die vaak achter de voordeur of anderszins in het verborgene, bijvoorbeeld door middel van ronselpraktijken, plaatsvinden. Dit verborgen geweld treft vrouwen veel meer dan mannen. In 2015 vonden 1321 meldingen van mogelijke slachtoffers van mensenhandel plaats; bijna vier van de vijf slachtoffers waren vrouw, waarbij moet worden aangetekend dat het aandeel vrouwelijke slachtoffers in de afgelopen jaren is afgenomen en het aandeel mannelijke is gestegen. In 2014, het meest recente jaar waarvoor cijfers beschikbaar zijn, bedroeg het aantal geregistreerde slachtoffers van loverboys meer dan 200. Bijna alle slachtoffers, op een enkele na, zijn vrouw.

Bij traditioneel geweld (mishandeling, bedreiging en geweld met seksuele bedoelingen) kwam in 2015 bij bijna een op de tien slachtoffers (omgerekend 26.500 personen) de dader uit de huiselijk kring. Vrouwen zijn drie keer zo vaak slachtoffer van huiselijk geweld als mannen. Bij online pesten was de dader in 2015 bij ongeveer een op de zeven slachtoffers (omgerekend 67.000 personen) iemand uit de huiselijke kring. Ook hiervan waren vrouwen beduidend vaker slachtoffer dan mannen.

Vrouwen vooral banger voor de gevolgen van slachtofferschap

Vrouwen voelen zich vaker onveilig dan mannen, ze rapporteren vaker angst om slachtoffer te worden van specifieke misdrijven en ondervinden daarvan een sterkere impact op hun dagelijks leven. Hoewel vrouwen iets minder vaak slachtoffer zijn van geweld dan mannen, worden ze wel vaker slachtoffer van seksueel en huiselijk geweld. Deze vormen

van geweld blijken ook tot opvallend meer angst onder vrouwen dan mannen te leiden, al beperkt het sekseverschil zich hier niet toe. De ogenschijnlijke paradox tussen het slachtofferschap en de angst van vrouwen wordt in de literatuur nader verklaard door de hoge risicoperceptie van vrouwen: zij schatten de kans op slachtofferschap niet zo zeer hoger in, maar wegen de gevolgen ervan wel zwaarder. Ook wij zien dat de verschillen tussen man en vrouw veel groter zijn bij de inschatting van de *ernst* van slachtofferschap dan bij de inschatting van de *kans* erop. In de Emancipatiemonitor 2012 deden we een uitgebreidere analyse van het effect van zowel risicoperceptie als weerbaarheid op de angst van mannen en vrouwen (Van Noije 2012; hoofdstuk 11), waarbij we steun vonden voor de *schaduwhypothese* (Ferraro 1996; Warr 1987, 2000), die stelt dat de angst van vrouwen voor met name inbraak terwijl ze thuis zijn, eigenlijk een gevolg is van hun angst voor het seksuele geweld dat ermee gepaard zou kunnen gaan.

Maatschappelijke opvattingen vrouwvriendelijker, vooral die van mannen

Een vrouwvriendelijk opinieklimaat lijkt nog altijd sterker door vrouwen dan door mannen te worden gedragen. Dat geldt voor opvattingen over zowel de seksuele omgang met vrouwen als het geweld tegen vrouwen. Wel zijn de verschillen in 2016 kleiner geworden ten opzichte van 2014. Beide seksen zijn vrouwvriendelijker over seksuele omgang en geweld gaan denken, maar voor mannen geldt dit in nog sterkere mate dan voor vrouwen. Mannen vinden nu zelfs vaker dan vrouwen dat de man niet per se het initiatief op seksueel gebied hoeft te nemen. Ook vindt niet langer een meerderheid, maar een krappe minderheid van de mannen dat twee partijen schuld hebben bij mishandeling van vrouwen. Onder mannen valt nog steeds de meeste winst te behalen voor het creëren van een maatschappelijk klimaat waarin vrouwen zich veilig en gesteund voelen, maar de trend stemt dit jaar optimistisch.

Noten

- 1 Toegepast op beleid tegen en onderzoek naar geweld tegen vrouwen wordt met de term *gendersensitiviteit* bedoeld dat rekening wordt gehouden met de maatschappelijke context en de ongelijkheden tussen vrouwen en mannen die zich daarbinnen voordoen, die direct of indirect van invloed zijn op geweld (Steketee et al. 2016).
- 2 Sociale veiligheid verwijst naar de mate waarin mensen beschermd zijn en zich beschermd voelen tegen persoonlijk leed door misdrijven, overtredingen en overlast door anderen. Dit in tegenstelling tot fysieke veiligheid, die in het geding raakt door ongevallen en onheil van niet-menselijke oorsprong.
- 3 De Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA) wordt uitgevoerd door CBS en TNO met steun van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het doel van de NEA is om onder een grote en representatieve steekproef van werknemers arbeidsomstandigheden in brede zin te 'monitoren'. De vormen van ongewenst gedrag die in de NEA worden gemeten, weerspiegelen de ervaringen van werknemers en zijn niet afgestemd op het strafrechtelijke aspect ervan, zoals in de VM. De gegevens uit

beide bronnen zijn dan ook niet vergelijkbaar. Zie Hooftman et al. (2016) voor meer achtergrondinformatie over de NEA.

- 4 De informatie uit de Politiestatistiek kan om meerdere redenen niet worden vergeleken met de gegevens uit de vm. Zo is sprake van een andere definitie van wat onder een geweldsmisdrijf moet worden verstaan, maar ook onder een seksueel misdrijf. Ook wordt er binnen de vm een leeftijdsgrens van 15 jaar en ouder gehanteerd, wat niet het geval is in de Politiestatistiek. Verder behelzen de vm-gegevens ook slachtofferschap in het buitenland.
- 5 Tot 2010 werd schennis der eerbaarheid gerekend tot de categorie vernieling van de openbare orde.
- 6 De cijfers van Slachtofferhulp Nederland hebben betrekking op slachtoffers die voor hulp bij deze organisatie zijn geregistreerd. Het betreft dus niet het totale aantal slachtoffers.
- 7 Met de vangst-hervangstmethode wordt op basis van bekende registraties van huiselijk geweld een schatting uitgevoerd van het deel dat niet is geregistreerd: het dark number. De totale schatting bestaat uit de optelsom van de registraties en het bijgeschatte niet-geregistreerde deel.
- 8 Herhaalde en zware incidenten en sterk controlerend en dwingend intiem geweld.

9 Gezondheid

Kim Knoops (CBS), Gerard Verweij (CBS), Ans Merens (SCP) en Ine Pulles (SCP)
m.m.v. Godelief Mars (CBS)

-
- Vrouwen hebben een hogere levensverwachting dan mannen, maar brengen minder jaren door in goede gezondheid.
 - Vrouwen verzuimen vaker voor hun werk wegens ziekte dan mannen.
 - Vrouwen hebben vaker contact met de huisarts, worden vaker in het ziekenhuis opgenomen en krijgen vaker medicijnen verstrekt. De uitgaven aan zorgkosten zijn voor vrouwen dan ook hoger dan voor mannen.
 - Vrouwen roken en drinken minder dan mannen en hebben minder overgewicht, maar bewegen en sporten minder.
-

9.1 Inleiding

Sinds 2013 vormt gezondheid een nieuw thema in het emancipatiebeleid (TK 2012/2013a). Al langer was bekend dat vrouwen langer leven dan mannen maar tegelijk vaker last hebben van langdurige ziekten. Aanleiding voor het thema gezondheid in het huidige emancipatiebeleid is dat er in de afgelopen tien jaar vanuit de wetenschap veel nieuwe inzichten naar voren zijn gekomen over de oorzaken van verschillen in gezondheid van vrouwen en mannen (Fauser et al. 2013; ZonMw 2012). Die verschillen beperken zich niet tot voor de hand liggende verschillen op het terrein van voortplanting en de werking van hormonen. Veel algemene ziekten doen zich bij vrouwen en mannen anders voor en hebben soms een ander beloop. Het bekendste voorbeeld vormen hartinfarcten, die zich bij vrouwen doorgaans met vagere symptomen manifesteren dan bij mannen en mede daardoor minder gauw worden herkend (Maas en Wittekoek 2013). In de *Midterm review emancipatie* (TK 2014/2015b) onderstreept minister Bussemaker nog eens dat ‘er een wereld te winnen valt wat betreft gendersensitieve gezondheidszorg’. Daarmee bedoelt zij een gezondheidszorg die rekening houdt met sekse- en genderverschillen. Sekseverschillen zijn biologische verschillen in gezondheid tussen vrouwen en mannen. Genderverschillen zijn verschillen in (gezondheids)gedrag en eigenschappen die aan vrouwen en mannen worden toegeschreven. Ook vraagt de minister zich af wat de gezondheidsverschillen tussen vrouwen en mannen betekenen voor hun rechten en kansen – een centraal doel van het emancipatiebeleid.

Het beleid van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) op het terrein van gender en gezondheid richt zich voorlopig op het vergroten van de kennis van en bewustwording over genderverschillen in gezondheid. In de afgelopen jaren heeft ocw financiële ondersteuning gegeven aan de Alliantie Gender en Gezondheid, waaraan artsen, wetenschap-

pers, vertegenwoordigers van belangenorganisaties en beleidsmakers deelnemen. De Alliantie spant zich op allerlei manieren in om een genderbewuste gezondheidszorg te realiseren. Zo hebben artsen uit de Alliantie een tour gemaakt langs alle universitaire medische centra met bijeenkomsten om de bewustwording bij artsen en publiek te vergroten. Ook hebben zij de basisopleidingen voor medici gescreend op aandacht voor genderverschillen. Leden van de Alliantie hebben bijgedragen aan het onderzoeksprogramma ZonMw voor gender en gezondheid (de zogenoemde Kennisagenda Gender en Gezondheid). Vrouwenorganisatie WomenInc., die penvoerder is van de Alliantie, voert campagnes zoals 'Behandel me als een dame' om het grote publiek te informeren over verschillen in gezondheid tussen vrouwen en mannen.

Verder werkt ocw in het streven naar een gendersensitieve gezondheidszorg samen met het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws). Minister Schippers (vws) heeft, mede namens minister Bussemaker, in 2014 een brief gestuurd aan de universiteiten met het verzoek om in de geneeskundige opleidingen aandacht te besteden aan verschillen in gezondheid tussen vrouwen en mannen (TK 2014/2015f). In het voorjaar van 2016 maakte het ministerie van vws bekend dat het 12 miljoen euro beschikbaar stelt voor een periode van vier jaar om het eerder genoemde onderzoeksprogramma van ZonMw uit te voeren (TK 2015/2016i). Dit gaat het Nationaal Programma Gender en Gezondheid heten en heeft tot doel vanaf eind 2016 de bestaande kennis systematisch te inventariseren en witte vlekken te gaan onderzoeken.

Dit hoofdstuk is bedoeld als achtergrondinformatie bij het beleid en onderzoek op het terrein van gender en gezondheid. We geven eerst een beschrijving van de lichamelijke en geestelijke gezondheid van vrouwen en mannen. Vervolgens gaan we in op het gebruik van medische voorzieningen en op doodsoorzaken. De uitgaven aan zorg komen daarna aan bod. Aspecten van leefstijl (roken, drinken, overgewicht en lichaamsbeweging) vormen een belangrijke determinant voor gezondheid en ziekte en krijgen daarom eveneens een plaats in dit hoofdstuk.

Levensverwachting van mannen in dertig jaar tijd meer gestegen dan die van vrouwen

Voor zowel mannen als vrouwen is de levensverwachting sinds 1983 toegenomen. Deze toename is voor mannen sterker dan voor vrouwen. Een van de belangrijkste oorzaken hiervoor is dat het verschil tussen het aandeel mannen dat rookt en het aandeel vrouwen dat rookt kleiner is geworden, waardoor ook verschillen in sterfte als gevolg van aan roken-gerelateerde ziekten, zoals longkanker en hart- en vaatziekten, afnamen (zie Poos 2014).

Kader 9.1 Gezondheid meten in enquêtes en registraties

De gegevens die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd zijn afkomstig uit verschillende bronnen, die elkaar goed aanvullen. In gezondheidsenquêtes en andere enquêtes rapporteren vrouwen en mannen zelf over de door hen ervaren gezondheid, ziekten, aandoeningen en beperkingen, ziekteverzuim en leefstijl. Zelfrapportage over aandoeningen blijkt betrouwbaar, zeker bij aandoeningen die door de arts worden gediagnosticeerd, zoals diabetes (Berger-van Sijl et al. 2014). Verder maken we gebruik van registraties van huisartsenzorg, ziekenhuiszorg en verstrekkingen van medicijnen. Daaruit kan worden afgeleid hoe vaak en voor welke ziekten vrouwen en mannen contact hadden met medische hulpverleners en welke medicijnen ze gebruikten. Het gebruik van deze gegevens heeft als voordeel dat zij betrekking hebben op geclassificeerde ziekten en aandoeningen waarvoor een arts de diagnose heeft gesteld.¹ Klachten waarvoor mensen niet naar een (huis)arts gaan, komen in deze registraties dus niet voor. Daarvoor kunnen de gegevens uit de (gezondheids)enquêtes worden gebruikt.

9.2 Gezondheid en ziekte

Vrouwen leven langer, maar in minder goede gezondheid

In 2015 hadden mannen bij de geboorte een gemiddelde levensverwachting van bijna 80 jaar. De levensverwachting voor vrouwen was ruim 83 jaar. Hoewel vrouwen gemiddeld langer leven, brengen zij minder jaren door in goede gezondheid. De gemiddelde levensverwachting in als goed ervaren gezondheid bedroeg in 2015 bij de geboorte voor vrouwen ruim 63 jaar en voor mannen bijna 65 jaar. De levensverwachting zonder matige of ernstige lichamelijke beperkingen in horen, zien of bewegen was voor mannen drie jaar hoger dan voor vrouwen. Het verschil in levensverwachting zonder chronische ziekten is bij de geboorte zelfs ruim vijf jaar in het voordeel van mannen. Op 65-jarige leeftijd kunnen mannen nog steeds meer levensjaren zonder lichamelijke beperkingen verwachten dan vrouwen: veertien tegenover bijna twaalf jaar.

Hoogopgeleiden leven langer in goede gezondheid dan laagopgeleiden

Niet alleen naar geslacht, maar ook naar opleidingsniveau bestaan er grote verschillen in (gezonde) levensverwachting. De levensverwachting in als goed ervaren gezondheid bij de geboorte bedroeg bijna 72 jaar voor mannen en vrouwen die een hbo- of universitair diploma behaalden en ongeveer 53 jaar voor mannen en vrouwen met een diploma basisonderwijs in 2011-2014. De levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen bij mannen en vrouwen met een hbo- of universitair diploma bedroeg 77 jaar tegen ruim 63 bij mannen met een diploma basisonderwijs en ruim 60 jaar bij vrouwen met een diploma basisonderwijs. De levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen is bij mannen met een diploma basisonderwijs dus iets hoger dan bij vrouwen met een gelijkaardig diploma. De levensverwachting zonder chronische ziekten was bij hoogopgeleide mannen ruim elf jaar hoger dan bij laagopgeleide mannen. Voor vrouwen was dit verschil

ruim acht jaar. In iedere onderwijsklasse was de levensverwachting zonder chronische ziekten hoger bij mannen dan bij vrouwen.

Kader 9.2 Ervaren gezondheid

Ervaren gezondheid wordt gemeten met behulp van de vraag: 'Hoe is over het algemeen uw gezondheidstoestand?' Het is dus een subjectieve samenvattende gezondheidsmaat, waarin allerlei gezondheidsaspecten worden meegenomen. Deze variëren per persoon en hebben vaak betrekking op zowel de lichamelijke als de geestelijke gezondheid. Voorbeelden zijn ziekten, lichamelijke beperkingen en handicaps, de mate van fitheid, vermoeidheid en depressieve gevoelens. Ook leefstijlfactoren zoals voeding, roken en lichamelijke activiteit kunnen het oordeel over de eigen gezondheid mede bepalen (Galenkamp en Deeg 2013). Mannen zijn gemiddeld positiever over hun gezondheidstoestand dan vrouwen. In de periode 2014-2015 beoordeelde ruim 82% van de mannen en bijna 78% van de vrouwen hun gezondheidstoestand als '(zeer) goed'. De vraag naar ervaren gezondheid is opgenomen in de Gezondheidsenquête van het CBS. De Gezondheidsenquête is een jaarlijks onderzoek onder de niet-institutionele Nederlandse bevolking van 16 jaar en ouder met als doel een beeld te geven van de gezondheid, medische consumptie, leefstijl en het preventieve gedrag van de Nederlanders. De Gezondheidsenquête 2014 telde ongeveer 9500 respondenten; de enquête van 2015 ongeveer 9400.

Levensverwachting van mannen in dertig jaar tijd meer gestegen dan die van vrouwen

Voor zowel mannen als vrouwen is de levensverwachting sinds 1983 toegenomen. Deze toename is voor mannen sterker dan voor vrouwen. Een van de belangrijkste oorzaken hiervan is dat het verschil tussen het aandeel mannen dat rookt en het aandeel vrouwen dat rookt kleiner is geworden, waardoor ook verschillen in sterfte als gevolg van aan roken-gerelateerde ziekten, zoals longkanker en hart- en vaatziekten, afnamen (zie Poos 2014).

Levensverwachting zonder chronische ziekten bij beide seksen gedaald

In 2015 geboren mannen hebben gemiddeld bijna zeven jaar langer te leven dan in 1983 geboren mannen; bij vrouwen bedraagt dit verschil bijna vier jaar. De levensverwachting in 'als goed ervaren gezondheid' is in deze periode voor vrouwen nauwelijks veranderd, terwijl deze voor mannen met ruim vijf jaar is gestegen. De levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen is voor mannen met ruim zeven jaar en voor vrouwen met ruim vijf jaar toegenomen. De levensverwachting zonder chronische ziekten is daarentegen gedaald: voor mannen met bijna zeven jaar en voor vrouwen met elf jaar. De afname van deze ziektevrrije levensverwachting heeft verschillende oorzaken. Zo worden sommige aandoeningen en ziekten tegenwoordig eerder gediagnosticeerd, waardoor meer mensen erover kunnen rapporteren in gezondheidsonderzoek. Ook zijn voor sommige aandoeningen de behandelmethoden verbeterd, zodat mensen langer met een bepaalde ziekte kunnen leven. Verder komen sommige aandoeningen tegenwoordig meer voor dan vroeger, zoals diabetes.

Tabel 9.1

(Gezonde) levensverwachting bij de geboorte en op 65-jarige leeftijd, 1983-2015 (in jaren)

	levensverwachting		levensverwachting in als goed ervaren gezondheid		levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen		levensverwachting zonder chronische ziektes	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
op 0-jarige leeftijd								
1983	79,6	72,9	62,8	59,3	64,2	65,0	51,5	52,7
1990	80,1	73,8	61,9	60,6	66,4	66,1	48,5	51,4
1996	80,4	74,7	61,7	61,8	66,8	68,1	45,2	48,6
2002	80,7	76,0	61,9	62,0	69,2	69,4	41,3	46,8
2008	82,3	78,3	63,5	63,7	69,5	70,9	42,4	48,4
2015	83,1	79,7	63,2	64,6	69,4	72,4	40,5	45,9
op 65-jarige leeftijd								
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
1983	19,1	14,4	11,3	8,8	8,4	9,6	7,3	6,0
1990	19,4	14,7	10,8	9,7	9,7	10,2	6,2	6,2
1996	19,5	15,1	10,5	9,5	10,1	11,5	3,8	5,2
2002	19,7	16,0	10,8	9,6	11,3	11,3	4,3	4,6
2008	20,9	17,6	11,4	10,4	11,4	12,4	3,9	4,3
2015	21,4	18,6	12,2	11,7	11,9	14,0	3,4	3,7

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '83-'15)

Vrouwen kampen vaker met lichamelijke beperkingen dan mannen, vooral in bewegen

In de periode 2014-2015 gaf 16% van de vrouwen en 9% van de mannen van 12 jaar en ouder in de Gezondheidsenquête aan een beperking in horen, zien en/of bewegen te hebben. Ruim twee keer zoveel vrouwen (13%) als mannen (6%) rapporteerden een bewegingsbeperking. Iets meer vrouwen dan mannen rapporteerden een beperking in zien (4% versus 3%); de aandelen met gehoorproblemen waren met 3% nagenoeg gelijk. Het percentage 75-plussers met beperkingen is niet alleen bovengemiddeld, maar bij vrouwen ook veel hoger dan bij mannen. Dit komt niet alleen doordat vrouwen ouder worden dan mannen; ook wanneer men rekening houdt met de leeftijdsopbouw van vrouwen en mannen, blijft het percentage beperkingen bij vrouwen hoger dan bij mannen.

Tabel 9.2

Aandeel personen van 12 jaar en ouder met beperkingen in bewegen, horen en zien, naar leeftijd, 2014-2015 (in procenten)

	vrouwen						mannen													
	12-19		20-39		40-59		60-74		≥ 75 jaar		totaal	12-19		20-39		40-59		60-74		≥ 75 jaar
	jaar	totaal	jaar	totaal	jaar	totaal	jaar	totaal	jaar	totaal		jaar	totaal	jaar	totaal	jaar	totaal	jaar	totaal	
beperking in horen	3,0	0,1	1,0	2,1	3,6	14,2	3,2	1,5	0,9	2,4	4,7	16,2								
beperking in zien	4,0	1,1	1,1	4,0	5,1	13,2	2,6	0,6	0,7	3,1	4,0	8,4								
beperking in bewegen	13,3	1,0	4,2	10,3	21,0	49,7	5,9	0,8	1,2	5,2	10,2	26,1								
% personen met minstens 1 lichamelijke beperking	16,2	1,9	5,6	14,1	25,0	54,8	9,2	2,9	2,4	9,0	14,6	35,4								

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '14-'15)

Migraine meest gerapporteerde langdurige aandoening bij vrouwen

Van alle gevraagde aandoeningen (kader 9.3) in 2014-2015 zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen het grootst bij migraine, chronische gewrichtsontsteking en incontinentie. Vrouwen rapporteerden twee keer zo vaak aan migraine en chronische gewrichtsontsteking te lijden als mannen en vier keer zoveel vrouwen gaven aan last te hebben van incontinentie als mannen. Vooral tussen 20 en 60 jaar meldden vrouwen onvrijwillig urineverlies beduidend vaker dan mannen.

Kader 9.3 Langdurige aandoeningen

In de Gezondheidsenquête van het CBS werd aan de respondenten gevraagd of ze een van de volgende aandoeningen hadden of in de laatste twaalf maanden hebben gehad: suikerziekte, beroerte, hartinfarct, ernstige hartaandoening zoals hartfalen of angina pectoris, kanker, migraine of regelmatig ernstige hoofdpijn, astma, COPD (chronische bronchitis, longemfyseem), psoriasis, chronisch eczeem, ernstige of hardnekkige darmstoornissen langer dan drie maanden, chronische gewrichtsontsteking (zoals ontstekingsreuma, chronische reuma, reumatoïdeartritis), ernstige of hardnekkige aandoening van de rug, inclusief hernia, andere ernstige of hardnekkige aandoening van de nek of schouder, andere ernstige of hardnekkige aandoening van de elleboog, pols of hand, allergie, hoge bloeddruk, vernauwing van de bloedvaten in de buik of de benen, spataderen, duizeligheid met vallen, onvrijwillig urineverlies (ook wel incontinentie genoemd), gewrichtsslijtage (artrose of slijtage-reuma van heupen of knieën), levercirrose, nieraandoening, depressie, een andere langdurige ziekte of aandoening die nog niet is genoemd.

Ook alle andere aandoeningen in de top 10 van meest voorkomende aandoeningen werden vaker gerapporteerd door vrouwen dan door mannen: allergie (20% vrouwen tegen 16% mannen), hoge bloeddruk (17% tegen 15%), gewrichtsslijtage van heupen en knieën (17% tegen 11%), rugaandoening (10% tegen 8%), aandoening van nek of schouder (10% tegen 7%), depressie (9% tegen 6%) en aandoening van de elleboog, pols of hand (8% tegen 4%).

Vaker lichamelijke beperkingen bij niet-westerse dan bij autochtone vrouwen

Vrouwen tot 60 jaar² van niet-westerse herkomst hebben vaker een of meer beperkingen in horen, zien of bewegen dan autochtone vrouwen en vrouwen van westerse herkomst: in 2014-2015 heeft 17% van de niet-westerse vrouwen een beperking in horen, zien en/of bewegen tegenover 7% van de autochtone vrouwen en 9% van de vrouwen van westerse herkomst. Zowel beperkingen in bewegen (14%) als in zien (4%) komen ongeveer twee keer zo vaak voor bij vrouwen van niet-westerse herkomst als bij autochtone vrouwen. Bij gehoorbeperking bestaan geen verschillen.

Tabel 9.3
Aandeel gerapporteerde aandoeningen met grootste verschil tussen mannen en vrouwen, 2014-2015 (in procenten)

	vrouwen						mannen															
	0-19		20-39		40-59		60-74		≥ 75 jaar		totaal		0-19		20-39		40-59		60-74		≥ 75 jaar	
	totaal	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar
migraine of ernstige hoofdpijn (0 jaar en ouder)	19,1	9,3	25,8	26,3	14,0	9,9	9,4	5,7	11,9	12,7	6,3	4,9										
gewrichtsontsteking (0 jaar en ouder)	8,3	0,5	2,5	9,1	18,6	24,6	4,1	0,3	1,6	5,1	9,3	11,3										
onvrijwillig urineverlies (≥ 12 jaar)	9,6	1,5	4,3	9,3	13,9	27,4	2,5	0,3	0,4	1,5	5,1	12,3										

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '14-'15)

Niet-westerse vrouwen rapporteren ook meer langdurige aandoeningen

Vrouwen van niet-westerse herkomst geven vaker aan dat ze aan migraine lijden dan autochtone vrouwen (28% tegen 20%). Van de andere langdurige aandoeningen uit de top 10 komen hoge bloeddruk, allergieën, rugaandoeningen, aandoeningen van de elleboog, pols of hand, aandoeningen van nek of schouder en depressie onder hen vaker voor. Onvrijwillig urineverlies, gewrichtsontstekingen en gewrichtsslijtage komen bij alle herkomstgroepen ongeveer even vaak voor.

Lichamelijke beperkingen betrekkelijk vaak gemeld door laagopgeleide vrouwen

Laagopgeleide vrouwen van 25 jaar en ouder³ hadden in 2014-2015 vijf keer zo vaak een of meerdere beperkingen in horen, zien of bewegen als hoogopgeleide vrouwen uit dezelfde leeftijdsgroep. Bijna een derde (29%) had een bewegingsbeperking (tegen 4% van de hoogopgeleide vrouwen), 6% had een beperking in horen en 8% in zien (bij de hoogopgeleiden was dit respectievelijk 1% en 2%). Het hebben van lichamelijke beperkingen is leeftijdsafhankelijk; naarmate men ouder wordt nemen de beperkingen toe. Het is bekend dat hoogopgeleiden gemiddeld genomen ouder worden dan laagopgeleiden. Maar ook wanneer gecorrigeerd wordt voor deze leeftijdsverschillen, blijven er verschillen bestaan in percentages beperkingen tussen laagopgeleide en hoogopgeleide vrouwen. Laagopgeleide vrouwen hebben ook vaker een langdurige aandoening. Zo hebben zij vaker last van onvrijwillig urineverlies en gewrichtsontstekingen. 17% rapporteerde te lijden aan onvrijwillig urineverlies tegen 7% van de hoogopgeleide vrouwen. Voor gewrichtsontstekingen was dit respectievelijk 19% en 5%. Ook wanneer gecorrigeerd wordt voor leeftijdsverschillen naar opleidingsniveau, zijn er wat betreft onvrijwillig urineverlies en gewrichtsontstekingen verschillen tussen laag- en hoogopgeleide vrouwen. Migraine komt vaker voor bij vrouwen met een middelbare opleiding (24%) dan bij vrouwen met een lage (21%) of hoge opleiding (18%). Wanneer echter gecorrigeerd wordt voor verschillen in leeftijd naar opleidingsniveau is er geen verschil meer tussen laag- en middelbaar opgeleide vrouwen, maar hebben zij wel vaker migraine dan de hoogopgeleide vrouwen. Behalve allergieën komen alle langdurige aandoeningen uit de top 10 vaker voor bij laagopgeleide vrouwen.

Kader 9.4 Mannen ervaren vaker positieve emoties dan vrouwen

Mannen voelden in 2014 vaker positieve emoties dan vrouwen. Zeven van de tien mannen gaven aan zich bijna altijd kalm en rustig te voelen, tegenover zes van de tien vrouwen (CBS 2015e). Ruim een derde van de vrouwen voelt zich soms, vaak of altijd erg zenuwachtig, tegenover een kwart van de mannen. Ook somber zijn komt onder vrouwen meer voor dan onder mannen. Vrouwen vinden de dingen die ze doen in het leven wel vaker zinvol dan mannen: 91% tegenover 87%.

Als we kijken naar de welzijnsindex, een overkoepelend cijfer voor de tevredenheid met acht levensdomeinen, blijkt dat mannen in 2014 vaker hoog scoorden op de index dan vrouwen. Dit komt vooral doordat vrouwen zich vaker onveilig voelen (CBS 2015e en hoofdstuk 8).

Vrouwen rapporteren vaker psychische problemen dan mannen

Uit de Gezondheidsenquête 2014-2015 blijkt dat 13% van de vrouwen en ruim 8% van de mannen van 12 jaar en ouder psychische klachten heeft. Zij voelen zich bijvoorbeeld zenuwachtig, in de put, niet kalm en rustig, neerslachtig en somber en/of niet gelukkig (www.cbs.nl/statline). Niet-westerse en westerse migranten rapporteerden vaker dat ze psychische klachten hebben dan autochtone mannen en vrouwen. Van de autochtone vrouwen bijvoorbeeld voelde 11% zich psychisch ongezond tegenover 23% van de niet-westerse vrouwen en 15% van de vrouwen van westerse herkomst.

Laagopgeleide vrouwen rapporteren vaker psychische klachten dan hoogopgeleide vrouwen. Ruim 13% van de vrouwen met lager onderwijs rapporteerde deze klachten tegenover 7% van de vrouwen met hoger onderwijs.

Uit NEMESIS-2, een bevolkingsonderzoek onder personen van 25 tot 65 jaar uitgevoerd door het Trimbos-instituut, blijkt dat stemmingsstoornissen (zoals depressie) en angststoornissen vaker voorkomen bij vrouwen dan bij mannen (De Graaf et al. 2010). Verslaving aan alcohol en drugs en gedragsstoornissen zoals ADHD komen juist meer bij mannen voor. Deze verschillen zijn ook te zien in de cijfers over het aantal behandelingen in de tweedelijns geestelijke gezondheidszorg (ggz).

Vrouwen hebben vaker een burn-out dan mannen

Aangezien burn-out geen afzonderlijke diagnose is in de psychiatrie, is het lastig hierover betrouwbare gegevens te vinden. Burn-out heeft echter raakvlakken met onder meer angststoornissen, stemmingsstoornissen en aanpassingsstoornissen, en deze komen alle vaker voor bij vrouwen dan bij mannen (Zantinge et al. 2013). Volgens de definitie die huisartsen voor burn-out gebruiken, kwam in een jaar tijd ongeveer 0,8% van de vrouwen hiervoor bij de huisarts (2011). Van de mannen is dat 0,5%.

Tabel 9.4

Psychische stoornissen onder de bevolking van 25 tot 65 jaar in de laatste twaalf maanden (NEMESIS) en behandeltrajecten tweedelijns ggz, 2010 (in procenten en in absolute aantallen)

		stemmings- stoornis (%)	angst- stoornis (%)	middelen- stoornis (%)	eetstoornis ^a (abs.)	ADHD ^b (%)
NEMESIS	vrouwen	7,4	12,5	3,6		1,2
	mannen	4,8	7,7	7,6		2,9
	totaal	6,1	10,1	5,6		2,1
ggz	vrouwen	2,5	1,6	0,4	178	0,5
	mannen	1,5	0,9	1,3	18	0,7
	totaal	2,0	1,2	0,9	99	0,6

a Aantal behandeltrajecten per 100.000 personen.

b Onder personen van 25 tot 45 jaar.

Bron: CBS (StatLine); DBC-Informatiesysteem (DIS); De Graaf et al. (2010)

Vrouwen verzuimen vaker wegens ziekte dan mannen

In 2015 bedroeg het ziekteverzuim 3,4% onder mannen en 4,7% onder vrouwen. Het is al jaren hoger onder vrouwen dan onder mannen en het verschil is het grootst in de leeftijdsgroep van 25 tot 35 jaar. Klachten in verband met zwangerschap waren de reden voor een op de twaalf verzuimgevallen van vrouwen in deze leeftijdsgroep in 2015. Het verzuim is exclusief 'gewoon' zwangerschaps- en bevallingsverlof. Zowel mannen als vrouwen verzuimden het vaakst vanwege griep of verkoudheid en buikklachten. Bij mannen werd de top 3 in 2015 gecompleteerd door rugklachten en bij vrouwen door psychische klachten. De hoogte van het ziekteverzuim hangt af van hoe vaak en hoe lang werknemers zich ziek melden. Vrouwen meldden zich in 2015 gemiddeld vaker ziek dan mannen, namelijk 1,2 tegenover 0,9 keer per jaar. In de meeste verzuimgevallen, namelijk 70,4%, waren vrouwen binnen een week weer aan het werk. Bij mannen was dat 66,1%. Verzuimgevallen van een week tot een maand kwamen bij mannen iets vaker voor dan bij vrouwen (22,0% tegen 16,6%). Verzuimgevallen langer dan een maand kwamen juist weer iets meer voor bij vrouwen.

Voor het feit dat vrouwen – ongeacht de leeftijd – meer verzuimen dan mannen zijn diverse verklaringen te geven. In paragraaf 9.2 constateerden we al dat vrouwen vaker ziekten en aandoeningen rapporteren dan mannen en uit Klein Hesselink en Smulders (2010) blijkt dat het hebben van chronische aandoeningen en een slechtere gezondheidstoestand in belangrijke mate bijdragen aan een hoger verzuim. Ook zijn vrouwen minder autonoom in hun werk dan mannen en hebben ze vaker te maken met intimidatie op het werk (StatLine 2016e; hoofdstuk 8). Beide factoren leiden volgens Klein Hesselink en Smulders (2010) eveneens tot meer ziekteverzuim (zie ook StatLine 2016f). Verder zouden leidinggevenden en bedrijfsartsen vrouwen minder stimuleren om weer aan het werk te gaan (Klein Hesselink et al. 2012).

Kader 9.5 Ziekteverzuim

Het ziekteverzuim is het ziekteverzuimpercentage volgens werknemers en betreft het totale aantal ziektedagen van een werknemer, in procenten van het totale aantal beschikbare werkdagen van diezelfde werknemer in het afgelopen jaar. Het ziekteverzuimpercentage is inclusief het verzuim langer dan een jaar en exclusief zwangerschaps- en bevallingsverlof. De resultaten zijn ontleend aan de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA), die wordt uitgevoerd door CBS en TNO (Hooftman et al. 2016). In 2014 is het design van de NEA gewijzigd. Dit heeft enkele methodebreuken met zich meegebracht, maar niet in de totaalpercentages ziekteverzuim. Voor de afzonderlijke ziekteverzuimpercentages onder mannen en vrouwen is niet onderzocht of er sprake is van methodebreuken.

Tabel 9.5
Ziekteverzuim naar leeftijd, werknemers van 15 tot 65 jaar, 2008-2015^a (in procenten)

	vrouwen					mannen				
	totaal		15-24		25-34		35-44		45-54	
	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar
2008	4,9	2,9	5,3	4,8	5,3	3,5	1,9	2,6	3,3	5,7
2009	4,6	2,9	4,7	4,8	5,0	3,5	2,6	2,5	3,4	5,3
2010	4,7	2,9	5,1	4,5	5,2	3,7	1,9	2,8	3,8	5,9
2011	4,9	3,0	5,1	4,9	5,5	3,8	1,9	2,7	3,9	6,0
2012	4,7	2,8	4,6	4,9	5,2	3,6	2,6	2,6	3,3	5,8
2013	4,4	2,6	4,4	4,6	5,0	3,6	2,0	2,4	3,2	6,3
2014	4,5	2,2	4,0	4,7	4,7	3,1	1,7	2,0	3,4	5,1
2015	4,7	1,9	4,4	4,7	5,6	3,4	1,5	2,3	3,1	5,7

a Door methodologische wijzigingen zijn niet alle uitkomsten uit de NEA vanaf 2014 vergelijkbaar met eerdere jaren.

Bron: CBS/TNO (Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden '08-'15)

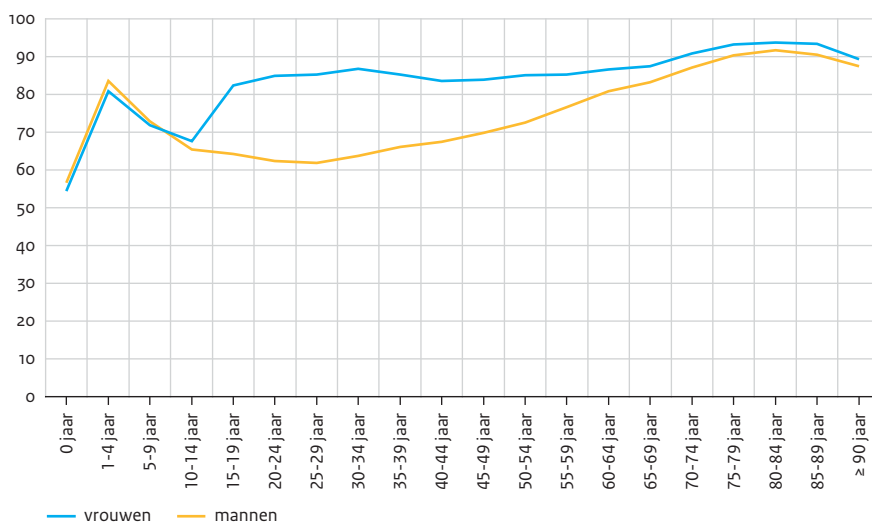
9.3 Zorggebruik en ziekte

Vrouwen hebben vaker contact met de huisarts

Uit de meest recente cijfers van NIVEL Zorgregistraties (NIVEL 2016) blijkt dat 84% van de vrouwen in 2013 ten minste eenmaal contact had met de eigen huisarts. Gemiddeld hadden deze vrouwen 6,2 maal contact met de huisarts. Bij de mannen benaderde 72% ten minste eenmaal de eigen huisarts, en gemiddeld hadden deze mannen 4,7 contacten. Met name onder personen van 15 tot 65 jaar hebben vrouwen vaker minimaal één keer per jaar contact met de huisarts en ligt ook de bezoekfrequentie hoger. Boven de 65 jaar verschildt, onder personen die de huisarts bezoeken, alleen het aantal keren per jaar dat zij naar de huisarts gaan. Dit blijft onder vrouwen tot op hoge leeftijd circa 10% tot 20% meer dan het gemiddelde aantal contacten onder mannen.

Figuur 9.1

Aandeel personen dat eenmaal of vaker contact heeft gehad met de huisarts, naar leeftijd, 2013 (in procenten)

Bron: NIVEL Zorgregistraties; CBS (StatLine)

Vrouwen voor alle aandoeningen vaker bij de huisarts

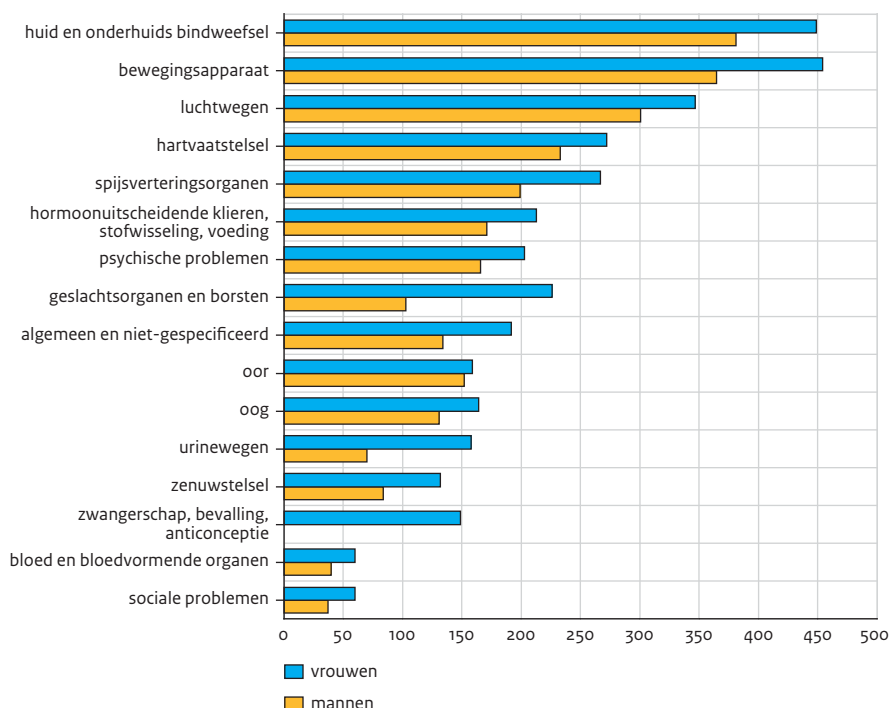
In de NIVEL Zorgregistraties eerste lijn is informatie beschikbaar over het aantal personen (per 1000) dat in een bepaald jaar met bepaalde klachten, symptomen of ziektes bekend is bij de eigen huisarts. Dit betekent dat er niet per se contact was in dat jaar. Zo staan chronische ziekten zonder einddatum geregistreerd en kan de huisarts een patiënt bijvoorbeeld medicijnen voor een aandoening hebben voorgeschreven. De aandoeningen wor-

den gegroepeerd naar de orgaansystemen waarop ze betrekking hebben, zoals hartvaatstelsel, luchtwegen en spijsverteringsorganen. Van vrouwen is voor elk van deze groepen bij de huisarts bekend dat ze deze aandoeningen vaker hebben dan mannen. Naar verhouding is het verschil het grootst bij aandoeningen van de urinewegen: in 2013 hadden 158 op de 1000 vrouwen deze aandoeningen tegen 70 op de 1000 mannen.

Voor specifieke aandoeningen binnen een orgaansysteemgroep kan het man-vrouwverschil omgekeerd zijn: bij het hartvaatstelsel zijn mannen bijvoorbeeld vaker bij de huisarts bekend vanwege een hartinfarct en hartkramp (angina pectoris), vrouwen vanwege hartfalen (decompensatio cordis) en spataderen (varices).

Figuur 9.2

Personen van 0 jaar en ouder naar bij de huisarts bekende diagnose, naar orgaansysteem van diagnose, 2013 (per 1000 inwoners)

Bron: NIVEL Zorgregistraties; CBS (StatLine)

Niet-westerse vrouwen vaker dan autochtone naar huisarts

Voor de meeste aandoeningen geldt dat personen van niet-westerse herkomst hiermee vaker bekend zijn bij de huisarts dan autochtonen. Aandoeningen waarbij de verschillen

groot zijn, zijn bijvoorbeeld bloedarmoede en diabetes. Deze vergelijking geldt voor de leeftijd tot 65 jaar, waarbij de leeftijdsopbouw van de herkomstgroeperingen vergelijkbaar is gemaakt.

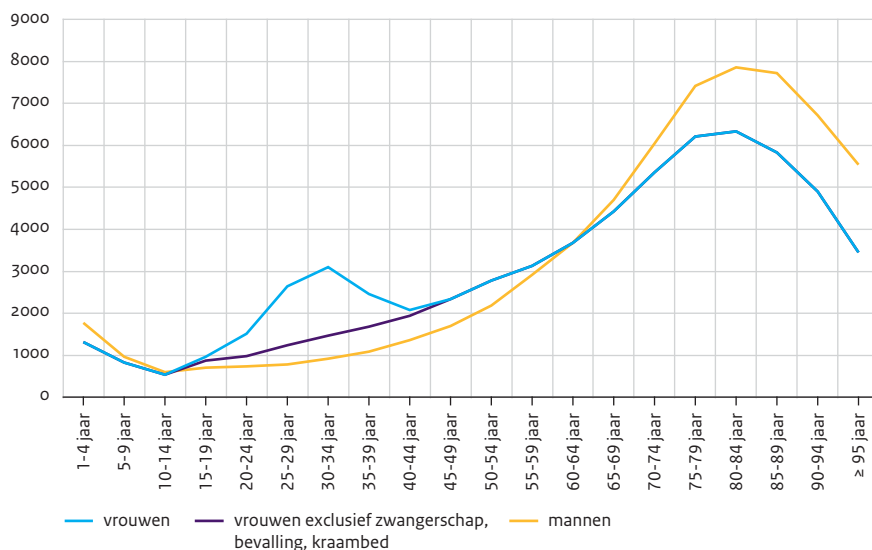
In alle herkomstgroepen hebben vrouwen vaker contact met de huisarts dan mannen. In de groep van Turkse herkomst is het gemiddelde aantal contacten met de huisartspraktijk het hoogst. De man-vrouwverschillen per soort aandoening zijn bij alle herkomstgroepen ongeveer even groot. Alleen bij bloedgerelateerde aandoeningen (waaronder bloedarmoede) is het verschil tussen vrouwen en mannen bij niet-westerse herkomstgroepen groter dan bij autochtonen. Bij aandoeningen van de urinewegen is het man-vrouwverschil bij niet-westerse groepen juist kleiner dan bij autochtonen, omdat mannen van deze groepen hiervoor in verhouding vaker naar de huisarts gaan.

Tot 60 jaar vrouwen vaker in het ziekenhuis dan mannen

Het aantal ziekenhuisopnamen per 10.000 personen is volgens de Landelijke Medische Registratie (LMR) onder vrouwen ruim 20% hoger dan onder mannen. Als ziekenhuisopnamen in verband met zwangerschap, bevalling en kraambed hiervan worden uitgesloten, is het verschil nog altijd 10%. Boven de 60 jaar worden er juist meer mannen opgenomen, vooral in verband met kanker en hart- en vaatziekten.

Figuur 9.3

Aantal ziekenhuisopnamen per 10.000 personen van 1 jaar en ouder, 2012 (in absolute aantallen)

Bron: CBS (StatLine); Dutch Hospital Data (DHD)

Kanker bij mannen en vrouwen belangrijkste reden voor ziekenhuisopname

In 2012 waren, per 10.000 personen, de meeste klinische en dagopnamen in het ziekenhuis onder zowel vrouwen als mannen voor kanker en andere zogenoemde nieuwvormingen. Bij vrouwen waren aandoeningen aan spieren, botten en verbindend weefsel en complicaties bij zwangerschap, bevalling en kraambed daarna belangrijke redenen voor opname. Voor mannen waren dat hart- en vaatziekten, aandoeningen aan spieren, botten en verbindend weefsel en aandoeningen van de spijsverteringsorganen.

Naar verhouding zijn de verschillen in aantal opnamen tussen mannen en vrouwen het grootst bij ziekten aan het urine- en voortplantingsstelsel (urogenitaal stelsel), ziekten van zenuwstelsel en zintuigen, en ziekten van spieren, botten en verbindend weefsel. Hiervoor komen vrouwen 1,5 maal zo vaak in het ziekenhuis als mannen. Voor ziekten van het hartvaatstelsel worden mannen juist 1,4 keer vaker opgenomen, terwijl vrouwen hiervoor vaker bij de huisarts bekend zijn (figuur 9.2). Dat komt doordat enkele grote groepen van hartaandoeningen (zoals hartritmestoornissen en hartkramp) bij mannen vaker tot een ziekenhuisopname leiden. Mannen en vrouwen worden even vaak in het ziekenhuis opgenomen voor de naar verhouding vaak optredende ziekten van het spijsverteringsstelsel.

Er zijn meer oudere vrouwen dan oudere mannen (zie hoofdstuk 2). Als gecorrigeerd wordt voor leeftijd dan worden de verschillen tussen mannen en vrouwen bij de meeste groepen aandoeningen iets kleiner. Voor de aandoeningen aan het hartvaatstelsel wordt het verschil juist iets groter. Hart- en vaatziekten worden in het ziekenhuis al vaker bij mannen gezien, en door naar leeftijd te standaardiseren neemt dat verschil verder toe.

Vrouwen vaker dan mannen voor psychische stoornis in ziekenhuis, bij niet-westerse personen omgekeerd

Uit onderzoek over meerdere jaren blijkt dat het aantal ziekenhuisopnamen van autochtone vrouwen 19% hoger lag dan dat van autochtone mannen, waarbij opnamen vanwege zwangerschap, bevalling en kraambed buiten beschouwing zijn gelaten.⁴ Het verschil tussen vrouwen en mannen was alleen groter bij mensen van Antilliaanse herkomst (29%). Het kleinst was het man-vrouwverschil in de Turkse herkomstsgroep (10%).

De man-vrouwverschillen in het aantal opnamen die in de totale bevolking per aandoening werden gezien, zijn over het algemeen ook in dezelfde orde van grootte terug te vinden bij de verschillende herkomstsgroepen. Bij psychische stoornissen valt op dat binnen de autochtone bevolking tot 60 jaar vrouwen hiervoor vaker in het ziekenhuis worden opgenomen dan mannen, terwijl het in de groep van niet-westerse herkomst andersom is.

Bij opnamen die te maken hebben met het bloed en de bloedaanmaak is het verschil tussen mannen en vrouwen bij niet-westerse groepen veel groter dan in de autochtone bevolking. Voor ziekten aan de urinewegen en geslachtsorganen is het verschil in aantal opnamen tussen mannen en vrouwen in de totale bevolking het grootst, en dat verschil is ook voor alle afzonderlijke herkomstsgroepen van gelijke grootte.

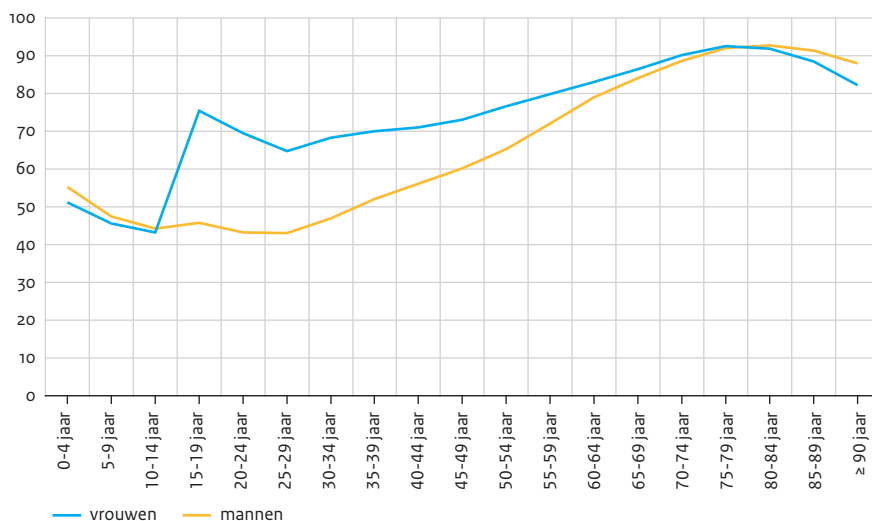
Geneesmiddelen vaker aan vrouwen dan aan mannen verstrekt

In 2014 kreeg 61% van de mannen en 72% van de vrouwen een of meer (door de basisverzekering vergoede) geneesmiddelen verstrekt. De anticonceptiepill wordt sinds 2011 alleen nog vergoed voor vrouwen tot en met 21 jaar. Het verschil tussen mannen en vrouwen wordt daardoor alleen in de leeftijd tot 21 jaar voor een deel veroorzaakt door de verstrekking van de pil.

Geneesmiddelen worden ingedeeld naar orgaansystemen waarop ze aangrijpen. Anti-microbiële middelen (waaronder antibiotica) werden in 2014 aan 27% van alle vrouwen verstrekt en vormden de groep middelen die het meest aan vrouwen werd gegeven. Verder kreeg 26% een geneesmiddel dat werkt op het maagdarmkanaal en het metabolisme (de stofwisseling). Geneesmiddelen met een werking op het ademhalingsstelsel, dermatologische middelen en middelen voor het hartvaatstelsel werden elk aan ruim 22% van de vrouwen verstrekt. Mannen kregen het vaakst geneesmiddelen voor het hartvaatstelsel verstrekt: 20% van de mannen kreeg medicijnen uit deze groep. Uit de andere vier genoemde groepen middelen ontvingen 18%-19% van de mannen medicijnen. Bij middelen voor het hartvaatstelsel is het relatieve man-vrouwverschil in verstrekkingen met 9% het kleinst. Bij de andere groepen middelen is het aandeel vrouwen dat er medicijnen uit ontvangt 25% tot 50% groter dan het aandeel mannen.

Figuur 9.4

Aandeel personen aan wie een geneesmiddel is verstrekt, naar leeftijd, 2014 (in procenten)

Bron: cbs (StatLine); Zorginstituut Nederland

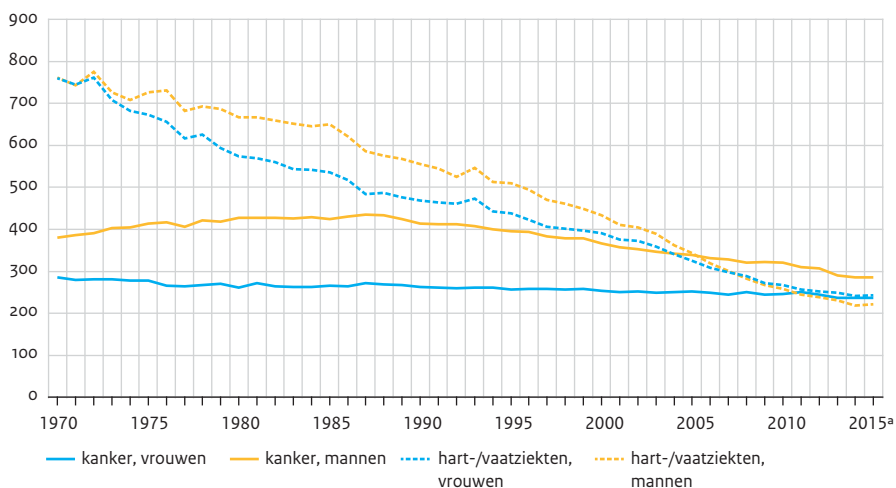
Vrouwen gebruiken niet alleen meer en langduriger geneesmiddelen, ze hebben ook een grotere kans op bijwerkingen dan mannen (De Jong-van den Berg 2013). Tot het eind van de vorige eeuw werden vrouwen uitgesloten van tests van geneesmiddelen. Tegenwoordig worden nieuwe geneesmiddelen in toenemende mate op vrouwen én mannen getest. Maar het behandel-effect wordt bijna nooit apart beschreven voor mannen en vrouwen (Yang et al. 2009). De specifieke werking van veel bestaande medicijnen op vrouwen is niet bekend. Daarmee is ook weinig zicht op de achtergronden van de bijwerkingen bij vrouwen.

9.4 Doodsoorzaken

Sinds een aantal jaren is kanker bij mannen de belangrijkste doodsoorzaak; bij vrouwen overlijdt ongeveer hetzelfde aandeel aan kanker als aan hart- en vaatziekten. De sterfte aan hart- en vaatziekten is bij zowel mannen als vrouwen de laatste veertig jaar sterk gedaald door betere behandelingen van een te hoog cholesterolgehalte en een te hoge bloeddruk, meer aandacht voor gezonde leefwijzen en meer technische mogelijkheden om hart- en vaatziekten te behandelen.

Figuur 9.5

Sterfte aan kanker en hart- en vaatziekten per 100.000 inwoners, gestandaardiseerd naar de bevolking van 2015, 1970-2015 (per 100.000 inwoners)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Doodsoorzakenstatistiek '70-'15)

Mannen overlijden vaker aan kanker, vrouwen vaker aan een psychische stoornis

In 2015 zijn er in Nederland bijna 76.000 vrouwen en 71.000 mannen overleden. In totaal overleed 31% aan nieuwvormingen (voornamelijk kanker), 27% aan hart- en vaatziekten, en 9% aan ziekten van de ademhalingswegen. Van de mannen overleed 35% aan kanker, van de vrouwen 28%. Van de mannen die aan kanker overleden had 26% longkanker, 11% prostaatkanker en 8% dikkedarmkanker (niet in tabel). Ook bij vrouwen was longkanker de meest voorkomende vorm (21%), gevolgd door borstkanker (16%) en dikke-darmkanker (9%).

Tabel 9.6

Doodsoorzaken in 2015^a (in procenten van het totale aantal overledenen)

	totaal	vrouwen	mannen
nieuwvormingen	31,1	27,7	34,7
ziekten van hart- en vaatstelsel	26,7	27,3	26,1
ziekten van de ademhalingsorganen	8,6	8,4	8,9
psychische en gedragsstoornissen	7,7	9,9	5,4
ziekten van zenuwstelsel en zintuigen	5,2	5,7	4,7
uitwendige doodsoorzaken	4,9	4,5	5,4
symptomen en onvolledig omschreven ziektebeelden	3,8	4,0	3,5
ziekten van de spijsverteringsorganen	3,1	3,1	3,0
ziekten van hormoonuitscheidende klieren, stofwisselings- en voedingsziekten	2,5	2,6	2,3
infectieuze en parasitaire ziekten	2,4	2,4	2,4
ziekten van urinewegen en geslachtsorganen	2,3	2,5	2,1
ziekten van spieren, beenderen en bindweefsel	0,7	0,9	0,5
ziekten van bloed en bloedvormende organen	0,3	0,3	0,3
aangeboren afwijkingen	0,3	0,3	0,3
aandoeningen van de perinatale periode	0,2	0,2	0,3
ziekten van huid en onderhuids bindweefsel	0,2	0,3	0,1
complicaties bij zwangerschap en bevalling	0,0	0,0	

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Doodsoorzakenstatistiek '15)

Mannen die overleden aan hart- en vaatziekten hadden vaker dan vrouwen een ziekte van de kransvaten (waaronder een acuut hartinfarct), terwijl vrouwen vaker overleden aan hersenvaatletsels. Hoewel in 2015 meer vrouwen dan mannen overleden aan hart- en vaatziekten, was tot de leeftijd van 80 jaar het aantal overleden mannen hoger. Boven de 80 jaar overleden juist meer vrouwen aan hart- en vaatziekten. Relatief ten opzichte van de totale bevolking is de sterfte aan hartvaatziekten bij mannen in alle leeftijdsgroepen hoger.

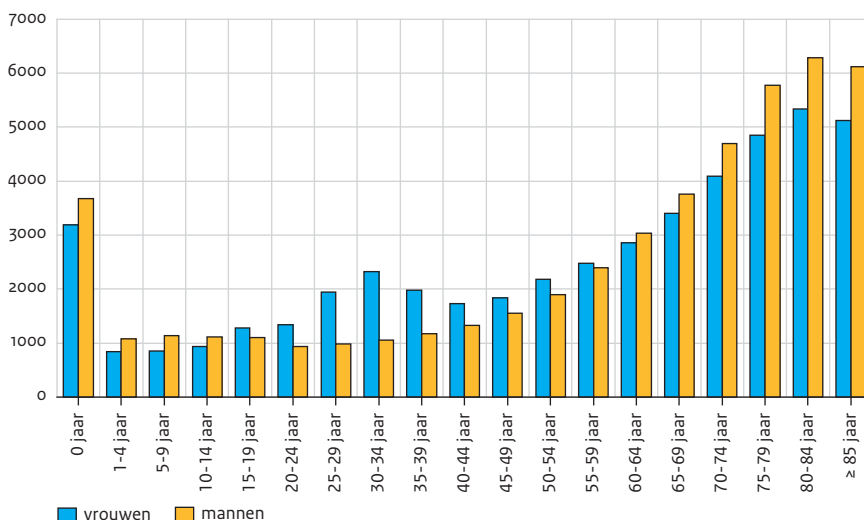
Ziekten waaraan naar verhouding meer vrouwen overlijden dan mannen zijn psychische en gedragsstoornissen (vooral dementie), ziekten van huid en onderhuids bindweefsel (merendeel doorlig- en andere infecties) en ziekten van spieren, beenderen en bindweefsel (artritis, artrose en osteoporose). Aan deze ziekten overlijden ruim tweemaal zoveel vrouwen als mannen, vooral op zeer hoge leeftijd.

9.5 Uitgaven aan zorg

De uitgaven aan zorg die vallen onder de basisverzekering bedroegen in 2014 voor mannen gemiddeld 2075 euro per persoon en voor vrouwen 2315 euro, 240 euro meer. Dit verschil is de afgelopen jaren weinig veranderd.

Figuur 9.6

Gemiddelde zorgkosten vallend onder de basisverzekering, naar leeftijd, 2014^a (in euro's)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine); Vektis

Tot de leeftijd van 15 jaar zijn de zorgkosten van jongens hoger dan die van meisjes. In de leeftijd van 15 tot 60 jaar zijn de kosten het hoogst onder vrouwen, voor een deel zal dit verschil te maken hebben met de kosten rondom zwangerschap en geboorte. Vanaf 60 jaar hebben mannen hogere kosten.

Zowel bij vrouwen als bij mannen bestaat het merendeel van de kosten uit ziekenhuiszorg (resp. 58% en 56%), gevolgd door geneesmiddelen (ruim 11%) en gespecialiseerde ggz

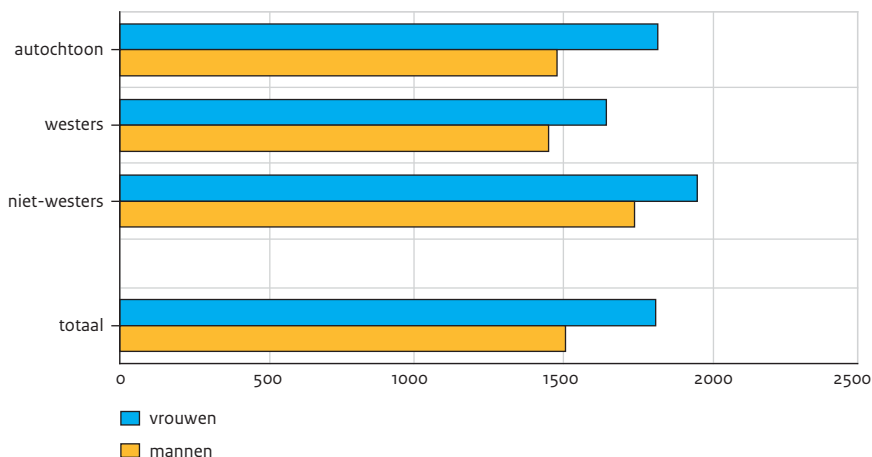
(circa 10%). De sekseverschillen in zorgkosten naar leeftijd zijn voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de verschillen in het aantal ziekenhuisopnamen (figuur 9.3). Voor ziekenhuiszorg, huisartsenzorg, geriatrische revalidatiezorg en geneesmiddelen zijn de kosten bij vrouwen hoger, bij de gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg hebben mannen iets hogere kosten. Dit laatste komt vooral door de hogere kosten van jongens tot 15 jaar en van mannen van 30 tot 50 jaar. Vanaf 60-jarige leeftijd hebben vrouwen hogere gespecialiseerde ggz-kosten dan mannen.

Hoogste zorgkosten voor personen met een niet-westerse herkomst

Onder personen tot 65 jaar – waarbij rekening is gehouden met verschillen in leeftijd tussen de herkomstgroepen – hebben mannen en vrouwen van niet-westerse herkomst gemiddeld 200 euro meer zorgkosten dan autochtone mannen en vrouwen. Dit wordt vooral veroorzaakt door de hogere kosten voor ziekenhuiszorg en geneesmiddelen, en bij niet-westerse mannen ook door hogere zorgkosten voor gespecialiseerde ggz. Autochtonen hebben juist hogere kosten voor de lichtere basis-ggz.

Figuur 9.7

Gemiddelde zorgkosten vallend onder de basisverzekering,^a naar herkomst, personen tot 65 jaar, 2014^b (in euro's)

a Gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine); Vektis

9.6 Leefstijl

Vrouwen roken en drinken minder

In 2014-2015 rookte 24% van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder. Het percentage rokers onder mannen was hoger dan onder vrouwen: 28% tegenover 21%. Tussen de 20 en 75 jaar rookten in iedere leeftijdsgroep meer mannen dan vrouwen. Vooral bij de 20- tot 40-jarigen waren er met 38% aanzienlijk meer rokende mannen dan vrouwen (28%).

Ruim 82% van de mannen en 72% van de vrouwen van 12 jaar en ouder antwoordde in 2014-2015 bevestigend op de vraag: 'Heeft u in de afgelopen twaalf maanden weleens alcoholhoudende drank gedronken, bijvoorbeeld bier, wijn, likeur, jenever of alcoholhoudende drank gemengd met frisdrank, zoals breezers?' Het percentage overmatige drinkers onder de alcoholgebruikers bedroeg voor mannen 13% en voor vrouwen 10%. Van mannen van 12 jaar en ouder wordt gezegd dat ze overmatige drinker zijn als ze meer dan 21 glazen alcohol per week consumeren; bij vrouwen van 12 jaar en ouder geldt een criterium van meer dan 14 glazen per week. Het percentage overmatige drinkers is in de leeftijdsgroepen tot 40 jaar bijna tweemaal zo hoog bij mannen als bij vrouwen. In de leeftijdsgroepen van 40 jaar en ouder bestaan geen wezenlijke verschillen naar geslacht.

Mannen vaker matig, vrouwen vaker ernstig overgewicht

Meer mannen dan vrouwen hebben (op basis van zelf gerapporteerde lengte en gewicht) matig overgewicht (een BMI van 25 tot 30 kg/m²): in 2014-2015 is 36% van de mannen (van 4 jaar en ouder) tegenover 27% van de vrouwen te zwaar. Daarentegen hebben iets meer vrouwen (13%) dan mannen (10%) ernstig overgewicht (een BMI boven de 30 kg/m²). Dit beeld is zichtbaar voor alle leeftijdsgroepen boven de 20 jaar.

Meer niet-westerse dan autochtone vrouwen met ernstig overgewicht

Autochtone vrouwen en vrouwen van westerse herkomst roken vaker dan vrouwen van niet-westerse herkomst²: respectievelijk 24% en 29% tegen 17% in 2014-2015. Ruim een kwart (27%) van de vrouwen van niet-westerse herkomst had overgewicht tegenover ongeveer 23% van de autochtonen en westerse migranten.

Ongeveer een op de zeven niet-westerse migranten (15%) had obesitas tegenover 9% van de westerse migranten en 11% van de autochtone vrouwen. Autochtone en westerse migranten voldoen vaker aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen dan niet-westerse migranten: 54% van de autochtone vrouwen en 51% van de vrouwen van westerse herkomst bewoog voldoende volgens deze norm, tegenover 31% van de vrouwen van niet-westerse herkomst. Voor wat betreft overmatig alcoholgebruik onder de drinkers bestaat onder vrouwen geen significant verschil naar herkomst.

Tabel 9.7
Zelf gerapporteerde leefstijl naar leeftijd, 2014-2015 (in procenten)

	vrouwen					mannen				
	4-19		20-39		40-59		60-74		≥ 75 jaar	
	jaar	totaal	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar
rokers (≥ 12 jaar)	12,3	21,0	27,7	23,5	18,0	8,2	27,9	13,7	38,4	22,5
overmatige drinkers onder drinkers	6,3	10,0	7,8	11,3	14,0	6,7	13,4	11,5	15,1	15,1
(≥ 12 jaar)										
matig overgewicht	9,0	26,9	23,8	32,3	36,3	36,3	36,1	9,4	30,5	50,4
(≥ 4 jaar)										
ernstig overgewicht	3,3	13,1	9,1	17,6	18,6	18,6	10,2	2,8	6,8	15,7
(≥ 4 jaar)										
voldoet aan de norm gezond bewegen	29,1	55,1	51,5	56,2	75,2	51,2	56,4	36,9	51,8	78,6
(≥ 12 jaar)										

Bron: CBS, RIVM, Trimbos-instituut (Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor '14-'15)

Hogeropgeleiden roken minder en hebben minder overgewicht

Hoogopgeleide vrouwen van 25 jaar en ouder roken minder vaak dan laagopgeleide vrouwen: in 2014-2015 rookte bijna een kwart (24%) van de laagopgeleide vrouwen tegenover 16% van de hoogopgeleiden. Van de laagopgeleide vrouwen had 36% matig overgewicht en 22% obesitas; onder de hoogopgeleide vrouwen bedroegen deze percentages respectievelijk 27% en 9%. Voor wat betreft het voldoen aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen en overmatig alcoholgebruik bestaat geen wezenlijk verschil tussen hoog- en laagopgeleide vrouwen.

Onder jongeren tot 20 jaar en onder 75-plussers bewegen mannen meer dan vrouwen

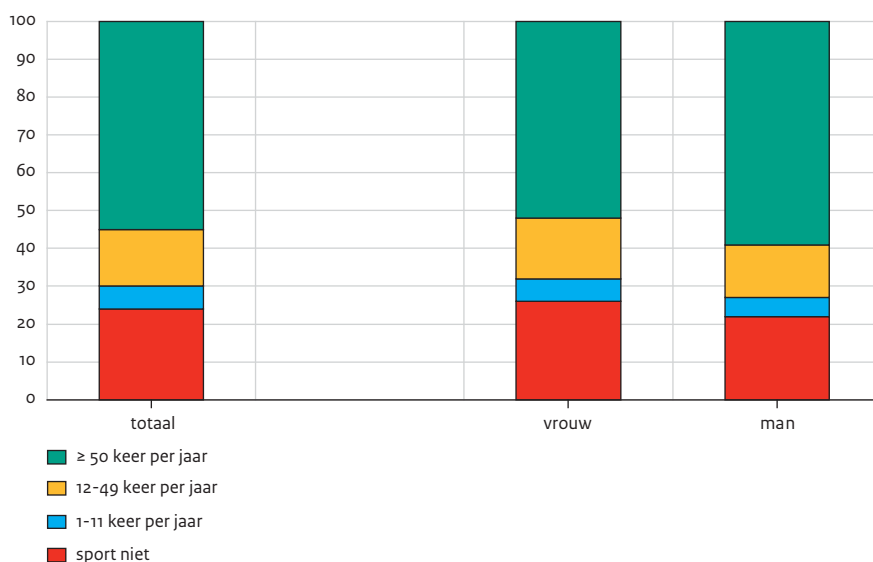
Mannen en vrouwen voldoen ongeveer even vaak aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen: 56% tegen 55%. Jongeren tot 18 jaar moeten dagelijks een uur matig intensief bewegen om aan de norm te voldoen. Volwassenen van 18 tot 55 jaar bewegen voldoende als ze vijf dagen per week dertig minuten matig intensief bewegen door bijvoorbeeld stevig te wandelen of te fietsen. Personen van 55 jaar en ouder moeten ook vijf keer per week dertig minuten bewegen om aan de norm te voldoen, maar met een lagere intensiteit, zoals bij normaal wandelen of fietsen. Daarom is er vanaf 55 jaar een stijging van het aandeel dat voldoet aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen, vooral bij 60- tot 75-jarigen. Vooral in de jongste en de oudste leeftijdsgroep voldoen meer mannen dan vrouwen aan de norm: bij de 4- tot 20-jarigen voldoet 37% van de mannen aan de norm, tegenover 29% van de vrouwen. In de oudste leeftijdsgroep van 75 jaar en ouder voldoet 65% van de mannen aan de norm, tegenover 51% van de vrouwen.

Vrouwen sporten minder (vaak) dan mannen

Vrouwen bewegen iets minder dan mannen (zie hiervoor) en blijken ook minder vaak te sporten. In 2014 deed 52% van de vrouwen en 59% van de mannen minstens vijftig keer per jaar (dus ongeveer wekelijks) aan sport. In totaal deed ongeveer drie kwart van de vrouwen en acht op de tien mannen aan sport of anders gesteld: 26% van de vrouwen sport helemaal niet, tegenover 22% van de mannen. Het aandeel niet-sporters is onder vrouwen dus hoger dan onder mannen.

Figuur 9.8

Frequentie van sporten naar geslacht, 2014 (in procenten)

Bron: SCP/CBS (VTO '14)

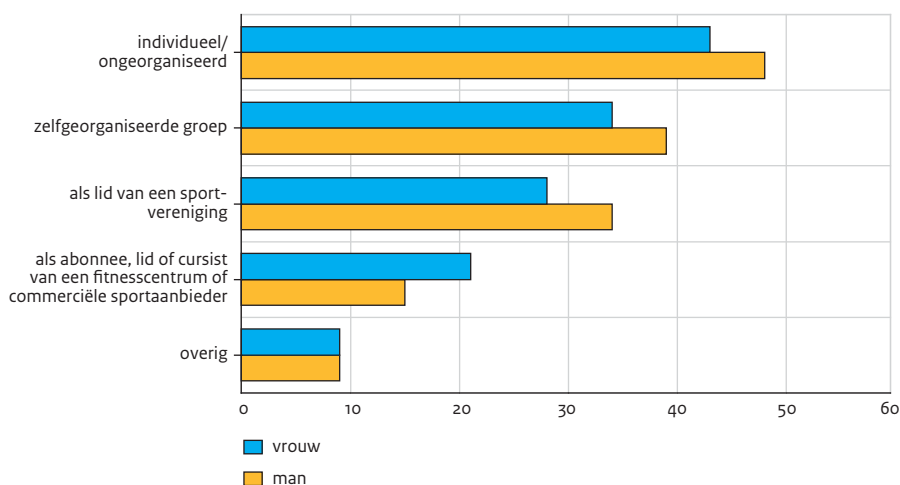
Ouderen sporten minder dan jongeren; dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Onder (jong)volwassenen zijn de verschillen in sportdeelname tussen mannen en vrouwen groter. Het aandeel (jong)volwassenen (12-19 jaar en 20-34 jaar) dat minstens vijftig keer per jaar sport is onder mannen (resp. 76% en 67%) aanzienlijk hoger dan onder vrouwen (resp. 65% en 52%).

Als we verder kijken naar etnische achtergrond dan zien we dat autochtone mannen (59%) iets vaker minstens vijftig keer per jaar sporten dan autochtone vrouwen (53%). Dit verschil is groter bij personen van niet-westerse herkomst: van de niet-westerse migrantenmannen sport 54% zeer frequent en van de niet-westerse migrantenvrouwen 44%.

Naast verschillen in frequentie van sporten tussen vrouwen en mannen zijn er ook verschillen in het verband waarin zij hun sporten beoefenen. Mannen doen dat vaker individueel, zelfgeorganiseerd of bij een sportvereniging dan vrouwen. Vrouwen daarentegen sporten vaker als abonnee, lid of cursist van een fitnesscentrum of commerciële sportaanbieder.

Figuur 9.9

Verband van sportbeoefening naar geslacht, 2014 (in procenten)

Bron: SCP/CBS (VTO '14)

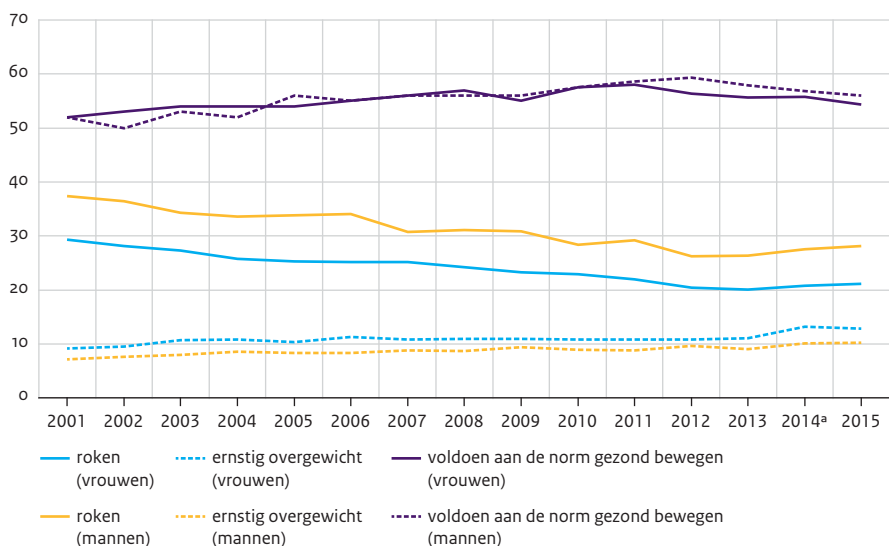
De man-vrouwverschillen in het verband van sportbeoefening hangen deels samen met de verschillende takken van sport die zij doen. Vrouwen beoefenen vaker dan mannen aerobics/steps/spinning, dans, yoga en zwemmen, sporten die over het algemeen bij een fitnesscentrum worden aangeboden. Mannen beoefenen vaker typische verenigings-sporten zoals veldvoetbal, basketbal en atletiek en individuele sporten zoals hardlopen en wielrennen.

Minder rokers, meer zwaarlijvigen

Het percentage rokers is tussen 2001 en 2015 onder zowel mannen als vrouwen gedaald. Het aandeel personen met ernstig overgewicht is daarentegen onder beide seksen licht gestegen. Wel voldoen meer mannen en vrouwen aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen dan in 2001.

Figuur 9.10

Trends in leefstijl, 2001-2015 (in procenten)

- a De cijfers van de jaren voor 2014 kunnen niet zonder meer worden vergeleken met de cijfers van 2014 en 2015, omdat er in 2014 een herontwerp van de Gezondheidsenquête heeft plaatsgevonden (Morren en Willems 2016).

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '01-'13); CBS, RIVM, Trimbos-instituut (Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor '14-'15)

9.7 Conclusies en discussie

Vrouwen hebben een hogere levensverwachting dan mannen, maar hebben meer last van langdurige aandoeningen en beperkingen

In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van de gezondheid en het zorggebruik van vrouwen en mannen. Nog steeds hebben vrouwen een hogere levensverwachting dan mannen: 83 jaar tegenover 79,9 jaar. Het aantal jaren in goede gezondheid is echter bij vrouwen lager dan bij mannen. Vrouwen beoordelen hun gezondheidstoestand minder vaak als (zeer) goed en ze geven vaker aan langdurige aandoeningen te hebben dan mannen. Daarnaast kampen vrouwen vaker met lichamelijke beperkingen. De minder goede gezondheid van vrouwen speelt een rol bij hun lagere arbeidsparticipatie (Harbers en Hoeymans 2013) en heeft tot gevolg dat zij (iets) vaker verzuimen wegens ziekte dan mannen. Daarbij speelt onder meer ook mee dat vrouwen minder autonomie in hun werk hebben en meer te maken krijgen met intimidatie op het werk dan mannen.

De discrepantie tussen de hogere levensverwachting van vrouwen en het tegelijk vaker voorkomen van ziekten bij hen wordt in de literatuur ook wel aangeduid als *men die quicker, but women get sicker*. Een verklaring hiervoor is dat mannen vaker aandoeningen hebben waarbij de sterftekans groot is, zoals sommige hartziekten en (long)kanker (Stronks et al. 2008). Verschillen in leefstijl (mannen roken en drinken meer) kunnen deze verhoogde prevalentie mede verklaren, vooral onder laagopgeleide mannen. Zij houden er immers relatief vaak een ongezonde leefstijl op na (Luy 2004).

Naast het verschil in leefstijl kunnen ook fysieke verschillen de hogere levensverwachting van vrouwen verklaren. Een voorbeeld is dat vrouwen een minder snel verouderend immuunsysteem zouden hebben dan mannen. Mutaties in de cellen zouden alleen bij mannen effect hebben op het verouderingsproces, terwijl vrouwen (tot de overgang) worden beschermd door oestrogenen (Hirokawa et al. 2013).

Vrouwen maken meer gebruik van gezondheidszorg

De slechtere gezondheid van vrouwen, die zij zelf rapporteren in enquêtes, komt goed overeen met wat uit registraties bekend is over het gebruik van zorg. Vrouwen hebben vaker dan mannen contact met de huisarts, worden vaker opgenomen in het ziekenhuis en krijgen vaker medicijnen verstrekt dan mannen van dezelfde leeftijd. Als gevolg hiervan hebben vrouwen logischerwijs gemiddeld hogere zorgkosten dan mannen.

De verschillen in zorggebruik ontstaan rond de leeftijd van 15 jaar. Alleen bij de 60-plussers zijn er meer ziekenhuisopnamen onder mannen dan onder vrouwen, wat ook te zien is aan de hogere zorgkosten bij mannen vanaf die leeftijd. Bij mensen van niet-westerse herkomst zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen in zorggebruik ongeveer even groot als bij autochtonen.

De verschillen tussen mannen en vrouwen in huisartsbezoek en ziekenhuisopnamen doen zich voor bij vrijwel alle typen aandoeningen. Aandoeningen die naar verhouding veel vaker voorkomen bij vrouwen dan bij mannen zijn ziekten van de urinewegen en van het bot-spiersstelsel (waaronder osteoporose). Mannen worden relatief vaker opgenomen in het ziekenhuis voor hart- en vaatziekten en ziekten van de ademhalingsorganen.

Vrouwen hebben vaker psychische problemen. Stemnings-, angst- en eetstoornissen komen vaker voor bij vrouwen dan bij mannen. Verslaving aan middelen (alcohol en drugs) en gedragsstoornissen als ADHD worden meer gezien bij mannen. Dit blijkt zowel uit onderzoek onder de algehele bevolking als uit behandelde stoornissen in de geestelijke gezondheidszorg.

Afgezet tegenover het aantal inwoners was in 2015 de sterfte aan hart- en vaatziekten bij mannen in alle leeftijdscategorieën hoger dan bij vrouwen. In absolute aantallen daarentegen was het totale aantal vrouwen dat hieraan overlijdt hoger. Voor mannen is kanker de belangrijkste doodsoorzaak, hart- en vaatziekten staan op de tweede plaats. Vrouwen overlijden ongeveer even vaak aan kanker als aan hart- en vaatziekten. In de afgelopen decennia is de sterfte aan hart- en vaatziekten aanzienlijk afgenomen, bij mannen meer dan bij vrouwen.

Vrouwen roken en drinken minder dan mannen, hebben minder overgewicht, maar bewegen en sporten minder

Leefstijl is een belangrijke determinant voor ziekten en gezondheid. Vrouwen en mannen verschillen hierin op allerlei manieren. Vrouwen roken minder frequent dan mannen en drinken minder vaak overmatig alcohol, wat een verklaring vormt voor de eerder genoemde lagere levensverwachting van mannen (Luy 2004). Vrouwen hebben minder vaak matig overgewicht dan mannen, maar wel vaker ernstig overgewicht. Mannen voldoen daarentegen vaker aan de norm gezond bewegen en – hiermee samenhangend – sporten ook meer en vaker dan vrouwen. Sinds 2001 is het aantal rokers onder vrouwen en mannen gedaald en zijn vrouwen en mannen meer gaan bewegen. Overgewicht nam echter bij beiden toe.

Betekenis van verschillen in gezondheid en zorggebruik

De in dit hoofdstuk beschreven verschillen in gezondheid en zorggebruik zijn uitkomsten gebaseerd op zelfrapportage door vrouwen en mannen in enquêtes en op registraties van medische hulpverleners en verzekeraars. Voor een deel gaan deze uitkomsten over sekseverschillen: biologische verschillen tussen vrouwen en mannen. Dit kunnen voor de hand liggende verschillen zijn die te maken hebben met voortplanting en zwangerschap. Maar ook zijn er verschillen tussen vrouwen en mannen in aandoeningen en klachten die een relatie hebben met hormonen. Dat komt duidelijk naar voren bij migraine. Daarnaast zijn de uitkomsten over gezondheid en zorggebruik gerelateerd aan genderverschillen, dat wil zeggen een verschillende gezondheidsbeleving en een verschil in het omgaan met klachten door vrouwen en mannen.

Uit de literatuur is immers bekend dat vrouwen signalen van hun lichaam eerder opmerken en deze eerder toeschrijven aan lichamelijke afwijkingen dan mannen (Gijsbers van Wijk et al. 1999; Lagro-Janssen 2013; Langer et al. 2015). Ook gaan vrouwen met klachten eerder dan mannen naar een (huis)arts, terwijl mannen problemen en klachten eerder negeren en afleiding zoeken in werk, sport en alcohol (Lagro-Janssen 2013). Mannen lopen te lang door met een aandoening, waardoor die vaak al in een ver(der) stadium is, zo blijkt uit studies naar het gebruik van de eerstelijnszorg (Klinge 2013; Lagro-Janssen 2013). Eenmaal bij de dokter blijkt dat vrouwen en mannen verschillend communiceren. Mannen communiceren vaker in termen van oplossingen, vrouwen presenteren de klachten meer als probleem (Lagro-Janssen 2013).

Ook in de handelwijze van artsen en hulpverleners kunnen genderverschillen een rol spelen. Verschillende beelden en verwachtingen die (vrouwelijke en mannelijke) artsen hebben ten aanzien van (vrouwelijke en mannelijke) patiënten kunnen gevolgen hebben voor de communicatie en de diagnosestelling en eventuele doorverwijzing, zo blijkt uit observaties van interacties tussen artsen en patiënten (Lagro-Janssen 2008, 2013).

Daarnaast is in de afgelopen jaren ook steeds meer kennis beschikbaar gekomen over de verschillende manieren waarop aandoeningen zich kunnen manifesteren bij mannen en vrouwen. Het bekendste voorbeeld daarvan is dat hartinfarcten bij vrouwen met minder duidelijke symptomen gepaard kunnen gaan dan bij mannen en daardoor niet altijd bij-

tijds worden herkend (met onnodige sterfte of anders chronische hartproblemen ten gevolg) (Maas en Wittekoek 2013). Bij mannen worden depressies- en angststoornissen niet altijd als zodanig herkend omdat zij soms schuil gaan achter alcoholverslaving of doordat zij niet aansluiten bij gangbare beelden over mannelijkheid (Sonnenberg 2013). Uit deze voorbeelden blijkt dat het voor de diagnosestelling (Lagro-Janssen 2008, 2013), doorverwijzing naar de tweede lijn en de registraties daarvan (Moerman en Van Mens-Verhulst 2004) kan uitmaken of er een vrouwelijke of mannelijke patiënt bij de dokter komt én of deze een vrouw of man is.

Of en in welke mate deze genderverschillen in het omgaan met ziekte en het presenteren van ziekten bij artsen, maar ook de genderverschillen in de behandeling door artsen van invloed zijn (geweest) op de via zelfrapportage en registraties verkregen cijfers over gezondheid en zorggebruik van vrouwen en mannen is niet duidelijk. Meer onderzoek naar deze genderverschillen en de achtergronden daarvan kan inzichten opleveren die nuttig zijn voor het realiseren van een genderbewuste gezondheidszorg.

Ten slotte

Naast het onderzoeken van kennislacunes op het terrein van gender en gezondheid, is het nodig dat de reeds beschikbare kennis over sekse- en genderverschillen in gezondheid wordt verspreid en toegepast om tot een genderbewuste gezondheidszorg te komen, die in het emancipatiebeleid wordt nagestreefd. Dit vraagt om meer aandacht voor sekse- en genderverschillen in de (para)medische en verzorgende opleidingen, maar ook in bij- en nascholing van reeds werkzame artsen (en andere zorgverleners).

Hoe een genderbewuste gezondheidszorg zal doorwerken in uitkomsten over gezondheid en zorggebruik van vrouwen en mannen is op voorhand lastig te zeggen. Bij het vroegtijdig herkennen van hartinfarcten is het vrij duidelijk welke gezondheidswinst en kostenbesparing hiermee kan worden geboekt. Maar dit kan voor andere ziekten of aandoeningen verschillen. In ieder geval zal de kwaliteit van leven voor vrouwen én mannen ermee gebaat zijn als de gezondheidszorg meer genderbewust wordt.

Noten

- 1 Helaas is van de verstrekte geneesmiddelen niet bekend voor welke ziekten/aandoeningen ze zijn voorgeschreven.
- 2 Omdat de leeftijdsopbouw van niet-westerse migranten sterk afwijkt van die van de autochtonen (meer jongeren en minder ouderen, zie hoofdstuk 2), worden de cijfers naar herkomst gecorrigeerd voor leeftijd. Bovendien blijven in dit hoofdstuk bij een vergelijking tussen deze herkomstgroepen 60-plussers buiten beschouwing. De groep niet-westerse 60-plussers, met vanwege hun leeftijd doorgaans veel gezondheidsproblemen, is klein in de Gezondheidsenquête en enkel correctie naar leeftijd is onvoldoende gebleken.
- 3 Voor opleiding wordt de bevolking van 25 jaar en ouder gepresenteerd omdat jongeren onder de 25 jaar vaak hun opleiding nog niet hebben afgerond. Voor de cijfers op basis van de Gezondheids-

quête (gezondheid en leefstijl) werd opleiding ingedeeld in laag (basisonderwijs, vmbo, mbo-1, avo-onderbouw), middelbaar (havo, vwo, mbo) en hoog (hbo, wo-bachelor, wo-master, doctor).

- 4 Om herkomstgroepen te vergelijken is het aantal ziekenhuisopnamen vastgesteld per 10.000 personen in de leeftijd van 0-60 jaar en is gecorrigeerd voor leeftijd voor de jaren 2006-2010.

10 Emancipatie in Europees perspectief

Marion van den Brakel (cbs) en Ans Merens (scp)

-
- Nederland staat door stagnerende groei niet meer in de top 5, maar nog wel in de top 10 van EU-lidstaten met de hoogste arbeidsdeelname van vrouwen.
 - Het loonverschil tussen Nederlandse mannen en vrouwen bij voltijders is naar Europese maatstaven groot, bij deeltijders klein.
 - De verschillen tussen vrouwen en mannen in tijdsbesteding aan huishouden en kinderopvang zijn in Nederland kleiner dan in de meeste andere EU-lidstaten.
 - Het aandeel vrouwen in raden van commissarissen van beursgenoteerde bedrijven bedraagt in Nederland 25%; dat is hoger dan het Europese gemiddelde (19%).
-

10.1 Inleiding

Niet alleen in Nederland maar ook in de Europese Unie zijn er doelstellingen op het gebied van emancipatie. Het streven naar gelijke behandeling en gelijke participatie van verschillende groepen burgers staat al decennialang op de agenda van de Europese Commissie (EC). Specifiek voor vrouwen en mannen zijn er doelstellingen in afzonderlijke beleidsdocumenten vastgelegd. De meest recente zijn *Strategy for equality between women and men (2010-2015)* (EC 2010), *The New European Pact for Gender Equality (2011-2020)* (EC 2011) en *Strategic Engagement for Gender Equality 2016-2019* (EC 2015). Belangrijke doelstellingen uit deze beleidsdocumenten zijn financiële onafhankelijkheid van vrouwen, gendergelijkheid in onderwijs/training en op de arbeidsmarkt, gelijk loon, gelijke toegang tot besluitvormende posities, betere *work-life balance* voor vrouwen en mannen en het uitbannen van geweld tegen vrouwen. Ook van belang is de doelstelling uit de Europa 2020-strategie (EC 2015) dat in 2020 75% van alle mannen en vrouwen van 20-64 jaar werk heeft.

Er bestaat een breed scala aan internationale studies over gendergelijkheid op allerlei terreinen en diverse organisaties hebben instrumenten voor het meten ervan ontwikkeld. Zo heeft de EC het Europees Instituut voor Gendergelijkheid (EIGE) opgericht om gender(on)gelijkheid in de EU in kaart te brengen. Het instituut presenteerde in 2013 voor het eerst de Gender Equality Index (EIGE 2013). De index is een veelomvattend instrument om de gelijkheid tussen vrouwen en mannen in de EU-lidstaten met elkaar te vergelijken, zowel totaal als op deelterreinen zoals werk en inkomen, en in de tijd te volgen. In 2015 is een vernieuwde index gepubliceerd (EIGE 2015a). Op zowel Europees als mondiaal niveau bestaan sets van indicatoren die man-vrouwverschillen op diverse terreinen in kaart brengen (UNECE 2015; VN 2014). De Gender Inequality Index (GII) en de Gender Development Index (GDI) van de VN (VN 2015) richten zich op ongelijkheid op het gebied van onderwijs (kennis), arbeid, levensstandaard en gezondheid. De OECDE (OECDE 2014) heeft de Social

Institutions and Gender Index (SIGI) ontwikkeld, die discriminatie van vrouwen op maatschappelijk terrein meet. Een andere bekende index is de Global Gender Gap Index van het World Economic Forum (2016). Deze meet ongelijkheden in economische participatie, opleidingsniveau, gezondheid en politieke participatie. Tot slot noemen we de Glass Ceiling Index van het internationale opinieblad *The Economist* (2016). Voor de 29 OECD-landen geeft deze index de positie van werkende vrouwen weer en de voorzieningen om arbeid en zorg te combineren. Naast gebruikelijke indicatoren als deelname aan hoger onderwijs, arbeidsdeelname en vertegenwoordiging in hogere functies bevat de Glass Ceiling Index ook kosten van kinderopvang en betaald zwangerschaps- en bevallingsverlof en vaderschapsverlof.

We zullen in dit hoofdstuk Nederland vergelijken met de andere EU-lidstaten op een aantal onderwerpen die relevant zijn vanuit het oogpunt van nationale en Europese emancipatiedoelstellingen. Allereerst laten we de deelname van vrouwen en mannen aan het hoger onderwijs zien en gaan we in op het aandeel dertigers met een hoog opleidingsniveau. Daarna komt een Europese vergelijking van arbeidsdeelname en arbeidsduur aan bod, evenals van loonverschillen. Ook bespreken we de tijdsbesteding aan huishouden en zorgtaken. Vervolgens gaan we in op de bezetting van vrouwen in topfuncties en komen gezondheid van en geweld tegen vrouwen in de EU-lidstaten aan bod. Ter afsluiting presenteren we de totaalscores van de EU-lidstaten op de Gender Equality Index van EIGE. Veel van de gegevens die we in dit hoofdstuk gebruiken, zijn afkomstig uit de deelterreinen waaruit de Gender Equality Index is opgebouwd. Waar nodig of relevant gebruiken we soms andere gegevens of bronnen.

10.2 Onderwijs

Nederlandse vrouwen nemen betrekkelijk weinig deel aan hoger onderwijs

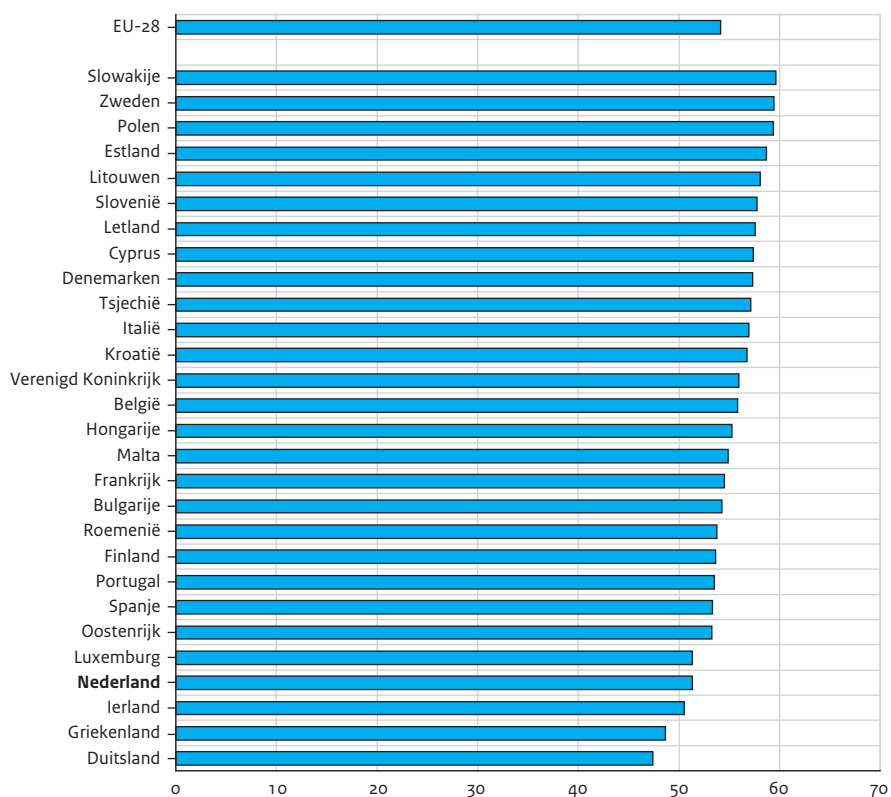
Hoewel in Nederland meer vrouwen dan mannen hoger onderwijs (hbo/wo) volgen (zie hoofdstuk 3), is hun aandeel lager dan gemiddeld in Europa. Iets meer dan 51% van de deelnemers aan hoger onderwijs was in 2014 vrouw, tegenover ruim 54% gemiddeld in de Europese Unie. Met uitzondering van Duitsland en Griekenland waren in alle lidstaten vrouwen oververtegenwoordigd in het hoger onderwijs. Slowakije, Polen en Zweden kenden met bijna 60% het hoogste aandeel vrouwelijke deelnemers.¹

In vrijwel alle lidstaten jonge vrouw vaker hoogopgeleid dan jonge man

Met uitzondering van Duitsland was in 2015 in alle EU-lidstaten het aandeel 30- tot 35-jarigen met een hoog opleidingsniveau onder vrouwen een stuk hoger dan onder mannen. De verschillen zijn vooral groot in Letland en Slovenië. In Letland staan tegenover elke hoogopgeleide jonge man twee hoogopgeleide jonge vrouwen. Nederland kent, net als het Verenigd Koninkrijk, een naar verhouding klein sekseverschil van bijna 7 procentpunten. In ons land is bijna de helft van de jonge vrouwen hoogopgeleid.

Figuur 10.1

Aandeel vrouwen onder studenten in het hoger onderwijs in de EU-lidstaten, 2014 (in procenten)

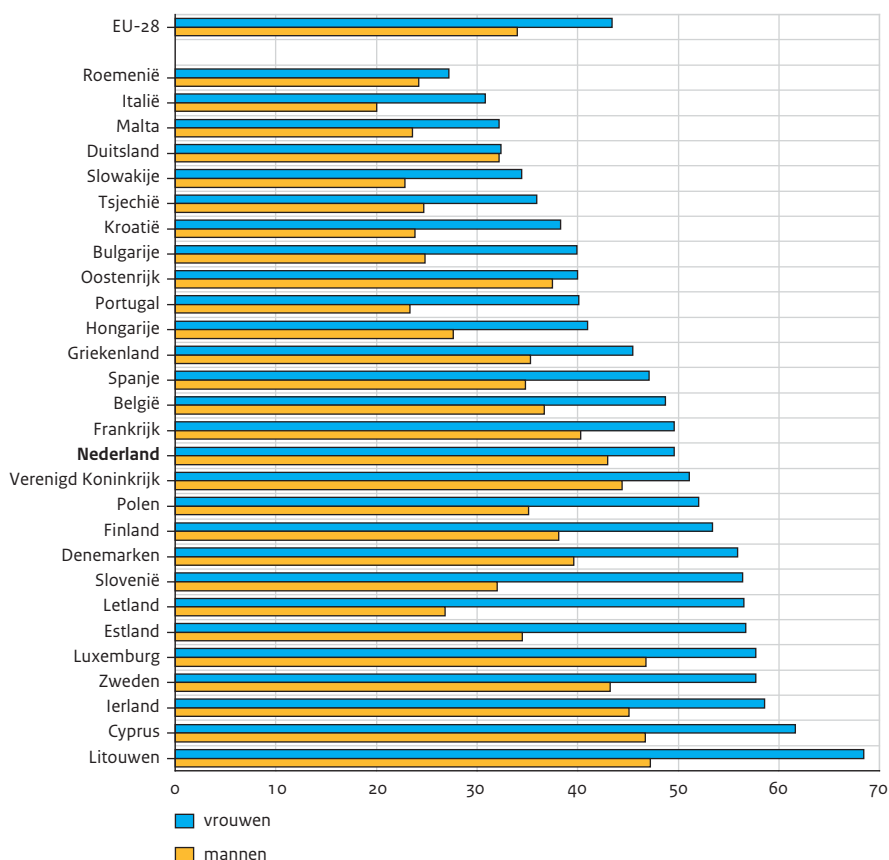
Bron: Eurostat (2014a)

Jonge mannen bereiken in kwart lidstaten EU-opleidingsdoelstelling, jonge vrouwen in drie kwart

In 2015 voldeden in twintig EU-lidstaten vrouwen aan de Europa 2020-doelstelling van minimaal 40% hoogopgeleide jong-dertigers. Roemeense vrouwen waren met 27% het verst verwijderd van dit streven, Litouwse vrouwen liepen met 68% voorop. Voor mannen werd de doelstelling in acht lidstaten bereikt: Frankrijk, Nederland, Zweden, Verenigd Koninkrijk, Ierland, Cyprus, Luxemburg en Litouwen. In ons land was 43% van de jonge mannen hoogopgeleid. Italiaanse mannen waren met 20% hoogopgeleide jong-dertigers hekkensluiter in de EU.

Figuur 10.2

Aandeel met een hoog opleidingsniveau onder 30-34-jarigen in de EU-lidstaten, 2015 (in procenten)

Bron: Eurostat (2015a)

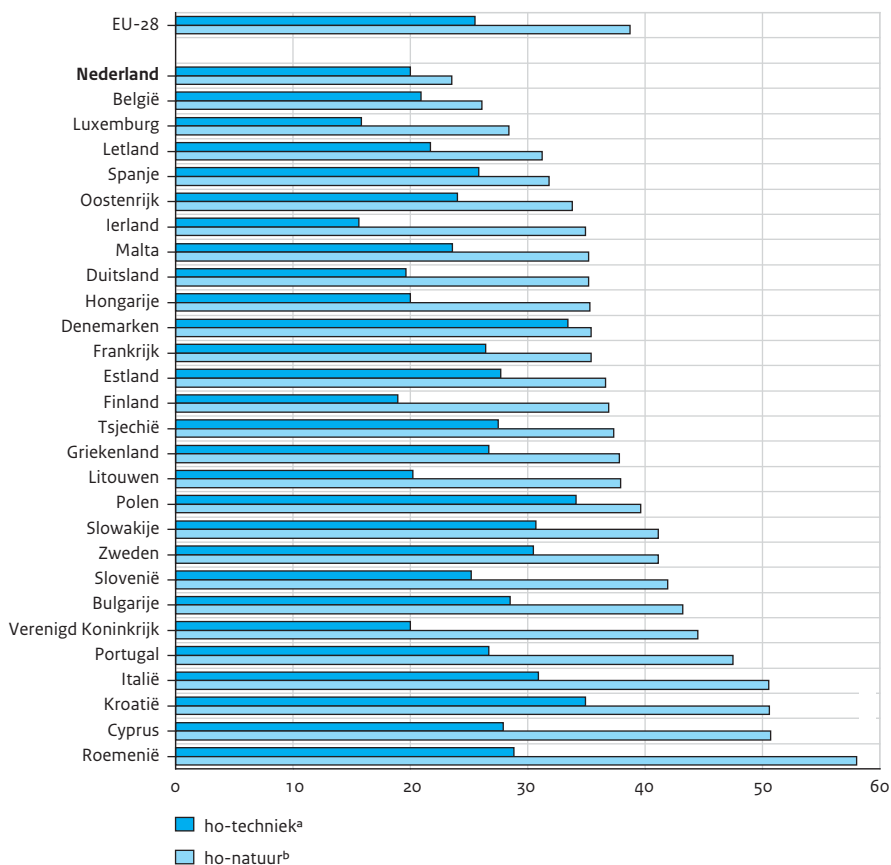
Vrouwen in Nederland kiezen niet vaak voor een bètastudie

In Nederland studeren relatief weinig jongeren af in een exacte studierichting in het hoger onderwijs (CBS 2016h). Vrouwen zijn daarbij traditioneel in de minderheid, ondanks een stijging sinds 2005 (zie hoofdstuk 3). In vergelijking met vrouwen in andere EU-lidstaten nemen Nederlandse vrouwen weinig deel aan bètastudies (zie ook CBS 2016a). In de richting natuur, wiskunde en informatica is het aandeel vrouwen met bijna 24% het laagste in de EU. Ook in België en Luxemburg kiezen relatief weinig vrouwen voor deze richting (26% en 28%). In de andere lidstaten was het aandeel minimaal 30% en alleen in

Roemenië, Cyprus, Kroatië en Italië waren vrouwen oververtegenwoordigd. Het gemiddelde in Europa kwam uit op 39%.

Figuur 10.3

Aandeel vrouwen onder studenten in het hoger onderwijs (techniek en natuur) in de EU-lidstaten, 2014 (in procenten)

a Ho-techniek is techniek, industrie en bouwkunde.

b Ho-natuur is natuur, wiskunde en informatica.

Bron: Eurostat (2014a)

Ook in de techniek, industrie en bouwkunde staan de Nederlandse vrouwen met 20% laag op de ranglijst. In Hongarije, Verenigd Koninkrijk, Litouwen en België waren de deelnamepercentages van vrouwen aan hoger onderwijs in techniek vergelijkbaar hoog.

Ierland en Luxemburg scoorden met 15% het laagst, terwijl Denemarken, Polen en Kroatië de ranglijst aanvoerden met ruim het dubbele aandeel vrouwen in een technische studie.²

10.3 Arbeid

Nederlandse vrouwen qua arbeidsdeelname uit EU-top 5, maar nog wel in top 10

Nederland staat nog net in de top 10 van landen in de Europese Unie met de hoogste arbeidsdeelname. In 2015 nam 71% van de vrouwen van 20 tot 65 jaar deel aan het arbeidsproces (zie ook hoofdstuk 4). In 2012 nam Nederland met 72% nog de vierde plaats op de ranglijst in. Sinds dat jaar is de Nederlandse vrouw voorbijgestreefd door de Duitse, Estse, Litouwse en Britse vrouw. In deze lidstaten nam de arbeidsdeelname van vrouwen tussen 2012 en 2015 met 2 procentpunten of meer toe (Van den Brakel en Merens 2014). In Nederland bleef die per saldo gelijk (hoofdstuk 4).

De Zweedse vrouwen voerden ook in 2014 de ranglijst aan met een deelname van ruim 78%. Zweden is daarmee het enige land waar vrouwen de Europa 2020-doelstelling van 75% arbeidsdeelname al hebben bereikt. Op de tweede plaats met bijna 74% stond Duitsland en daarna kwamen Denemarken en Estland (beide bijna 73%).

In Griekenland was de arbeidsdeelname van vrouwen met 46% het laagst, gevolgd door Italië (50,6%) en Malta (53,6%). Ook in Spanje en in enkele Midden- en Oost-Europese lidstaten namen minder vrouwen deel aan het arbeidsproces dan gemiddeld in de EU (64%). Met een arbeidsdeelname van bijna 82% scoorden de Nederlandse mannen naar verhouding hoog in de EU. Alleen in Tsjechië, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland lagen de deelnamepercentages een fractie hoger. Verder haalden in 2015 nog acht andere EU-lidstaten de Europa 2020-doelstelling: minimaal drie kwart van de mannen had er betaald werk. In Griekenland werkten mannen met 64% het minst vaak.

Deeltijdwerk komt het meeste voor onder Nederlandse vrouwen en mannen

In geen enkele andere EU-lidstaat werken vrouwen zo vaak in deeltijd als in Nederland: 75%.³ In Zwitserland (niet in tabel 10.1) werken vrouwen met ruim 62% eveneens zeer dikwijls in deeltijd. Oostenrijk en Duitsland volgen met een deeltijdpercentage van 47% op flinke afstand. In Bulgarije werken vrouwen zelden parttime (minder dan 3%) en ook in Kroatië en Hongarije is het niet gebruikelijk.

Het aandeel deeltijdwerkers onder Nederlandse mannen steekt eveneens met kop en schouders boven dat in de andere lidstaten uit. Relatief vaak zijn dit jongeren die naast hun opleiding een bijbaan hebben en oudere mannen die minder (zijn gaan) werken (StatLine 2016g). Het is niet bekend uit welke groepen de populatie deeltijdwerkende mannen in andere landen bestaat. In Bulgarije werken de mannen net als de vrouwen het minst vaak deeltijds.

Tabel 10.1

Arbeidsdeelname en deeltijdwerk in de eu-lidstaten, personen van 20-64 jaar, 2015 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	arbeids- deelname	wv. deeltijdwerk	arbeids- deelname	wv. deeltijdwerk
EU-28	64,2	31,5	75,8	8,2
Zweden	78,3	34,9	82,5	12,1
Duitsland	73,6	47,0	82,3	9,0
Denemarken	72,6	30,9	80,2	12,0
Estland	72,6	12,9	80,5	5,7
Litouwen	72,2	9,7	74,6	5,4
Finland	71,8	17,0	73,9	8,6
Verenigd Koninkrijk	71,3	39,7	82,5	9,7
Nederland	70,8	75,3	81,9	22,4
Letland	70,5	9,9	74,6	4,3
Oostenrijk	70,2	47,8	78,4	9,7
Tsjechië	66,4	9,2	83,0	2,1
Frankrijk	66,0	30,0	73,2	7,3
Portugal	65,9	12,3	72,6	6,9
Luxemburg	65,0	33,5	76,7	5,1
Slovenië	64,7	12,9	73,3	6,3
Cyprus	64,1	15,7	72,2	10,2
Bulgarije	63,8	2,4	70,4	1,9
België	63,0	41,3	71,3	9,0
Ierland	62,6	32,9	75,1	11,3
Hongarije	62,1	7,7	75,8	4,0
Polen	60,9	9,8	74,7	3,9
Slowakije	60,3	8,0	75,0	3,9
Roemenië	57,2	8,8	74,7	8,2
Spanje	56,4	24,9	67,6	7,6
Kroatië	55,8	7,3	65,2	4,7
Malta	53,6	26,6	81,4	5,5
Italië	50,6	32,4	70,6	7,9
Griekenland	46,0	13,0	64,0	6,6

Bron: Eurostat (2015b, 2015c)

Alleen Griekse en Italiaanse vrouwen hebben lager arbeidsvolume dan Nederlandse

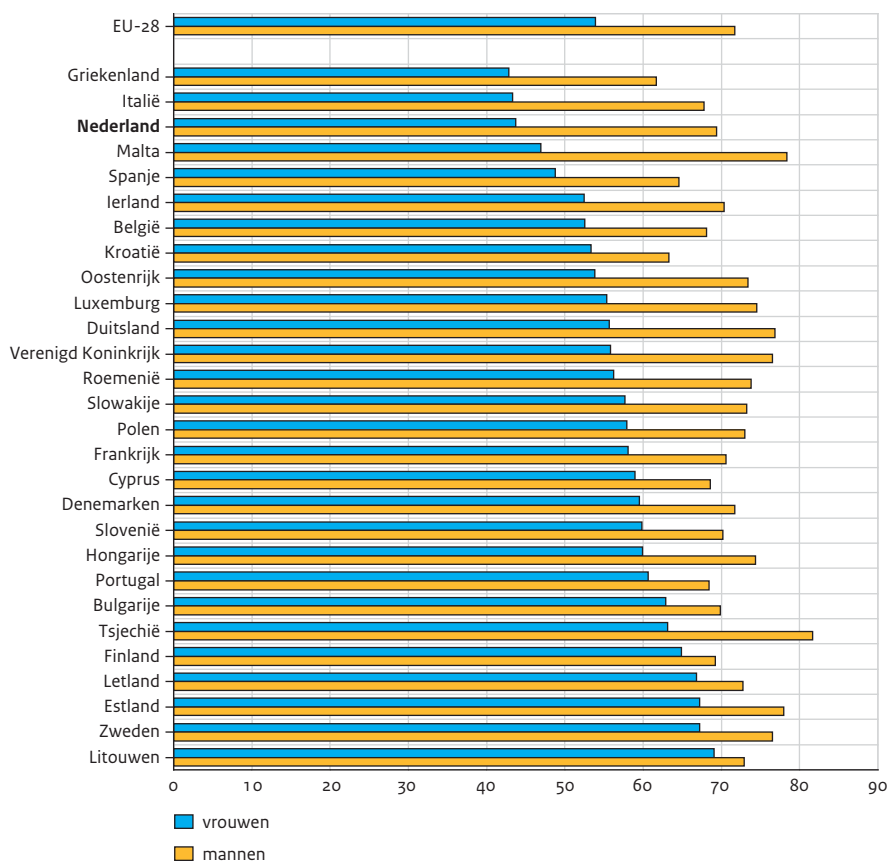
In 2015 bedroeg het arbeidsvolume⁴ in de EU – uitgedrukt in fte's als aandeel van de totale bevolking van 20 tot 65 jaar – voor vrouwen gemiddeld 54% en voor mannen 72%.

Mannen in Nederland scoorden met ruim 69% iets onder het gemiddelde. Nederlandse vrouwen kwamen met 44%, mede doordat velen van hen in deeltijd werken, 10 procent-

punten onder het gemiddelde uit. In de Zuid-Europese landen Griekenland, Italië en Malta was het arbeidsvolume van vrouwen eveneens relatief laag. Dat komt door hun lage arbeidsdeelname.

Figuur 10.4

Arbeidsvolume in fte's in de EU-lidstaten als aandeel van de bevolking van 20-64 jaar, 2015 (in procenten)

Bron: Eurostat (2015b, 2015d) CBS-bewerking

Doordat zij vaak werken en dat bovendien meestal voltijds doen, kwamen Litouwse vrouwen met 69% het hoogste uit. Ook in Zweden, Estland en Letland lag het arbeidsvolume van vrouwen met 67% ruim boven het gemiddelde. In deze vier landen was het arbeidsvolume van mannen eveneens bovengemiddeld. Van alle EU-landen hadden man-

nen in Tsjechië met 82% het hoogste arbeidsvolume. Dat van Griekse mannen was met 62% het laagst.

10.4 Uurloon en pensioenen

Loonverschil tussen voltijds werkende mannen en vrouwen in meeste lidstaten boven 10%

Het reduceren van loonverschillen was en is nog steeds een belangrijk aandachtspunt van de Europese Commissie (EC 2013, 2015). Het bruto-uurloon van vrouwen is in vrijwel alle lidstaten van de Europese Unie lager dan dat van mannen. Bij voltijdwerkers zijn de loonverschillen in Oostenrijk, Slowakije en Duitsland rond de 20%. Nederland kent met ruim 14% eveneens een betrekkelijk groot loonverschil. In Italië, België en Malta zijn de verschillen kleiner dan 5%. In Italië verdient een voltijd werkende vrouw bijna net zo veel als een dito man.⁵

Loonverschillen bij deeltijdwerkers meestal kleiner dan bij voltijdwerkers

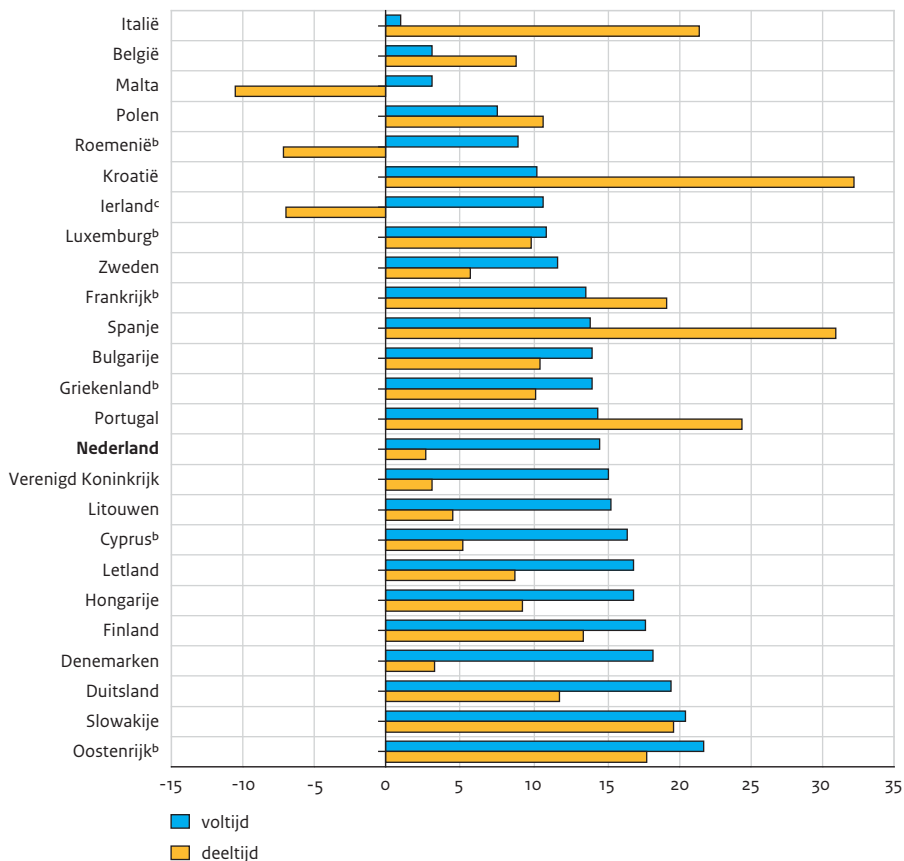
Bij deeltijdwerkers is de loonkloof in sommige lidstaten fors. Zo verdienen vrouwen uit Kroatië en Spanje per uur ruim 30% minder dan mannen. Ook in Italië en Portugal zijn de sekseverschillen in het loon van deeltijdwerkers met meer dan 20% relatief groot. Maar in de meeste lidstaten is het sekseverschil in loon bij deeltijdwerkers kleiner dan bij voltijdwerkers. In Malta, Roemenië en Ierland zijn deeltijd werkende vrouwen zelfs beter af dan mannen met een deeltijdbaai. Het verschil in bruto-uurloon tussen vrouwelijke en mannelijke parttimers in Nederland is naar verhouding klein: nog geen 3%.

Ook behoorlijke pensioenverschillen

Onder meer doordat vrouwen doorgaans minder werken dan mannen en ook minder verdienen, is hun opgebouwde pensioen meestal lager. Pensioenverschillen tussen mannen en vrouwen reflecteren dan ook deels de sekseverschillen op de arbeidsmarkt (van eerdere generaties). In de EU-28 was in 2012 het bruto-pensioen van vrouwen gemiddeld 38% lager dan dat van mannen (EIGE 2015b). Duitsland en Luxemburg hadden met 45% het grootste sekseverschil, gevolgd door Nederland (42%) en het Verenigd Koninkrijk (40%). Dat heeft deels te maken met het relatief grote sekseverschil in arbeidsvolume in deze landen. De laagste pensioenverschillen werden gevonden in Denemarken (8%) en in de Oost-Europese landen Slowakije (8%) en Estland (5%). Het nabestaandenpensioen telt overigens mee en aangezien vrouwen gemiddeld langer leven dan mannen (zie § 10.7) drukt dat het sekseverschil in pensioen in de lidstaten.

Figuur 10.5

Ongecorrigeerde loonverschillen tussen vrouwen en mannen in de EU-lidstaten,^a 2014 (gemiddeld bruto-
uurloon van mannen minus dat van vrouwen gedeeld door het bruto-uurloon van mannen,
(in procenten)

a Cijfers van Tsjechië, Estland en Slovenië zijn niet beschikbaar.

b Cijfers over 2010.

c Cijfers over 2012.

Bron: Eurostat (2014b)

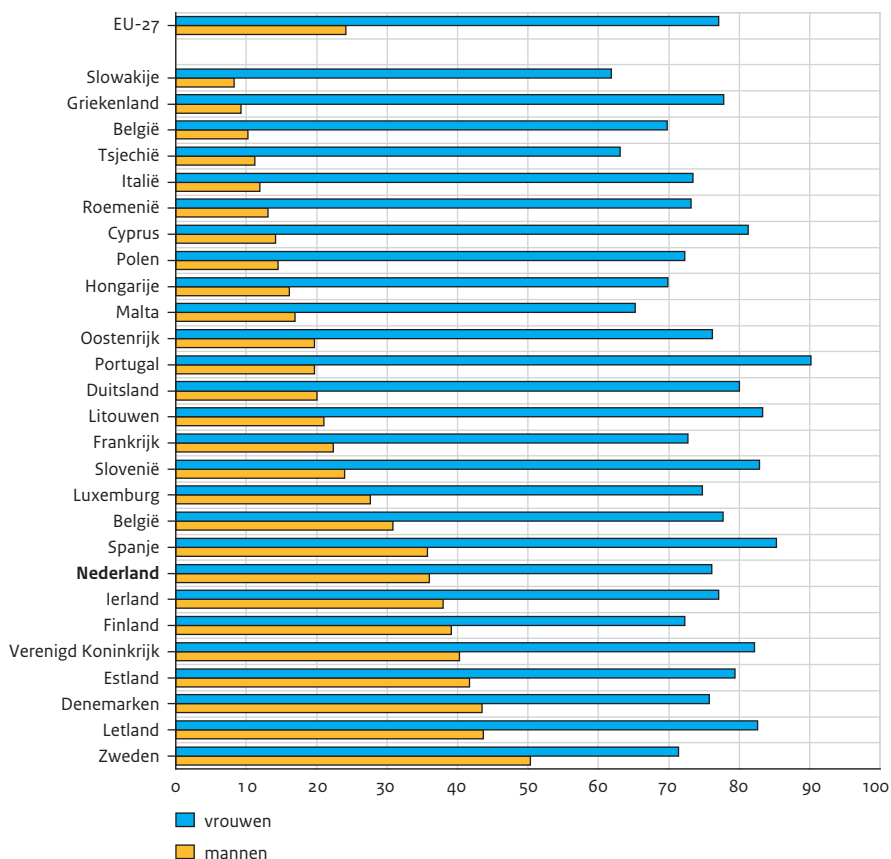
10.5 Tijdsbesteding

Niet alleen een hogere arbeidsdeelname en gelijk loon voor gelijk werk, maar ook een betere *work-life balance* voor vrouwen en mannen is een doelstelling in het beleid van de

Europese Commissie (EC 2015). Samen met de arbeidsdeelname en arbeidsduur geeft de tijd besteed aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen inzicht in sekseverschillen op het gebied van work-life balance. We maken in dit hoofdstuk gebruik van tijdsbestedingsgegevens van de European Working Conditions Survey 2010 van Eurofound. Recentere gegevens zijn nog niet beschikbaar.⁶ De verdeling van het onbetaalde werk tussen vrouwen en mannen is in de meeste EU-lidstaten behoorlijk ongelijk. Voor de verdeling van het huishoudelijk werk geldt dit nog sterker dan voor de verdeling van de zorg voor kinderen.

Figuur 10.6

Aandeel vrouwen en mannen dat minstens 1 uur per dag aan huishoudelijk werk besteedt in de EU-lidstaten, werkenden van 15 jaar en ouder, 2010 (in procenten)

Bron: Eurofound (European Working Conditions Survey 2010)

Vrouwen in eu besteden drie keer zo vaak tijd aan huishouden dan mannen

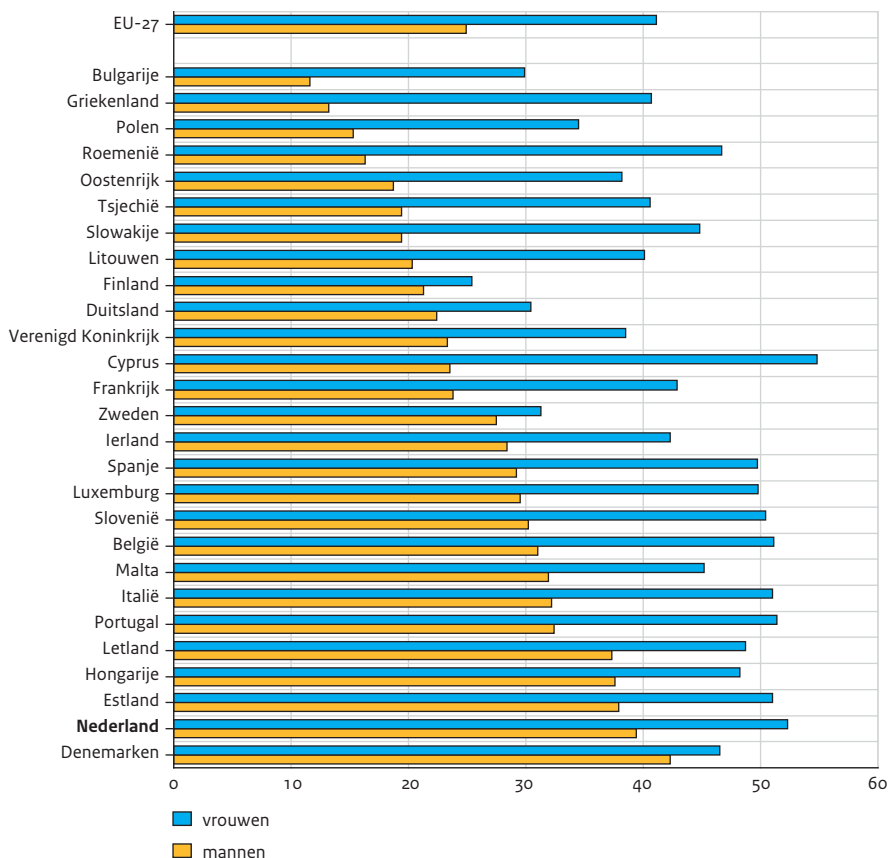
Aan huishoudelijk werk besteedt de overgrote meerderheid (70%-80%) van de werkende vrouwen in de eu-lidstaten minstens één uur per dag. In Nederland geldt dat voor 76% van de vrouwen, net iets onder het Europees gemiddelde (77%). Europese mannen besteden met gemiddeld 24% beduidend minder vaak dan vrouwen tijd aan het huishoudelijk werk, en daarbinnen zijn de variaties nog eens behoorlijk groot: van 8% in Frankrijk tot 50% in Zweden. In Nederland doet 36% van de mannen dagelijks iets aan het huishouden, duidelijk meer dan de gemiddelde Europese man. Vergelijken we vrouwen en mannen onderling dan zijn de verschillen in tijdsbesteding aan het huishouden groot, variërend van 21 à 22 procentpunten in Zweden en Denemarken tot 70 procentpunten in Portugal.

Zorg voor kinderen alleen in Scandinavië vrijwel gelijk verdeeld

Aan de zorg voor kinderen besteedt de helft van de werkende vrouwen in Tsjechië, Nederland, België en Slovenië dagelijks minimaal één uur tijd. In de meeste andere landen ligt dat aandeel tussen de 40% en 50%. In Finland en Zweden is het aandeel vrouwen dat minstens een uur met kinderopvang bezig is verreweg het laagst (25% resp. 30%). Het aandeel mannen dat dagelijks voor kinderen zorgt is in alle eu-lidstaten lager dan dat van vrouwen, variërend van 12% in Bulgarije tot 42% in Denemarken. Maar de verschillen met vrouwen zijn minder groot dan bij het huishoudelijk werk, aangezien Europese mannen vaker tijd besteden aan hun kinderen dan aan het huishouden. In de Scandinavische landen zijn de man-vrouwverschillen in kinderopvang het kleinst, met 4 procentpunten. De sekseverschillen zijn het grootst in Tsjechië en Roemenië, 30 procentpunten. De verschillen in tijd besteed aan kinderopvang tussen de landen houden voor een deel verband met verschillen in het gebruik van kinderopvang (CBS 2016j) en verlofregelingen voor ouders (OECD 2016). Ook verschillen in opvattingen over de rolverdeling tussen vrouwen en mannen spelen een rol: zo kennen Zweden en Nederland relatief egalitaire rolopvattingen (Meuleman et al. 2015) en zijn de man-vrouwverschillen in tijdsbesteding aan kinderopvang relatief klein.

Figuur 10.7

Aandeel vrouwen en mannen dat minstens 1 uur per dag besteedt aan zorg voor kinderen in de EU-lidstaten, werkenden van 15 jaar en ouder, 2010 (in procenten)

Bron: Eurofound (European Working Conditions Survey '10)

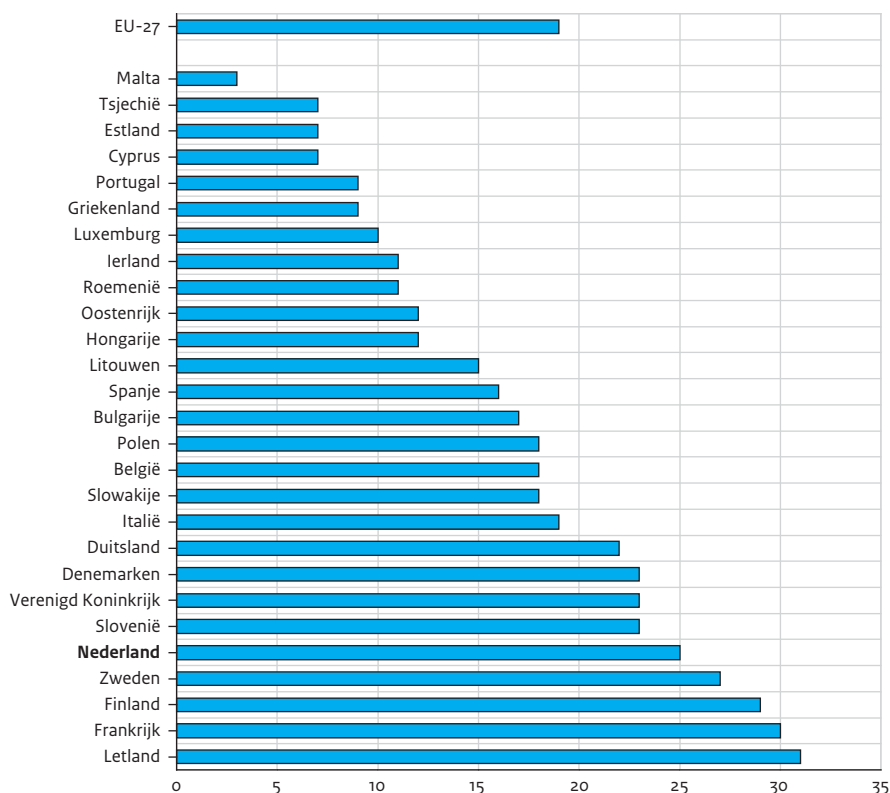
10.6 Macht en besluitvorming

Al enige jaren is gelijke deelname en vertegenwoordiging van vrouwen en mannen in economische en politieke besluitvorming een belangrijke doelstelling van de Europese Commissie (EC 2010, 2011, 2015). Omdat het aandeel vrouwen in topfuncties in grote bedrijven in de lidstaten lager is en ook relatief langzaam groeit, heeft de EC voorgesteld om een quotum (van 40% vrouwen) in 2020 in te voeren voor toezichthoudende functies (vergelijkbaar met de raad van commissarissen, zie ook kader 6.2 in hoofdstuk 6) in grote,

beursgenoteerde bedrijven in de lidstaten. Het Europees Parlement heeft dit voorstel aangenomen, maar, zoals eerder in hoofdstuk 6 is vermeld, is er een blokkerende minderheid van EU-lidstaten die aanname van deze richtlijn tegenhoudt. In aansluiting op de inhoud van hoofdstuk 6 beperken we ons hier tot de vertegenwoordiging van vrouwen in economische besluitvorming.⁷ Als indicator daarvoor presenteren we cijfers over het aandeel vrouwen in toezichthoudende functies (rvc of vergelijkbaar) van grote bedrijven.

Figuur 10.8

Aandeel vrouwen in toezichthoudende functies in de grootste, beursgenoteerde bedrijven in de EU-lidstaten, 2014 (in procenten)

Bron: Eurostat (European Labour Force Survey '14)

Voor elke lidstaat is een selectie gemaakt van de grootste beursgenoteerde bedrijven die samen de basis vormen van de belangrijkste beursindex in die lidstaat. Voor Nederland zijn dit de 25 bedrijven waarvan de beurswaarden de AEX-index vormen. Deze groep bedrij-

ven komt voor een deel overeen met de 25 grootste bedrijven waarvoor in tabel 6.2 de aandelen vrouwen zijn vermeld. De uitkomsten zijn dus niet helemaal onderling vergelijkbaar.

De landen in de Europese Unie laten een grote variatie zien in het aandeel vrouwen in toezichthoudende functies in grote bedrijven. Dit loopt uiteen van 3% in Malta tot rond de 30% in Frankrijk, Finland en Letland. Nederland zit iets lager met 25% vrouwen in toezichthoudende functies, maar boven het Europees gemiddelde van 19%. Het is duidelijk dat anno 2014 nog geen enkele lidstaat een aandeel van 40% vrouwen in toezichthoudende functies heeft, het aandeel dat in 2020 bereikt zou moeten zijn volgens de Europese doelstelling. Sommige landen, zoals Malta, Tsjechië, Estland en enkele Zuid-Europese lidstaten, zijn nog erg ver verwijderd van de doelstelling.

10.7 Gezondheid

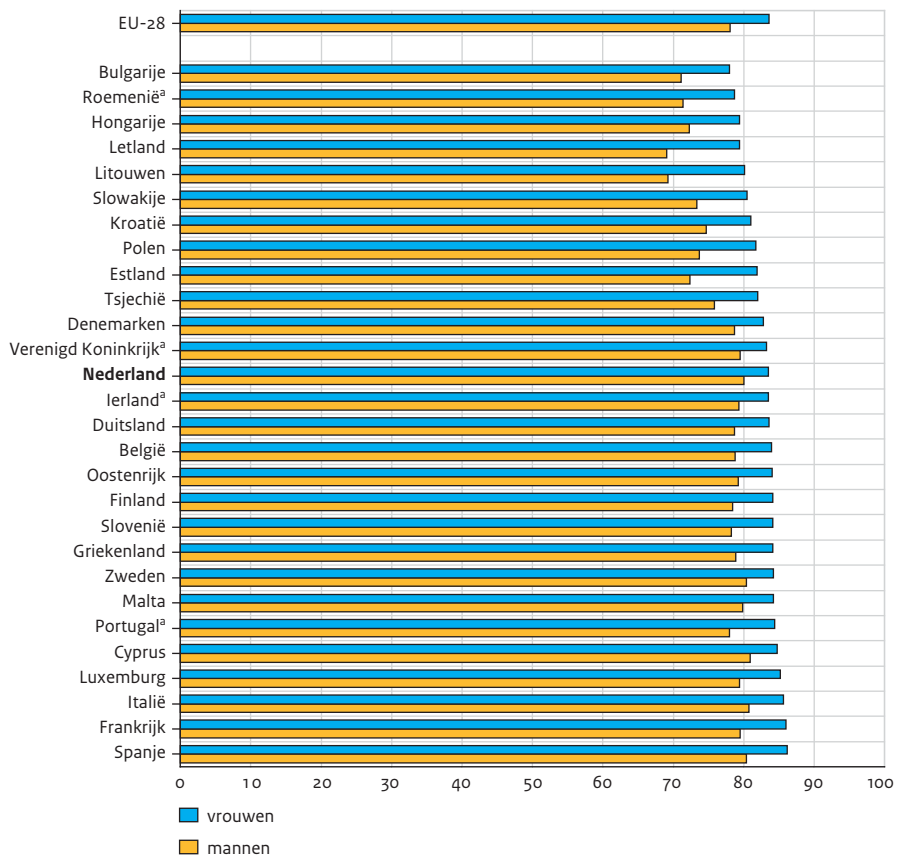
(Gezonde) levensverwachting van Europese vrouwen hoger dan van mannen

Vrouwen hebben in alle EU-lidstaten een hogere levensverwachting dan mannen. Ook in Nederland is dat te zien (zie ook hoofdstuk 9). Gemiddeld leven vrouwen in de EU vijftienhalf jaar langer dan mannen. Achter dit gemiddelde gaan nogal wat verschillen tussen landen schuil. In Nederland, Zweden en het Verenigd Koninkrijk is het verschil in levensverwachting tussen vrouwen en mannen relatief gering (3,5 jaren). In de meeste EU-lidstaten stijgt de levensverwachting van vrouwen en mannen nog steeds. In Nederland neemt de levensverwachting van vrouwen in de laatste jaren nauwelijks meer toe, maar die van mannen nog wel (CBS 2016k). In de Oost-Europese landen zijn de verschillen in levensverwachting tussen vrouwen en mannen veel groter dan in de rest van de EU. De grootste verschillen zien we in Estland, Letland en Litouwen: daar leven vrouwen gemiddeld tien jaar langer dan mannen. Een verklaring hiervoor is de grote alcoholconsumptie van mannen in deze landen (Shield et al. 2012).

Een ander beeld geeft de gezonde levensverwachting, dat wil hier zeggen het aantal jaren vanaf de geboorte dat burgers zonder lichamelijke beperkingen doorbrengen. De gegevens zijn ontleend aan de EU-enquête Statistics on Income and Living Conditions (SILC) en zijn dus niet direct vergelijkbaar met gegevens over gezonde levensverwachting uit de Gezondheidsenquête in hoofdstuk 9. In de meeste EU-lidstaten hebben vrouwen een hogere gezonde levensverwachting dan mannen. In Nederland, Portugal en Finland hebben mannen juist een hogere gezonde levensverwachting en in Zweden, Spanje en Roemenië is er geen verschil te zien. Over het algemeen zijn de sekseverschillen in gezonde levensverwachting betrekkelijk klein, meestal een à twee jaar. Opvallend is dat dit verschil in Nederland zes jaar bedraagt, in het nadeel van vrouwen.

Figuur 10.9

Levensverwachting bij de geboorte in de EU-lidstaten, 2014 (in jaren)

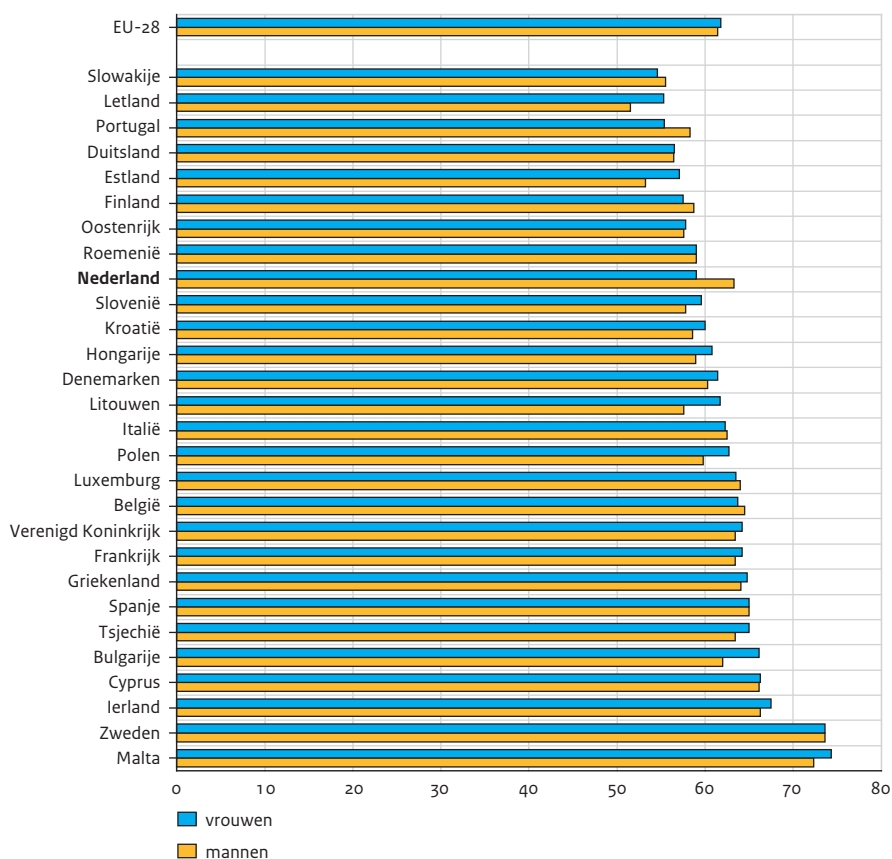

a Voorlopige cijfers.

Bron: Eurostat (2014c)

Figuur 10.10

Levensverwachting (bij de geboorte) zonder lichamelijke beperkingen in de EU-lidstaten, 2014 (in jaren)

Bron: Eurostat (2014c)

10.8 Geweld tegen vrouwen

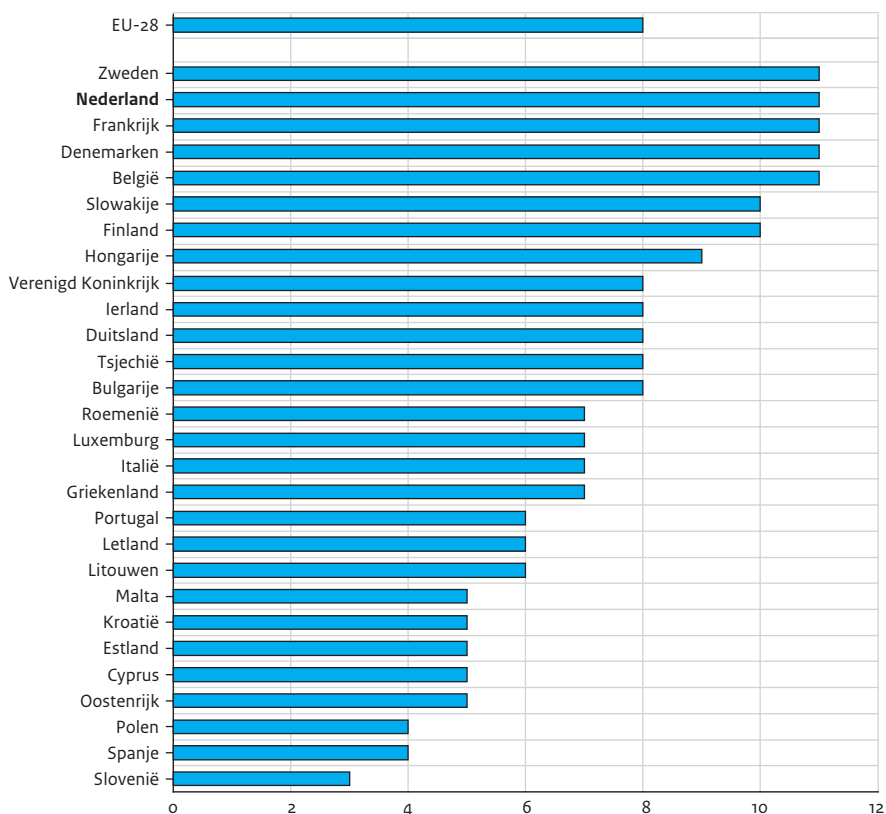
Sinds 2014 zijn er geharmoniseerde gegevens beschikbaar over geweld tegen vrouwen in de lidstaten van de Europese Unie. De gegevens zijn afkomstig van een enquête die in 2012 is gehouden door het Europees Agentschap van Grondrechten in Wenen (FRA 2014).

Deze enquête is (nog) niet herhaald, dus presenteren we hier dezelfde uitkomsten als in de Emancipatiemonitor 2014. In de FRA-enquête hebben vrouwen in Zweden, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk het vaakst (11%) aangegeven dat zij in het afgelopen jaar slachtoffer waren van fysiek en/of seksueel geweld.⁸ In Slovenië, Polen en Spanje rap-

porteerde het kleinste aandeel vrouwen over geweldservaringen (3%-4%). Het gemiddelde in de EU bedroeg 8%.

Figuur 10.11

Aandeel vrouwen in de EU-lidstaten dat fysiek en/of seksueel geweld heeft meegemaakt in de afgelopen 12 maanden, 2012 (in procenten)

Bron: FRA (2014)

Het is opmerkelijk dat juist vrouwen in enkele Scandinavische en West-Europese landen relatief vaak aangeven slachtoffer van geweld te zijn geweest. Op andere terreinen (zie elders in dit hoofdstuk) scoren deze landen vanuit emancipatieoogpunt juist vaak gunstig. Daarmee is nog niet gezegd dat in deze landen ook daadwerkelijk meer geweld tegen vrouwen plaatsvindt dan in andere landen. Het is ook mogelijk dat de hier gerapporteerde cijfers over geweld in landen met veel gendergelijkheid deels een reflectie zijn van minder tolerantie ten aanzien van ongewenste gebeurtenissen en daarmee van meer

bereidheid van slachtoffers om over geweldsincidenten te praten tegenover enquêteurs. Die bereidheid kan ook samenhangen met openheid over en erkenning van huiselijk en seksueel geweld tegen vrouwen. Juist in Scandinavische en West-Europese landen zijn beleid en hulpverlening op dit terrein verder ontwikkeld dan in andere landen. Een andere verklaring kan zijn dat in landen waar vrouwen meer werken, zij meer risico's lopen op geweld doordat zich in de publieke ruimte of op de werkvloer ook geweld kan voordoen, zoals seksuele intimidatie of bedreiging door collega's of klanten (FRA 2014; zie ook hoofdstuk 8).

10.9 De Gender Equality Index van EIGE

Voor een aantal belangrijke onderwerpen hebben we de posities van vrouwen en mannen in de EU-lidstaten besproken. Maar hoe is nu het totaalbeeld? Een instrument hiervoor is de Gender Equality Index die EIGE in 2013 voor het eerst heeft gepresenteerd en in 2015 heeft aangepast en geactualiseerd (EIGE 2015a). Voor de domeinen werk (o.a. arbeidsdeelname), geld (loon en inkomen), kennis (onderwijs), tijdsbesteding, macht (o.a. topfuncties en politieke macht) en gezondheid drukt de index de gelijkheid tussen vrouwen en mannen uit. Voor de onderwerpen geweld en intersectionele verschillen,⁹ die in 2013 nog ontbraken, zijn ook scores berekend (op basis van de hiervoor genoemde enquête van FRA (2014) en gegevens van Eurostat); vanwege hun andersoortige karakter zijn deze scores echter niet in de index zelf ondergebracht en gepresenteerd, maar afzonderlijk in zogenoemde 'satellietdomeinen'.

De Gender Equality Index van EIGE is gebaseerd op *verschillen (gaps)* tussen vrouwen en mannen in participatie (of een andere uitkomstvariabele) en op het *niveau* van die participatie.¹⁰ De scores zijn zo berekend dat een waarde van 100 volledige gelijkheid tussen vrouwen en mannen betekent en een waarde van 0 volledige ongelijkheid. Eerst zijn voor de verschillende domeinen, die op hun beurt weer uit subdomeinen bestaan, de scores berekend. Vervolgens is daarmee de totale index berekend voor de verschillende lidstaten (zie voor details over de berekening van de index: EIGE 2015a).

Zweden had in 2012 de hoogste score (74) op de Gender Equality Index, gevolgd door Finland en Denemarken. Nederland stond op de vierde plaats. Deze plaats heeft ons land vooral te danken aan relatief hoge scores (ten opzichte van andere EU-landen) op tijdsbesteding, kennis en macht.¹¹ Andere West-Europese landen en Slovenië volgen op enige afstand van Nederland. De laagste scores hebben Roemenië (33) en Slowakije (35), Portugal, Griekenland en Bulgarije (rond 38). Zij laten vooral lage scores zien op de domeinen tijd, macht, kennis en geld (Roemenië). Gemiddeld komt de EU uit op een score van 53 op de index. In kwantitatieve termen gesteld is de EU daarmee halverwege op de weg naar gendergelijkheid. Vergeleken met eerdere jaren (2005 en 2010) is er sprake van een lichte stijging van de index (51 in 2005 en 52,4 in 2010).¹² De score voor Nederland steeg van 63,6 in 2005 naar 69,1 in 2010. Daarna daalde deze iets naar 68,5. Dat kwam door een eveneens lichte afname in de domeinen werk, kennis, macht en gezondheid.¹³

Tabel 10.2

Score op de Gender Equality Index 2015 en de onderliggende domeinen, EU-lidstaten, 2012

	index	werk	geld	kennis	tijd	macht	gezond- heid
EU-28	52,9	61,9	67,8	49,1	37,6	39,7	90,0
Zweden	74,2	81,0	80,6	67,6	61,9	71,7	93,3
Finland	72,7	72,6	79,9	67,3	61,3	75,7	89,0
Denemarken	70,9	76,8	76,4	73,2	64,5	55,7	91,4
Nederland	68,5	69,0	83,6	64,6	71,2	51,3	93,6
België	58,2	59,5	79,6	51,0	44,1	49,5	93,6
Verenigd Koninkrijk	58,0	69,5	74,6	67,5	41,8	33,2	94,4
Slovenië	57,3	63,6	71,3	49,4	46,6	47,2	90,1
Ierland	56,5	65,8	79,0	54,3	52,0	31,4	95,2
Frankrijk	55,7	61,3	76,9	50,7	34,5	48,8	90,6
Duitsland	55,3	62,2	78,4	46,7	39,7	45,1	90,0
Luxemburg	55,2	63,6	92,3	64,6	47,1	22,6	94,6
Spanje	53,6	59,6	59,7	53,4	33,5	47,8	92,2
Oostenrijk	50,2	66,5	77,6	44,5	38,6	27,1	92,7
Estland	49,8	62,0	48,4	55,4	49,8	27,9	82,0
Letland	46,9	63,3	43,2	40,3	35,2	42,5	75,6
Malta	46,8	60,7	71,4	36,3	36,7	28,3	95,6
Cyprus	44,9	74,0	74,6	51,5	24,4	16,9	92,4
Tsjechië	43,8	54,2	60,4	42,0	23,5	31,8	89,5
Polen	43,7	55,5	54,2	41,8	20,8	38,5	83,6
Hongarije	41,6	60,7	53,8	35,3	31,9	23,5	85,2
Italië	41,1	53,8	68,0	32,5	32,4	21,8	89,5
Litouwen	40,2	55,6	45,6	47,6	22,8	22,8	82,3
Kroatië	39,8	53,6	52,0	31,0	25,9	29,7	85,3
Bulgarije	38,5	58,7	40,3	31,8	17,0	36,8	86,0
Griekenland	38,3	56,9	56,4	37,6	17,9	21,9	90,8
Portugal	37,9	59,1	56,0	37,8	22,4	17,6	83,3
Slowakije	36,5	52,8	56,7	34,0	17,7	21,1	86,7
Roemenië	33,7	61,6	38,4	28,2	17,4	20,7	84,4

Bron: EIGE 2015a

EIGE heeft ook een eerste verkenning gedaan naar intersectionele verschillen – een van de eerder genoemde ‘satellietdomeinen’. Dit zijn genderverschillen die samengaan met andere verschillen in kenmerken die relevant zijn voor een kwetsbare maatschappelijke positie van burgers. Om mogelijk kwetsbare groepen vrouwen (migranten, ouderen) in beeld te krijgen heeft EIGE analyses gemaakt van de arbeidsdeelname van vrouwen en mannen naar herkomstgroep, leeftijd en al dan niet alleenstaand ouderschap. De gender-

verschillen in arbeidsdeelname in de EU-lidstaten blijken groter te zijn onder migranten dan onder autochtonen en onder ouderen (55+) groter dan onder jongere leeftijdsgroepen. Daarentegen hebben alleenstaande ouders meestal een hogere arbeidsdeelname dan alleenstaanden. Veel van deze uitkomsten verdienen nader onderzoek om ze beter te kunnen duiden en om de grote verschillen tussen de EU-lidstaten onderling te begrijpen. Nederland neemt dus een relatief hoge plaats in de Gender Equality index van EIGE. Hoe is nu de positie op andere indices (zie inleiding)? Op de Gender Inequality Index (GII) en de Gender Development Index (GDI) van de VN staat Nederland op de vijfde plaats (van 188 landen) (VN 2015). Op de Global Gender Gap Index 2016 van het World Economic Forum (2016) staat Nederland op plaats 16 (van 144 landen). Die lagere plaats is te verklaren doordat bij politieke participatie het aantal jaren wordt meegeteld dat een land een vrouwelijke premier heeft gehad, wat in Nederland nog nooit het geval is geweest. Beduidend slechter scoort ons land op de Glass Ceiling Index van *The Economist* (2016). Ze neemt daar de 22e plaats in op een ranking van 29 OECB-landen. Dit komt vooral door de relatief hoge kosten van kinderopvang en de korte duur van het betaald vaderschapsverlof.

10.10 Conclusies

In de lidstaten van de Europese Unie bestaan er op veel terreinen nog aanzienlijke man-vrouwverschillen. Dat geldt vooral voor deelname aan bètastudies, uurloon, pensioenopbouw en tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid. Daarentegen studeren meer vrouwen dan mannen in het hoger onderwijs en is het opleidingsniveau van jonge vrouwen en mannen relatief hoog.

Op de Gender Equality Index 2015 van EIGE, waarin de scores van de lidstaten in 2012 op verschillende domeinen zijn samengenomen, heeft Zweden de hoogste score, gevolgd door de andere Scandinavische lidstaten. Nederland neemt, net als in de Index 2013, de vierde plaats in op deze rangorde van landen. Roemenië en Slowakije zijn de hekkensluiters.

Vergeleken met andere Europese landen kent Nederland een relatief hoge arbeidsdeelname van vrouwen (in personen), hoewel het door de stagnerende groei in de economische crisis niet meer tot de top 5 behoort, zoals jarenlang het geval was. Ook steekt Nederland relatief gunstig af door de betrekkelijk kleine verschillen in tijdsbesteding van vrouwen en mannen aan huishouden en zorgtaken; in andere landen zijn deze verschillen veel groter. En het aandeel vrouwen in de toezichhoudende functies in grote bedrijven behoort tot de hoogste in de Europese Unie.

Minder gunstig voor de indexscore is dat in Nederland relatief weinig vrouwen een bètastudie volgen in het hoger onderwijs. Nederland is ook een uitzondering vanwege het hoge percentage vrouwen dat in deeltijd werkt (75%). Geen enkel ander land komt hier ook maar enigszins in de buurt. Er valt over te twisten of zoveel deeltijdwerk gunstig of ongunstig kan worden genoemd. In ieder geval hebben (zeer) kleine deeltijdbanen een lage economische zelfstandigheid tot gevolg en hebben ze op langere termijn andere (persoonlijke) financiële nadelen (OECD 2012). Ten opzichte van andere landen kent

Nederland een aanzienlijk verschil in pensioenopbouw tussen vrouwen en mannen (zie ook hoofdstuk 7). Ook zijn de loonverschillen (per uur) tussen vrouwen en mannen in Nederland relatief groot en dit werkt uiteraard ook negatief door in de (toekomstige) pensioenopbouw.

Daarnaast rapporteren vrouwen in Nederland, en ook in Zweden, Denemarken, België en Frankrijk, veel meer dan in andere EU-lidstaten dat ze slachtoffer zijn geweest van fysiek en/of seksueel geweld. Het internationaal vergelijken en interpreteren van geweld is wel lastig door verschillen in bespreekbaarheid van het onderwerp, wat samen kan hangen met verschillen tussen landen in het gevoerde beleid op dit terrein en met cultuurverschillen. Diverse initiatieven¹⁴ trachtten daarom internationaal vergelijkbare indicatoren op te stellen om slachtofferschap adequaat te meten.

De uitkomsten van dit hoofdstuk laten ook zien dat de Europese emancipatiedoelstellingen (gelijke arbeidsdeelname en kleiner loonverschil, groter aandeel vrouwen in besluitvorming, betere work-life balance, uitbanning van geweld) voor Europa als geheel nog (lang) niet bereikt zijn. Wel is de doelstelling van 75% arbeidsdeelname in 2020 al gehaald door vrouwen in Zweden en mannen in twaalf lidstaten, waaronder Nederland.

De arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen ligt met 71% onder dat niveau.

Noten

- 1 Het beeld kan vertekend zijn door verschillen tussen mannen en vrouwen in studiesnelheid. In Nederland bijvoorbeeld ronden vrouwen hun opleiding sneller af dan mannen (hoofdstuk 3), waardoor het aandeel vrouwelijke studenten wordt gedrukt.
- 2 Zie noot 1.
- 3 Dit cijfer verschilt van dat in hoofdstuk 4 aangezien Eurostat uitgaat van de arbeidsduur in de eerste werkkring, terwijl het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) de totale arbeidsduur van alle werkkringen samen als uitgangspunt hanteert.
- 4 Arbeidsvolume is de hoeveelheid ingezette arbeid uitgedrukt in arbeidsjaren of gewerkte uren. Mensen met een deeltijdbaan tellen mee voor het gedeelte dat ze werken. Wanneer het aandeel van het arbeidsvolume in de bevolking 50% is, betekent dit dat de helft van de potentiële (fulltime) werktijd besteed is aan werk.
- 5 Bij het internationaal vergelijken van beloningsverschillen dient te worden opgemerkt dat uurlonen worden beïnvloed door de manier waarop belasting en sociale zekerheid in de landen zijn vormgegeven.
- 6 Deze survey meet tijdbesteding op een andere wijze dan het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) dat in hoofdstuk 5 is gebruikt. Internationale, geharmoniseerde tijdsbestedingsgegevens (HETUS) volgens de methodologie van het TBO zijn wel beschikbaar, maar zijn niet actueel (2006) en hebben betrekking op een beperkt aantal Europese landen (zie Cloin et al. 2011). De tijdsbestedingsgegevens van Eurofound zijn in dit hoofdstuk gebruikt om een meer recente vergelijking van alle EU-landen mogelijk te maken.

- 7 Vergeleken met andere EU-lidstaten is de vertegenwoordiging van Nederlandse vrouwen in het Europees Parlement (46%) en in de Tweede Kamer (39%) relatief hoog. Zie meer hierover op www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/21/steeds-meer-vrouwen-in-europees-parlement.
- 8 Zie voor de precieze vraagstelling FRA (2014: 38, 40). Deze wijkt af van de vraagstelling in de Veiligheidsmonitor. De uitkomsten voor geweldservaringen van Nederlandse vrouwen in dit hoofdstuk verschillen mede daardoor van die in hoofdstuk 8.
- 9 Intersectionele verschillen zijn sekseverschillen die samengaan met andere sociale verschillen, bijvoorbeeld naar leeftijd, etnische herkomst of sociale klasse.
- 10 Een land met een laag niveau van participatie (op een bepaald domein) en een gelijk genderverschil als een land met een hoog participatieniveau krijgt zodoende een lagere score dan het land waar de participatie groter is. Door deze systematiek krijgen landen met een hoog welvaartsniveau (Scandinavische en West-Europese landen) een hogere score op de Gender Equality Index dan landen met een laag welvaartsniveau (Oost-Europa). Zouden alleen de genderverschillen in de index worden meegenomen dan ontstaat een ander beeld dan nu (Permanyer 2014).
- 11 De onderwerpen die in dit hoofdstuk zijn besproken, vormen een selectie van de vele onderwerpen die worden gebruikt om de index te berekenen.
- 12 De hier gepresenteerde scores voor 2005 en 2010 zijn berekend volgens de indicatoren van de index 2012 (EIGE 2015a) en zijn dus niet helemaal vergelijkbaar met de scores op basis van de index 2010 (EIGE 2013).
- 13 Binnen deze domeinen is de daling van de score op politieke macht (subdomein van het domein macht) opvallend: van 69,6 in 2010 naar 63,5 in 2012. Die daling is toe te schrijven aan een afname van het aantal vrouwelijke Tweede Kamerleden van 2010-2012.
- 14 Onder andere:
 - Friends of the Chair group on violence against women indicators (FoC) van de Verenigde Naties: een adviesgroep van de UNSD onder mandaat van de United Nations Statistical Commission, die indicatoren en richtlijnen ontwikkelt om geweld tegen vrouwen te meten.
 - Task Force on Indicators of Gender Equality onder mandaat van de United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), die indicatoren samenstelt om geweld tegen vrouwen en mannen te meten.

Beide initiatieven hebben als uitgangspunt de Beijing Platform for Action (VN 1995).

11 Epiloog

Wil Portegijs (SCP)

In deze monitor hebben we voor de negende keer de meest recente cijfers op een rij gezet over de onderwerpen die belangrijk zijn voor de vrouwenemancipatie. Welke dat zijn hebben we afgeleid van de doelen die in het emancipatiebeleid centraal staan. In dit laatste hoofdstuk lopen we deze beleidsdoelen een voor een langs en geven antwoord op de vraag in hoeverre er op deze verschillende terreinen de afgelopen jaren winst is geboekt. Tot slot gaan we in op de vraag waarom 50 jaar na het begin van de tweede feministische golf de positie van vrouwen en mannen op tal van terreinen nog steeds zoveel verschilt? Waarom gaat het niet sneller?

11.1 Uitkomsten in relatie tot de doelen van het emancipatiebeleid

11.1.1 Verhogen arbeidsdeelname en aandeel economisch zelfstandige vrouwen

Arbeidsparticipatie vrouwen stabiel

Het verhogen van de arbeidsdeelname van vrouwen en in het kielzog daarvan het aandeel vrouwen dat economisch zelfstandig is, vormt de kern van het emancipatiebeleid. Op dit vlak zijn er al enige jaren weinig vorderingen. Het aandeel vrouwen met betaald werk schommelt sinds 2008 rond de 70%. De brutoparticipatie, het aandeel vrouwen dat werkt of werk zoekt, is sinds 2008 wel verder gestegen. De vanwege de crisis opgelopen werkloosheid heeft dus roet in het eten gegooid. Die is sinds 2008 gestegen en pas in 2015 voor het eerst weer gedaald. Als deze daling doorgaat, mogen we – gezien het relatief grote aandeel werkzoekende vrouwen – voor de komende jaren wel weer een groei van de arbeidsparticipatie verwachten. De arbeidsmarkt trekt immers aan en het aantal vacatures loopt snel op (CBS 2016).

Vergelijken we vrouwen in verschillende levensfasen dan valt op dat de arbeidsparticipatie de afgelopen tien jaar niet is gestegen bij jonge alleenstaande of samenwonende vrouwen, maar wel sterk is toegenomen bij moeders met een partner. In 2005 hadden zeven op de tien vrouwen die samenwonen met een partner en minderjarige kinderen betaald werk, nu acht op de tien. Nog maar een op de tien vrouwen stopt met werken bij de geboorte van haar eerste kind en nog slechts 4% van de vrouwen van 20-64 jaar ziet af van betaald werk vanwege zorgtaken of huishouden

Arbeidsduur moeders stijgt

Nederland blijft absoluut kampioen deeltijd. In 2015 heeft 73% van de werkende vrouwen een baan van minder dan 35 uur in de week. Dat zijn er iets minder dan in 2013 (75%), maar evenveel als in 2005. Wel zien we een verschuiving van (hele) kleine deeltijdbanen

naar grotere deeltijdbanen, overigens vooral tussen 2005 en 2009. Daarmee is de gemiddelde arbeidsduur sinds 2005 met ruim een uur toegenomen tot 26,6. Deze stijging komt vooral door de jonge vrouwen. Vrouwen geboren na 1975 blijken op hun 30e gemiddeld zo'n vier uur meer te werken dan oudere cohorten vrouwen toen die dezelfde leeftijd hadden. Dat zien we ook terug als we de gemiddelde arbeidsduur van werkende jonge moeders door de jaren heen vergelijken. Jonge alleenstaande en samenwonende vrouwen werken in 2015 evenveel uur als ze in 2001 deden, en dat geldt ook voor oudere vrouwen met of zonder kinderen en/of partner. Alleen bij vrouwen die samenwonen met een partner en minderjarige kinderen is sprake van een verandering: in 2015 werken ze gemiddeld een halve dag meer dan in 2001.¹ Vrouwen blijven steeds vaker evenveel uren werken als ze hun eerste kind krijgen. Het aandeel ouderparen waarin beide ouders voltijds werken kruipt omhoog. In lijn hiermee blijken ook de opvattingen over de ideale arbeidsduur van moeders te verschuiven. In 2014 vond de helft van de Nederlanders dat een moeder met een nog niet schoolgaand kind niet of maximaal twee dagen per week zou moeten werken, twee jaar later is dat geslonken tot 43%.

Van de paren jonger dan 50 jaar *zonder* minderjarige kinderen telt een op de drie twee voltijds werkende partners, en dit aandeel neemt niet toe. Recent afgestudeerde vrouwen hebben al vaker een deeltijdbaan dan hun mannelijke voormalige studiegenoten. Onduidelijk is in hoeverre dit hun voorkeur is. Drie kwart van de vrouwen die minder dan 34 uur per week werken zou onder voorwaarden wel een grotere baan willen, en een op de vijf deeltijdwerksters wil dat sowieso. Mogelijk speelt ook de sector waarin vrouwen terechtkomen een rol. Zo bleek dat recent afgestudeerde mannen werkzaam in de sector zorg en welzijn ook relatief vaak in deeltijd werken (Merens et al. 2011: 60). In deze sector (en in de schoonmaaksector) blijken werkgevers vaak een voorkeur te hebben voor deeltijd en worden bepaalde functie uitsluitend nog in deeltijd aangeboden (Keuzenkamp et al. 2009).

Aandeel economisch zelfstandige vrouwen iets gestegen

Omdat er in zowel de arbeidsparticipatie als de arbeidsduur sinds 2009 weinig is veranderd, was er ook weinig beweging in de economische zelfstandigheid. In 2015 verdiende 54% van de vrouwen van 20 tot 65 jaar met werk netto minimaal de bijstand van een alleenstaande en was daarmee officieel economisch zelfstandig. Dat is weliswaar 1 procentpunt meer dan in 2013, maar slechts een kleine 2 procentpunten meer dan in 2008. Onder moeders die samenwonen met een partner is dit aandeel sinds 2008 wel gestegen, wat in lijn is met hun toegenomen arbeidsparticipatie en -duur. Ook vrouwen vanaf 40 jaar zonder thuiswonende kinderen en al dan niet met een partner zijn in 2015 vaker economisch zelfstandig dan in 2009; bij jonge vrouwen zonder kinderen nam dit aandeel juist flink af. Dat kwam mede door jeugdwerkloosheid en de vanwege de crisis verlengde schoolloopbaan.

De meeste Nederlanders vinden dat in een relatie het niet uitmaakt als de ene partner meer verdient dan de ander. Maar als de relatie stukloopt blijkt dat wel degelijk het geval. Vier op de tien relaties eindigen in een scheiding en met name bij ex-geliefden waarvan de

vrouw minder inkomen had dan haar ex, betekent een scheiding voor haar een koopkrachtverlies van gemiddeld 30%, terwijl de man er 4% op vooruitgaat.

Arbeidsdeelname vrouwen met niet-westerse achtergrond, alleenstaande moeders en laagopgeleiden gedaald

Hoogopgeleide vrouwen hebben vrijwel even vaak betaald werk als hoogopgeleide mannen. Zij werken relatief veel uren in de week en zijn daarmee vaker economisch zelfstandig dan lager opgeleide vrouwen, maar ook vaker dan mannen met een middelbare of lage opleiding. De arbeidsdeelname van moeders met partner en thuiswonende kinderen is ook gestegen, waardoor zij vaker economisch zelfstandig zijn. Tegenover deze groepen waarmee het relatief goed gaat, staan er drie elkaar deels overlappende groepen waarmee het op deze fronten de afgelopen jaren achteruit is gegaan. Allereerst de vrouwen met een niet-westerse achtergrond. Terwijl de arbeidsdeelname van autochtone vrouwen gedurende de crisisjaren stabiel is gebleven, is die van vrouwen met een niet-westerse achtergrond afgenomen. Daarmee is een deel van de winst die zij sinds 2003 op dit punt hebben geboekt (Huijnk et al. 2016) tenietgedaan. Ook werken zij nu minder vaak voltijds en is het aandeel dat economisch zelfstandig is afgenomen. Een tweede groep van wie de positie op de arbeidsmarkt zwakker is geworden, zijn de alleenstaande moeders. Sinds 2009 is hun arbeidsparticipatie met 5 procentpunten afgenomen, is hun gemiddelde arbeidsduur niet toegenomen en is het aandeel dat economisch zelfstandig is gedaald. Ten slotte vragen de laagopgeleide vrouwen extra aandacht. Ook zij hebben in 2015 minder vaak werk als in 2013.

11.1.2 Gelijk loon voor gelijk werk

In 2014 was bij zeven op de tien paren de man de enige of hoofdkostwinner. Ondanks het gestegen opleidingsniveau van vrouwen (onder de bevolking jonger dan 45 jaar zijn de vrouwen inmiddels hoger opgeleid dan mannen) neemt dit aandeel maar langzaam af. Bij drie kwart van de paren met kinderen verdient de man het meeste, maar ook bij paren zonder kinderen is dit meestal het geval. Uiteraard heeft dit om te beginnen te maken met de verschillen in arbeidsduur. Maar ook per uur ontvangen vrouwen nog steeds 17% minder dan mannen. Ook in vrijwel alle andere EU-lidstaten krijgen vrouwen per uur minder betaald dan mannen. Vergeleken met de andere lidstaten is het verschil in Nederland relatief groot.

Het verschil in uurloon is vooral groot bij 40-plussers. In het bedrijfsleven verdienen vrouwen tot 35 jaar slechts iets minder en in overheidsdienst zelfs iets meer dan de mannen. Bovendien is de leeftijd waarop vrouwen bij de overheid minder verdienen dan mannen gestegen, wat duidt op het uitsterven van de loonverschillen bij de overheid. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat de jonge vrouwen zowel bij de overheid als in het bedrijfsleven hoger zijn opgeleid dan hun jonge mannelijke collega's. Zeker in het bedrijfsleven, maar ook bij de overheid, werken vrouwen vaker onder hun niveau en maken hun hogere opleiding dus minder te gelde. Ook als we de salarissen van recent

afgestudeerden vergelijken, blijkt het inkomen van vrouwen vroeg in de loopbaan gemiddeld al wat lager dan dat van even hoog opgeleide mannen. Recent afgestudeerde voltijds werkende vrouwen met een mbo-, hbo- of universitair diploma krijgen een salaris dat 10% tot 16% onder dat van hun voormalige mannelijke medestudenten ligt. Bij 45-plus-sers is dit verschil in uurloon nog veel groter dan bij deze jongeren. Als gecorrigeerd wordt voor tal van achtergrondfactoren zoals opleidingsniveau en werkervaring, dan blijft er in het bedrijfsleven een loonverschil over van 7% en bij de overheid van 6%. Dit gecorrigeerde loonverschil is in het bedrijfsleven niet kleiner geworden. Bij de overheid was dat tot 2012 wel het geval, maar bij de laatste meting (2014) bleek het verschil weer wat toegenomen, zij het niet significant.

11.1.3 Verhogen doorstroom naar hogere functies

Met ruim 30% vrouwelijke topambtenaren heeft de overheid haar eigen streefwaarde bereikt. Het aandeel vrouwen onder hoogleraren kruipt omhoog en dat geldt ook voor het aandeel vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven (raden van bestuur en raden van commissarissen). In de 5000 grootste bedrijven is bijna een op de vijf leden van raden van bestuur of toezicht een vrouw, een flinke toename ten opzichte van eerdere jaren. In de bedrijven die vallen onder de Wet bestuur en toezicht is het aandeel vrouwen in de top eveneens toegenomen (Pouwels en Henderikse 2015). Maar met één vrouw op de tien bestuurders gaapt er nog een flinke kloof met de in de wet beoogde 30%. In de non-profit-sector gaat het niet de goede kant op. Juist in deze sector waar relatief veel vrouwen werken is hun aandeel in de top niet toegenomen (zorg en welzijn) of zelfs iets afgenomen (sociaaleconomische sector en maatschappelijke organisaties).

De geringe doorstroom van vrouwen naar hoge functies hangt deels samen met het feit dat drie kwart van de Nederlandse vrouwen in deeltijd werkt. Van de hoogopgeleide voltijds werkenden boven de 45 jaar, de vijver waaruit topfunctionarissen worden gevist, is slechts 18% vrouw (StatLine 2016g). Inderdaad blijkt ook in deze monitor dat mensen die in deeltijd werken veel minder vaak manager zijn dan voltijders. Dat dit niet de hele verklaring is, blijkt uit het feit dat ook voltijds werkende vrouwen minder vaak een leidinggevende functie hebben dan mannen. De ondervertegenwoordiging van vrouwen in topfuncties blijkt ook geen Nederlands probleem. Met een kwart vrouwen in toezicht-houdende functies van grote beursgenoteerde bedrijven steekt ons land zelfs nog gunstig af tegen de meeste andere EU-landen, waar vrouwen veel minder vaak in deeltijd werken. Zelfs Zweden en Finland, waar de overgrote meerderheid van de vrouwen voltijds werkt, scoren nauwelijks hoger. Dit maakt duidelijk dat ook mechanismen binnen organisaties zelf de doorstroom van vrouwen belemmeren. Een meerderheid van de Nederlandse vrouwen en mannen denkt dat van gelijke kansen inderdaad geen sprake is en vindt het begrijpelijk dat vrouwenorganisaties zich daar druk om maken. Minder instemming is er met dwingende maatregelen om een gelijkere doorstroom af te dwingen, zoals het voorrang geven aan vrouwen of beboeten van bedrijven met te weinig vrouwen in de top.

11.1.4 Vereenvoudigen combinatie betaald werk en zorg: voorzieningen

Steeds meer Nederlanders hebben meerdere petten op. Zij hebben betaald werk, besteden tijd aan het huishouden, zorgen voor kinderen en zo nodig ook voor volwassenen in hun omgeving. De overheid probeert met allerlei maatregelen het burgers makkelijker te maken betaald werk en zorgtaken te combineren. Een achterliggende doelstelling daarbij is het verhogen van de arbeidsdeelname van vrouwen en daarmee hun economische zelfstandigheid.

Desgevraagd blijkt drie kwart van de niet-werkende vrouwen onder voorwaarden betaald werk te willen en zou twee derde van de in deeltijd werkende vrouwen eventueel haar uren wel willen uitbreiden. Deze voorwaarden hebben vaak te maken met de combinatie van werk en privé. Men wil vooral werk aanpassen aan het privéleven, niet andersom. De nieuwe Wet flexibel werken biedt deze mogelijkheid. Deze wet geeft werknemers het recht om hun werkgever te vragen om een arbeidsduur, arbeidstijd en -locatie die optimaal aansluiten bij hun privéomstandigheden. Of dat ook daadwerkelijk tot een betere aansluiting van werk op het privéleven leidt, moet nog blijken. Een op de drie werknemers werkt regelmatig thuis, mannen iets vaker dan vrouwen, maar slechts een klein deel doet dat met als doel een beter combinatie van werk en privé. Algemeen wordt aangenomen dat flexibel werken deze combinatie vereenvoudigt, maar eenduidig bewijs hiervoor is er niet.

Ook ruimere verlofregelingen bieden werknemers soelaas als het privéleven tijdelijk meer tijd vraagt dan normaal. De meest bekende is het ouderschapsverlof, sinds 2009 uitgebreid van drie tot zes maanden. Het gebruik ervan stijgt, maar nog steeds neemt net een op de vijf moeders dit op. Van de vaders is dit nog minder, slechts een op de tien. Dat ouderschapsverlof in principe een vorm is van onbetaald verlof, zal daar mede debet aan zijn. Omdat mannen doorgaans de (hoofd)kostwinner zijn, is inkomensverlies voor hen een belangrijker belemmering dan voor vrouwen. De mogelijkheden om verlof op te nemen bij calamiteiten of ziekten thuis of in de omgeving zijn in 2015 verruimd. Maar ook in deze monitor blijkt weer dat maar een fractie van de werknemers die kortdurend of langer voor een zieke in hun omgeving zorgen, een beroep doet op de daarvoor bestemde verlofregelingen. Veel vaker worden vakantiedagen of adv-dagen opgenomen, die daar uiteraard niet voor bedoeld zijn. Veel mensen verwachten op dit vlak ook weinig van de overheid of hun werkgever. Zij denken dat als zij in de situatie zouden komen dat zij voor een hulpbehoevende in hun omgeving moeten zorgen, dit vooral ten koste zal gaan van hun eigen vrije tijd.

Kwalitatief betere kinderopvang, of opvang die langer open is, wordt door moeders zelden genoemd als iets wat hen over de streep zou trekken om weer aan het werk te gaan of meer uren te gaan werken. De acceptatie van kinderopvang als iets wat goed is voor kinderen (d.w.z. een paar dagen per week) neemt langzaam iets toe, maar nog veel vrouwen en mannen zijn daar niet van overtuigd. Van 2011 tot 2013 is het aantal kinderen dat naar een kinderdagverblijf, de buitenschoolse opvang of een gastouder ging, afgenomen door bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag en door werkloosheid van ouders vanwege de

crisis (Portegijs et al. 2014). Vanaf 2014 neemt de bijdrage van de overheid in de opvangkosten weer toe en zien we ook weer een bescheiden stijging van het aantal kinderen in de formele opvang, maar dit is nog niet terug op het niveau van voor de bezuinigen. Bovendien wordt deze formele opvang steeds vaker gecombineerd met informele opvang. Deze verschuiving van (een deel van de) formele naar informele opvang maakt de opvang meer gefragmenteerd, wat nadelig kan zijn voor de kinderen (SER 2016b). Ook kan het een grotere arbeidsdeelname in de weg staan van de vrouwen en mannen die deze informele opvang bieden.

11.1.5 Herverdeling onbetaald werk

Onder de mensen tot 45 jaar zijn de vrouwen gemiddeld hoger opgeleid en we mogen aannemen dat daarmee ook in steeds meer gevallen de vrouw per uur meer verdient dan de man. Als uitsluitend financiële overwegingen zouden bepalen wie van beiden minder gaat werken als er kinderen komen, dan zouden we mogen verwachten dat de keuze vaker op de vader zou vallen. Bovendien verschuiven de opvattingen over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen. In 2016 spreekt de helft van de vrouwen en mannen een voorkeur uit voor een gelijke verdeling van betaald en onbetaald werk, beduidend meer dan in 2014. Een minderheid van de Nederlanders vindt een vijfdaagse werkweek ideaal voor vaders van nog niet schoolgaande kinderen, en dit aandeel neemt af. Moeders zien de meesten liever nog wat minder werken dan vaders, maar het aandeel dat drie of meer dagen wenselijk vindt neemt toe. Ook vanwege deze verschoven idealen zouden we verwachten dat moeders wat meer blijven werken en vaders wat vaker in arbeidsduur teruggaan. Deze verwachting komt echter uitsluitend uit voor de moeders: zowel hun arbeidsparticipatie als hun arbeidsduur is gestegen. Maar het aandeel jonge vaders dat minder gaat werken, neemt niet toe. Mannen met partner en minderjarige kinderen werken gemiddeld 40 uur in de week, en dat is maar één uur minder dan vaders tien of vijftien jaar geleden. Daarmee werken de vaders meer dan mannen die (nog) geen kinderen hebben of vaders van wie de kinderen het huis al uit zijn. Vaders spreken zichzelf tegen wat betreft hun wens om minder uren te willen werken. Hoewel velen aangeven graag wat meer thuis te zijn bij de kinderen (Portegijs et al. 2016), geeft slechts 5% een gewenste arbeidsduur op die lager is dan hun feitelijke. Het inkomensverlies en de weerstand in de organisatie tegen deeltijdwerk zijn de belangrijkste redenen waarom mannen toch afzien van een kortere arbeidsduur (Keuzenkamp et al. 2009).

Het aandeel van mannen in huishoudelijk werk neemt langzaam iets toe, niet omdat mannen meer tijd daaraan zijn gaan besteden, maar omdat vrouwen daarop steeds meer bezuinigen. Ook het aandeel van mannen in zorgtaken is gestegen, in dit geval wel omdat ze daar steeds meer uren voor vrijmaken. Ondanks hun meestal voltijdse werkweek heeft de helft van de mannen die recent vader zijn geworden een (halve) 'papadag'. Zij zijn een halve dag of meer thuis om voor hun kind te zorgen terwijl de moeder aan het werk is. Een op de vijf doet dat door in deeltijd te werken. De andere vaders hebben ouderschapsverlof opgenomen, werken flexibel of hebben een partner die op andere tijden werkt dan

zijzelf. Ook een voltijdse werkweek van 36 uur laat al ruimte voor een halve zorgdag in de week. Van de jonge moeders is 95% een deel van de werkweek thuis met haar kind terwijl haar partner naar zijn werk is en meestal gaat het dan om meer dan een ‘mamadag’ per week. Moeders maken ook twee keer zo vaak gebruik van hun recht op ouderschapsverlof en dat verschil wordt niet kleiner.

Mannen houden dus sterk vast aan hun voltijdse werkweek, juist in de fase dat ze kleine kinderen hebben. Als we daar hun aandeel in de onbetaalde arbeid bij optellen, dan blijken jonge vaders 62 uur per week kwijt te zijn aan deze (on)betaalde arbeid. Dat is 8 uur meer dan de moeders en ook veel meer dan mannen die geen jonge kinderen (meer) hebben (Van der Sman et al. 2014). Dat deze levensfase met jonge kinderen het spitsuur van het leven is, geldt dus nog sterker voor mannen dan voor vrouwen.

In de vorige Emancipatiemonitor werd de vrees uitgesproken dat het grotere beroep dat op burgers wordt gedaan in het kader van de participatiemaatschappij mogelijk vooral op de schouders van vrouwen terecht zou komen. Dat lijkt niet het geval als we kijken naar de bereidheid (van niet-mantelzorgers) om hulp te geven aan (schoon)ouders of andere familieleden met gezondheidsproblemen. Maar in de praktijk verlenen mannen deze hulp minder vaak dan vrouwen. Ook werkende vrouwen verlenen vaker mantelzorg dan werkende mannen.

11.1.6 Verhoging sociale veiligheid

Nederlandse vrouwen geven relatief vaak aan in het jaar voorafgaand aan het onderzoek slachtoffer te zijn geworden van fysiek of seksueel geweld (11%, tegenover 8% gemiddeld in eu). Hieruit kan niet worden geconcludeerd dat dit geweld tegen vrouwen in ons land relatief vaak voorkomt. Een alternatieve verklaring is dat de verschillen tussen de landen niet (alleen) te maken hebben met de mate van geweld, maar ook met de vraag in hoeverre geweld al dan niet geproblematiseerd wordt door vrouwen zelf en door betrokken instanties. Mogelijk is dat in Nederland sterker het geval dan in veel andere eu-landen. Op dat vlak lijken er in ons land inderdaad stappen te worden gezet. Er is sprake van een verbeterde samenwerking tussen instanties om mensenhandel en huiselijk geweld te bestrijden. Ook constateren we in deze monitor dat de opvattingen over seksuele omgangsvormen en huiselijk geweld verschuiven. Vergeleken met twee jaar geleden onderschrijven meer vrouwen en vooral meer mannen in 2016 het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en nemen krachtiger stelling tegen huiselijk geweld. Als een man zijn vrouw slaat, dan wordt dat in 2016 nog vaker veroordeeld dan in 2014; ook vinden mensen vaker dat de politie moet ingrijpen en dat de man in zo’n geval het huis uit moet.

Een hoger aantal aangiftes kan dus zowel duiden op meer geweld tegen vrouwen als op een afname van de acceptatie daarvan of een betere registratie. Daarom is het zo lastig na te gaan of vooruitgang wordt geboekt bij het bestrijden van geweld tegen vrouwen.

Volgens de Veiligheidsmonitor van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), waarin Nederlanders wordt gevraagd naar ervaringen met (seksueel) geweld of bedreiging, lijkt dit wel het geval. Terwijl het aandeel mannen dat slachtoffer is geworden van fysiek of

seksueel geweld of bedreiging stabiel is gebleven sinds 2008, is het aandeel vrouwen dat zegt hiermee te maken te hebben gehad afgenomen. Ook het aantal door de politie geregistreerde seksuele misdrijven daalt. Bemoedigend is verder dat bij huiselijk geweld waarbij vervolging is ingesteld, de recidive iets is afgenomen (het topje van de ijsberg, vrouwen melden maar 45% van de geweldsdelicten bij de politie en slechts bij een kwart wordt aangifte gedaan). Maar om met zekerheid te zeggen dat het voor vrouwen in Nederland veiliger is geworden moeten we de resultaten afwachten van het aangekondigde WODC-onderzoek naar prevalentie van huiselijk geweld (en kindermishandeling). Wel is duidelijk dat vrouwen zich nog steeds wat minder veilig voelen dan mannen. Dit verschil komt niet zozeer doordat ze de kans om slachtoffer te worden hoger inschatten, maar doordat ze de impact daarvan ernstiger inschatten.

11.1.7 Vrouw en gezondheid

373.000 vrouwen van 20-64 jaar willen of kunnen vanwege ziekte/arbeidsongeschiktheid niet deelnemen aan de arbeidsmarkt, 8% van de vrouwelijke potentiële beroepsbevolking. Dat zijn er twee keer zoveel als er vanwege zorgtaken afzien van betaald werk. Het aantal vrouwen dat vanwege gezondheid niet werkt neemt bovendien toe en is anderhalf keer zo hoog als onder mannen. Alleen daarom al is meer inzicht nodig in de achtergronden van de minder goede gezondheid van vrouwen. Vrouwen leven weliswaar langer dan mannen (al neemt dit verschil af), maar korter in goede gezondheid. Ze rapporteren meer lichamelijke beperkingen, lijden vaker dan mannen aan lichamelijke en psychische aandoeningen, gaan vaker naar de huisarts en worden vaker opgenomen in een ziekenhuis. Ook gebruiken ze meer medicijnen. De levensverwachting van Nederlandse vrouwen in goede gezondheid is lager dan het gemiddelde in de EU.

De wat mindere gezondheid van vrouwen komt niet door ongezond gedrag. Vrouwen roken minder, zijn minder vaak overmatige drinkers, hebben minder vaak overgewicht en voldoen even vaak als mannen aan de norm gezond bewegen. Het enige verschil ten nadele van vrouwen is dat ze iets minder vaak sporten. Een van de mogelijke oorzaken van de mindere gezondheid van vrouwen is de nog weinig gendersensitieve gezondheidszorg. Zo worden bepaalde aandoeningen zoals hart- en vaatziekten bij vrouwen niet of veel later herkend, waardoor er meer schade is aangericht voordat de behandeling begint (Fauser et al. 2013). Medicijnen worden vaak uitsluitend op mannelijke proefpersonen getest, met de aanname dat de werkzaamheid bij vrouwen gelijk is. Dat blijkt onjuist. Vrouwen hebben vaker last van bijwerkingen van medicijngebruik en worden vanwege deze bijwerkingen vaker in het ziekenhuis opgenomen (De Jong-van den Berg 2013). Klachten die verband houden met hormoonstommelingen (menstruatieklachten, overgangsklachten) worden weinig serieus genomen in de medische wetenschap en farmacie (Fauser et al. 2013).

Verder is interessant dat een deel van de sekseverschillen in gezondheid (meer medicijnen, vaker contact met huisarts, vaker in ziekenhuis, hogere zorgkosten) zich met name voordoet bij 20-64-jarigen. Bij 65-plussers zien we wat dit betreft geen verschil of pakt het

verschil zelfs ten nadele uit van mannen (ziekenhuisopnames, zorgkosten). Mogelijk dat het hogere zorggebruik van vrouwen jonger dan 65 jaar samenhangt met zwangerschap en de veranderlijke hormoonhuishouding in hun vruchtbare jaren. Hormonen blijken van invloed op tal van aandoeningen (Fauser et al. 2013). Maar ook roept het de vraag op of het steeds vaker combineren van werk, huishouden en zorg bij vrouwen mogelijk toch een wissel trekt op hun gezondheid. Uit tijdsbestedingsonderzoek komt steeds naar voren dat vrouwen opgeteld *grosso modo* evenveel tijd kwijt zijn aan betaald en onbetaald werk. Maar of hieruit ook de conclusie mag worden getrokken dat ze dus even zwaar belast zijn als mannen, is nog de vraag. Vrouwen geven vaker aan zich gejaagd of te druk te voelen. Ook blijkt uit onderzoek dat niet alle taken en verantwoordelijkheden in tijdsbestedingsonderzoek worden gemeten. Zo lijken vrouwen zich veel meer verantwoordelijk te voelen voor het reilen en zeilen thuis en meer te investeren in de relatie met en het welbevinden van anderen. In tijdsbestedingsonderzoek blijft dit zogenaamde *emotion work* veelal buiten beeld (Portegijs et al. 2016).

11.2 Waarom gaat het niet sneller?

Aan het einde van deze Emancipatiemonitor blikken we terug op de jaren die we met de negen monitoren hebben bestreken. Het is duidelijk dat het sinds 2000 op sommige punten onmiskenbaar de goede kant op is gegaan. Het opleidingsniveau van meisjes is gestegen en vrouwen tot 45 jaar zijn zelfs hoger opgeleid dan mannen. De komst van kinderen is voor steeds minder vrouwen aanleiding om te stoppen met werken en ook de gemiddelde arbeidsduur stijgt. De helft van de jonge vaders is een hele of halve dag werkdag thuis om voor zijn kind te zorgen en steeds meer vrouwen en mannen zijn voor een gelijke taakverdeling. De streefcijfers over het aandeel vrouwen in topfuncties bij de rijksoverheid zijn gehaald en het loonverschil bij de overheid verdwijnt.

Tegenover deze successen staat dat op andere vlakken minder winst is geboekt dan verwacht. Er zijn geen streefcijfers voor het aandeel vrouwen dat in 2015 betaald werk zou moeten hebben of economisch zelfstandig zou moeten zijn. Maar als we de streefcijfers uit het Meerjarenbeleidsplan Emancipatie uit 2000 erbij nemen (TK 2000/2001), dan moeten we constateren dat het emancipatieproces in ieder geval langzamer verloopt dan destijds gedacht. Vrijwel alle toen geformuleerde streefdoelen, te behalen in 2010, zijn in 2015 nog steeds niet gerealiseerd. Vooral het verhogen van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen blijkt veel lastiger dan in 2000 werd ingeschat. Met 53% in 2015 blijft dit ver achter bij de beoogde minimaal 60% voor 2010. Daarbij moet dan ook nog de kanttekening worden gemaakt dat de 15-19-jarigen, vooral scholieren die uiteraard financieel zelden op eigen benen staan, in 2000 wel werden meegenomen en inmiddels niet meer.² Als we uitgaan van de definitie uit 2000 (incl. 15-19-jarigen, excl. mensen die minder dan twaalf uur per week werken) dan ligt ook de arbeidsparticipatie in 2015 met 60% nog steeds 5 procentpunten onder het voor 2010 beoogde niveau (StatLine 2016i). Vrijwel alle streefcijfers over het aandeel vrouwen in de politieke en maatschappelijke besluitvorming, te behalen in 2010, zijn in 2015 ook nog niet gehaald.

Het versterken van de positie van vrouwen blijkt dus ingewikkelder dan in 2000 werd gedacht. Waarom gaat het niet sneller?

Allereerst gooiden *twee economische recessies* roet in het eten. De streefcijfers uit het Meerjarenbeleidsplan Emancipatie waren gebaseerd op een voortzetting, zelfs nog wat versneld, van de groei in de jaren negentig. De arbeidsparticipatie van vrouwen nam in die periode met gemiddeld 1,25 procentpunt per jaar toe, het aandeel economisch zelfstandige vrouwen zelfs met 1,5 procentpunt. In die jaren, vooral na 1993, ging het economisch goed. Tussen 2001 en 2005 echter was er sprake van een recessie en in 2008 luidde de kredietcrisis opnieuw een periode van economisch zwaar weer in dat pas in 2014 weer wat luidde. Al met al heeft Nederland sinds 2000 dus vaker wel dan niet te maken gehad met recessies en daarmee samenhangende oplopende werkloosheid. Het is duidelijk dat dit een rem heeft gezet op de groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen en daarmee op het aandeel economisch zelfstandigen onder hen. Dat er bij vrouwen uitsluitend sprake was van stagnatie en niet, zoals bij de mannen, van een afname kan dan ook als een klein succesje worden beschouwd. Anders dan de nettoparticipatie is de brutoparticipatie, het aandeel vrouwen dat werkt of werk zóékt, in de crisisjaren wel constant toegenomen met gemiddeld 1 procentpunt per jaar. Het aandeel vrouwen dat *wil* werken vertoont dus wel een constante groei. Steeds zien we dat in jaren van crisis de arbeidsparticipatie niet of nauwelijks is gestegen en het verschil tussen bruto- en nettoparticipatie groter werd. In voorspoediger jaren werd dat verschil weer kleiner en nam de nettoarbeidsdeelname toe met meer dan 1 procentpunt per jaar. Een dergelijke ‘inhaalgroei’ mogen we ook voor de komende jaren verwachten nu de economie weer aantrekt.

Ten tweede speelt mee dat het *effect van cohortvervanging* geringer wordt naarmate meer generaties vrouwen zijn opgegroeid met de idealen van de tweede feministische golf. In 2000 hadden jonge vrouwen (25-34 jaar) zeven keer zo vaak betaald werk van 12 uur of meer per week als vrouwen van 50-64 jaar (Keuzenkamp en Oudhof 2000). Alleen al door cohortvervanging nam de arbeidsparticipatie van de vrouwelijke potentiële beroepsbevolking dus toe naarmate de oudere vrouwen die weinig werkten de pensioengerechtigde leeftijd bereikten en werden opgevolgd door vrouwen uit jongere cohorten met een veel hogere arbeidsdeelname. Inmiddels zijn de verschillen tussen de leeftijdsgroepen veel geringer. In 2015 hebben jonge vrouwen nog maar anderhalf keer zo vaak betaald werk als de vrouwen van 50 jaar en ouder (StatLine 2016)). Daarmee is ook het effect van cohortvervanging geringer.

Ten derde blijken *stereotype opvattingen* over de verschillende rollen van vrouw en man nog lang niet verdwenen. Een op de twee Nederlanders spreekt een voorkeur uit voor een gelijke taakverdeling van partners. Maar dat ideaal vertaalt zich niet in een voor vaders en moeders gelijke ideale arbeidsduur. Ruim een op de zes Nederlanders ziet vrouwen met nog niet schoolgaande kinderen zelfs bij voorkeur helemaal thuis. Bijna de helft van de mannen vindt vrouwen geschikter voor de zorg voor kleine kinderen en een kwart van de vrouwen is het daarmee eens. Onder moeders is het geloof in hun grotere geschiktheid voor zorgtaken zelfs wat toegenomen. Dit zou samen kunnen hangen met de opkomst van een nieuwe ideologie over het moederschap waarbij de rol van de moeder juist weer

groter wordt. Bij dit zogenaamde *intensive mothering* staan de belangen van kinderen centraal. Zij dienen, vooral door de moeder, volgens de laatste pedagogische inzichten te worden begeleid naar volwassenheid (Altinas 2016; Badinter 2012). Ook jongeren blijken nog veelal stereotype verwachtingen te hebben over de verdeling van taken later in hun leven. Veel jongens en nog meer meisjes gaan ervan uit dat de man later meer betaald werk verricht dan de vrouw (Kloosterman en Moonen 2016). Deze opvattingen over de taakverdeling hangen samen met de rolverdeling in het ouderlijk huis. Jongeren die zijn opgegroeid in een gezin waarin beide ouders ongeveer evenveel tijd besteedden aan werk buitenshuis en binnenshuis, kiezen zelf ook vaker voor een meer gelijke verdeling van werk, huishouden en zorg voor kinderen (Putten 2009). De huidige veelal scheve verdeling van betaald en onbetaald werk werkt dus door in de verwachtingen van de volgende generatie.

Ook binnen organisaties blijken stereotype verwachtingen het zicht op de kwaliteiten en ambities van vrouwen te vertroebelen en hun kansen te beperken. Impliciete *genderbias* maakt dat van hen minder vaak wordt gedacht dat ze een hogere functie ambiëren of aankunnen (Ellemers 2014).

Een laatste punt dat hier moet worden genoemd is dat in een land met zoveel parttimers deeltijdwerk als vanzelfsprekend verankerd raakt in tal van instituties en regelingen. Terwijl in bijvoorbeeld de Scandinavische landen de overheid investeerde in kinderopvang en royale verlofregelingen, heeft ons land deeltijd lang omarmt als ideale manier om werk en zorg te combineren. Deze eenmaal ingeslagen weg creëert vervolgens, via het principe van padafhankelijkheid, een werkelijkheid die maar moeilijk te veranderen is. Plantenga (2011) noemt dit de *deeltijd-klem*. Volgens haar heeft Nederland zichzelf in zekere zin klemgezet in het deeltijddenken. Als voorbeeld noemt ze het vergeleken met andere landen korte zwangerschaps- en bevallingsverlof.³ Voltijds werken vanaf drie maanden na de bevalling is volgens haar zowel voor de moeder als voor het kind zwaar. Vrijwel alle moeders kiezen daarom voor deeltijd, waardoor er weer weinig reden is om de duur van het verlof aan te passen. Ook is er weinig druk op de kinderopvangsector om de kwaliteit te verbeteren zolang het gebruik beperkt blijft tot een paar dagen. Scholen gaan ervan uit dat er overdag ouders zijn die kunnen helpen en om drie uur hun kind komen ophalen. Er is weliswaar voor-, tussen- en buitenschoolse opvang, maar dat maakt de dag voor kinderen erg versnipperd. Het grotere beroep dat binnen de participatiesamenleving op naasten wordt gedaan om voor hulpbehoevende ouders, burens of vrienden te zorgen, veronderstelt eveneens dat veel mensen daar op werkdagen tijd voor hebben.

Dat deze maatschappelijke context ertoe doet, blijkt als we ons land vergelijken met omringende landen. Met name wat betreft het werken in deeltijd wijkt Nederland af. Tenzij we ervan uitgaan dat Nederlandse vrouwen, anders dan vrouwen in de ons omringende landen, een aangeboren voorkeur voor deeltijd hebben, maakt iets in de Nederlandse context dat in ons land zoveel vrouwen hiervoor 'kiezen'. Ook vrouwen met een Turkse achtergrond werken in Nederland veel vaker in deeltijd dan in andere landen (Crul et al. 2012). De verankering van het anderhalfverdienersmodel in instituties, de deeltijd-klem, maakt het lastiger voor mensen die hun leven anders willen vormgeven. Stereotype

verwachten over de taakverdeling maken vervolgens de kans groter dat het de vrouw is die in deeltijd gaat werken. Ruitenberg (2014) laat zien hoe de opvattingen over de taakverdeling de keuzes aan de keukentafel beïnvloeden. Moeders die voltijds werken presenteren hun thuiswerkdag bijvoorbeeld graag als ‘mamadag’, om zodoende meer aan de verwachtingen te voldoen (Keuzenkamp en Faulk 2006). Uit de vergelijking tussen paren van gelijk en ongelijk geslacht in deze monitor blijkt dat de ambities van vrouwen om hoger op te komen in hun werk hoger zijn als zij samenwonen met een vrouw dan wanneer zij samenwonen met een man. Bij stellen van gelijk geslacht spelen stereotype verwachtingen over de taakverdeling tussen man en vrouw geen rol. Ellemers (2014) beschrijft hoe door *gender-bias* het loopbaanpad van vrouwen meer weg heeft van een labyrint. Hun ambities worden minder gezien en gesteund. Als ze worden bevorderd dan is dat relatief vaak naar posities waarin de kans op succes niet groot is, zoals posities waarin zij een organisatie in crisis moeten leiden zonder veel steun en middelen om dit tot een goed einde te brengen (een situatie aangeduid met de term *glass cliff*). En als ze daarin niet succesvol zijn, dan wordt dat vaker dan bij mannen toegeschreven aan een gebrek aan kwaliteiten (Ellemers 2014; Ellemers et al. 2012). Ook het zogenaamde *queen bee*-gedrag van vrouwen in hogere functies moet volgens Ellemers (2014) worden gezien als een strategie van vrouwen om de *genderbias* te omzeilen. Door zich zo ver mogelijk van andere vrouwen te distantiëren geven ze aan dat zij de uitzondering op de regel zijn (waarmee ze de regel uiteraard tegelijkertijd weer bevestigen). Ook Van Engen et al. (2010) laten zien dat culturele en structurele mechanismen binnen organisaties de weg van vrouwen naar topposities lastiger maken. Vinkenburg et al. (2015) noemen onder andere het old boys network, waardoor vrouwen minder in beeld zijn. Golding (2014) laat zien dat in bedrijven waar veel waarde wordt gehecht aan lange werkdagen het verschil in beloning tussen vrouwen en mannen groter is dan in bedrijven waar een normale werkweek voldoet. Deze obstakels maken de weg naar de top voor vrouwen langer en lastiger, met het risico dat ze ontmoedigd raken, hun werkambities naar beneden bijstellen en zich meer op het gezin gaan richten (Ellemers 2014). Waarmee de stereotype verwachtingen over vrouwen weer worden bevestigd.

11.3 Ten slotte

Emancipatie blijkt een proces van langere adem dan in de optimistische beginjaren werd gedacht. Het goede nieuws is dat er wel wat beweging lijkt te zitten in de opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen. De voorkeur voor een gelijke taakverdeling tussen de seksen groeit. Vaders werken nog steeds meestal voltijds maar hun aandeel in de zorgtaken neemt langzaam toe en van de vaders die recent hun eerste kind hebben gekregen is de helft een halve of hele dag thuis om voor hun kind te zorgen. De jongste cohorten vrouwen lopen wat betreft hun arbeidsduur niet langer in het gelid met voorgaande cohorten. Met name moeders werken gemiddeld vier uur meer dan moeders vijftien jaar geleden. Daarmee is eindelijk enige beweging gekomen in de tot nu toe hardnekkig stabiele gemiddelde arbeidsduur van vrouwen. Nu ook de crisis is afgelopen

mogen we verwachten dat het emancipatieproces de komende jaren de wind weer wat meer in de zeilen krijgt.

Noten

- 1 Voor cijfers over eerder jaren zie *Emancipatiemonitor 2010* (Merens et al. 2011).
- 2 Van de vrouwen van 15 tot 65 jaar is 48% in 2015 economisch zelfstandig (Statline 2016h)
- 3 Nederland staat met zestien weken betaald zwangerschaps/bevallingsverlof op de 27e plaats van de 40 OECD-landen. In de Oost-, Midden- en Noord-Europese landen is het verlof voor moeders (veel) langer en heeft de vader vaker ook recht op enige weken verlof (Economist 2016).

Summary

The goal of Dutch emancipation policy is to promote equal rights, equal opportunities, equal liberties and (shared) responsibilities for women and men. In order to achieve this, a number of objectives and targets have been formulated in several areas: labour market participation; educational and career choice; combining work and care tasks; economic independence; wage differences; representation in senior positions; and safety and health. The *Emancipation Monitor* (*Emancipatiemonitor*), which is published every two years, contains a large number of recent statistics on the position of women and men in these areas. The purpose of the *Monitor* is to track the emancipation process in the Netherlands and to investigate whether it is developing in the direction envisaged in the government's emancipation policy.

Key findings

Chapter 2 Population

- The population profile in the Netherlands is changing: the share of older persons is growing, as is the share of women and men with a non-Dutch background.
- The number of single-parent families is continuing to increase; women are much more often single parents than men. The proportion of single mothers of Antillean and Surinamese origin is also relatively high.
- The number of single-person households is rising; more older women than older men live alone.
- Over a third of all marriages end in divorce.
- The number of births remains low; the average age at which women have their first child has increased slightly (to 29.6 years), especially among women of non-Western origin.

Chapter 3 Education

- Girls perform roughly as well as boys in the national school tests at the end of their primary school career.
- Girls are overrepresented in the higher educational tracks in general secondary education and senior secondary vocational education.
- The proportion of women going on to higher education has been above 50% for years; the percentage of female first-year students is higher among those of non-Western origin than in the Dutch native population.
- The share of women that received a PhD degree was just under 50% in the academic year 2014-15, but is still growing; this increase is concentrated mainly in the health care and welfare disciplines.
- Women graduate from higher education more often and also more quickly than men.

- As the generations progress, women are gradually making up their educational disadvantage relative to men. In the population aged 25-45 years, women are more highly educated than men, while in the age range 45-65 years they are almost as well educated as men.
- Among young adults (18-25 years), women more often have an initial qualification for the labour market than men. Of the population aged 18-25 who are no longer at school, men of non-Western origin least often have an initial qualification.
- Women of non-Western origin training to entrance level in senior secondary vocational education drop out of their courses relatively rarely; most of them continue to higher tracks of senior secondary vocational education.
- Girls differ from boys in their choice of educational discipline, but at all educational levels the difference in choice of discipline decreases to a greater or lesser extent. Sex segregation in education is still greatest in pre-vocational secondary vocational education and senior secondary vocational education.
- The percentage of men opting for a course of study in the care sector is higher than the share of women choosing science subjects, especially at university level. There is little difference here between Dutch natives and students of non-Western origin.
- After leaving education with a senior secondary vocational, university of applied sciences or university qualification, the share of women in full-time employment is much lower than that of men; the gap between higher education graduates is smaller than among those with a senior secondary vocational qualification.
- Women who leave education with a senior secondary vocational, university of applied sciences or university qualification and work in a fulltime job earn less than their male counterparts. The gap between male and female higher education graduates is smaller than among those with a senior secondary vocational qualification.
- Over the coming years, the many science and technology courses followed by boys will offer better employment prospects than traditionally 'female' courses, for example in the care and education sectors.

Chapter 4 Employment

- The net labour participation rate of women aged 20-64 years was 71% in 2015, a fraction higher than in 2014 but the same as in 2013. 82% of men had a job for at least one hour per week in 2015. The labour participation rate of women remained steady at around 70% during the crisis, while that of men fell.
- The net labour participation rate of women aged up to 40 years remained unchanged between 2013 and 2015, while that of women aged 40 and over rose slightly. In particular, older married or cohabiting women without children (living at home) were more often in work in 2015 than in 2013. A fairly high proportion (79%) of mothers with a partner and young children had jobs in 2015, slightly up on 2013 (78%). The labour participation rate of single mothers, by contrast, fell by one percentage point to 61%.
- Only highly educated women were in work more often in 2015 than in 2013 (91% versus 89%). The labour participation rate of low-educated women – 37% among women

with no more than primary education – is relatively low, as it is among women with a Turkish or Moroccan background (47% and 41%, respectively). In addition, there was a sharp fall in the participation rate of women of non-Western origin between 2013 and 2015.

- The gross labour participation rate of women aged 20-64 years has risen over the last decade to reach 76% in 2015. During the crisis, this was translated into rising unemployment, though this fell again for the first time in 2015. The percentage of men working or looking for work has been around 86% for several years. The unemployment rate among men also fell in 2015.
- Almost three-quarters of women with a job work part-time. Higher-educated women are most often employed for a minimum of 28 hours per week. Running the household and care tasks are the most important reason for not working longer hours for nearly six out of ten women who work part-time.
- The average working week of women increased by 20 minutes between 2013 and 2015, to just under 27 hours per week. Men's working hours remained virtually unchanged from 2013, at 37.7 hours. Mothers with a partner work the fewest hours, young women with a partner and no children the most. Among men, fathers with a partner have the longest working week.
- Women reduce their average working hours between the ages of 25 and 35, and barely increase them again thereafter. This reduction in the phase that women are having children is less pronounced in the youngest female birth cohorts.
- More women than men say they would like to change their working hours. A higher proportion of mothers, in particular, would like to work more hours as their children grow older. By contrast, fathers want to work less during this phase.
- Working women more often have a permanent employment contract than men. By contrast, self-employed men account for a larger share of the working labour force. The number of self-employed workers of both sexes has been growing for years, as has the percentage of workers on flexible employment contracts.
- Almost half of working women were employed in the civil service or the care sector in 2015, compared with 17% of men. Men were represented principally in the industry, energy and construction sectors. Gender segregation by employment sector has decreased over the last five years, and segregation by occupational level has virtually disappeared.
- Illness or incapacity for work are the main reason for both women and men being unwilling or unable to work. Looking after children or family is cited less and less often by women: compared with ten years ago, the number of women who are unable or unwilling to work due to care tasks has almost halved. Men rarely cite looking after children or family as a reason for being unwilling or unable to work.
- Women say they enjoy their work just as often as men, and that they consider it very important. On the other hand, they are less focused on achieving senior or top positions. This does not apply for highly educated women, who are just as ambitious as their male counterparts.

- Women who live with a male partner are less focused on developing a career than single women and women living with a female partner.

Chapter 5 Combining paid work and care tasks

- Dutch women still allocate more time to the household and looking after children and less time to paid work than men.
- Among dual-earner couples with young children, the arrangement in which the male partner works full-time and the woman part-time was most common in 2015 (58%). This arrangement has increased steadily over the last ten years, as has the arrangement where both parents work full-time (10%). Over the same period, the breadwinner model in which only the father works has become less common (18% in 2015). Among childless couples, most opt for a full-time/full-time model (35%) and the full-time/part-time model (36%).
- Whereas ten years ago most women reduced their working hours after the birth of their first child, in 2015 it was most common to carry on working the same number of hours. This percentage also increased slightly between 2013 and 2015 (from 48% to 49%), while the percentage of women who reduced their working hours declined from 40% to 36%. One in ten women gave up work after the birth of their first child. This increased to more than a quarter among low-educated women.
- The use of formal childcare (day nurseries, out-of-school childcare or registered child-minders) decreased between 2011 and 2014, but increased slightly between 2014 and 2015. Informal childcare provided by family or friends (in many families combined with formal childcare), has become more common over the last five years. In 2015 72% of families with children aged up to 4 years used this form of childcare, compared with 58% in 2011. Among employed parents with school-aged children, the use of informal care increased from 44% in 2011 to 52% in 2015.
- In 2013 half of fathers of young children looked after their child at some point during the week while the mother worked. One in three fathers looked after the children for a whole day, but there are also fathers who do this for half a day (10%) or for several days a week (11%). Only a small proportion (6%) of mothers are never at home while the partner is at work, and almost three-quarters spend more than one day a week at home while their partner is working.
- Compared to employed fathers, employed mothers are twice as likely to take parental leave (11% versus 22%). The take-up of long-term care leave is very low, both among women and men. Both are much more likely to use short-term care leave, vacation days or reduce their work hours to care for someone who is ill.
- In 2015, 38% of male employees and 34% of female workers made use of telework. These employees were not so much motivated by a wish to improve their work-life balance. Instead, they worked from home because they had to work overtime or wanted to avoid the distractions of the workplace. Men have more control over the timing of their working hours than women (26% versus 20%).

- More than two-thirds of men and women who do not work or who work part-time say they would like to work (or work more hours) provided certain conditions are met. The most frequently reported conditions relate to the ability to reach a good work-life balance; for example, flexible working hours and the ability to work from home are frequently mentioned.
- Women are somewhat more willing to provide informal care to sick family members than men (83% versus 79%), and more often report doing so (32% versus 28%). Women and men would mainly give up free time if they were to provide informal care.
- Just over four out of ten men feel that women are better suited to care for young children than men. Between 2014 and 2016 a slight divergence occurred between women with and without young children; the percentage of the former group who feel that women are more suitable caregivers rose by 10 percentage points (from 21% to 32%), whereas the percentage of women without children who agreed with this statement remained stable at 22%.
- A majority of the Dutch population think that having a job for two or three days a week is ideal for women with young children. For mothers with school-aged children a work week of three or four days is considered ideal. Between 2014 and 2016 a full-time job became less popular for fathers with young children. Currently only 22% of the population considers this to be the ideal working week for them.
- Almost three-quarters of men and women approve a situation in which children go to childcare while their mother is in paid employment. In addition, 63% of men and women believe that toddlers benefit from going to child care. A smaller percentage (just over 40%) approve of out-of-school care.
- Half of men and women express a preference for an egalitarian division of work and care tasks between men and women. This percentage is slightly higher than in 2014.

Chapter 6 Senior positions

- The share of women in management positions at the highest occupational level stood at 25% in 2015. That is lower than the total percentage of women working at the highest occupational level (46%).
- The civil service and care sectors are the only areas where women are overrepresented at the highest occupational level (63%) and where there is a proportional distribution of men and women in the most senior management positions. Women are underrepresented in the other sectors, including in the most senior management roles.
- 3% of all working women are employed as managers, compared with 8% of men. Part of this difference is due to part-time working and the fact that there are few management roles in sectors where many women are employed.
- The percentage of women at the top of the 25 largest companies in the Netherlands increased from 16% in 2013 to 22% in 2015. The percentage at the 100 largest companies rose from 15% to 19% over the same period.
- There are more women in senior positions in the non-profit sector than in the commercial sector: 25% in the socioeconomic sector, 35% in the care and welfare sector

and 30% in civil-society organisations. The percentage of women at the top in these sectors has shown little or no increase in recent years, though the share of women working in the echelon just below the top level has increased.

- The proportion of female senior and top civil servants rose from 28% in 2014 to 31% at the end of 2015. This means that the target of 30% by 2017 has already been achieved.
- The percentage of female professors rose from 16% in 2012 to 18% in 2015.

Chapter 7 Income and economic independence

- Women with their own income received an average of 23,100 euros per annum in 2014, just under 60% of what men received (39,300 euros) – the same gap as two years earlier. The income difference between fathers and mothers is larger, especially where the children are older, though it has decreased.
- The average gross annual salary of working women in 2014 was 30,000 euros; the figure for men was 51,000 euros. Whereas men's income from employment grows throughout their working life, the incomes of women show a much more diverse pattern across the different phases of life.
- Women were the main breadwinners in 19% of couples in 2014, a small increase compared with 2005 (16%).
- Women's average gross hourly pay rate was just over 83% of that of men in 2014, a discrepancy of 17%. The wage gap in the civil service was 10%, and in the commercial sector 20%. The wage difference in the civil service has decreased since 2008 as younger women have caught up. After allowing for differences in aspects such as work experience, education level and management, the remaining wage gap in the civil service is 5%, and in the private sector 7%.
- The increase in the female labour participation rate is the main reason for the declining number of men paying maintenance to their partners (in 2014 around 10% of those who had divorced less than 12 years ago, compared with 15% in 2005). Women lose almost a quarter of their purchasing power on divorce; men lose only 0.2%. Women in receipt of maintenance payments lose out substantially (38%), mainly because they generally lose the benefit of the much higher income of their former spouse after the divorce.
- Partly because of the high percentage of women working part-time, the share of economically independent women is substantially lower than among men: 54% versus 74%. After rising sharply between 2003 and 2008, the percentage of economically independent women has increased only slightly in recent years. The share of economically independent men fell during the crisis.
- The rate of economic independence is highest among young women with a partner and no children (70%). It is lowest among single mothers with a baby or toddler (38%). Married men with young children are most often economically independent (88%).
- Among women with a non-Western background, those of Surinamese origin are most often economically independent (51%), putting them the closest to native Dutch

women (56%). Relatively few women of Turkish or Moroccan origin (24%) achieve economic independence.

- Economic independence rises with education level. Moreover, the difference in economic independence is smallest between highly educated women (71%) and men (80%). The difference is 32 percentage points for low-educated women, and 19 percentage points for those with an intermediate education level.
- Women with part-time jobs are more often economically independent than men who work part-time. This is because men with part-time jobs tend to be young and more often work in lower-level occupations than women who work part-time.
- Women receive social assistance benefit slightly more often than men; the figure is particularly high among single mothers, almost a quarter of whom are in receipt of this benefit.
- Most women and men believe it is important that women should have their own income. For most of them, however, that income need not necessarily be enough to enable them to live independently; they believe that in a good relationship, financial dependence is not an issue.
- Women attach less importance to having their own income if they live with a man; this is not the case if they live with a female partner.

Chapter 8 Social safety

- According to self-report, men were more often victims of physical abuse and threats than women in 2015 (0.9% versus 0.6% and 1.7% versus 1.1%, respectively). Women were more often victims of sexual violence than men (0.16% versus 0.03%).
- The percentage of female victims of violence appears to have declined slightly between 2008 and 2015, whereas the percentage of male victims remained more or less unchanged.
- More than 55% of female victims of violence know the perpetrator. This applies for just under 40% of male victims. Women also more frequently suffer violence at home. Men are more likely than women to be victims in the street and in bars, cafés and clubs.
- Sexual violence against women is more often perpetrated by a stranger (58%) than by someone they know. In two out of ten cases, the perpetrator is the woman's current or former partner.
- Women are subjected to cyberbullying slightly more often than men (3.4% versus 2.9%). Two-thirds of female victims know the perpetrator, compared with 55% of male victims. The perpetrators are more often a former partner or relative than is the case for male victims.
- Female employees more often experience external aggression (e.g. from customers or patients) than men (29% versus 17%). The same proportion of women as men (16%) experience internal aggression, such as intimidation or bullying by managers and colleagues.

- Women report fewer than half of all violent offences against them (45%) to the police; 24% make an official complaint. Women are most likely to report physical abuse, and least likely to report cyberbullying. The only difference in reporting behaviour between men and women relates to threats, which men report to the police less often than women.
- The police recorded just under 91,000 violent offences in 2015. Physical abuse accounts for over half of all violent offences; threats account for a third and sexual offences for fewer than a tenth.
- The number of recorded violent offences fell again in 2015, continuing a downward trend which began in 2007. The number of official police reports drawn up because of physical abuse was 10% lower in 2015 than in 2013. The number of threats recorded by the police was 13% lower in 2015 than two years earlier.
- The number of recorded sexual offences has fallen continuously since 2005, and reduced by 12% between 2013 and 2015.
- The number of women suspects has reduced over the last decade, from 53,000 in 2005 to 37,000 in 2015. The biggest fall was among those below the age of maturity. The police record four times as many male as female suspects. There has also been a reduction of 39% in the number of male suspects, a slightly bigger decrease than among women.
- Women are less often suspects than men for virtually all types of offence. Men are more than six times more likely to be suspects of violent offences than women. Shoplifting was the only offence which was perpetrated more often by women aged 18-24 years than men in the same age group in 2015.
- More women than men, and especially young women, sometimes feel unsafe, both in general and in their own residential neighbourhood. In addition, more women than men (65% versus 58%) have felt afraid of becoming a victim in the past year, and their sense of fear is also greater. In particular, women are more afraid than men of becoming victims of burglary and sexual violence;
- burglary and sexual violence by a stranger are the only offences for which women assess their probability of becoming a victim higher than men. Women do however assess the impact of being a victim more seriously than men for all offences studied.
- The number of reports of human trafficking fell by 15% in 2015 compared with 2014, in particular the number of cases reported by the police and border police. Four-fifths of the potential victims reported are women, though the number of male victims reported has increased.
- Women's views on both sexual relations with women and violence against women are still more female-friendly than men's views, although the differences in 2016 are smaller than in 2014. Both sexes, but especially men, have become more female-friendly in their views on sexual relations and violence.

Chapter 9 Health

- Women live longer than men on average. In 2015, life expectancy at birth was 83 years for women versus 80 years for men. On the other hand, women spend those extra years in poorer health.
- Women report impairments in their hearing, vision and/or mobility more often than men (just over 16% versus 9%).
- Women report suffering from migraine twice as often as men (19%), and also report chronic arthritis more often than men (8% versus 4%). Four times as many women (10%) as men report that they suffer from urinary incontinence.
- Non-Western women have hearing, visual or mobility impairments more often than Dutch native women (17% versus 7%), and report migraine more often. Urinary incontinence and arthritis occur equally frequently in both groups.
- Low-educated women suffer hearing, visual or mobility impairments more often than highly educated women (29% versus 4%), and also more often report urinary incontinence and arthritis.
- More women than men (13% versus 8%) report psychological problems, such as feeling anxious, depressed, stressed, down and sombre and/or not happy. That said, the majority of women and men are happy and satisfied with their lives.
- Mood, anxiety and eating disorders are more common among women than men, while substance abuse and dependence and behavioural disorders such as ADHD are more common among men.
- Women take more time off sick than men: 4.7% versus 3.4% in 2015. Sickness absenteeism has been higher among women for years.
- Women have more contact with their GP, are admitted to hospital more often and take medication more often than men. The most common reasons for visiting the GP are skin complaints and complaints affecting the locomotory system. Cancer is the most important reason for hospital admission for both women and men.
- The average costs of care covered by basic health insurance are higher for women (2,315 euros) than for men (2,075 euros). The costs of care for people with a non-Western background are around 200 euros higher than for Dutch natives.
- More men than women die from cancer. Cardiovascular diseases are just as big a cause of death for women as cancer.
- Women smoke and drink less often than men, but exercise less and struggle with obesity more often than men. Non-Western women exercise less and are more often obese than native Dutch women. On the other hand, native Dutch women more often smoke. There are no differences in alcohol use between non-Western and native Dutch women.
- Highly educated women smoke less and are less overweight than their low-educated counterparts. There are no differences in amount of exercise or alcohol use between those with a high and low education level.
- Men participate in sport on a regular basis more often than women.

Chapter 10 Emancipation in a European perspective

- Slightly more women than men go on to higher education (higher professional education/university level) in the Netherlands (51%), but their share is below the European Union average (54%). With the exception of Germany, the share of 30-35 year-olds with a high education level is higher among women than men in all EU member states.
- Compared with women from other EU countries, Dutch women are underrepresented in science subjects. The percentage of women in the Netherlands following programmes in the sciences, mathematics and information technology is 24%, the lowest in the European Union.
- More than seven out of ten women in the Netherlands are in paid work for at least one hour per week. There are seven other EU member states, including the Scandinavian countries and Germany, with a higher female labour participation rate. Dutch women and men lead the field in Europe in part-time working. Three-quarters of women and a quarter of men in the Netherlands work part-time, compared with the European averages of 32% and 8%, respectively.
- The wage difference between women and men working full-time is relatively large in the Netherlands, at over 14%. Among part-time workers, the difference is relatively small (3%).
- The differences between women and men in time spent on the household and child-care are smaller in the Netherlands than in most other EU member states.
- The percentage of women on the supervisory boards of Dutch listed companies is 25%; that is above the European average (19%).
- Women in all member states have a higher life expectancy than men. However, European men and women spend roughly the same number of years in good health, i.e. without impairments.
- Women in Sweden, Denmark, the Netherlands, Belgium and France more often report being or having been victims of violence than women in other EU member states.
- Summarising, the Netherlands occupies fourth place in the gender equality rankings in the European Union. Only the Scandinavian countries, with Sweden at the head, have more equality.

Chapter 11 Epilogue

At the end of this *Emancipation Monitor*, we conclude that progress is being made on many fronts, but that it is proceeding more slowly than was expected in 2000 (when the first *Emancipation Monitor* was published). We explore several possible explanations for this.

- Two economic crises have impeded the growth in the female labour participation rate.
- The impact of cohort replacement is steadily diminishing.
- Stereotypical views on the role division between women and men have by no means disappeared. This has an implicit and often unnoticed impact on the choices made by women and men in everyday situations.

- Implicit gender bias within organisations distorts the picture of women's ambitions and qualities. The career path of women is more labyrinthine than that of men, creating the risk that they will become discouraged and adjust their ambitions.
- Part-time working is embedded in many institutions in the Netherlands (for example school hours, short maternity leave, the expectation of government that citizens will take on a greater share of informal care provision). This makes it more difficult for partners who both wish to work full-time to combine work and care tasks.

The foregoing notwithstanding, there has been some shift in views on the role division between women and men; and, now that the Dutch economy is improving again, the emancipation process is expected to gather more momentum in the years ahead.

Literatuur

- ABD (2011). *Jaarverslag 2010*. Den Haag: Algemene Bestuursdienst.
- ABD (2014). *Feiten en cijfers 2014 (stand op 30 juni 2014)*. Den Haag: Algemene Bestuursdienst.
- ABD (2016). *Feiten en cijfers 2015 (stand op 31 december 2015)*. Den Haag: Algemene Bestuursdienst.
- Abendroth, A.-K. en L. den Dulk (2011). Support for the work-life balance in Europe: the impact of state, workplace and family support on work-life balance satisfaction. In: *Work, Employment and Society*, jg. 25, nr. 2, p. 234–256.
- Alberda, D., C. Boonmann en B.S.J. Wartna (2015). *Strafrechtelijke recidive bij plegers van huiselijk geweld. Ontwikkeling in de terugval en langetermijneffect Wet tijdelijk huisverbod (Cahier 2015-13)*. Den Haag: WODC.
- Altinas, E. (2016). The widening education gap in developmental child care activities in the United States, 1965–2013. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 78, nr. 1, p. 26–42.
- Badinter, E. (2012). *The conflict. How modern motherhood undermines the status of women*. New York: Metropolitan Books / Henry Holt & Company.
- Beer, J. de (2012). Crisis in de economie, crisis in relatie- en gezinsvorming? In: *Bevolkingstrends*, november 2012.
- Berger-van Sijl, M., M. Houben-van Herten en L. Voorrips (2014). Diabetes in beeld. In: O. van Hilten, L. Voorrips en A. Boerdam (red.). *Gezondheid en Zorg in Cijfers, 2014* (p. 27–46). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Belastingdienst (2016). *Alimentatie betalen voor uw ex-partner*. Geraadpleegd 10 juni 2016 via www.belastingdienst.nl.
- Belfi, B., M. Levels en R. van der Velden (red.) (2015). *De jongens tegen de meisjes. Een onderzoek naar verklaringen voor verschillen in studiesucces van jongens en meisjes in mbo, hbo en wo*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Universiteit Maastricht / Centrum Brein & Leren, Vrije Universiteit / Center for Higher Education Policy Studies, Universiteit Twente.
- Bierings, H., B. Hermans en W. Portegijs (2014). Arbeid. In: A. Merens en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 60–85). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blackburn, Robert M. en Girts Racko (2009). *Measuring Occupational Segregation and its Dimensions of Inequality and Difference* (paper gepresenteerd aan het Scottish Social Survey Network, 4 juni 2009).
- Boer, Alice de, en Mirjam De Klerk (2015). Mantelzorgers: wie helpt wie waarmee en hoe. In: Klerk, Mirjam de, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns en Sjoerd Kooiker (2015). *Informeel hulp: wie doet er wat? Omvang, aard en kenmerken van mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning in 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Borghuis, L. en T. Prevoo (2015). *Verschil tussen jongens en meisjes bij de Centrale Eindtoets Basisonderwijs*. Maastricht: Universiteit van Maastricht. (www.educatieveagendalimburg.nl/bijdragen/toetsen/verschil-tussen-jongens-en-meisjes-bij-de-centrale-eindtoets-basisonderwijs).
- Brakel, M. van den, en K. Arts (nog te verschijnen, 2016). Tien jaar financiële gevolgen van een echtscheiding voor man en vrouw. In: *Sociaaleconomische trends*.
- Brakel, M. van den, en W. Bos (2009). Inkomenskloof tussen mannen en vrouwen is de afgelopen jaren niet kleiner geworden. In: *Webmagazine (cbs)*, 15 april 2009.

- Brakel, Marion van den, en Kasper Leufkens (2011). Economische zelfstandigheid van werkende mannen en vrouwen. In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), 1e kwartaal 2011.
- Brakel, M. van den, en A. Merens (2014). Emancipatie in Europees perspectief. In: A. Merens en M. van de Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 210-219). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work–family conflict and its antecedents. In: *Journal of vocational behavior*, jg. 67, nr. 2, p. 169-198.
- CBS (2012). *Jaarboek Onderwijs in cijfers 2012*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2014). Jongens presteren na de lagere school gemiddeld minder goed dan verwacht, meisjes juist beter. In: *Webmagazine* (CBS), 23 september 2014.
- CBS (2015a). *Het dynamische leven van twintigers*. Twintigerspublicatie, 6 maart 2015.
- CBS (2015b). *Kans op verlies baan na vijf jaar crisis voor man en vrouw gelijk*. CBS-persbericht, 26 augustus 2015.
- CBS (2015c). *Jeugdmonitor 2015*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2015d). *Armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2015e). *Welzijn in Nederland 2015*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2015f). *Relatievorming van twintigers*. Twintigerspublicatie, 6 maart 2015.
- CBS (2015g). *Veiligheidsmonitor 2014*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2016a). Bijna 30% technisch opgeleide vrouwen werkt in techniek. In: *Webmagazine* (CBS), 21 juni 2016.
- CBS (2016b). Vrouwelijke ondernemers maken inhaalslag. In: *Webmagazine* (CBS), 26 juli 2016.
- CBS (2016c). Jonge vrouwen vaker hoogopgeleid dan jonge mannen. In: *Webmagazine* (CBS), 8 maart 2016.
- CBS (2016d). *Meer kinderen naar kinderopvang*. CBS-nieuwsbericht, 10 juni 2016.
- CBS (2016e). *Welvaart in Nederland 2016*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2016f). *Bijna twee op de tien kinderen wonen niet bij vader*. CBS-nieuwsbericht, 17 juni 2016.
- CBS (2016g). *Veiligheidsmonitor 2015*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2016h). *Nederland langs de Europese meetlat 2016*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2016i). Nederlandse ouders gebruiken vaakst kinderopvang in EU. In: *Webmagazine* (CBS), 22 augustus 2016.
- CBS (2016j). Levensverwachting Nederlandse vrouwen loopt steeds meer achter. In: *Webmagazine* (CBS), 2 januari 2016.
- Chkalova, Katja (2013). Lichte toename van alleenstaande ouders in de bijstand. In: *Webmagazine* (CBS), 20 februari 2013.
- Chkalova, K. en R. Drankier (2014). Vrouwen tussen 25 en 30 jaar verdienen per uur meer dan mannen. In: *Webmagazine* (CBS), 7 maart 2014.
- CoMensha (2015). *Jaaroverzicht. Het beeld van 2014*. Amersfoort: CoMensha.
- Cloïn, M. (2013). *Met het oog op de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloïn, M., C. Kamphuis, M. Schols, A. Tiessen-Raaphorst en D. Verbeek (2011). *Nederland in een dag. Tijdsbesteding in Nederland vergeleken met die in vijftien andere Europese landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CRM (2016). *Verdielt een man meer? Gelijke beloning van mannen en vrouwen bij hogescholen*. Utrecht: College voor de Rechten van de Mens.

- Crul, M., J. Schneider en F. Lely (2012). *The European Second Generation Compared : Does the Integration Context Matter?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- CvTE (2015). *Terugblik 2015. Resultaten Centrale Eindtoets 2015*. Geraadpleegd 31 juli 2016 via www.centraleeindtoetspo.nl.
- Dijk, T. van, M. van Veen en E. Cox (2010). *Slachtofferschap van huiselijk geweld. Aard, omvang, omstandigheden en hulpzoekgedrag*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum.
- Dirven, Henk-Jan en Harry Bierings (2015). Vrouwen in het management. Een toepassing van de nieuwe Beroepenindeling ROA-CBS 2014. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 31, nr. 2, p. 210-218.
- Distelbrink, M. en E. Hooghiemstra (2006). Demografie. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 18-38). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Driessen, Geert en Annemarie van Langen, m.m.v. Hetty Dekkers en Sanne Elfering (2010). *De onderwijsachterstand van jongens*. Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociale wetenschappen (ITS).
- Duin, C. van, L. Stoeldraijer, H. Nicolaas, J. Ooijevaar en A. Sprangers (2015). Kernprognose 2015-2060: Hoge bevolkingsgroei op korte termijn. In: *Bevolkingstrends*, 2015 nr. 19.
- Duin, C. van, L. Stoeldraijer, D. van Roon en C. Harmsen (2016). Huishoudensprognose 2015-2060: jongeren en ouderen langer thuis. In: *Bevolkingstrends*, 2016 nr. 4.
- EC (2010). *Strategy for equality between women and men (2010-2015)*. Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- EC (2011). *The New European Pact for Gender Equality (2011-2020)*. Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- EC (2013). *Tackling the gender pay gap in the European Union*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- EC (2015). *Strategic Engagement for Gender Equality 2016-2019*. Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- Echtelt, Patricia van, Simone Croezen, Jan Dirk Vlasblom en Marian de Voogd-Hamelink (2016). *Aanbod van arbeid 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- EIGE (2013). *Gender Equality Index. Report*. Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- EIGE (2015a). *Gender Equality Index 2015. Measuring gender equality in the European Union 2005-2012: Report*. Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- EIGE (2015b). *Gender gap in pensions in the EU. Research note to the Latvian Presidency*. Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- Elite Group (2016). *Onderzoek vrouwen in topfuncties bedrijfsleven*. Uden: Elite Group.
- Ellemers, N., F. Rink, B. Derks en M. K. Ryan (2012). 'Women in high places: When and why promoting women into high positions can harm them individually or as a group (and how to prevent this). In: *Research in Organizational Behavior*, 32 (2012) 163-187.
- Ellemers, N. (2014). 'Women at work: how organizational features impact career development'. In: *Policy insights from the behavioral and brain sciences*, October 2014, vol. 1, no 1, p. 46-54.
- Engen, M. van, I. Bleijenbergh en C. Vinkenburg (2010). *Structurele en culturele belemmeringen in de doorstroom van vrouwen naar hogere functies binnen de TU Delft. Eindrapport Onderzoeksproject Talent naar de Top*. Delft: Technische Universiteit Delft.
- Eurostat (2014a). *Students enrolled in tertiary education by education level, programme orientation, sex and field of education*. Geraadpleegd 12 mei 2016 via ec.europa.eu/eurostat.

- Eurostat (2014b). *Gender pay gap in unadjusted form by working time*. Geraadpleegd 22 februari 2016 via ec.europa.eu/eurostat.
- Eurostat (2014c). *Healthy life years and life expectancy at birth, by sex*. Geraadpleegd 5 augustus 2016 via ec.europa.eu/eurostat/data/database.
- Eurostat (2015a). *Tertiary educational attainment by sex, age group 30-34*. Geraadpleegd 12 mei 2016 via ec.europa.eu/eurostat.
- Eurostat (2015b). *Employment rates by sex, age and citizenship*. Geraadpleegd 16 mei 2016 via ec.europa.eu/eurostat.
- Eurostat (2015c). *Part-time employment as percentage of the total employment, by sex and age*. Geraadpleegd 16 mei 2016 via ec.europa.eu/eurostat.
- Eurostat (2015d). *Average number of usual weekly hours of work in main job, by sex, professional status, full-time/part-time and economic activity*. Geraadpleegd 16 mei 2016 via ec.europa.eu/eurostat.
- Fausser, B., A. Lagro-Janssen en A. Bos (red.) (2013). *Handboek vrouw-specifieke geneeskunde*. Houten: Prelum.
- Ferraro, K.F. (1995). *Fear of crime: Interpreting victimization risk*. New York: State University of New York Press.
- Ferraro, K.F. (1996). Women's fear of victimization: shadow of sexual assault? In: *Social Forces*, jg. 75, p. 667-690.
- Ferraro, K.F. en R. LaGrange (1987). The measurement of fear of crime. In: *Sociological Inquiry*, jg. 57, nr. 1, p. 70-101.
- FRA (2014). *Violence against women: an EU-wide survey. Main results*. Wenen: European Union Agency for Fundamental Rights.
- Gaalen, R. van, B. Bakker, J. van der Laan, S. Westerman en S. Scholtus (2014). Hoeveel ouderlijk gezang klinkt door in het gepeupel van de jongen? Over de samenhang tussen milieu van herkomst en schoolprestaties van kinderen. In: *Bevolkingstrends* (CBS), september 2014.
- Galenkamp, H. en D.J.H. Deeg (2013). Wat is ervaren gezondheid en hoe wordt het gemeten? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (RIVM), 22 november 2013.
- Garssen, J. en C. Harmsen (2013). Nooit eerder zo weinig tienermoeders. In: *Webmagazine* (CBS), 14 oktober 2013.
- Geerdinck, M., L. Geijtenbeek, J. Graham, N. Sluiter en C. Wagner (2012). *Gelijk loon voor gelijk werk? Banen en lonen bij overheid en bedrijfsleven, 2010*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Gelderblom, A. en P. de Hek (2014). *Technisch opgeleid: wel of niet werken in de techniek*. Rotterdam: SEOR.
- Gijsbers van Wijk, C.M.T., T. Huisman en A.M. Kolk (1999). Gender differences in physical symptoms and illness behavior. A health diary study. In: *Social Science & Medicine*, jg. 49, nr. 8, p. 1061-1074.
- Goffman, E. (1971). *Normal appearances. Relations in public: Microstudies of the public order*. New York: Basic Books.
- Goldin, Claudia (2014). A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter. In: *American Economic Review*, jg. 104, nr. 4, p. 1091-1119.
- Goodey, J. (1997). Boys don't cry: Masculinities, fear of crime and fearlessness. In: *British Journal of Criminology*, jg. 37, nr. 3, p. 401-418.
- Graaf, P.M. de, en M. Kalmijn (2006). Change and stability in the social determinants of divorce: A comparison of marriage cohorts in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 22, nr. 5, p. 561-572.
- Graaf, Ron de, Margreet ten Have en Saskia van Dorsselaer (2010). *De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking. Nemesis-2: Opzet en eerste resultaten*. Utrecht : Trimbos-instituut.

- Hale, C. (1996). Fear of crime: A review of the literature. In: *International review of victimology*, jg. 4, nr. 2, p. 79-150.
- Harbers, M.M. en N. Hoeymans (red.) (2013). *Gezondheid en maatschappelijke participatie. Themaport Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Hartgers, Marijke en Gregory Besjes (2014). Voortijdig schoolverlaters na zes jaar. In: Rik van der Vliet, Jeroen Ooijevaar en Elma Wobma (red.), *Jaarrapport Integratie 2014* (p. 75-96). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Hartgers, Marijke en Ans Merens (2014). Onderwijs. In: Ans Merens en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 40-59). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Hartgers, Marijke en Dick Takkenberg (2012). Ontwikkelingen in onderwijs. In: Ronald van der Bie, Ruben van Gaalen, Wim de Goede, Brugt Kazemier, Niels Kooiman, Lian Kösters en Ferdy Otten (red.), *De Nederlandse Samenleving 2012* (p. 115-123). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Heijden, P.G.M. van der, M.J.L.F. Cruyff en G.H.C. van Gils (2009). *Omvang van huiselijk geweld in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum.
- Herpen, Max van, Vinodh Lalta en Ans Merens (2006). Onderwijs. In: Wil Portegijs, Brigitte Hermans en Vinodh Lalta (red.), *Emancipatiemonitor 2006* (p. 38-66). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Herweijer, Lex (2010). Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit? In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (p. 43-71). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hirokawa, Katsuiku, Masanori Utsuyama, Yoshio Hayashi, Masanobu Kitagawa, Takashi Makinodan en Tamas Fulop (2013). Slower immune system aging in women versus men in the Japanese population. In: *Immunity & Aging*, jg. 10, nr. 5, p. 19.
- Herweijer, Lex en Edith Josten (2014). Een ideaal met een keerzijde. In: Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.), *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (p. 69-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoeven, C.L. ter, en W. van Zoonen (2015). Flexible work designs and employee well-being: examining the effects of resources and demands. In: *New Technology, Work and Employment*, jg. 30, nr. 3, p. 237-255.
- Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen, E.M.M. de Vroome, B.J.M. Janssen, J.E.M. Michiels en S.N.J. van den Bossche (2016). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2015. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp/Heerlen: TNO / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Hoornweg, N., P. Peters en B. I.J.M. van der Heijden (nog te verschijnen). Finding the Optimal Mix between Telework and Office Hours to Enhance Employee Productivity: A Study into the Relationship between Telework Intensity and Individual Productivity, with Mediation of Intrinsic Motivation and Moderation of Office Hours. In: J. De Leede (red.), *New Ways of Working Practices. Antecedents and outcomes* (p. 1-28). Amsterdam: Pergamom Advanced Series in Management.
- Houben-van Herten, Marieke, Kim Knoops en Laura Voorrips (2014). Bijna 3 procent van de kinderen heeft autisme of aanverwante stoornis. In: *Webmagazine (CBS)*, 25 augustus 2014.
- Huijnk, W. en R. Kessels (nog te verschijnen, 2016). Verschillen in criminaliteit tussen groepen nader bekeken: evenredigheid. In: W. Huijnk en I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Huijnk en I. Andriessen (red.) (nog te verschijnen, 2016), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huis, M. van (2013). Cohortvruchtbaarheid van niet-westers allochtone vrouwen. In: *Bevolkingstrends*, april 2013.
- Janssen, B. en H.J. Dirven (2015). Werkloosheid: twee afbakeningen. In: *Sociaaleconomische trends* (cbs), februari 2015, nr. 2, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen/Bonaire.
- Janssen, B. en W. Portegijs (2011). Betaalde arbeid. In: A. Merens, M. van den Brakel, M. Hartgers en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2010* (p. 72-107). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Jong-van den Berg, L. de (2013). Farmacotherapie. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 204-215). Houten: Prelum Uitgevers.
- Kelly, E.L., P. Moen en E. Tranby (2011). Changing workplaces to reduce work-family conflict: Schedule control in a white-collar organization. In: *American Sociological Review*, jg. 76, nr. 2, p. 265-290.
- Keuzenkamp, S. en L. Faulk (2006) Voltijds werkende moeders. In: *Investeren in vermogen; Sociaal Cultureel Rapport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en K. Oudhof (2000). *Emancipatiemonitor 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Keuzenkamp, S., C. Hillebrink, W. Portegijs en B. Pauwels (2009). *Deeltijd (g)een probleem; mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijdbaan te vergroten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Killias, M. (1990). Vulnerability: Towards a better understanding of a key variable in the genesis of fear of crime. In: *Violence and Victims*, jg. 5, nr. 2, p. 97-108.
- Klein Hesselink, John en Peter Smulders (2010). Arbeid, gezondheid en ziekteverzuim 2005-2008. In: Gerda Jehoel-Gijsbers (red.), *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (p. 37-64). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek / TNO Kwaliteit van Leven.
- Klein Hesselink, John, Irene Houtman en Seth van den Bossche (2012). Trends in ziekteverzuim. In: Maroesjka Versantvoort en Patricia van Echtelt (red.), *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen* (p. 26-49). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek / TNO / UWV Kenniscentrum.
- Klein, Marian van der, en Marjan De Gruijter (2015) *Andere tijden, andere zorg? Mannen, vrouwen en de mogelijke gevolgen van aanpassing van de arbeidsduur*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Klerk, M. de, A. de Boer, S. Kooiker, I. Plaisier en P. Schyns (2014). *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier, P. Schyns en S. Kooiker (2015). *Informele hulp: wie doet er wat? Omvang, aard en kenmerken van mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning in 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klinge, Ineke (2013). Onderzoek. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 36-46). Houten: Prelum.
- Kloosterman, R. en L. Moonen (2016). Opvattingen van jongeren over de taakverdeling tussen man en vrouw. In: *Sociaaleconomische trends*, mei 2016, no. 3.
- Kuppens, J., M. Hardeman en H. Ferwerda (2015). *Tijd om te herijken? Naar een mogelijke aanpassing van de Wet tijdelijk huisverbod en het Risicotaxatie-instrument Huiselijk Geweld*. Arnhem: Bureau Beke.

- Lagro-Janssen, A.L.M. (2008). De geneeskunde is niet genderneutraal. Invloed van de sekse van de dokter op de medische zorg. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 152, nr. 20, p. 1141-1145.
- Lagro-Janssen, Toine (2013). Hulpverlening. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 27-35). Houten: Prelum.
- Langer, Ana, Afaf Meleis, Felicia M. Knaul, Rifat Atun, Meltem Arun et al. (2015). Women and Health: the Key for Sustainable Development. In: *The Lancet Commissions*, 5 juni 2015. Geraadpleegd september 2016 via [dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60497-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60497-4).
- Lautenbach, H. en G. Mars (2012). Meer vrouwen aan het werk: vooral in deeltijd. In: *Webmagazine (CBS)*, 7 maart 2012.
- Levels, M., B. Belfi en R. van der Velden (2016). De jongens tegen de meisjes. In: *Profiel*, jr. 2016, nr. 4, p. 6-9.
- Lippe, T. van der, en P. van Echtelt (2015). Zorgen in het spitsuur van het leven. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 31, nr. 4, p. 371-375.
- Loozen, S., C. Harmsen en A. de Graaf (2013). Geboorten gedaald tot niveau begin jaren tachtig. In: *Webmagazine (CBS)*, 15 juli 2013.
- Lückeraath-Rovers, Mijntje (2016). *The Dutch Female Board Index 2016*. Tilburg: TIAS.
- Luy, Marc (2004). Causes of Male Excess Mortality: Insights from Cloistered Populations. In: *Population and Development Review*, jg. 29, nr. 4, p. 647-676.
- Maas, Angela en Janneke Wittekoek (2013). Cardiovasculaire ziekten. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 149-158). Houten: Prelum.
- Maas, B. en M. Visser (2016). Sekseverschillen op de arbeidsmarkt ook onder gepromoveerden. In: *Sociaal-economische trends*, 2016/03.
- Mars, G., M. van den Brakel, W. Portegijs, K. Chkalova en M. Geerdinck (2012). Vrouwen en de arbeidsmarkt. In: A. Merens, M. Hartgers en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 51-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Matthijsen, L., P. van Echtelt en A. de Boer (2016). Arbeid en mantelzorg op een flexibele arbeidsmarkt. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 32, nr. 3, p. 248-265.
- McCoy, H.V., J.D. Wooldredge, F.T. Cullen, P.J. Dubeck, en S.L. Browning (1996). Lifestyles of the old and not so fearful: Life situation and older persons' fear of crime. In: *Journal of Criminal Justice*, jg. 24, nr. 3, p. 191-206.
- Merens, Ans en Harry Bierings (2014). Topfuncties. In: Ans Merens en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 110-126). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Merens, A. en M. van den Brakel (red.) (2014). *Emancipatiemonitor 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Merens, A., M. van den Brakel, M. Hartgers en B. Hermans (2011). *Emancipatiemonitor 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Meuleman, R., G. Kraaykamp en E. Verbakel (2015). Rolopvattingen van mannen en vrouwen: Nederland in vergelijking. In: J. Boelhouwer, G. Kraaykamp en I. Stoop (red.), *Nederland in Europees perspectief* (p. 88-113). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Michiels, J., B. Huynen en H. Dirven (2015). Arbeidsdeelname niet gedaald bij toegenomen kosten kinderopvang. In: *ESB*, jg. 100, nr. 4703, p. 92-94.

- Moerman, C.J. en J. van Mens-Verhulst (2004). Gender-sensitive epidemiological research: suggestions for a gender-sensitive approach towards problem definition, data collection and analysis in epidemiological research. In: *Psychology, Health & Medicine*, jg. 9, nr. 1, p. 41-52.
- Moonen, Linda en T. de Jonge (2010). Inkomens van mannen en vrouwen: levensloop generatie. In : *Sociaal-economische trends* (CBS), 3e kwartaal 2010.
- Morren, M. en R. Willems (2016). *Gezondheidsenquête 2014: een analyse van de methodebreuk*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Muller, Linda, Ben Dankmeyer, Désirée Verhallen-Schumacher, Jeanine Floris, Luc Verschuren en Katja Chkalova (2016). *Gelijk loon voor gelijk werk? Banen en lonen bij overheid en bedrijfsleven, 2014*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- NIBUD (2016). *Partneralimentatie*. Geraadpleegd 10 juni 2016 via www.nibud.nl.
- NIVEL (2016). *Nivel zorgregistraties eerste lijn*. Geraadpleegd 6 september 2016 via www.nivel.nl/nl/nzr/zorgregistraties-eerstelijns.
- Noije, L. van (2012). Als angst voor geweld vrouwen de pas afsnijdt. In: A. Merens, M. Hartgers en M. Van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 163-181). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Noije, L. van, en R. Kessels (2012). Verdachten, slachtoffers en onveiligheidsgevoelens. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2011* (p. 203- 226). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nonnenmacher, A. (2007). Eignen sich Stadtteile für den Nachweis von Kontexteffekten? In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, jg. 59, nr. 3, p. 493-511.
- NRM (2014). *Mensenhandel in en uit beeld II. Update cijfers mogelijke slachtoffers 2009-2013*. Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen.
- NRM (2016). *Monitor mensenhandel. Cijfers mogelijke slachtoffers 2011-2015*. Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen.
- NVR (2014). *Brief aan de ministers van szw en ocw en de staatssecretaris van vws: decentralisatie van beleid en de gevolgen voor vrouwen*. Den Haag: Nederlandse Vrouwen Raad.
- OCW (2014a). *Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action. Netherlands Review*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2014b). *Kerncijfers 2009-2013*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2016). *ocw in cijfers*. Geraadpleegd 16 augustus 2016 via www.ocwincijfers.nl/emancipatie/inhoud/vrouwen-participatie/loonkloof-tussen-man-en-vrouw.
- OECD (2012). *Closing the Gender Gap*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2016). *Key characteristics of parental leave systems*. Geraadpleegd 26 augustus 2016 via: www.oecd.org/els/soc/PF2_1_Parental_leave_systems.pdf.
- Ooijevaar, J. en C. Bloemendal (2016). *Jaarrapport Integratie 2016*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Onderwijsraad (2015). *Dossier Leven lang leren*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Permanyer, I. (2014). *Why calling it 'equality' when it should be 'efficiency'? A critical review of the EU Gender Equality Index and a constructive proposal*. Geraadpleegd 21 augustus 2014 via eurogender.eige.europa.eu/sites/default/files/CorrectingGEI2.pdf.

- Pijpers, F. (2011). Voortijdig schoolverlaters; wie keren er terug in onderwijs? In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), 2e kwartaal 2011.
- Plantenga (2011). Het kind en de rekening - Economen en de vraag naar kinderen. In: Ger Tielen en Boudi Dortland (red.), *Grijs voor groen en groen voor grijs; vraagt vergrijzing om extra investering in kinderen? Verslag van de Zevende Jan Brouwer Conferentie* (p. 53-63). Haarlem: Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen.
- Pleijers, A. en M. Hartgers (2016). Een leven lang leren in Nederland: een overzicht. In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), 2016/02.
- Poos, M.J.J.C. (2014). Neemt de levensverwachting toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (RIVM), 17 maart 2014.
- Portegijs, W., M. Cloin en A. Merens (2014). *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, W., M. Cloin, R. Roodsaz en M. Olsthoorn (2016). *Lekker vrij!? Vrije tijd, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Atria, Kenniscentrum voor emancipatie en vrouwengeschiedenis.
- Pouwels, Babette en Wilma Henderikse (2015). *Topvrouwen in de wachtkamer. Bedrijvenmonitor 2012-2015*. Zeist: Commissie Monitoring Talent naar de Top / Bureau VanDoorneHuisjes en partners.
- Putten, A. van (2009). *The role of intergenerational transfers in gendered labour patterns – Amsterdam*. Utrecht: Aksant
- Raad van Europa (2012). Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld. In: *Tractatenblad*, nr. 233.
- Rechtwijzer (2016). *Hoe partneralimentatie vaststellen*. Geraadpleegd 10 juni 2016 via www.rechtwijzer.nl/uitelkaar.
- Rijksoverheid (2016). *Wat is partneralimentatie*. Geraadpleegd 10 juni 2016 via www.rijksoverheid.nl.
- ROA/CBS (2014). *Beroepenindeling ROA-CBS 2014 (BRC 2014)*. Maastricht/Den Haag/Heerlen: Research Centre for Education and the Labour Market / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- ROA (2015). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2020*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Universiteit Maastricht.
- Roeters, A., T. van der Lippe en E.S. Kluwer (2010). Work Characteristics and Parent-Child Relationship Quality: The Mediating Role of Temporal Involvement. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 72, nr. 5, p. 1317-1328.
- Roeters, A. & Bucx, F. (2016). *Beleidssignalement over het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Romàn, A. (2006) *Deviating from the standard; effects on labor continuity and career patterns* (dissertatie). Amsterdam: Dutch University Press.
- Ruitenbergh (2014). *Socialized Choices. Labour Market Behaviour of Dutch Mothers*. Amsterdam: Pallas Publications.
- Sacco, V.F. (1990). Gender, fear and victimization: A preliminary application of power control theory. In: *Sociological Spectrum*, jg. 10, nr. 4, p. 485-506.
- Scheidslijn (2016). *Partneralimentatie en draagkrachtberekening*. Geraadpleegd 10 juni 2016 via www.scheidslijn.nl.
- SER (2011). *Tijden van de Samenleving*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- SER (2016a). *Een werkzame combinatie. Advies over het combineren van werken, leren en zorgen in de toekomst*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.

- SER (2016b). *Gelijk goed van start; Visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Sman, Femke van der, Marjolein Korvorst, Mariëlle Cloin en Ans Merens (2014). De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken. In: A. Merens en M. van de Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 86-109). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Snippe, J., M. Boendermaker, R. Mennes en B. Bieleman (2016). *Voor schatten geschikt. Vooronderzoek databronnen en methoden omvang huiselijk geweld en kindermishandeling*. Groningen/Den Haag: Intraval/wodc.
- Sonnenberg, C. (2013). Depressie. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 180-190). Houten: Prelum.
- StatLine (2016a). *Werkzame beroepsbevolking; positie in de werkring*. Geraadpleegd 22 september 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82646NED&D1=0&D2=a&D3=0&D4=2-11&D5=64&HDR=T,G4,G1&STB=G2,G3&VW=T.
- StatLine (2016b). *Arbeid; Kerncijfers geboortegeneratie vanaf 1910 tot 1915*. Geraadpleegd 21 september 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83294NED&D1=0&D2=1-2&D3=5-59&D4=a&VW=T.
- StatLine (2016c). *Inkomensklassen; Personen in particuliere huishoudens naar kenmerken*. Geraadpleegd 22 september 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=71510NED&D1=0&D2=1&D3=l&D4=l&D5=a&D6=54-68&D7=l&HDR=T,G6,G1,G3,G4&STB=G2,G5&VW=T.
- StatLine (2016d). *Arbeidsdeelname; positie in het huishouden*. Geraadpleegd 22 augustus 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82956NED&D1=13-15,18&D2=l&D3=2-7&D4=3,5&D5=64&HDR=G4,G2&STB=G1,G3,T&VW=T.
- StatLine (2016e). *Psychosociale arbeidsbelasting (psa) werknemers; geslacht en leeftijd*. Geraadpleegd 20 juni 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83049NED&D1=3-8,12-19&D2=a&D3=0&D4=a&VW=T.
- StatLine (2016f). *Ziekteverzuim volgens werknemers; arbeidsomstandigheden*. Geraadpleegd 20 juni 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83415NED&D1=31-42,49-64&D2=a&HDR=G1&STB=T&VW=T.
- StatLine (2016g). *Werkzame beroepsbevolking; arbeidsduur*. Geraadpleegd 1 oktober 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82647NED&D1=8&D2=1-2&D3=1-8&D4=64&HDR=G3,G2&STB=G1,T&VW=T.
- StatLine (2016h). *Personen naar economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid*. Geraadpleegd 25 augustus 2016 via statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=81208NED&D1=7&D2=1-2&D3=0&D4=a&VW=T.
- Statline (2016i). *Arbeidsdeelname; kerncijfers (12 uursgrens)*. Geraadpleegd op 1 oktober 2016 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=71738NED&D1=25&D2=1-2&D3=0&D4=0&D5=10%2c15%2c20%2c25%2c30%2c35%2c44%2c49%2c54%2c59%2c64&HDR=G4%2cT&STB=G3%2cG1%2cG2&VW=T>.
- Statline (2016j). *Arbeidsdeelname; kerncijfers*. Geraadpleegd op 2 november 2016 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82309ned&D1=0,2-10,22&D2=l&D3=4,6,9&D4=0&D5=53,55-58,60-66&HDR=G1,G2,G3,T&STB=G4&VW=T>.
- Steketee, M., R. Römkens, T. Pels, K. Lünnehan, E. van Smits van Waesberghe, J. Mak, J. Mejdoubi en H. Harthoorn (2016). *Preventie van intergenerationeel geweld Nederland en EU. Verkenning van wat werkt*. Utrecht/Amsterdam: Verwey-Jonker Instituut / Atria.

- Stoeldraijer, L. (2014). Jongeren blijven langer thuis wonen. In: *Bevolkingstrends*, juni 2014.
- Stoeldraijer, L., C. van Duin en F. Janssen (2013). Bevolkingsprognose 2012-2060: model en veronderstellingen betreffende de sterfte. In: *Bevolkingstrends*, juni 2013.
- Stronks, K., G.O. Agyernang en J.P. Mackenbach (2008). Man-vrouw verschillen in gezondheid en zorg zijn voor een groot deel maatschappelijk bepaald. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 152, nr. 40, p. 2163-2164.
- szw (2016). *Arbeid en zorg 2015. Een onderzoek naar cao-bepalingen gerelateerd aan de Wet modernisering regelingen voor verlof en arbeidstijden*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Taskforce DeeltijdPlus (2010). *De discussie voorbij*. Eindrapport Taskforce DeeltijdPlus. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2010/04/06/de-discussie-voorbij-eindrapport-taskforce-deeltijdplus>.
- Techniekpact (2016). *Monitor Facts & Figures Bètatechniek 2016*. Den Haag: Techniekpact en Platform bètatechniek, ministerie van Economische Zaken.
- The Economist (2016). *Which countries are most generous to new parents?* In: *The Economist*, 18 oktober 2016.
- Thompson, C.A., L.L. Beauvais en K.S. Lyness (1999). When work-family benefits are not enough: The influence of work-family culture on benefit utilization, organizational attachment, and work-family conflict. In: *Journal of Vocational Behavior*, jg. 54, nr. 3, p. 392-415.
- TK (2000/2001). *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie; het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2000/2001, 27061, nr. 3.
- TK (2010/2011). *Hoofdlijnen emancipatiebeleid: vrouwen- en homo-emancipatie 2011-2015*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 27017, nr. 74.
- TK (2012/2013a). *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer van 10 mei 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 177.
- TK (2012/2013b). *Kamerbrief Resultaten bijeenkomst arbeid en zorg 18 november 2012*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 32855, nr. 15.
- TK (2012/2013c). *Bijlage bij Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013/2016: beleidsmaatregelen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 180.
- TK (2012/2013d). *Toekomst awbz: naar een waardevolle toekomst*. Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 25 mei 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30597, nr. 296.
- TK (2012/2013e). *Modernisering regelingen voor verlof en arbeidstijden*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 32855, nr. 14.
- TK (2012/2013f). *Emancipatiebeleid*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 180.
- TK (2012/2013g). *Brief van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport: over voortgang van het beleid inzake geweld in afhankelijkheidsrelaties*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 33400 xvi, nr. 156.
- TK (2013/2014a). *Emancipatiebeleid*. Brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst aan de Tweede Kamer van 18 november 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 30420, nr. 203.
- TK (2013/2014b). *Actieplan arbeidsmarktdiscriminatie en kabinetsreactie op SER advies 'Discriminatie werkt niet!'* Kamerbrief. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 70940.

- TK (2013/2014c). *Kamerbrief resultaten bijeenkomst arbeid en zorg 18 november*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 12 december 2013. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/12/12/kamerbrief-resultaten-bijeenkomst-arbeid-en-zorg-18-november>.
- TK (2014/2015a). *Emancipatiebeleid*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 30420, nr. 211.
- TK (2014/2015b). *Midterm review emancipatie. Een overzicht en beschouwing van de maatregelen van het emancipatiebeleid van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in 2013-2014*. Bijlage bij Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 30420, nr. 211. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (directie Emancipatie).
- TK (2014/2015c). *'Leven lang leren'*. Brief van het ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 31 oktober 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 30012, nr. 41.
- TK (2014/2015d). *Arbeid en zorg*. Kamerbrief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 31 augustus 2015. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 32855.
- TK (2014/2015e). *Reactie op vragen Commissie ocv en opvolging Midterm review Emancipatie*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 5 februari 2015. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 723492.
- TK (2014/2015f). *Beleidsdoelstellingen op het gebied van Volksgezondheid, Welzijn en Sport*. Brief van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 28 oktober 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 32620, nr. 138.
- TK (2015/2016a). *Voortgang emancipatiebeleid*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 21 januari 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 30420, nr. 230.
- TK (2015/2016b). *Leven Lang Leren*. Brief van de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 30012, nr. 55.
- TK (2015/2016c). *Kamerbrief cijfers kinderopvang 2015*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 30 juni 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 31322, nr. 306.
- TK (2015/2016d). *Reactie onderzoek 'Lekker vrij? Vrije tijd, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen'*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 14 april 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 30420, nr. 244.
- TK (2015/2016e). *Vrouwen naar de top*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 16 november 2015. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 30420, nr. 227.
- TK (2015-2016f). *Nieuwe ontwikkelingen in het emancipatiebeleid*. Bijlage bij voortgangsbrief emancipatiebeleid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 30420, nr. 230.
- TK (2015-2016g). *Werken in het onderwijs*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 27923, nr. 222.
- TK (2015/2016h). *Zevende voortgangsrapportage Geweld in Afhankelijkheidsrelaties*. Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 28345, nr. 153.
- TK (2015/2016i). *Stand van zaken acties en activiteiten Rijksoverheid (eind 2015)*. Bijlage bij Preventief gezondheidsbeleid. Brief van de minister en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 32793 nr. 210.
- UNECE (2015). *Indicators of gender equality*. Genève: United Nations Economic Commission for Europe.

- Vanderveen, G. (2006). *Interpreting fear, crime, risk and unsafety: Conceptualisation and measurement (dissertation)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Valian, V. (1999). *Why so slow? The Advancement of Women*. Cambridge/London: MIT Press.
- Verschuren, L., K. Bakker, B. Dankmeyer, M. de Mooij, M. Schulte en J. van den Tillaart (2014). *Gelijk loon voor gelijk werk. Banen en lonen bij de overheid en bedrijfsleven, 2012*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Verwijs, R., A. Mein, M. Goderie, C. Harreveld en A. Jansma (2011). *Loverboys en hun slachtoffers. Inzicht in aard en omvang problematiek en in het aanbod aan hulpverlening en opvang*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Vinkenburg, Claartje, Eelco Wierda en Renée Römkens (2015). *Internationale voorbeelden beleid Topvrouwen*. Amsterdam: Atria.
- Vlasblom, J.D., P. van Echtelt en M. de Voogd-Hamelink (2014). *Aanbod van Arbeid 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VN (1995). *Beijing Platform for Action*. Geraadpleegd 14 augustus 2014 via: www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/.
- VN (2014). *Gender statistics, Report of the Secretary-General: Annex*. New York: 45th session of the Statistical Commission. Geraadpleegd 23 februari 2016 via unstats.un.org/unsd/statcom.
- VN (2015). *Human development report 2015*. New York: United Nations. Geraadpleegd 23 februari 2016 via http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf.
- VSNU (2016). *Vrouwen in de wetenschap*. Geraadpleegd 31 augustus 2016 via www.vsnu.nl/nl_NL/f_c_ontwikkeling_aandeel_vrouwen.html.
- Warr, M. (1987). Fear of Victimisation and Sensitivity to Risk. In: *Journal of Quantitative Criminology*, jg. 3, p. 29-46.
- Warr, M. (2000). Fear of crime in the United States: Avenues for research and policy. In: D. Duffee (red.), *Measurement and analysis of crime and justice* (p. 451-489). Washington: National Institute of Justice.
- Wiesmann, Stephanie (2010). *24 / 7 Negotiation in couples' transition to parenthood* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Wilcox Rountree, P. en K.C. Land (1996). Perceived risk versus fear of crime: Empirical evidence of conceptually distinct reactions in survey data. In: *Social Forces*, jg. 74, nr. 4, p. 1353-1376.
- Wilson, E.O. (1975). *Sociobiology. The new synthesis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wobma, E. en M. van Huis (2011). Vaders gemiddeld 3 jaar ouder dan moeders. In: *Bevolkingstrends*, 59(3), blz. 15-21.
- Wobma, E. en A. de Graaf (2009). Scheiden en weer samenwonen. In: *Bevolkingstrends*, 2009, nr. 4, blz. 14-21.
- Wyant, B.R. (2008). Multilevel impacts of perceived incivilities and perceptions of crime risk on fear of crime. In: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, jg. 45, nr. 1, p. 39-64.
- Yang, Y., A.S. Carlin en P.J. Faustino (2009). Participating of women in clinical trials for new drugs approved by the Food and Drug Administration in 2000-2002. In: *Journal of Women's Health*, jg. 18, nr. 3, p. 303-310.
- Zantinge, E.M., I.L.D. Houtman en P.E.D. Eysink (2013). Wat is overspannenheid en burn-out en wat beïnvloedt de kans hierop? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (RIVM), 12 december 2013.
- ZonMw (2012). *Vrouwen zijn anders*. Signalement. Den Haag: ZonMw.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Centraal Bureau
voor de Statistiek

Het lagere opleidingsniveau van vrouwen leek jarenlang een logische verklaring voor hun minder sterke positie op de arbeidsmarkt. Meisjes doen het echter goed in het onderwijs. Vrouwen tot 45 jaar zijn zelfs hoger opgeleid dan hun mannelijke leeftijdsgenoten. Betekent dit dat jonge vrouwen inmiddels vaker werk hebben, hogere functies bereiken en meer verdienen dan jonge mannen? En dat nu vaker de vader in plaats van de moeder minder gaat werken om voor het kind te zorgen? In deze *Emancipatiemonitor 2016* vindt u de antwoorden. Ook in deze negende editie zijn de meest actuele gegevens bijeengebracht op tal van terreinen die verband houden met emancipatie. De positie van vrouwen op de arbeidsmarkt neemt daarbij een belangrijke plaats in. De arbeidsparticipatie van vrouwen en mannen wordt vergeleken, evenals hun arbeidsduur, doorstroom naar hogere functies en het inkomen dat ze met hun werk verwerven. Ook komt aan bod hoe vrouwen en mannen hun werk en zorgtaken combineren. De schoolprestaties van jongens en meisjes ontbreken evenmin in het boek. Ten slotte geeft de *Emancipatiemonitor 2016* informatie over veiligheid en gezondheid en wordt Nederland langs de Europese meetlat gelegd.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) brengen samen tweejaarlijks de Emancipatiemonitor uit, op verzoek van de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Uit deze negende editie blijkt dat er op een aantal terreinen meer gelijkheid is tussen vrouwen en mannen, maar dat het emancipatieproces langzamer gaat dan in de beginjaren van het emancipatiebeleid werd ingeschat.

Wil Portegijs (SCP) werkt bij de sector Zorg, Emancipatie en Tijdsbesteding. Naast de Emancipatiemonitor doet ze onderzoek naar de arbeidsduur van vrouwen en economische zelfstandigheid.

Marion van den Brakel (CBS) werkt bij de sector Arbeid, Inkomen en Leefsituatie. Ze doet onderzoek op de inkomensstatistieken van het CBS. Daarnaast behoort emancipatie, met in het bijzonder economische zelfstandigheid, tot haar aandachtsgebieden.

SCP-publicatie 2016-33

ISBN 978 90 377 0813 4

9

7 8 9 0 3 7 7 0 8 1 3 4

